

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
O'ZBEK TILSHUNOSLIGI KAFEDRASI

OLIY TA'LIMDA FANLARARO ALOQADORLIK

Respublika ilmiy-amaliy konferensiya
MATERIALLARI

Navoiy shahri
2021-yil, 16-aprel

TASHKILIIY QO'MITA:

B.Sobirov Navoiy davlat pedagogika instituti rektori

A'zolari:

S.Xo'jjiyev Navoiy davlat pedagogika instituti ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor

D.Ro'ziyev Navoiy davlat pedagogika instituti o'quv ishlari bo'yicha prorektor

X.Qurbonov Navoiy davlat pedagogika instituti yoshlar bilan ishlash bo'yicha prorektor

H.Tursunov Navoiy davlat pedagogika instituti moliya va iqtisodiy ishlar bo'yicha prorektor

N.Murodova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, f.f.d.

A.Allaberdiyev Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek til va adabiyoti fakulteti dekani, f.f.f.d. (PhD)

R.Yusubova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, dotsent, f.f.n.

N.Yarashova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

ILMIY MUHARRIRLAR:

N.Murodova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası professori, f.f.d.

G.Boltayeva Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası dotsenti, f.f.n.

,

MAS'UL MUHARRIRLAR:

R.Yusubova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası mudiri, dotsent, f.f.n.

N.Yarashova Navoiy davlat pedagogika instituti O'zbek tilshunosligi kafedrası katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

СЎЗ БОШИ

Дунё миқёсида замонавий кадрларнинг инновацион салоҳияти ва фаолияти, касбий компетентлиги ва креативлигини ривожлантириш орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг интеллектуал ресурсларини яратиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Миромонович Мирзиёев Мурожаатномада олий таълимнинг қамрови ва сифатини оширишга алоҳида эътибор қаратиб, 2021 йилдан бошлаб олий таълимга ажратиладиган давлат грантлари сони камида 25 фоизга оширилишини, олий ўқув юртларига қабул қилишда эҳтиёжманд оилалар қизлари учун грантлар сони 2 баробарга кўпайтирилиб, 2 мингтага етказилишини, аъло баҳоларга ўқиётган, ижтимоий ҳимояга муҳтож қизлар учун махсус стипендиялар жорий этиш тизимини йўлга қўйилишини алоҳида таъкидлаб ўтдилар.

Бугун мамлакатимизда ривожланган мамлакатлар тажрибаларини ўрганиш, мавжуд шарт-шароит, иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олиш асосида ментал ғоялардан келиб чиқиб жамият ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги юқори натижаларга эришишни таъминламоқда. Илм-фан, техника, ишлаб чиқариш ва технология соҳаларининг мавжуд тараққиёти замонавий жамият қиёфасини белгилаб бермоқда. Бу, ўз навбатида, мустақил ҳаракатланиш имкониятига эга, ўз соҳасининг билимдони бўлган, касбий малакаларни юқори даражада эгаллай олган, бой тажриба ва маҳоратга, юқори даражали касбий компетенцияга эга кадрларга эҳтиёж туғдирмоқда. Шундай экан, олий таълим муассасаларида кадрларни тайёрлаш жараёнида даврнинг мазкур талабини инобатга олиш мақсадга мувофиқдир.

Шу маънода, Навоий давлат педагогика институтида ўтказилаётган “Олий таълимда фанлараро алоқадорлик” мавзусидаги илмий-амалий конференция моҳиятан таълим бугунги кунда жамиятнинг фақат сарф-ҳаражатлар соҳаси эмас, балки асосий ишлаб чиқарувчи кучига айланаётгани, рақобатбардош, жиддий молиявий маблағларни олиб келувчи соҳа бўлиши, давлат ва иқтисодиётнинг ривожланишига йўналтирилган бўлиши кераклиги каби муаммоларни ҳал этишга қаратилган.

Қобул Турсунов
Навоий вилояти ҳокими

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЗАРУРАТИ

***Баҳодир Бойпўлатович СОБИРОВ,
Навоий давлат педагогика институти ректори,
техника фанлари доктори, профессор***

Бугунги замонавий жамиятда мамлакатнинг ривожланиш даражасини нафақат унинг техник имкониятлари ҳолати, балки олий таълим муассасаларида тайёрланаётган мутахассислар касбий компетентлиги ҳам белгилайди. Замонавий меҳнат бозори бугун таълим сифатига ошаётган талабларни тақдим этиб, бўлажак мутахассисларнинг компетентлиги ва касбий тайёргарлиги, ўз навбатида, олий таълим муассасалари битирувчилари ўртасида рақобат кучайишига олиб келади.

Президентимиз Шавкат Миромонович Мирзиёев Олий Мажлисга Мурожаатномасида: **“Биз ўз олдимизга мамлакатимизда Учинчи Ренессанс пойдеворини барпо этишдек улўғ мақсадни қўйган эканмиз, бунинг учун янги Хоразмийлар, Берунийлар, Ибн Синолар, Улўғбеклар, Навоий ва Бобурларни тарбиялаб берадиган муҳит ва шароитларни яратишимиз керак”, - деганларида пировард мақсадга** таълимни ривожлантириш, илм-фан интеграциясини тараққий эттиришни миллий ғоямизнинг асосий устунлари сифатида қараш орқали эришиш мумкинлигини назарда тутганликлари барчамизга аён.

Республикамизда таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар таълим тизимини тўлиқ ахборотлаштиришни, анъанавий ўқитиш мазмунини қайта кўриб чиқиш, ўқув фанларини интеграциялаш, ўқитишда янги педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш асосида ташкил этишни тақозо этмоқда. Бу, ўз навбатида, таълим муассасасида ягона ахборот таълим муҳитини шакллантириш, ахборотлар базасини яратиш ва ундан самарали фойдаланиш, ўқув, меъёрий ҳужжатларни фанлар интеграцияси асосида такомиллаштириш заруриятини туғдиради. Таълим тизимидаги глобал муаммолардан бири ўқув фанларини интеграциялаш ҳисобланади. Интеграциялаш фанлар ўртасида таркибий боғланишни мустаҳкамлаш, уларни умумлаштириш, талабаларнинг табиат ва жамият тўғрисидаги яхлит тасаввурларини янада бойитиш учун хизмат қилса, табақалаштирилган таълим талабаларга мутахассислиги бўйича чуқур билим беришни назарда тутди.

Интеграциялаш муаммосини ҳал этиш таълим муассасалари ўқув жараёнида замонавий ахборот ва янги педагогик технологиялардан самарали фойдаланиш билан бевосита боғлиқ. Мазкур жараённи тўғри ташкил этиш ўқитиш самарадорлигини оширибгина қолмасдан, ўқитишнинг лойиҳавий яратувчанлик модели асосини таъминлайди. Интеграция туфайли талабалар билишлари зарур бўлган ахборотлар ҳажми маълум даражада қисқаради, фанлараро мустаҳкам алоқадорлик юзага келади. Таълим муассасасининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда муайян фаннинг ички ва ташқи алоқаларини ўрганиш, унинг бошқа фанларга татбиқини таъминлаш талабанинг нафақат билиш доирасини кенгайтиради, балки унга атроф-муҳит ҳақида тўлароқ маълумотга эга бўлиши, дунёқарашининг шаклланиши, шунингдек, мавжуд билимларини амалиётга қўллаш олишига имконият яратади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2021 йил 2 мартдаги 78-Ф-сонли фармойишига мувофиқ, Навоий давлат педагогика институтида “Олий таълимда фанлараро алоқадорлик” мавзусида ўтказилаётган илмий-амалий онлайн конференцияси Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари ҳақидаги” ПК-2909-сонли қарори, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27 июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодий соҳалари ва тармоқларнинг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПК-3151-сонли қарорлари моҳиятига мос тарзда олий таълим тизимида фанлараро алоқадорлик юзасидан амалга оширилаётган ишларнинг сарҳисоби, режалаштирилаётган кейинги ишларнинг давоми сифатида ташкиллаштирилган.

Олий таълимда фанлараро интеграция талабалар компетенциясини оширишда муҳим вазифаларни бажаради, чунки фанлараро ёндашувни қўллашда амалга ошириш муаммолари ҳар бир босқичда нафақат таълим дастури, балки рақобатбардош кадрларни тарбиялаш ва ривожлантириш масалалари ҳал этилади. Айнан шунинг учун фанлараро интеграция олий таълим муассасалари талабалари таълим ва тарбиясининг муҳим шарт ҳисобланади.

БУГУНГИ ТАЪЛИМНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Дилшод Убайдуллаевич РЎЗИЕВ

Навоий давлат педагогика институти

Ўқув ишлари бўйича проректор, т.ф.н., доцент

Ҳукуматимиз раҳбарининг 2019 йил 8 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5847-сон Фармонида олий таълим тизимини ривожлантиришнинг стратегик мақсадлари ва устувор йўналишлари, олий таълим билан камровни кенгайтириш, олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини ошириш, олий таълим муассасаларида илмий-тадқиқот ишлари натижадорлигини ошириш, ёшларни илмий фаолиятга кенг жалб этиш, илм-фаннинг инновацион инфратузилмасини шакллантириш масалаларига чуқур эътибор қаратилган. Сўнгги йилларда юртимизда таълим-тарбия тизимини тубдан такомиллаштириш, эртанги кунимизнинг муносиб давомчиларини камолга етказишнинг мустаҳкам ташкилий-ҳуқуқий механизми яратилди. Соҳага оид қабул қилинган қатор давлат дастурларига биноан кўплаб таълим муассасалари янгидан қурилди, энг замонавий ўқув анжомлари билан таъминланди. Бу борадаги ишлар бугунги кунда янада жадал тус олмоқда. Дунё тараққиёти шиддати барча соҳа каби таълим-тарбия жараёнига ҳам янгича ёндашувни, инновацион технологияларни татбиқ қилишни тақозо этмоқда.

Ижодий таълим йўналишларидаги дарс машғулотлари сифати тўғрисидаги муаммолар барча таълим муассасаларига ҳам аён. Айни кунларда бу каби нуқсонларни қадамма-қадам бартараф этиш учун педагогларнинг янги таълим

шароитидаги касбий маҳоратларини ошириш, янги кўринишдаги ўқув-методик жараёнларни ўзлаштириши устида ишлар олиб борилмоқда. Айниқса, ижодий қобилиятга эга талабалар истеъдодли шахс, одатда, ҳар томонлама талант соҳиби сифатида шаклланади. Дастлаб ўқув-илмий вазифаларни ҳамкорликда бажариш учун таълим олувчиларни турли йўналишларда тайёрлаш бўйича талабалар жамоаларини шакллантириш мумкин. Улар нафақат касбий фаолият хусусиятларини ўзлаштирадilar, балки жамоада ўзаро ҳамкорлик кўникмаларини қайта ишлаш, коммуникатив қобилиятларини ривожлантирадilar. Тан олиш керак, барча профессор-ўқитувчилар қисқа вақтда янги форматдаги таълим технологияларини мукамал ўзлаштиришга ҳаракат қилмоқдалар. Бу ишларни сифатли ташкил этиш мақсадида профессор-ўқитувчилар учун масофавий малака ошириш курслари ташкил этилди. Олий таълим муассасалари ўртасида ўқув материаллари ҳамда дарсларни олиб бориш методикалари борасида ўзаро тажриба алмашиш йўлга қўйилди. Ўқув жараёни тўхтаб қолмаслиги, ўқув курсини жорий ўқув йилида талабалар битириб олишлари учун барча ташкилий, услубий, техник чоралар кўрилди, зарурий ҳисобланган дастурий воситалар ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилди.

Таълим-тарбия сифати ва самарадорлигини таъминлашда педагог-тарбиячиларнинг касбий маҳорати муҳим ўрин тутди. Дарҳақиқат, ёш авлодга замон талаблари асосида билим бериш учун, табиийки, ўқитувчи-педагоглар малакаси ва маҳорати юксак бўлмоғи лозим. Айниқса, бугун ёшлар жуда илғор фикрламоқда. Дарсларни уларнинг талабига мос, фанлараро алоқадорликда, юқори даражада ташкил этиш учун ўқитувчи мунтазам равишда ҳар бир машғулотга алоҳида тайёргарлик кўриши зарур. Шу нуқтаи назардан, олий таълим тизимида янги ва замонавий таълим технологияларини, ўқув дастурларини жорий этиш билан бирга, педагогларнинг касбий маҳоратини изчил ошириб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўқитишнинг замонавий методологиясини яратиш ва амалиётга жорий этиш, фанлараро интеграциялашув, дарсликларни яратишга бутунлай янгича ёндашиш каби долзарб вазифалар айнан шу мақсаддан келиб чиқилган ҳолда қўйилмоқда. Ҳақиқатан ҳам, глобаллашув жараёнининг жадаллашуви, мамлакатнинг иқтисодий ривожини кенг билимга эга бўлган, етук, малакали рақобатбардош кадрларни вояга етказишни тақозо этмоқда.

1-SHO‘BA.
FANLARARO INTEGRATSIYALASHGAN TIZIM –
TA‘LIM-TARBIYA JARAYONINING MUHIM DIDAKTIK SHARTI

ISTIQLOL VA O‘ZBEK NUTQI MADANIYATI

Suyun Amirovich KARIMOV,
SamDU professori

Har qanday tilni nazariy jihatdan o‘rganish uni amaliyotga tatbiq etish bilan bog‘liq holda kechadi. Til hodisalari haqida muayyan xulosalarga kelishda uning amaliy jihatlari yuzasidan olib borilgan kuzatishlar, tajribalar asqotadi. Ayni paytda, tildan foydalanishning amaliy jihatlari ham kelingan ana shu nazariy xulosalarga tayanadi. Shuning uchun ham tilni ijtimoiy hodisa sifatida o‘rganishdan maqsad nima, degan savolga, odatda, uni amaliyotda qo‘llash qoidalari va madaniyatini o‘rganish deb javob beriladi. Tilning amaliyotda qo‘llanishi keng qamrovli jarayon va u inson faoliyatining ajralmas qismi sanaladi.

Insonning insonligini tasdiqlovchi va uning jamiyatda tutgan o‘rnini, mavqeyini belgilovchi muhim omillardan biri uning axloqiy, madaniy saviyasi sanalar ekan, tilni bilishi va undan foydalanish uquvi ham ana shu madaniy saviya ichida qaraladi. Hayotda odamlar ko‘p, ammo ularning madaniylik darajasi turlicha. Xalq uchun, millat uchun til bitta, ammo undan foydalanish darajasi har kimda har xil. Ya‘ni tildan foydalanish ham uning madaniy saviyasiga bog‘liq bo‘ladi. Mana shu ma‘noda tildan foydalanishning ham o‘z madaniyati va tartib-qoidalari bor.

Jamiyat taraqqiy etgani sari til ham boyib va rivojlanib boraveradi. Binobarin, insonning tildan foydalanish imkoniyati ham shunga qarab kengayib ketaveradi. Tildan foydalanishdagi funksional imkoniyatlar mana shu tarzda paydo bo‘ladi.

Milliy til madaniyatining rivojlanib, takomillashib borishi nutq madaniyatining ham sayqal topib borishiga sabab bo‘ladi. Qaysi millatning bilim va madaniy saviyasi yuqori bo‘lsa, bu til va nutq madaniyatida ham o‘z ifodasini topadi.

Yana bir narsa e‘tiborliki, til va nutq madaniyatining rivoji ma‘lum ma‘noda xalqning yashash tarziga, davlatchilik siyosatiga ham bog‘liq. Qayerda talab va ehtiyoj kuchli bo‘lsa, ular o‘sha yerda rivoj topgan. O‘zbek xalqining sobiq Ittifoq davridagi turmush tarzini olib qaraylik. Nutqiy madaniyat, ayniqsa, notiqlik san‘atini ommaviy rivojlantirishga ehtiyoj kuchli bo‘lmagan. Madaniy-ma‘rifiy rivojlanish “shaklan milliy, mazmunan sotsialistik” shiori niqobi ostida bo‘lgan va butun Ittifoq xalqiga rus xalqi madaniyati va urf-odatlarini singdirishga harakat qilingan. Ma‘lum ma‘noda bunga erishilgan ham. Kommunistik mafkura hukmronligi sharoitida barcha mafkuraviy kuchlar bitta siyosiy partiya – kommunistik partiya g‘oyalarini xalq ongiga singdirishga safarbar etilgan. Binobarin, notiqlik san‘ati faqat bir joyda – kommunistik targ‘ibot jarayonida kerak bo‘lgan va u bilan sanoqli kishilar shug‘ullanishgan. Davrning o‘z siyosatchilari va o‘z notiqchilari bo‘lgan. Itoatkor aholining asosiy qismi esa paxta xom ashyosini etishtirish bilan band bo‘lishgan.

Shu o‘rinda o‘zbek nutq madaniyati masalalarining ilmiy tadqiqi va ta‘lim jarayonida o‘qitilishi tarixiga bir nazar tashlashga to‘g‘ri keladi. O‘zbek til ilmi tadqiqi markazi va muvofiqlashtiruvchisi hisoblanadigan O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Til va adabiyot instituti qoshida Nutq madaniyati sektori 1966- yilda tashkil etilgan. Shungacha o‘zbek tilshunosligida bu masala bilan hech kim maxsus shug‘ullanmagan. Oliy ta‘lim tizimida alohida fan sifatida o‘qitilmagan. 1969-yilda o‘zbek tili nutq madaniyati masalalariga bag‘ishlab birinchi marta respublika konferensiyasi tashkil etilgan. Ana shu konferensiyaning ochilishida O‘zFa vitse-prezidenti akademik Ibrohim Mo‘minov kirish nutqi so‘zlagan. Jumladan, u shunday degan: “Hurmatli o‘rtoqlar! Ulug‘ Oktabr sotsialistik revolyutsiyasi yaratib bergan tarixiy sharoit tufayli, Kommunistik partiyamiz doimo og‘ishmasdan amalga oshirib kelgan lenincha milliy siyosat tufayli

SSSRdagi barcha elat va millatlar qatori o'zbek xalqining ham sotsialistik milliy madaniyati, milliy tili beqiyos darajada rivoj topdi, gullab yashnadi".¹

Konferensiya ishi o'zbek tilida olib borilgan. Ammo o'sha yillarda ommaviy tadbirlar va yig'ilishlarda loaqal bitta boshqa millat vakili ishtirok etsa ham majlisni rus tilida olib borish taomilga kirgan edi. Faqat har yili bir marta o'tkaziladigan qishloq xo'jaligi xodimlari qurultoyida mamlakatimizning birinchi rahbari Sharof Rashidovning ma'ruzasi o'zbek tilida bo'lganligini va butun Respublikaga radio orqali eshittirilganini eslaymiz. Mana shundan ham o'zbek tiliga, uning nutqi madaniyatiga bo'lgan munosabatning ham qanchalik siyosiylashganini bilsa bo'ladi.

O'tgan asrning 60-yillarida Samarqand davlat universiteti o'zbek va tojik filologiyasi fakulteti talabasi bo'lganmiz va u paytlarda bizga o'zbek tili nutqi madaniyati yoki uslubshunosligidan darslar tinglagan emasmiz.

Ammo ta'kidlash joizki, Til va adabiyot instituti qoshida tashkil etilgan Nutq madaniyati sektori o'zbek tilshunosligi fani rivojiga o'z yo'nalishida munosib hissa qo'shdi. O'zbek nutqi madaniyatining ilmiy tadqiq etilishi, nazariy asoslarining ishlab chiqilishida va ommaviy tus olishida yo'l boshchilik vazifasini o'tadi. Bu borada Sektorning birinchi mudiri bo'lgan filologiya fanlari doktori Sobirjon Ibrohimov va u kishining shogirdi filologiya fanlari doktori Ernst Begmatovning xizmatlari nihoyatda katta bo'ldi. Bu olimlar nashr etgan kitoblar, tashkil etgan ilmiy anjumanlari, respublika bo'yicha tayyorlagan shogirdlari o'zbek nutqi madaniyati va stilistikasining fan sifatida shakllanishiga, bu borada ilmiy tadqiqotlar ko'lamining kengayishi va ta'lim tizimida o'qitilishiga asosiy sabab bo'ldi.

Mustaqillikdan keyingi davr o'zbek nutqi madaniyatiga bo'lgan talab va ehtiyojning ortganligi, o'z navbatida, unga bo'lgan munosabatning ham jiddiy o'zgarganligi bilan xarakterlanadi. Chunki, avvallari chet el xalqlari bilan muloqotimiz nihoyatda chegaralangan va faqat rus tili orqali bo'lgan bo'lsa, endi bu yo'nalishda to'la erkinlikka erishilgan va muloqotni ona tilimizda olib borishga ham imkoniyat paydo bo'lgan edi.

Mamlakat miqyosida ommaviy tadbirlarning o'zbek tilida olib borila boshlagani, ish yuritishda asta-sekinlik bilan davlat tiliga o'tilishi, oliy ta'lim tizimida fundamental va aniq fanlarni o'zbek tilida o'qitishning yo'lga qo'yilishi, e'tiqod erkinligi berilib, islom dinining xalqmiz orasida yana keng yoyila boshlagani o'zbek nutqi madaniyatiga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltirgan omillar edi. Uni puxta egallashga va notiqlik san'atiga bo'lgan ehtiyoj, ayniqsa, pedagogika va boshqaruv tizimida yaqqol sezila boshladi.

Ushbu masalarni ijobiy hal etish borasidagi harakatlar ham tezlashdi. Oliy filologik ta'lim tizimida o'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati alohida fan sifatida o'qitila boshladi. Nutq madaniyatini o'qitish oliy ta'limning barcha yo'nalishlari o'quv dasturlariga kiritildi. Turli sohalarda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash jarayonida kasb etikasi va estetik madaniyati doirasida nutq madaniyatini o'qitishga ham ma'lum soatlar ajratiladigan bo'ldi. Xullas, bu borada ko'plab ijobiy ishlarni amalga oshirish yo'lga qo'yildi.

Ammo bu sohada erishganlarimiz hamon talabga javob bermaydi. Keyingi o'n yilliklarda nutq madaniyati va notiqlik san'ati nazariyasi va amaliyotiga oid yaratilgan tadqiqotlar tahlil qilinib, ulardan tegishli xulosalar chiqarilishi va bu fanlar nazariyasiga oid qarashlar umumlashtirilishi lozim. Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida «O'zbek tili stilistikasi va nutq madaniyati» va «O'zbek notiqlik san'ati» fanlarini o'qitishni yagona tizim holatiga keltirish va bu jarayon darsliklar va o'quv qo'llanmalarining yangi avlodi bilan ta'minlanishi zarur bo'ladi.

Til va nutq madaniyati bilan birgalikda notiqlik mahorati sirlarini o'rgatish ona tili ta'lim tizimidan mustahkam o'rin olishi shart va zarur. Chunki ishlab chiqarish, ta'lim va ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar samaradorligi ma'lum ma'noda soha egalarining notiqlik mahoratiga ham bog'liqdir. Fan o'qituvchilarning malaka oshirish tizimi yo'lga qo'yilishi kerak. Notiqlik san'ati mahorati o'rgatiladigan kurslar, to'garaklar tashkil etilishi, uni egallashning yo'llari ko'rsatiladigan va har bir kasb va mutaxassislik yo'nalishlari uchun alohida metodik qo'llanmalar yaratilishi lozim.

¹ Нутқ маданиятига оид масалалар. Ўзбек тили нутқ маданиятига бағишланган I Республика тилшунослик конференцияси материаллари. – Тошкент: Фан, 1973. -Б.5.

Shu ma'noda tilshunos olim Rahimboy Jumaniyozovning fidoyiligi tahsinga loyiqdir. U tashkil etgan Notiqlik akademiyasi, yozayotgan kitoblari, O'zbekiston teleradiosi orqali olib borayotgan ko'rsatuvlari va eshittirishlari, omma oldidagi chiqishlari ibrat namunasidir. Bu tashabbus mamlakat bo'ylab yoyilishi zarur. Bugun filologik oliy o'quv yurtlari o'quv rejasiga nutq madaniyati, notiqlik san'ati, mutolaa san'ati singari predmetlarning kiritilishi ijobiy hodisa. Ammo bu predmetlarni o'tadigan o'qituvchilarning ko'pchiligi hali talablar darajasidagi nutqiy malakaga ega emasligi tashvishlanarlidir.

Mamlakatimizda mustaqillikning qo'lga kiritilishi bilan unga bog'liq tarzda mafkura ham o'zgardi. Milliy istiqlool g'oyasi deb nomlangan mustaqillik mafkurasi bilan bugungi kunda bir necha siyosiy partiyalar shug'ullanmoqda. Shunday bo'lishiga qaramasdan, xalqimiz bu g'oyaning tub mohiyatini hali to'laligicha anglab yetgani yo'q. Buning muayyan sabablari bor, albatta. Boshqa sabablar tahlilini soha mutaxassislariga qoldirib, o'zimizga ma'lum bo'lgan sabablar to'g'risida gapiramiz. Bu – istiqlool g'oyasi targ'ibotining talablar darajasida emasligidir.

Mafkura sohasida kuchli bilimga ega bo'lishdan tashqari uni ommaga yetkazish mahoratining yetishmasligi bu boradagi asosiy kamchiliklardan biri bo'lib qolmoqda. Hozirgi paytda xalqimizga rivojlanishimizning harakatlar strategiyasini, milliy ma'naviyatimizning tub mohiyatini, Prezidentimiz boshlab berayotgan yangi-yangi tashabbuslarning tub mohiyatini ommaga yetkazib bera oladigan, o'z sohalarining bilimdonlari bo'lgan notiqlar nihoyatda zarur.

ТИЛ КОРПУСИ – МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ РАВНАҚИ ГАРОВИ

Бахтиёр Ражабович МЕНГЛИЕВ,

***Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ “Амалий тилшунослик ва лингводидактика”
кафедраси мудири, филология фанлари доктори, профессор***

Ботир Болтаевич ЭЛОВ,

***Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ “Ахборот технологиялари” кафедраси мудири,
техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)***

Тил маънавий меросни сақлаш ва бойитишнинг асосий воситаси, шу боис у – миллатнинг борлиги. Тилларни сақлаб қолиш миллий маънавиятни, бутун бир миллатни сақлаб қолиш демакдир. Зеро, асл маънавият фақат миллий шаклдагина мавжуд бўлади. Бугунги ахборотлашган асрда тилни қандай сақлаб қолиш мумкин? Қандай қилиб ўзбек тилини дунё тиллари қаторидан ўринлатиш мумкин? Жавоби битта: табиий тилни рақамлаштириш ва шу асосда миллий тил корпусини яратиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 20 октябрдаги “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони билан тасдиқланган “2020-2030 йилларда ўзбек тилини ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш Концепцияси”да белгиланган давлат тилининг замонавий ахборот технологиялари ва коммуникацияларига фаол интеграциялашувини таъминлаш устувор йўналишидаги ўзбек тилига оид барча илмий, назарий ва амалий маълумотларни ўзида жамлаган электрон кўринишдаги ўзбек тили миллий корпусини яратиш ва ўзбек тилини Интернет жаҳон ахборот тармоғида оммалаштириш, унда муносиб ўрин эгаллашини таъминлаш вазифаларининг кўрсатиб берилиши билан мутахассисларга катта масъулият юклади.

Ютуқлар

Кўп йиллик талаб ва эҳтиёж асосида, она тилимизни авайлаб-асраш, бойитиш, ундан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш мақсадида Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тилини ривожлантириш Департаменти кўллаб-қувватлаши ҳамда фидойи олимлар ташаббуси билан ўзбек тили миллий корпусининг яратилишига эришилди. Бу борада университет ректори Шухрат Сирожиiddиновнинг яқиндан кўрсатган ёрдами, ижодий шароит ва техник имкониятлар эшигини очиб бергани алоҳида эътиборга молик. Шунинг замирида “Ўзбек тилининг таълимий корпусини яратиш” номли амалий

лойиҳа замирида таълим корпусининг яратилиши таълим фидойилари учун кенг имконият эшигини очади.

Ўзбек Миллий корпусини яратиш мақсадида шу кунга қадар 10 га яқин илмий иш ҳимояси амалга оширилди. Бугунги кунда бу борада компьютер ва корпус тилшунослиги ва амалий тилшунослиги соҳаларини ривожлантириш, Миллий корпус ва бошқа тур тил корпусларини яратиш мақсадида магистрлик диссертациялари, фалсафа доктори (PhD) ва фан докторлиги (Dsc) бўйича илмий тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Тома-тома қўл бўлур деганларидек, бугун ушбу тадқиқотларнинг амалий натижаси сифатида Миллий корпус нишона берди. Ушбу масъулиятли ва сермашаққат жараёнда ТошДЎТАУ, БухДУ, ҚарДУ, ТерДУ, НавДПИ каби олий таълим муассасаларидаги 100 га яқин мутахассисларнинг бирдам меҳнат қилганлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. ТошДЎТАУ мутахассисларни бирлаштира олди, уларни бир мақсад йўлида жамлади.

Миллий корпус нима?

Миллий тил корпуси – миллий тил бирликларининг хусусиятларини аниқлаш мақсадида электрон қидирув имконияти мавжуд тизим, табиий тилнинг рақамлашган ёзма ва оғзаки матнлари жамланмаси. Миллий корпус – тилни тадқиқ этиш (тил бирлигининг ўзгариши, эскириши, янгиларининг пайдо бўлиши, маъносининг кенгайиши ва торайиши; янги ибораларнинг пайдо бўлишини кузатиш), ўрганиш, анъанавий ва замонавий луғатлар тузишда кенг имкониятли дастурлаштирилган тизим. Шу боис Миллий корпус миллий тил хазинаси демакдир. Корпусдаги *миллий* сўзи нафақат тилнинг, балки корпус тузилиши ва таркибининг ҳам ўзига хослигини англатади. Миллий корпус бошқа тур тил корпусларидан фарқи мажмуавийлик табиати – унда таълимий корпус, муаллифлик корпуси, поэтик матнлар корпуси, илмий ва расмий матнлар корпуси, оғзаки матнлар, бадиий матнлар ва газеталар ҳамда диалектлар корпуси каби ички корпусларни ўз таркибига қамраб олганлиги билан белгиланади. Шу боис миллий корпусни яратишда катта жамоа фаолияти зарур.

Миллий корпусдан лингвистлар, лексикографлар, компьютер лингвистлари, дастурчилар, муҳаррирлар, таржимонлар, журналистлар, ноширлар, олимлар, ўқитувчилар, таълим олувчилар ва бошқа ҳар қандай соҳа мутахассиси кенг фойдаланиш имкониятига эга бўлади. Асримизда корпуссиз на назарий, на амалий филология тараққий этади.

Фойдаланишда деярли касбий табақаланишга йўл қўймайдиган тил корпуслари барча фан соҳаси вакиллари бирдай қизиқтириши табиий. Айниқса, она тили ва чет тилларини ўқитиш ва ўрганиш борасида корпусларнинг аҳамияти бекиёс. Бугунги кунда дунё миқёсида тил ўргатиш тизими корпусларга йўналтирилаётганлиги ҳам – фикримизнинг далили. Шунинг учун ҳам таълим корпуслари, шева матнлари корпуслари, муаллифлик корпуслари, поэтик матнлар корпуслари, оғзаки, илмий, расмий матнлар корпуслари, газета матнлари корпуслари каби қатор микрокорпусларнинг тузилаётганлиги аҳамиятли.

Ўзбек миллий корпусининг тузилиши ва таркиби

Ўзбек тили миллий корпуси корпусининг илк шакли интерфейс, қидирув тизими, 200 млн га яқин сўзшакл, 100 мингдан ортиқ матнлар базаси ва 20 электрон луғат манбасидан иборат. Шунингдек, ўзбек тили миллий корпуси сайтининг биринчи саҳифасида корпус ва унинг тузувчилари ҳақида асосий маълумот, ўнг томондаги менюда исталган саҳифага ўтиш имконияти мавжуд. Корпус менюси тўрт қисмдан иборат. Бош саҳифа, сайтнинг қидирув ойнаси, матн ҳақида унга бириктирилган қўшимча маълумот иловаси, қидирув учун тил бирликларига изоҳ ёзиш параметрлари, электрон лексикографик манбалар тавсифи, охириги блок корпус тузувчилари жамоаси, фойдаланилган дастур, матнларнинг муаллифлик ҳуқуқи ҳақида тўлиқ маълумотлар базасидан иборат.

Корпус бўйича қидирув фойдаланувчига қуйидагиларни аниқлаш имконини беради:

1. муайян сўзнинг барча шакллари мисоллар массиви билан;
2. мисолларнинг қайси манбадан олинганлигини кўриш;
3. сўзнинг филологик луғатлардаги моҳияти ва изоҳини;
4. қидирувга берилган сўз билан унинг ўнг ва чап томонидан бирикиш имкониятига эга сўзлар рўйхатини;
5. у ёки бу муаллифнинг айти сўздан фойдаланиш частотаси ёки статистикасини;

6. сўзнинг ўз ва кўчма маъноларини;
7. сўз қўлланишининг яширин модели (имконияти)ни;
8. тил тараққиётининг турли даврида қўлланиш ҳолатини.

Тил корпуслари – тил бўйича тадқиқот ва амалий топшириқлар ечими учун зарур иш курули. У оддий электрон кутубхонадан фарқланади. Электрон кутубхонанинг мақсади – халқнинг ижтимоий-сиёсий, маънавий, иқтисодий ҳаётини акс эттирувчи бадиий ва публицистик асарларни нисбатан тўлиқ қамраб олиш. Электрон кутубхона матнлари тил нуқтаи назаридан ишлов берилмаганлиги сабабли тадқиқотлар учун ноқулайлик туғдиради. Чунки электрон кутубхона илмий тадқиқот материали базасини тайёрлаш мақсадида тузилмайди, балки миллий-маънавий меросни тўплашни мақсад қилган бўлади. Тил корпуси эса электрон кутубхонадан фарқли ўлароқ, тилни ўрганиш ва тадқиқ қилиш учун зарур, фойдали ва қизиқарли матнларни тўплашни назарда тутди.

Хулоса

Тил тадқиқи ҳаётдан узилиб қолмаслиги учун мунтазам равишда матнлар базаси янгиланиб бориладиган корпусга таяниш мақсадга мувофиқ. Шу боис корпус лингвистикаси лабораториясини ташкил этиб, доимий экспертлар жамоаси фаолиятини йўлга қўйиш билан Миллий корпуснинг тараққий этиши ва манбалари бойиб боришига замин яратилади.

Миллий тил корпуси – она тилимизнинг жаҳонга юз тутишига эришиш миллий маънавиятни такомиллаштириш ва юксалтиришнинг ҳам асосий воситаларидан бири.

ЎЗБЕК ТИЛИ ДИАЛЕКТАЛ АТЛАСИ – МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ АСРАШ ВОСИТАСИ

Низора Қулиева МУРОДОВА,

НавДПИ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори, ф.ф.д.

Ҳар бир халқ тилининг ўз луғат бойлиги – сўз хазинаси бор. Тилнинг луғат таркиби эса халқнинг тарихий тараққиётига боғлиқ ҳолда ўзгариб, бойиб боради. Баъзи бир эскирган сўзлар нутқий муомаладан чиқиб кетса, янги сўзларнинг ясалиши ва кириб келиши билан тил муттасил бойийди. Мавжуд сўзларнинг маънолари ўзгаради, тобора кенгайтирилади ва тўлдирилади. Аммо тилнинг асосий луғат жамғармаси эса луғат тизимининг негизи сифатида асрлар бўйи сақланади. Бу жиҳатдан тилшунослик соҳасидаги барча фанлар ўзаро алоқадорликка эга.

Маълумки, фаннинг тараққиёт диалектикаси ҳамиша икки турдаги усулнинг, яъни ўрганиш ва талқин этишнинг империк-тавсифий ва тизимнинг талқини босқичларнинг бир-бирига таяниш ва бир-бирини тўлдириш асосида содир бўлади. Бу фан инкишофи диалектикасининг умумий қонуни бўлиб, ўзбек тилшунослиги ҳам ундан четга чиқолмайди. Фанимизнинг 50-60, 70-80 йиллардаги тараққиёт хусусиятларига эътибор берсак, ўзбек тилшунослигида, жумладан, диалектологиясида ҳам юқорида санаб ўтилган босқичлар диалектикасининг инъикосини кўрамиз. 50-60 йилларда ўзбек диалектологияси минтақавий, ҳудудий шева хусусиятларини тавсифи – ҳодисалар табиати ва вокализацияси масалаларига асосий эътиборни қаратиб, академиклар Виктор Васильевич Решетов, Шоназар Шоабдурахмонов, профессорлар Улуғ Турсунов, Фаттоҳ Абдуллаев, Собиржон Иброҳимов, Мустақим Мирзаев, Аъзам Шерматов, Назар Ражабов, Худойберди Дониёров каби мумтозларимизнинг, уларнинг кўп сонли шогирдлари, издошлари шижоати, машаққатли меҳнати самараси ўлароқ, ўзбек ҳудудий шеваларининг мукамал тавсифи яратилди. 1960-1970 йилларда авж олган диалектологик тадқиқотларнинг 1980-1990 йилларда бирмунча сўниши фанимизда тараққиётнинг бир диалектик босқичи- империк-тавсифий ишларнинг маълум даражада ўзининг юқори тараққиёт чўққисига етганлиги, янги таҳлил усулларига ўтиши тараққиётни таъминлаш билан узвий боғлиқдир. Диалектологик тадқиқнинг империк-тавсифий босқичидан навбатдаги поғонаси: киёсий-тарихий, диалектологик талқин, ареалогик – картографик ёки лингво-географик тавсифига ўтишдир Шуни айтиш жоизки, Ареал лингвистика фани ўзбек диалектологиясининг давоми сифатида юзага келди. Шу боис ҳам улар ўртасида узвий алоқа бўлиши, табиий.

Ареал лингвистика муайян ҳудудларда тарқалган тил хусусиятларини умумлаштириб, ареал умумийлик – тиллар иттифоқи шевалар изоглоссаларини аниқлаш ва уларни хариталаштириш ишларини амалга оширади. Ўзбек халқ шеваларининг ўзига хос лисоний хусусиятларини белгилаш, тадқиқ этилаётган ҳудудларда ўзбек тили етакчи (қарлук, қипчоқ, ўғуз) лаҳжаларининг бир-бирига таъсирини изоҳлаш учун шевалар тарқалган ҳудуднинг жойлашув ўрни иқлими географик муҳити ҳам инобатга олинади. Бу жиҳати билан Ареал лингвистика география фани билан ҳам узвий алоқадорликка эгадир.

Бугунги кунда кенг ривожланаётган “Ареал лингвистика” ҳам тилшунослик фанларидан бири бўлиб, “Ҳозирги ўзбек тили” фанининг назарий асосларига таянади. Шунингдек, ҳозирда “Қадимги туркий тил”, “Ўзбек адабий тили тарихи”, “Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси” бўлимларидан иборат “Ўзбек тили тарихи” фани билан алоқадор бўлиб, ўзбек шеваларини ареал усулда ўрганиш бўйича тўпланган фактик материаллар бу фанлар учун ҳам асосий манбадир.

Ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам, албатта, аجدодларимиз қолдирган бой маданий меросларга мурожаат этамиз. Қадимги ёзма ёдгорликларни ҳам уруғ-қабила номлари билан боғлаб ўрганамиз. Чунки турли хил уруғ-қабилалар тилининг таъсири кейинги даврларга, яъни XI–XV асрларга оид ёзма ёдгорликларда ҳам сақланиб қолган. Бундай манбаларга “Девону луғотит турк”, “Қутадғу билиг”, “Ҳибатул ҳақойиқ”, “Ўрта Осиё тафсири”, “Қиссаи Рабғузӣ”, “Аттахфатуз закияту фил луғатит туркия” каби умумтуркий тил, жумладан, ўзбек тилининг бойлигини ўзида сақлаб келган нодир асарлар киради. Ўзбек диалектларини тарихий жиҳатдан ўрганишда бу ёзма ёдгорликлар тилининг ўрни бекиёс. Бундай асарлар тилнинг тарихини ўрганиш учун асос бўла олади. Сабаби ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида қадимги туркий сўзлар, ёзма ёдгорликларда учрайдиган кўхна лексика салмоқли миқдорни ташкил этади. Чунки ҳар бир халқ тилида мавжуд бўлган сўзлар ўша халқ халқ ҳаётининг барча жабҳаларидан маълумот берувчи манбадир. Шу боис ҳам халқ тарихи ва тил тарихини ўрганиш учун шеваларни ареал ўрганиш бўйича тўпланган фактик материаллар бой манба бўлиб хизмат қилади.

Ареал лингвистиканинг тил ва шеваларни ўрганиш усуллари.

Ҳозирги кунда ўзбек халқ шеваларининг ўзига хос хусусиятлари ва ҳудудий тарқалишини ўрганишда анъанавий тадқиқ усуллари билан фарқли равишда ҳар бир диалектал ҳодиса макон ва замон тилшунослиги, ареал лингвистиканинг назарий асослари асосида ўрганилмоқда. Шеваларни бу усулда ўрганиш бўйича жаҳон тилшунослигида жумладан, ўзбек тилшунослигида ҳам илмий тадқиқот ишлари амалга оширилган. Шунини айтиш лозимки, ареал лингвистиканинг таҳлилий усули маълум ҳудудда тарқалган тил ҳодисаларини аниқлайди, ҳудудий тил хусусиятларини халқ тарихи, тил тарихи билан алоқадор ҳолда қиёслаб, уларнинг ўрни, тарқалиш чегарасини хариталар орқали кўрсатади. Бу соҳа бўйича XX асрда жуда катта илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди. Ареал лингвистика соҳасидаги тадқиқотлар ҳинд-европа тиллари (Э.А.Макаев), славян тиллари (Р.И.Аванесов, Н.И.Толстой), герман тиллари (В.М.Жирмунский), роман тиллари (М.А.Бородина), туркий тиллар (Н.З.Гаджиева), болқон тиллари (А.В.Десницкая) материаллари асосида давом эттирилиб, салмоқли ютуқлар қўлга киритилди.

Ареал лингвистика тушунчаси ва атамаси XX асрнинг 40 йилларида киритилган бўлсада, аммо ареалогик тадқиқотлар ўзининг узоқ тарихига эгадир. Фақат XX аср бошларида тиллар билан боғлиқ ҳудудий масалаларни ўрганувчи йўналиш ареал лингвистика эмас, лингвистик география йўналишида машҳур эди. Бу масала диалектолог олим А.Шерматовнинг “Лингвистик география нима” рисоласида кенг ёритиб берилган. Маълумки туркий тилларнинг таснифлари ҳам ҳудудий ва географик тарқалиш тушунчалари билан узвий боғлиқ бўлади. Жумладан, туркий тилларнинг илк таснифини берган Маҳмуд Кошғарий туркий халқлар ва шеваларининг тарқалиш ҳудудларини “Румдан Чингача” шаклда географик чегараларини кўрсатади. Ареал лингвистиканинг асосий тушунчалари А.Б.Жўраевнинг “Ўзбекзабон минтақани ареал ўрганишнинг назарий асослари” номли монографиясида кенг таҳлил қилинган. Монографиянинг “Туркий тиллар ареал лингвистикасининг айрим методологик масалалари”, “Рефлексия”, “Ўзбек тилшунослигида

лингвоареал тадқиқотларнинг шаклланиши ва ривожланишининг асосий омили сифатида” деб номланган I ва II бобларида лингвоареал тадқиқ мақсади ва усуллари батафсил баён этилган. Маълумки, рефлексия деганда ўзбек шеваларининг ва ёзма ёдгорликларини тавсифий ўрганиш натижасида қўлга киритилган ютуқлар билан бир қаторда маълумотларни янги мақсадларга эришиш учун қайта гуруҳлаш ҳамда таҳлил этиб баҳолаш тушунилади. Шунинг учун А.Жўраевнинг тадқиқоти XX асрнинг 30-80 йилларида ўзбек шеваларининг маҳаллий-худудий тавсифи натижасида қўлга киритилган маълумотларни ареал тадқиқ методи нуқтаи назардан қайта баҳолаш ва таҳлил этишга қаратилган.

Ареал лингвистиканинг тадқиқ усули турли минтақалардаги шеваларда учрайдиган ўхшаш ҳодисаларни аниқлаш ва уларнинг қўлланиш майдонини аниқ белгилаш ҳамда ҳодисаларнинг тарқалишини харитада кўрсатишдан иборат. Шунинг учун хариталаштириш ареал тадқиқотларнинг ҳам усули, ҳам натижасидир. Маълумки, диалектолог маълум бир ҳудуддаги шеванинг ўзига хос хусусиятларидан 200-300 турдаги ўзига хосликни қайд этса, ареалог шу ҳодисалардан энг аҳамиятли маълум бир шеванинг ўзига хос антологик акс эттирувчи 2-3 белгини яъни ҳодиса, қонуниятни изоглосса мазмуни сифатида танлайди ва шу ҳодисанинг тарқалиш маконини (ареалини) аниқ белгилашга ҳаракат қилади. Шевалар орасидаги чегараларни юқотиб маълум бир ҳодисанинг тарқалиш нуқталарини акс эттирувчи изоглосса мазмуни тил тизимида аҳамиятли ҳодиса бўлиши, маълум бир гуруҳ (уруғ, элат, лаҳжа, тил) ёки бир неча хусусиятларни белгиловчи ҳодиса бўлмоғи лозим. Шунинг учун ареалогик тадқиқот ўтказишдан олдин тадқиқотчи ҳар бир изоглосса мазмунининг тил тизимидаги таксонамик (тасниф этиш учун аҳамиятли бўлган) аҳамиятини асослаб бериши ва шулар асосида диалектологик атлас яратиши мумкин.

Диалектал атлас, унинг яратилиш тарихи ва аҳамияти.

Диалектологик атлас - маълум бир ҳудуд шевавий ўхшаш ва фарқларни ўзида акс эттирувчи хариталар мажмуасидир. Диалектологик атлас юзлаб, ҳатто минглаб хариталарни ўз ичига олади. Бунинг сабаби лингвистик атласнинг ҳар бир харитаси алоҳида бир изоглосса асосида тузилади. Маълумки, XI асрда илк марта Маҳмуд Кошғарий туркий халқлар яшайдиган ҳудудлардаги уруғ-қабила тилларининг ҳудудий тарқалиши бўйича материаллар тўплади ва уларни қиёсий таҳлил қилиб, харитада уларнинг яшаш ҳудудини кўрсатиб берди. Шунингдек ушбу асарда айрим шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг этник таркиби, ижтимоий тузумига оид қисқача таърифлар, этнотопонимикаси ва айрим қабила ҳамда уруғларнинг жойлашиши тўғрисида ноёб маълумотлар келтирилган.

Жаҳон тилшунослигида энг яхши диалектологик атлас XX асрнинг бошларида тузилган Жан Жильрон, Эдмонларнинг 12 жилдли “Француз тили атласи” (1902-1912). Шунингдек, Венккер, Вреде томонидан тузилган немис тили атласи (1876-1926), Марбургдаги немис диалектологияси Марказий институти нашр этган “Немис лексикологик атласи”ни ҳам келтириш мумкин. Рус тили диалектологик атласи Москва ФА рус тили институтида Р.И. Аванесов, Б.А. Ларин бошчилигида 1951 йилда Москва шарқидаги Марказий областлар рус халқи шевалари атласи”, 1952 йилда “Шимоли-ғарбий областлар рус халқ шевалари атласи” тузиб чиқилди.

Шеваларни ареал ўрганишда уларнинг ўзига хос лисоний хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади. Шеваларнинг тараққиёт даражасини очиб бериш учун, биринчидан, шу шева вакилларининг тарихи орасидаги мавжуд алоқани ҳисобга олиш зарур. Иккинчидан, шевалар воқелигининг ҳозирги чегараларини тўғри талқин этиш учун бу чегаралар тараққиётнинг барча босиб ўтган йўли, натижаси, фақат қадимда эмас, балки кейинги даврларда ҳам юз берган лисоний жараёнларнинг натижаси эканлигини унутмаслик муҳимдир. Учинчидан, шевадаги лексик-семантик фарқлар, макон ва замондаги лисоний ўзгаришлар лисоний омилларнинг мураккаб ўзаро алоқаси натижасидир. Шу боис ҳам шевалардаги фарқлар қатор омиллар билан талқин этилади.

Ўзбек тилшунослигида ҳам ареал лингвистика соҳасида илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Аммо ареал лингвистиканинг лингвоареал тадқиқ усули билан ўзбек тили лаҳжа ва шеваларининг барча ҳудудий кўринишлари етарли даражада тадқиқ қилинган эмас. Бу ўринда ўзбек диалектларини илк бор хариталаштириш ишини бошлаб берган В.В. Решетов,

Қашқадарё вилояти ўзбек шеваларини хариталаштирган А.Шерматовнинг илмий ишларини қайд этиш ўринлидир. Бу соҳада Ш.Шоабдурахмонов шевалар атласини яратишнинг назарий қоидаларини ишлаб чиқди. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, тилшунос олим А.Жўраев томонидан макон ва замон, ареал лингвистиканинг назарий асослари, уни ўзбек тили майдонини минтақалаштириш, диалектал минтақа (диалектная зона) ва номинтақавий (азеонал) қисмлар ривожда тадқиқ этиш усуллари кенг таҳлил қилинган. Шунингдек, бу соҳада Қ.Муҳаммаджонов, Й.Иброҳимов, Н.Муродова, И.Дарвешов, Н.Раҳмоновларнинг тадқиқотларини қайд этиш мумкин.

Лингвистик харита материаллари ўзбек шеваларининг мавжуд таснифларини тўлдириш, мукаммаллаштиришга, уларга аниқлик киритишга ёрдам беради. Шунингдек, ўзбек шеваларининг пайдо бўлишида қатнашган туркий ва туркий бўлмаган этник гуруҳларнинг ўзаро алоқалари натижасида рўй берган жуда мураккаб этнолингвистик тараққиёт жараёнини ҳам белгилаб беради.

ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ТЕЖАМЛИЛИК МАСАЛАЛАРИ

Рано Норбойевна ЮСУБОВА,

НавДПИ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси доценти, ф.ф.н.

Жаҳон тилшунослигида нутқнинг воқеланиши тил соҳибининг психологияси, когнитив фаолияти билан муштараклиги, тил бирликларини иқтисод қилишдан кўзланган мақсад, тамойилнинг миллий-этник хосланиши, глобаллашув шароитида тежамлилик ҳодисасининг нисбатан устуворлиги, сабаби ахборотлаштириш асрида ахборотларнинг шиддат билан кўпайиб бораётганлиги ва уларни қабул қилиш ва сақлаш, ифода этиш инсоннинг мия фаолияти, психофизиологиясига таъсир ўтказиши тежамлиликни илмий ва амалий асослаш каби масалаларни тадқиқ қилиш заруратини туғдиради. Ушбу зарурат илк бор нотиклар, психологлар, файласуфларни қизиқтиргани сабаби ҳам шундан ва олимлар қадимги даврлардан бўён нутқнинг юзага чиқиши фалсафий, психологик, социологик омиллар билан чамбарчас боғлиқлиги масалаларини ўрганиб келишган.

Таъкидлаш керакки, тежамлилик тамойилининг юз бериш даражалари турли хил бўлса-да, юзага келтирувчи омиллар ҳар доим бир хил: психофизиологик фактор, ижтимоий фактор, вақт фактори. Тил тизими табиати – иерархик, шунга асосланиб, кўп қатламли бу тизим жуда тежамли ва мослашувчанлик имкониятига эга, фикр ифодалаш жараёнида тил ресурслари юқори даражада тежалишга мойил ва инсоннинг ифода эҳтиёжларини қондиришни тўла таъминлайди.

Тилдаги тежамлилик мавзуси тилнинг қайси сатҳида кузатилмасин, тамойилга тил тараққиётининг асосий қонуниятларидан бири сифатида қаралган. Масалан, XIX асрда яшаган америкалик тилшунос В.Уитни (1827-1894)¹ тежамлиликни тизимли тарзда ўрганган олимлар қаторига мансуб ва унинг изланишлари моҳиятни тўлароқ тушунишга кўмаклашади. Олимнинг фикрига кўра, сўз шаклининг ўзгаришига олиб келувчи кўпгина ҳодисаларнинг асосий сабаби “мойиллик” бўлиши мумкин. У муайян оппозицияга йўналтирилган ҳодисалар мавжудлигига қарамай, уларнинг айримлари муайян пайтда устунлик қилиши мумкин, деган фикрни тақдим этган. Олимнинг фикрини XIX аср охири XX аср бошларида инглиз тилида шиддат билан кечган фонетик, морфемик, эллиптик қисқарувлар тасдиқлайди, масалан: *phone* < *telephone* – “телефон”; *fan* < *fanatic* – “энтузиаст”; *gym* < *gymnasium* – “гимнастика зали”; *gas* < *gasoline* “бензин”; *movie* < *moving pictures* – “кино” каби.

Тилшунослар ва умуман, тилшунослик лингвистик тежамлиликдан бошқа муҳимроқ тамойилни кашф эта олмади. Бу тамойил кучлар бир хиллиги тенденциясининг яна бир ифодасидир, кишилар қисқартмалардан фойдаланишни хуш кўрадилар, айланиб ўтиш ўрнига энг қисқа йўлни танлаганлари каби². Масалан, *STAT* < *Seabee Technical Assistance Team*

¹ Whitney W. D. Language and the Study of Language. Twelve Lectures on the Principles of Linguistic Science. – New York: Charles Scribner & company, 1867. – P.410.

² Whitney W.D. Кўрсатилган манба. – P.410.

(техник ёрдам кўрсатувчи денгиз десантлари гуруҳининг инженер-курувчилар қисми), *USA* < *United States of America* (Америка Қўшма Штатлари) каби. В.Уитнининг таъкидлашича, сақлаб қолишга мойиллик сўзларни қисқартиришга табиий сабаб бўлса, унинг катта пландаги кўриниши матнда сўзларнинг камайишидир, яъни матннинг ихчамлашишидир.

Тилдаги тежамлилик мавзуси тилнинг қайси сатҳида кузатилмасин, тамойилга тил тараққиётининг асосий қонуниятларидан бири сифатида қаралган. В.Уитнининг фикрича, мазмунни сақлашга мойиллик сўзларнинг қисқариши ҳисобига юз бериши табиий, яъни сўзларнинг қисқаришида янада яққол кўринади. “Шубҳасиз, тилларнинг ҳар бирини ташкил этувчи бирликларда юзага келадиган шаклнинг аста-секин қисқаришини тушунтириш учун бошқа ҳеч нарса керак эмас”¹. Унинг фикрича, қисқариш барҳам берувчи куч бўлгани каби, яратувчи куч ҳамдир, акс ҳолда, мураккаб сўзларнинг барчаси доимий бир хил шаклда қотиб қолар эди. Бундан ташқари, талаффузни осонлаштириш истаги, уни сақлаб қолиш истаги ҳам инсон табиатидан, психофизиологик омилларга кўра келиб чиқади, нутқий тежамлилик инсоннинг онгли аралашуви билан амалга оширилмайди. Эҳтимол, кундалик ҳаётда тежамлиликка мурожаат қилинишига аҳамият берилмас ва қолаверса, бу қандай содир бўлиши ҳақида ҳам ўйланмайди. Шу билан бирга, агар инсонга бирор нарсани қисқа шаклда ёки тўлиқ айтиш учун танлаш имконияти берилса, у, албатта, қисқаликни танлайди, бу ифода усулининг соддалиги ва қулайлигини жўнгина тушунтиради. В.Уитни нутқ товушларининг модификацияси ва нутқнинг ривожланиш жараёнини ўрганар экан, “сўз санъати”нинг юқори даражадаги малакаларини ўзлаштириш жараёнида инсонларнинг нутқ органлари аниқроқ фарқланадиган ва такомиллашган маъно товланишларига эга шаклларни яратиши ва ундан фойдаланиши мумкин, деган фикрга келади, фикрини катта ёшдаги сўзловчиларнинг муайян тилда юқори даражага етган нутқий маҳорати билан асослайди ва натижада вақти келиб улар яратган шакллар меъёрга айланишини айтади². Аслида ҳам шундай: қачон тилда муваффақиятга эришилади? Тил ресурсларидан тежамлилик билан фойдаланилса, тилга хос хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда зарур бирликлар қўллansa. В.Уитнининг ушбу қарашлари тежамлилик имкониятлари кенг тамойил эканлигини, масалан, жонли нутқ билан бадий нутқнинг ўхшаш хусусиятларини кучли даражада кўрсатувчи, бир-бирига яқинлаштирувчи ҳодиса эканлигини тасдиқлайди.

Ўз даврида В.Уитни (1827-1894) тилшуносликни лингвистик структура, прогрессив ғоялар ва янги концептуал тушунчалар моделлари билан бойитган улкан тилшунос сифатида замонавий тилшуносликка қадам қўйган. Унинг қарашларида энг мукамал белгилар системаси энг бой тилда кузатилиши, бундай белгилар тушунчани қисқа йўл билан тушунтиришга олиб келиши каби масалалар ечимини топган. В.Уитнининг тил тежамлиликка тил тараққиётининг омили сифатида қараб тизимли ўрганиши тилшуносликда тамойилнинг янада кенг ўрганилишида янги бурилиш ясаган.

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMIDA O'QITISH TAMOYILLARI ASOSIDA DASTUR VA DARSlikLAR YARATISH MASALALARI

Gulchehra Dustmurodovna SHAMSIDINOVA,

NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası dotsenti, b.f.n.

О'zbekiston Respublikasida olib borilayotgan ta'lim sohasidagi islohotlarning muvaffaqiyati, uzluksiz ta'lim tizimining barcha turlarida ta'lim-tarbiya jarayonida tashkil etiladigan o'qitish tamoyillari, ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy tamoyillari va uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatish tamoyillariga qanchalik mos kelishi va ularni amaliyotga joriy etilishiga bog'liqdir. O'qitish tamoyillari - o'qitish tizimining tuzilishi, mohiyati, uning qonunlari va qonuniyatlari hamda faoliyatni tashkil etadigan, amaliyotni boshqarishda namoyon bo'ladigan bilimlar majmuasi sanaladi.

¹ Whitney W.D. Кўрсатилган манба. – Р.410.

² Whitney W.D. Кўрсатилган манба. – Р.412.

Respublikadagi ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar biologik ta'lim jarayonida ilmiylik, tizimlilik, fundamentallik, izchillik, ko'rgazmalilik, onglilik, mustaqillik, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning metodologik tamoyili, nazariyani amaliyot bilan bog'lash, samaradorlik, tushunarliklik, mantiqiy ketma-ketlik, uzviylik, ta'limni differensiallashtirish va individuallashtirish, guruhlarda o'qitishni uyg'unlashtirish, o'qitish maqsadi, mazmuni, vositalari va shakllarining ijtimoiy muhitga bog'liqligi, o'qitish maqsadi, vositalari va natijalar birligi, baholash va o'z-o'zini baholash tamoyili bilan bir qatorda, ta'limni demokratlashtirish va insonparvarlashtirish kabi tamoyillarga ham amal qilinishi zarurligini ko'rsatdi.

Ta'limni differensiallashtirish va individuallashtirish esa o'qitish jarayonida individual va guruhli yondashish tamoyilini talab etib, ularning negizida o'qitish qonunlari va qonuniyatlari yotadi. O'qitish qonunlari va qonuniyatlari o'qitish tamoyilining nazariy asoslarini ishlab chiqishga va pedagogik faoliyat amaliyotiga qo'llashga zamin tayyorlab, uzluksiz ta'lim tizimining oldiga qo'yilgan davlat va ijtimoiy buyurtmalar, jamiyatning ijtimoiy hayotidagi ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlar, ta'lim-tarbiya jarayonining maqsadi va vazifalari, fanning rivojlanish darajasiga bevosita bog'liq holda o'zgarib, yangilanib turadi.

O'qitish tamoyillari muayyan davlatning ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy va uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat ko'rsatish tamoyillari hamda ta'lim tizimi oldidagi buyurtmalariga mos kelishi, jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy-ma'rifiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirib yangilanib, o'zgarib, rivojlanib, o'zgacha ahamiyat kasb etadigan jarayondir. O'qitish tamoyillari biologiyani o'qitishning maqsadi va vazifalariga bog'liq holda ta'lim-tarbiya jarayonining yo'nalishi va pedagogik faoliyatning mazmunini belgilaydi. Agar o'qitish tamoyillari o'qituvchi va tahsil oluvchilarning hamkorlikda o'qitish maqsadlariga erishish yo'nalishini belgilasa, o'qitish qonunlari pedagogik jarayonning xarakterini o'zida aks ettiradi. Qonunlarning maqsadi, pedagogik jarayonning ob'ektiv, tashqi, ichki, muayyan va nisbiy bog'lanishlarini aks ettirib, ta'lim-tarbiya jarayonining mazmuni, metodlari, vositalari va shakllarining uzviyligini, mazkur jarayonning ilmiy asosda tashkil etilishi va boshqarilishi, olinajak natijalar va samaradorlikni orttirish yo'llarini belgilaydi.

Dastur va mukammal darslik ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi hamda o'quv-metodik qo'llanmalarni tuzuvchilar uchun ham asosiy meyyoriy normativ materiallardir. O'qituvchilar dastur va darsliklar bilan ishlashda ularning normativ va ijodiy jihatlarini farqlay olishlari lozim. O'quv predmeti darsida ta'limning mazmuni asosan dasturda masalalar ro'yxati bilan ifodalanadi.

Dasturning asosiy vazifasi — o'quv predmetining mazmunini ifodalash bo'lib, unda o'qitiladigan fanning boblarga, qismlarga, mavzularga bo'linishi, ularni o'rganish tartibi, soatlar turi ko'rsatib, dastur ikkita vazifani bajaradi:

- ta'limning mazmunini o'quv predmeti doirasida aks ettiradi;
- predmet uchun muayyan normativ hujjat sifatida xizmat qiladi.

Dastur - darslikni yaratish uchun asosiy yo'llanma hisoblanib, undagi masalalar ketma-ketligi darslikning tuzuvchilari fikrini va o'qituvchilar faoliyatini ma'lum yo'nalishga solish uchun xizmat qiladi. Har bir o'quv predmeti bo'yicha haqiqiy dastur umuman quyidagi qismlardan iborat bo'ladi:

- Tushuntirish xati (har xil dasturda mazmuni turlicha);
- Fanning ro'yxatlashtirilgan asosi (mavzular, masalalar, laboratoriyalar va amaliy ishlar, namoyishlar, ekskursiyalar);
- Predmetlararo aloqalar ko'rsatilgan bo'lim;
- O'quvchilarning bilim va ko'nikmalariga qo'yiladigan talablar.

O'qitiladigan fanning maqsad va vazifalarini ifodalash — dasturning eng muhim elementi bo'lib, darslik muallifining dasturni amalga oshirishdagi ma'lum vazifalari hamda o'qitish jarayonini tashkil etish yo'nalishlarini belgilaydi. O'qituvchi dars jarayonida o'z yo'nalishini to'g'ri belgilab olishi uchun, fanning maqsadini chuqur anglashi lozim.

Darslik - asosiy normativ hujjat sifatida, u o'quvchilarning kitobi, bilim olishlari uchun eng muhim quroli hisoblanadi. Darslik faqat darsda tahlil qilinadigan o'quv materialini o'zlashtirishda o'quvchiga yordam beribgina qolmay, unda mazkur predmetga qiziqish uyg'otishi, shu soha bo'yicha mustaqil bilim olish ishtiyoqini ham vujudga keltirishi kerak. Darslik o'qituvchi uchun

ham metodik yo'llanma sifatida xizmat qiladi: tushunchalarni kiritish tartibini, ularni yoritish chuqurligini, kiritilgan o'quv materiallariga vaqtning taqsimlanishini belgilaydi.

Darslik - o'qitish jarayonining asosiy ko'rsatkichi bo'lib, unda o'qituvchi o'zlashtirishi lozim bo'lgan bilimlar, faoliyat usullari qayd qilinadi, bilim va ko'nikmalarni ijodiy qo'llash yo'llari belgilanadi, qadriyatlarni tarbiyalash vositalari ko'rsatiladi. Darslikda ta'limning mazmuni muayyan tartibda o'quvchilarning ta'lim muvaffaqiyatini ta'minlaydigan bosqichlar bo'yicha joylashtiriladi. Boshlang'ich maktab darsliklari o'ziga xos bo'lib, ularning hammasida metodik jihatlar sinflar oshgan sayin asta-sekin shakllanadi. O'rta maktabda esa o'quvchilar darslikdan tamomila mustaqil holda foydalana olishi lozim.

Darslik avvalo predmetni o'qitish va bilim olishni manbai sifatida xizmat qiladi. O'quv jarayonida darslikdagi savol, topshiriq, jadval, statistik va xronologik ma'lumotlardan o'z o'rnida foydalanish hamda darsliklardagi savollar va topshiriqlar muayyan ta'lim kontseptsiyasi asosida yaratilgan va yoshlarni haqiqiy vatanparvar qilib tarbiyalashi lozim. Har o'qituvchi ana shu vazifani aniq bilishi va maqsadli tarzda uni muvaffaqiyatli amalga oshirishi lozimdir.

TA'LIM TIZIMIGA OID DAVLAT SIYOSATINING AMALGA OSHIRILISHI MASALALARI

Gulchehra Dustmurodovna SHAMSIDINOVA,
NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası dotsenti, b.f.n.
L.XALILOVA, G.MURODOVA,
NavDPI, BO'M mutaxassisligi magistrantlari

Ilmiy-texnika taraqqiyoti jadal rivojlanib borayotgan globallashuv jarayonida O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasidagi davlat siyosati, zamonaviy "O'zbek modeli" asosida tashkil qilinayotgan ta'lim va tarbiya jarayonlari, ta'lim muassasalarida o'tmishdan qolgan muammolarning kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan masalalar, ularning oldini olish hamda rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimi bilan bellashadigan, raqobaqbardosh, yuksak darajadagi o'quv qurollari bilan jihozlangan zamonaviy ta'lim muassasalarini yaratishdan iboratdir. Ta'lim sohasiga oid davlat dasturlarining qabul qilinishi va unga rioya etish juda katta ahamiyatga egadir. Respublikada ta'lim sohasiga e'tiborning g'oyat kuchliligi, ularni tubdan yangilanayotganligi, dars jarayonlarida ilg'or, zamonaviy texnologiyalarning qo'llanilishi, mazkur hududda ta'lim siyosatining to'g'ri amalga oshirilishidan, ularning barchasi provard natijada mamlakatning barqaror taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatishidan dalolat beradi. Bu o'rinda DTSlari, o'quv rejalari hamda fan dasturlarining mukammal darajada yuritilishi, Respublikada ta'lim sohasida bajarilayotgan keng ko'lamdagi ishlar, qabul qilinayotgan qonunlar uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning amaliy ifodasini belgilaydi.

Respublikada ta'lim sohasiga oid davlat siyosatining to'g'ri amalga oshirilayotganligi, tabiiy fanlarini o'qitishda ta'limiy, tarbiyaviy masalalarni to'liq yoritilganligi, Davlat ta'lim standartlari asosida ta'lim- tarbiyaga oid muammolar, yechimlar va istiqbollaridan samarali foydalanishni targ'ib qilish zarur ekanligini o'sib kelayotgan yoshlarga o'rgatish ta'lim samaradorligini oshirishga imkon beradi. O'zbekistonda ta'limni isloh qilish omillari, Kadrlar tayyorlashning Milliy dasturi va yangi ta'lim modeli, Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning Respublikani 2017-2021 yillarda turli sohalarida rivojlantirishning harakatlar strategiyasida ko'rsatilganidek, ijtimoiy sohani rivojlantirish, Milliy dasturni amalga oshirish, iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash, ularning mukammal bilim olishlari uchun barcha sharoitlarni yaratish hozirgi davrning eng dolzarb masalalaridan biridir.

BMTga a'zo mamlakatlarga o'z milliy maorifini takomillashtirish va qayta ko'rib chiqishlarida YUNESKO tashkilotining yangi maqomdagi "Barqaror kelajak yo'lidagi ta'lim" fanlararo dasturi ko'maklashadi. Jahon hamjamiyatida barqaror yashab qolish mahoratini ishlab chiqishda xalq ta'limi tizimining rolini oshirishning usullari va vositalarini ishlab chiqqan YUNESKONing Birlashgan maktablar loyihasi xalqaro tizimida 137 mamlakatdagi 420ga yaqin maktab ishtirok etmoqda. Asosan o'qituvchi va talabalarni birlashtirgan 116 mamlakatdagi 5000 dan ortiq klubi, madaniyat, maorif sohasida ko'plab faoliyat turlarini amalga oshirmoqdalar.

Mazkur jarayonlar Respublika ta'lim muassasalarida fanlarni o'qitishda ta'limiy, tarbiyaviy masalalarni yoritishga katta ahamiyat berishimiz lozimligi, ta'limga oid muammolarni zudlik bilan hal etishimiz, uning yechimlarni va istiqbol rejalarini ishlab chiqishimiz maqsadga muvofiqdir. Respublikada va boshqa hamdo'stlik mamlakatlarida amalga oshirilayotgan yuksak darajadagi amaliy ishlar ta'lim jarayonidagi uzviylik va izchillikdan darak beradi.

O'zbekistonning mustaqil taraqqiyot strategiyasini, o'zbek xalqining davlat barpo etish borasidagi maqsad-muddaolarini, vatan tuyg'usi, milliy istiqlool g'oyalari yoshlar ongiga singdirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib, g'oyaviy tarbiya mezonlaridan biri mas'uliyat tuyg'usi bilan yashash xususiyatini shakllantirishdir. Mas'uliyat odamning har bir amali, faoliyati mahsulini to'liq tasavvur qilgan holda, uning o'zi va o'zgaralar uchun nima naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. Mas'uliyatni his qilgan inson ishni doimo puxta rejalashtirib, uning o'qibalarini oldindan tasavvur qila oladi va zaruru natijaga erishish uchun butun kuchi va salohiyatini safarbar etishga qodir bo'ladi.

Jismonan barkamol, intellektual rivojlangan, milliy istiqlool g'oyalari ongiga singdirilgan shaxsni tarbiyalashda ta'lim muassalari alohida ahamiyat kasb etib, bu o'rinda har bir ota onaning o'z farzandining tarbiyasi uning keyingi taraqqiyot davrida qanchalik ahamiyat kasb etishi, bu davr uzluksiz ta'lim va tarbiyaning muhim bosqichi ekanligini anglab yetishga erishish zarur. Bunda oilaning maktabgacha ta'lim muassasalari tizimiga izchil uyg'unlashuvga erishishni nazarga tutish, ta'lim-tarbiya muassasalari bolalaridagi umumiy savodxonlik va maktabdagi ta'lim tarbiyaga tayyorlash jarayonining muhim va zaruriy bosqichi sifatida qaralishi lozim. Ta'lim muassasalarda tarbiyalanuvchilarning eng oddiy tushunchalar orqali hayot, vatan, oila to'g'risidagi tasavvurlari shakllanib, bola gudakligidayoq qanchalik mukammal tarbiyalansa, voyaga etganda u haqiqiy vatan fidoiysi bo'lib shakllanadi.

Insoniyat tarixida ta'limni tashkil etish shakllari, ijtimoiy tuzum manfaatlariga mos holda paydo bo'lganligi va rivojlanganligini ko'riladi. Bevosita ta'lim beruvchi muassasalari hisoblangan maktablar, litsey, kasb-hunar kollejlari, oliy o'quv yurtlari mafkuraviy tarbiyaning asosiy o'choqlaridir ularning barchasida amalga oshiriladigan mafkuraviy ta'lim jarayonida, barcha o'quv qo'llanmalari va darsliklar, qo'shimcha adabiyotlarda quyidagi omillar ustivor ahamiyat kasb etishi va o'quvchi yoshlarga to'liq yetkazilishi lozim:

- Yoshlarda haqiqiy vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish, ularni turli g'oyaviy ta'sirlardan saqlash va yot oqimlarga adashib kirib qolishini oldini olish;
- Mahallaning demokratiya darsxonasi va o'z-o'zini boshqarish instituti ekanligini xalq ommasiga, asosan yoshlarga tushuntirish;
- Jamiyatdaagi milliy va umuminsoniy qadryatlarning, millatlararo totuvlik bag'rikenglik dunyoviy ilmlarga intilish va ilg'or madaniyatni shakllantirish vositasi ekanligini yoshlar ongiga singdirish;
- Ma'rifatning shaxs intellektual salohiyatini oshirishdagi imkoniyatlari kengligini isbotlash, tarixning mafkuraning falsafiy asosini yaratishdagi ahamiyatini ochib berish va millatning ravnaqi uchun iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash;
- Bilim, ma'naviyat, madaniyat, mavkura va iqtidorni shakllantirish - sog'lom dunyoqarashning muhim omili ekanligi to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'paytirish.

Mazkur yo'nalishdagi ishlar barcha fanlarning ma'no mazmuni va ularni o'qitish texnologiyalarini takomillashtirishni, yoshlarni mustaqil fikrli bo'lishga, mamlakat tarixidagi ijobiy o'zgarishlarga befarq bo'lmagan, chuqur bilimlarga ega salohiyatli kadrlarni tarbiyashga xizmat qiladi.

MUAMMOLI TA'LIM – O'QUVCHI-YOSHLAR IJODKORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM OMILI

Bibigul Akramovna TUXTAYEVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

Bugungi kunda hukumatimiz ta'lim oldiga uyg'un kamol topgan avlodni tarbiyalash, intellectual bilim va boylikka ega bo'lgan, ma'nan sog'lom yoshlarni tarbiyalash, ta'lim berish sifatini tubdan yaxshilash vazifasini qo'yimoqda. Shu bois ham o'quvchi-talabalarda mustaqil, mantiqiy fikrlash qobiliyatini o'stirish, og'zaki va yozma nutqni rivojlantirish, ularda mehnat

faoliyati ko'nikmalarini shakllantirishda adabiyot fani o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki adabiy ta'lim va barkamol shaxs tarbiyasi bir-biri bilan uzviy bog'liq jarayondir. Mazkur jarayonda mantiqiy fikrlash, tasavvur qilish, bilish faoliyatini rivojlantirish kabi jihatlar muhim ahamiyatga ega.

Ma'lumki, farzand kamoli, uning ruhiyati va qalbini ezguliklarga yo'llashda adabiyotning o'rni alohida. Adabiyot - ko'ngilni yashnatadigan, ma'naviyatni yuksaltiradigan, katta imkoniyatlar eshigini ochadigan axloqiy tarbiya vositasi. Adabiyot muallimi oldida ana shu tarbiyani amalgam oshirishdek buyuk vazifa turibdi. "Agar adabiyot muallimi adabiyotni sevsa, bolalarning aksariyati adabiyotchi bo'lib ketadi. Yoki tarix muallimi tarixni sevsa, bolalarning ko'pchiligi tarix faniga intiladi. Shuning uchun ham bolalarning ko'ngil qulfini ochishda, kelajakda o'z yo'lini tanlab ilishda muallim muhim o'rin tutadi".(X.To'xtaboyev.)

"Chinakam adabiyot darsi-tom ma'nodagi ijod mahsuli" (V.Qodirov. Til va adabiyot ta'limi. 7-son. 9-bet.) Darsni ijod mahsuliga aylantirish uchun o'qituvchidan chuqur bilim va tajriba talab etiladi. Har bir predmet o'qituvchisi, avvalo,shu fan o'qitilishining o'ziga xos xususiyatlarini o'zlashtirmog'i lozim.

Ma'lumki, har bir inson o'z oldida ko'ndalang turgan hayotiy yoki ilmiy muammoni hal etish uchun o'ylanadi, izlanadi. Bu – ruhan sog'lom odamga xos bo'lgan tabiiy xususiyat. Hozirgi milliy pedagogikada ta'lim-tarbiya jarayoniga butunlay yangicha talablar qo'yilmoqda. O'quvchi o'z ma'naviy kamolotini ta'minlash uchun mustaqil ravishda kitob o'qish malakasini shakllantirish, bilim olish yo'lida bor imkoniyatlarini qo'llagan holda ijodkorlik ko'nikmalarini qaror toptirish talab qilinyapti. Ta'limga bunday yondashuv o'quvchini taqlidchilikdan, ko'chirmachilikdan, tayyor qoliplar asosida fikrlashdan holi qiladi.

Muammoli ta'limning afzalligi shundaki, unda o'quvchiga nafaqat bilim berish, balki uning ma'naviyatini shakllantirish borasida muammoli savollar qo'yib o'quvchini chuqurroq o'ylashga, mulohaza qilishga undaydi.

Muammoli savolni qo'yishdan oldin muammoli vaziyat yaratish zarur. "Muammoning qo'yilishi va uni yechish jarayoni uzilmas bir zanjirdir.muammo ko'tarilishi bilanoq, uning yechimi ustida o'ylanadi va bu, o'z navbatida, yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Shu tariqa uzluksiz tarzda yangi bilimlarni o'zlashtirish amalgam oshadi"¹.

Muammoli ta'limda muammoni yechish jarayonida o'qituvchi faqat alohida o'quvchi bilan emas, sinfdagi barcha o'quvchilarni qamrab olishi zarur. Bu sinfdagi har bir bola shaxsining individual xususiyatlarini imkon darajasida inobatga olishini ta'minlaydi. Shunisi diqqatga sazovorki, muammoli ta'limda qo'yilgan muammo ba'zi o'quvchi uchun qiyin, ba'zisi uchun oson tuyilishi mumkin. muammo mohiyatiga tushunmagan o'quvchi arosatda qoladi. Ana shunday vaqtda o'qituvchi bolaga yordamga keladi, ya'ni, bolaga individual yondashishda mahorat katta rol o'ynaydi. Muammo qo'yilayotganda o'quvchilarning yosh xususiyati albatta hisobga olinishi kerak. shu o'rinda T.Kudryavsevning:"...o'quvchining oldiga didaktik muammo qo'yish, o'quvchilar ularni yechish asnosida bilimlarini umumlashtirishi va muammoli masalalarni hal qilish tamoyillarini o'zlashtiradi"².

"Adabiy ta'lim insoniylashgan, mafkuraning bo'g'ovlaridan qutulgan sharoitda uni yangicha tashkil etish, ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi shaxslari o'rtasidagi munosabatlarining pedagogik me'yorlarini belgilash, uni sog'lom insoniy asoslarga qo'yish o'ta dolzarb ilmiy-metodik vazifalardandir", deydi taniqli metodist olim Q.Yo'ldoshev. (Adabiyot o'qitishning ilmiy-nazariy asoslari. T: "O'qituvchi" 1996. 5-bet.) Badiiy adabiyot tarbiyalanuvchilarga adabiyot bo'yicha qandaydir bilimlar majmuini singdirish uchun o'qitilmasli, balki jozibali badiiy so'z vositasida o'quvchilarning hissiyotlariga ta'sir qilish orqali ularning ma'naviy qiyofasini shakllantirish yo'li bilan bolalarni komil inson bo'lish sari yetaklash maqsad qilib olingan.

Maktab amaliyotida badiiy asarlarni o'rganish darslariga nazar tashlaganda, bor-yo'g'i ikki-uch mashg'ulot qolipi borligiga guvoh bo'lamiz. Ayni paytda adabiyot darslarini to'g'ri tashkil etish muammosiga alohida ahamiyat beriladi. Har qanday darsda o'qituvchi-o'quvchilar, o'qituvchi

¹ Husanboyeva Q. Adabiyot – ma'naviyat va mustaqil fikr shakllantirish omili. A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009, 131-b.

² Kudryavsev T. Vnedreniye printipa problemnosti v obuchenii. M. 1986. 17-s.

alohida o'quvchi, o'quvchilar –alohida o'quvchi shaklidagi munosabatlar tashkil etilganini kuzatish mumkin.

Yoshlarga har tomonlama puxta ta'lim-tarbiya berishga qaratilgan milliy modelimiz konsepsiyasining mazmuni milliy turmush tarzimiz, xalqimizning qadimdan amal qilib kelayotgan urf-odatlariga, ma'naviy axloqiy an'analarimiz bilan uzviy bog'lanib ketgan. muammoli ta'lim o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish bilan birga ularda shaxslik sifatlarining shakllanishiga, ma'naviyatining boyishiga ham imkon beradi. bunday ta'lim o'quvchi faoliyatida bilimlarni o'zlashtirish va muammoli vaziyatni tahlil qilish yo'li bilan hal qiluvchi faoliyat turlarida, muammoli vaziyatlar tashkil qilish va ulardan chiqishda o'z takliflari, asoslari, isbotlari, farazlarini ilgari surish bilan bog'liq bo'lgan alohida tizim. Bu aqliy faoliyat bilimlarni, yangi tushunchalarni o'qituvchining rahbarligida, ongli ravishda o'zlashtirishga, tafakkur mustaqilligini ta'minlash va faollashtirishga, shaxs shakllantirishga xizmat qiladi. Adabiyot darslarida adabiy asarning o'quvchi shaxsiga qanday ta'sir etishiga e'tibor qaratilishi zarur. O'quvchi o'qigan asaridan estetik zavq olishi bilan birga, ijtimoiy-axloqiy jihatdan ham ma'lum tushuncha, tarbiya olishi kerak. Badiiy asarning kuchi bolani mahliyo qilishi yoki qattiq o'ylovga tushirishi mumkin. ba'zi qahramonlarga o'xshashga xohish paydo bo'lsa, ba'zidan nafratlanish hissi ustivor bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarda har bir asar qahramoniga tirik inson sifatida qarashni shakllantirishi lozim.

Haqiqatdan ham, sharqona nuqtai nazardan qaralsa, ma'rifatlilik- bu kishining faqat bilim va malakaga egaligini bildirish bilan cheklanmaydi. Ma'rifatlilik ayni paytda boy ma'naviyat va go'zal axloq sohibi bo'lish hamdir.

Bu ta'lim tizimi Vataniga, xalqiga, millatiga fidokor, mustaqil fikrlaydigan, biron bir masalani ongli ravishda, mas'uliyat bilan hal qilinadigan, izlanuvchi, yangilikka intiluvchi intellektual kadrlarni yetkazib berishda xizmat qiladi.

Umuman, bugungi kun o'qituvchisi o'z ustida uzluksiz ishlashi, kasbiy mahoratini, pedagogik va ijodiy qobiliyatlarini oshirib borishi lozim. Shuningdek, bolalarni faniga qiziqtirsa, kitobga oshno qilsa, o'qigan har bir kitobidan ma'naviy va tarbiyaviy ozuqa olishga o'rgatsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

ALOQADORLIKNI TA'MINLASH TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

Muborak Raxmatovna SATTOROVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi

O'zbekiston Respublikasi ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar uning samaradorligini ta'minlash, barkamol shaxs va malakali mutaxassislarni tarbiyalab yetishtirishga yo'naltirilgandir. Bu jarayonda ta'lim muassasalari faoliyatini takomillashtirish, bu borada samaradorlikka erishish, shuningdek, yuksak malaka, pedagogik mahorat hamda chuqur mutaxassislik bilimlariga ega bo'lgan pedagog kadrlar bilan ta'minlash kabi masalalarga jiddiy e'tibor berilmoqda.

O'zbekistondagi ta'lim taraqqiyotining asosiy yo'nalishi ta'lim mazmunini, uning ichki tuzilishi va boshqaruvini zamonaviylashtirishdan iborat bo'lib, ta'lim jarayonining shaxsiga yo'naltirilganligi, ta'lim munosabatlarining xilma-xilligi hamda ta'lim dasturining turli-tumanligi innovatsion jarayonlarni samarali qo'llab-quvvatlash ta'lim yo'nalishlarini yaxshilashning zarur shart-sharoitlaridandir. O'quvchilar faoliyatida raqobatdosh muhit yaratish va muvaffaqiyatga erishishga yo'naltiruvchi o'quv maqsadlarini, shuningdek pedagogik faoliyatini loyihalash va ularni amaliyotga tadbiq etishning yangi pedagogik texnologiyalarni rivojlantirishning amaliy nazariy asoslarini ishlab chiqishga to'g'ri kelmoqda.

“Davlat Ta'lim Standartlari”da uzluksiz ta'lim tizimining har bir mustaqil ta'lim turi boshqa ta'lim turlari va bosqichlari bilan uzluksizlik va uzviylik tamoyiliga asosan bog'lanishi ko'zda tutilgan. Shu o'rinda har bir ta'lim turi va bosqichi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, oldingisidan keyingisiga o'tishda ta'lim jarayoni samarali ketishi uchun o'qituvchi va o'quvchidan alohida tayyorgarlikni talab etadi. Bunday muammolarni yechish uchun umumiy o'rta ta'lim

maktablari va o'rta maxsus ta'lim muassasalari o'rtasidagi adabiy ta'lim mazmuni va jarayonini uzluksizlik va uzviylik masalasini hal etish lozim.

Mazkur muammo umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida o'qitiladigan adabiyot fani bo'yicha yetarlicha o'z yechimini topmagan. Mana shu jihatlar uzviylik muammosining dolzarbligini ko'rsatadi.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tizimlarida uzviylikni ta'minlash adabiyot o'qitish samaradorligining muhim omili ekanligini alohida ta'kidlash lozim.

Adabiy ta'lim tizimida uzviylikni ta'minlash masalasi pedagogik muammo sifatida yoritilishi "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi"ni amalga oshirish hamda uzviylik ta'lim tizimini yaratish jarayonida uning turli bosqichlari o'rtasidagi uzluksizlik va uzviylikni ta'minlash alohida ahamiyatga ega.

Mazkur muammoni hal etish umumiy o'rta ta'lim maktablarining adabiyot darslarida uzviylikni ta'minlash mazmuni yanada mustahkamlaydi. Dasturdagi uzviylikni ta'minlash uchun fanni o'qitish izchilligini, yangi har bir bosqichda ayni bir mavzuni qanday hajmda o'tishni belgilab olish, bunda albatta o'quvchining yosh xususiyatlarini hisobga olib, ular mazmunini sinflararo taqsimlash, o'quvchilarning moyilligiga qarab kasb tanlashga yo'naltirish lozimligi haqida batafsil fikr yuritishga to'g'ri keladi. Shu bilan birga adabiyot darslarida ta'limning uzviyligi va izchilligini ta'minlash uchun nimalarga e'tibor berish lozimligi haqida fikr va mulohazalar bildiriladi hamda, bildirilgan fikr va mulohazalar ijobiy hal etiladi.

Adabiy ta'limda uzviylikni amalga oshirishning maqsadi umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida o'qitiladigan adabiyot fanlari o'rtasida uzviylikni ta'minlash metodikasini ishlab chiqish hamda, uni pedagogik jihatdan saoslashdan iborat. Bunda umumiy o'rta maxsus ta'lim muassasalarida o'qitiladigan adabiyot fanlari o'rtasidagi ichki va tashqi aloqadorlik yo'llari va adabiyot fanlari orasidagi uzviylikni ta'minlash usullari ishlab chiqiladi.

Uzviylik masalasiga kengroq yondashish uchun muammoga oid psixologik, pedagogik va metodik adabiyotlar, adabiyot fani o'qituvchilarining ilg'or ish tajribalari, rus va boshqa xalqlar adabiyotida mazkur sohada amalga oshirilgan tadqiqotlarga alohida e'tibor berish muhim ahamiyat kasb etadi. Natijada, adabiyot fanini uzviylik asosida o'rganish o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlari va bilim darajalari, adabiy fikrlash qobiliyatini oshirishga yordam berishi ilmiy jihatdan asoslanadi. Demak, adabiy ta'lim mazmuni va jarayoni uzviyligini ta'minlash ta'lim samaradorligini oshirishning asosiy omili ekanligi aniqlanadi.

O'quvchlarning adabiy tayyorgarligini oshirishda uzviylikning asosiy vazifalaridan biri – fanning ichiga va mavzulararo bog'liqlik, adabiy-badiiy jarayonlarning o'zaro aloqadorligini ta'minlashdan iboratdir. Shuning uchun o'quv rejadagi mavzularning ketma-ketligini oqilona tanlash mavzularning ketma-ketligini ta'minlashdan iborat bo'lib adabiyot o'qitishdagi uzviylik muammosini yechishga yordam beradi.

Tanlangan asarlar mazmun jihatdan o'quvchlarning o'zbek xalqi hayoti va tafakkur tarzini yaqindan bilib olishlariga, orzu-o'ylarini qalban his qilishlariga yordam berish va ayni paytda hayotiy tajribalarini ham oshirish lozim. Ma'lumki, o'zbeklarning hayot tarzida boshqa millat vakillarining hayot tarzidan farq qiladigan jihatlari mavjud. Shunga ko'ra o'qituvchi o'quvchiga badiiy asarlar asosida o'zbek xalqining hayoti, urf-odat va udumlari haqida ma'lumot berishi zarur.¹

Uzviylikni amalga oshirish maktab o'quv dasturida ayrim mavzularni chuqurlashtirib, o'quvchilarning yoshlarini hisobga olib, ular mazmunini sinflararo aloqadorligini ta'minlashdan iborat bo'lib, o'quvchilarning o'z orzu istaklariga qarab kasb tanlashiga, ularga kasb-hunar kollejlari o'z sohalari bo'yicha bilim olishlariga sharoit yaratadi. Umumta'lim maktablari va kasb hunar kollejlari "Davlat Ta'lim Standartlari" va dasturlari asosida ta'lim jarayonini izchillik va uzviylik prinsipi asosida amalga oshirishga shart-sharoit yaratadi.

¹ "Uzluksiz ta'lim", 2015yil, 1-son, 30-31-betlar.

TIL TA'LIMIDA INTEGRATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

***Hilola Azamatovna SUYUNOVA,
NavDPI, O'zbek tili kafedrası doktoranti***

Umumiy o'rta ta'lim maktablari ish faoliyatini yanada takomillashtirishda ta'limda integrativ yondashuvlarning ahamiyati katta. O'quvchilarni bilimlarini chuqur isloh qilish va rivojlantirish integrativ yondashuvlarning asl maqsadlaridan bo'lib hisoblanadi. Buning uchun barcha ta'lim muassasalarida ona tili o'qitish metodini takomillashtirish, darsliklar sifatini oshirish, metodik adabiyotlarni ko'paytirish belgilangan. Fan va texnika rivojlanib borayotgan bir paytda ta'lim jarayonida fanlarni bog'lab o'rgatish, o'quvchilar ongining rivojlanishiga, ularning dars jarayonida faolligini oshirishga yordam beradi. Fanlararo aloqalar asosida til o'rganish asosan o'quvchilarning ba'zan qoida, ba'zan nutq namunalari va har xil mavzularga oid matnlar shaklidagi til materiallari bo'yicha bilimlariga tayanadi. Lekin tilning tuzilishi jihatdan birliklarini bilishning o'zi faollashishni vujudga keltirmaganidek, integrativ darslarni loyihalash o'quv malakalarining hosil bo'lishining o'zi aloqa imkoniyatlarini ta'minlamaydi. O'quvchilar tafakkurning ob'yektiv mazmunini aks ettirishning o'ziga hosligini, uning asosida turuvchi mazmun va belgilar ifodasining tuzilishini tushunganlaridan keyingina ikkinchi tilni o'zlashtirish boshlanadi. Chet tillarni o'zlashtirish uchun esa leksik va grammatik qoidalarni o'rganish lozim. Tilshunos olim L.V.Shcherba ta'kidlaganidek, aytishimiz mumkinki, til materiali tilga aylangan, ya'ni o'quvchida grammatik va leksik qoidalar vujudga kelgan taqdirdagina so'zlashuv paydo bo'ladi.

Shu tarzda ikkinchi tilni o'rganish - eng avvalo, o'quvchilarni qayta o'qitish va ularni ona tiliga doir tezkorlashgan malakalardan holi qilish, ularni ikkinchi tilning tuzilishini singdirishdir. Bunda ona tili bilan o'rganilayotgan tilning o'xshashligi hamda farqlarini aniqlash, ona tilining ta'sirini kuchaytirish yordam beradi. O'quvchilar ona tiliga tayanib ikkinchi tilning belgisini ona tili belgisining tarjima ekvivalenti sifatida olib, unga ona tilining semantic-struktura bog'lanishlarini ko'chiradilar. Bunda tillar o'rtasidagi bog'liqlik resurslaridan foydalaniladi.

Til ta'limida integrativ yondashuv asosida ona tili faniga tayanish o'rganilayotgan til asoslarini tushuntirishda va uninqanchalik o'zlashtirilganini nazorat qilishda samarali natija beradi. Til materiallarini mustahkamlashda, nutq malakalarini shakllantirishda esa ta'limning to'g'ridan-to'g'ri nazariylashtirish va taqqoslashdan iborat tarjima usullarini qo'llamaslik lozim. O'quvchilar o'rganilayotgan til bo'yicha faollashgan malakalarni yetarli darajada o'zlashtirmaganliklari uchun ham ona tiliga ongli ravishda tarjimaga murojaat qiladilar. Bunda ikkala til o'zaro ta'sir ko'rsatadi, bir-birini to'ldiradi. O'rganilayotgan tilni o'zlashtirish malakalarining faollashuvi ona tili qoidalari tuzilishiga tayanishni bartaraf etadi. Chunki o'quvchilar chet tiliga doir bilim va malakalarni o'zlashtirishlariga qarab, ularning mazkur tildagi matnlarni idrok etish jarayonidagi dastlabki tushunchalari tobora kengayib, aniqlashib va chuqurlashib boradi. Bu hol ona tilini inkor etmaydi, balki boshqa til materialini bevosita o'zlashtirish va to'plashga, tafakkurning to'g'ridan-to'g'ri chet tilida xizmat qilishiga imkoniyat yaratadi. Til o'rganishda o'quvchilarga ana shu til faqat o'quv predmeti emasligini, balki aloqa vositasi ham ekanini anglatish, tafakkurning boshqacha, yanada bog'lanishli yo'llarini tushunishga yordam beradigan ta'limiy usullarini qo'llash juda muhimdir. Shuningdek o'quvchilar diqqatini o'zlari odatlangan ona tilidagi tafakkur formalaridan chetga tortadigan maxsus ishlarni amalga oshirish zarur. Ta'lim jarayonida kishilarning hayotdagi, mehnatdagi, turli aqliy va amaliy faoliyatdagi aloqa hamda munosabatlariga oid aniq masalalarni hal qilish ikkinchi tilni o'zlashtirishning asosidir. O'qitishda nazariya eng tabiiy o'rin olishi va u yagona maqsad emas, balki ta'limning smarali metodlarini belgilash uchun boshlang'ich nuqta bo'lishi lozim. Darsda o'quvchilar ko'proq o'rganilayotgan til muhitida bo'lib, ona tiliga kamroq murojaat qilishlari, o'rganilayotgan til imkoniyatlaridan unumli foydalanishlari lozim. Bunda o'qituvchi psixologik omillar hamda metodik omillarga tayangan holatda o'quvchilarni dars jarayoniga to'laqonli jalb etishlari asosli hisoblanadi. Psixologik omillar-o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olishni, metodik omillar esa ta'lim jarayonini yanada izchil boshqarishni taqozo etadi. Fanlararo integrativ o'qitishda dars jarayonida so'z birikmalari, gaplar, ayrim so'zlarning tuzilishin o'rganishga qaratiladi. Shunday ekan, til o'rganishda ana shu tildagi nutq faoliyatini o'rgatishdan iborat bo'lib, boshqa tilni o'qitishning butun jarayoni o'quvchilarning zarur

talaffuz va leksik-grammatik qurilmalarni o'zlashtirishlari, o'rganilganlarni takrorlamaydigan, balki boshqa tilde aloqa bog'lashning haqiqiy doirasiga ko'ra qayta taqsimlash va shakl o'zgarishini taqozo etadigan mustaqil fikrlar yaratishlari asosida olib boriladi. Bunda o'quv materialidan boshqa tilda fikr almashishning vositasi sifatida foydalanish lozim. Til nazariyasini o'rganish nutqdagi o'quv birliklaridan foydalanish amaliyoti bilan almashinadi. Ya'ni o'quvchilar nutq qurilmalarini: leksik, grammatik, talaffuzga doir vazifalarni bajarishlarida, so'zlash, o'qish va yozishni o'rganayotganlarida ularda nutq malakali shakllanadi va rivojlanadi.¹

O'quvchilarning ona tiliga tayanishlari, ikkita tilni taqqoslashlari juda muhim va foydalidir. Chunki qiyoslash, taqqoslash ikkinchi tilning o'ziga xos qonuniyatlarini bilib olishlarida, uning o'ziga xos xususiyatlarini chuqurroq tushunib yetishlarida kata yordam beradi. Binobarin boshqa til ona tilini to'liq idrok etishlariga inkon yaratadi. Bu holatda ikkala tildagi semantik o'xshashlik va farqlarning aniqlanishi hamda taqqoslanishi, so'zlar, iboralar, va kontekstlarning ma'nosi to'g'ri o'zlashtirilganligini tekshirish kata ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ma'naviyat. Asosiy tushunchalar izohli lug'ati.-T.: G'.G'ulom, 2003
2. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. T.: Noshir, 2009. 163 b.
3. Ziyo istagan qalblar uchun-A.Navoiy zyouz.com
4. Образование: прошлое, настоящее и будущее : материалы IV Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, февраль 2018). — Краснодар : Новация, 2018. — iv, 68 с.
5. Типовые программы по русскому языку для национальных средних школ. Л., «Просвещение», 1981.

ONA TILI DARSLIKLARIDAGI MASHQLAR ORQALI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRYATLARNING SINGDIRILISHI

Yulduz QURBONOVA,
NavDPI, doktorant

“Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi”dagi ustuvor vazifalarni amalga oshirish davomida shunday xulosaga kelgan edi: O'zbekiston taraqqiyotida ta'lim ustuvordir. Darhaqiqat, vatanimizning yuksalishi, istiqboli uchun, avvalambor, poydevorimiz hisoblangan yoshlarimizga yaxshi ta'lim va tarbiya bermog'imiz darkor.

Yaxshi ta'lim va tarbiya esa eng yaxshi ilg'or texnologiyalar, malakali mutaxassis kadrlar, professor-o'qituvchilar va albatta zamonaviy bilimlar bilan boyitilgan o'quv darsliklari va qo'llanmalarini talab qiladi. Shulardan eng birinchi o'rinda ham o'quvchilar, ham o'qituvchilar uchun qulay va foydali bo'lgan darsliklarning yangi avlodini yaratish masalasi har bir davr uchun muhim hisoblanadi.

Darslikning milliy modelini amaliyotda ishlash jarayoni bugungi kunda qizg'in pallaga kirdi. Ushbu modelning asosiy maqsadi barkamol shaxsni kamol toptirish, uning manfaatlarini ro'yobga chiqarishning shart-sharoitini va ta'sirchan mexanizmini yaratish eskirgan tafakkur va xulq-atvor andozalarini o'zgartirish sanaladi. Bugungi kunda har tomonlama kamol topgan, o'zlarida yuksak axloqiy fazilatlarni, milliy va umuminsoniy qadryatlarni mujassamlashtirgan, ma'naviy yetuk, ona Vatanga, tarixiy va ma'naviy merosimizga sadoqat ruhida tarbiyalayotgan, ta'lim va kasb-xunar dasturlarini omili tarzda puxta o'zlashtirilgan, jamiyatimizdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlarga, jamiyat, davlat va oila oldidagi o'z burchlarini xis etadigan, erkin, ijodiy fikrlaydigan barkamol shaxslarni tarbiyalash har bir fan o'qituvchisi oldidagi dolzarb masaladir.

Ushbu dolzarb masalani ta'lim jarayonida amalga oshirishda ona tili va adabiyot o'qituvchilarining oldida ulkan vazifalar turibdi. Milliy va umuminsoniy qadryatlarni yosh avlod qalbiga, ongiga singdirishda boy va go'zal ona tilimizning imkoniyatlari kattadir.

5-9-sinf “ona tili” darsliklarida milliy mafkuramizning asosiy g'oyalari: Vatan ravnaqi, Yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson shuningdek, milliy istiqloq mafkurasining tarixiy, falsafiy va

¹ Типовые программы по русскому языку для национальных средних школ. Л., «Просвещение», 1981.

iqtisodiy asoslari hamda uning milliy va umuminsoniy tamoyillari masalalari hisobga olingan hamda darsliklar olijanob g'oyalarni o'quvchilar ongiga singdirishga qaratilgan.

Ushbu g'oyalarni o'quvchilar ongiga singdirishga qaratilgan bir qancha matnlar, suratlar va misollar bilan ta'minlangan.

Darslikdagi matnlar xalqimizning milliy ruxiga monand mehnatsevarlik, yaratuvchanlik g'oyalarini tarannum qiladi. Ushbu matnlar umuminsoniy, to'g'rilik, halollik, do'stga sadoqat, ota-onaga hurmat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ona tili darsliklarida milliy va umuminsoniy qadryatlarni singdirishda zamonaviy texnik vositalardan foydalanish ushbu g'oyalarni o'quvchilar ongiga yetkazish hozirgi kun ta'limida muhim o'rin tutmoqda. Kompyuter xotirasida kiritilgan materiallar, ya'ni turli xil ma'rifiy matnlar, topshiriqlar, testlar, mashqlar, krassvortlar va jumboqli grammatik boshqotirmalar tashkil etishi mumkin. Bunday darslar ekrandagi matnni o'qib, matn mazmuni yuzasidan savol-javoblar o'tkazish, kichik ertak yoki hikoyani davon ettirish, matndagi asosiy fikrni aniqlash, matn sarlavhasini topish, topshiriq va mashqlarining talablarini bajarish, test savollarining to'g'ri javobini topish, boshqotirma jadvallari kataklarini to'ldirish kabi o'quvchilarning qiziqishlarini o'stiruvchi, mustaqil shug'ullanishga undovchi ish turlaridan foydalanish mumkin.

Bunday mashqlarni bajartirish ,avvalo, vaqtdan yutishga olib kelsa, ikkinchi tomondan ularning qiziqishlarini o'stiradi, uchunchi tomondan milliy urf-odatlarimiz, qadryatlarimiz bilan ajdodlarimizga oid g'oyalar aks etgan jummalarni o'qishva tushunishga olib keladi.

Masalan: 7-sinf ona tili darsligida "Matndagi asosiy fikrni aniqlang" ¹ mavzusidagi 301-mashqda yozuvchi J.Jabborovning kichik hikoyasi sarlavhasiz berilgan. Bu hikoya matni kompyuterga kiritilgan. Mashq talabiga ko'ra hikoyada nima haqida gap borilayotganligi, yozuvchi fikriga ko'ra inson uyni nima sababdan meros qilib qoldirishi, muallifning asosiy fikri qaysi jumalardan ifodalanganligi aniqlanadi.

O'quvchi kompyuter ekranidagi matnga uning mazmuni asosida sarlavha topadi. Hikoyada o'z millatimizning kimligini ularga xos yuksak umuminsoniy qadryatlarni o'qib tushunadilar va uni qayta hikoya qilib beradilar.

TA'LIMDA ALOQADORLIKNI AMALGA OSHIRISH YO'LLARI

Kibriyo SULTONOVA,

NavDPI, O'zbek tilshunosligi kafedrasi o'qituvchisi

Respublikamizdagi ta'lim taraqqiyotining asosiy yo'nalishi ta'lim mazmunini, uning ichki tuzilishi va boshqaruvini zamonaviylashtirishdan iborat bo'lib, ta'lim jarayonining shaxsga yo'naltirilganligi, ta'lim munosabatlarining xilma-xilligi hamda ta'lim dasturining turli-tumanligi innovatsion jarayonlarni samarali qo'llab-quvvatlash ta'lim yo'nalishlarini yaxshilashning zarur shart-sharoitlaridandir. O'quvchilar faoliyatida raqobatdosh muhit yaratish va muvaffaqiyatga erishishga yo'naltiruvchi o'quv maqsadlarini, shuningdek pedagogik faoliyatini loyihalash va ularni amaliyotga tatbiq etishning integratsiyalab o'qitishni rivojlantirishning amaliy nazariy asoslarini ishlab chiqishga to'g'ri kelmoqda.

Integratsiyalab o'qitish barcha fanlarni eng samarali tarzda o'zlashtirishning bosh omilidir. U tegishli bilimlarni o'zlashtirishda qanchalik muhim bo'lsa, shu bilimlarni olish va amaliyotga tatbiq etish bilan aloqador bo'lgan ko'nikma va malakalarni egallashda ham shunchalik zarurdir. Buning hayotiy zarurat ekanligini isbotlab o'tirish shart emas. Shunga qaramay uni amalga oshirishning real yo'l-yo'riqlariga faqat yosh mutaxassisgina emas, balki tajribali o'qituvchilar ham muhtojlik sezishadi. Mazkur mavzu ana shu zarurat taqozosiga ko'ra yuzaga keldi.

Ta'limining aloqadorligi masalasini quyidagicha tushunish mumkin:

1. Ona tili ta'limi bosqichlari o'rtasidagi (vertikal) aloqadorlik. Bunda muayyan ta'lim mazmunini avvalgisi bilan uzviy bog'langan holda, uni keyingi ta'lim turlarida davom ettirish ta'minlanadi.
2. Ona tili ta'limining boshqa o'quv fanlari orasidagi (gorizontal) aloqadorlik..

¹ Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik. To'rtinchi nashri. N.Mahmudov va boshq. -T.: "Ma'naviyat", 2017. 142-b.

Ona tili ta'limi tizimida aloqadorlikni to'la hal qilish uchun ta'lim mazmunini bayon qilishda o'qitish texnologiyasidagi uzviylikni ham ta'minlash muhimdir.

Ona tili ta'limi tizimida uzviylikni to'la ta'minlash uchun quyidagi tamoyillarga asoslangan holda ish yuritish talab etiladi:

- ona tili dasturining DTS talablariga javob berishi;
- dasturning ijtimoiy buyurtmaga mos bo'lishi;
- milliy g'oya, milliy mafkuraga oid bilimlarning aks etishi;
- o'quvchilar bilim faoliyati yaxlitligini ta'minlay olishi;

Mazkur tamoyillarni amalga oshirishda ona tili o'qituvchilari quyidagi didaktik talablarga e'tibor berishi muhim hisoblanadi:

- ta'lim jarayonini aniq maqsad asosida tashkil etish;
- ta'lim jarayonini tizimli, uzviy, izchil tashkil etishga erishish;
- ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan unumli foydalana olish;
- ta'lim jarayonida demokratik tamoyillar hamda milliy umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligiga tayanish;
- ta'lim jarayonida ko'rgazmalilikka alohida e'tibor berish;
- har bir mavzu mohiyatini ochib beruvchi, o'quvchilarni ijodiy izlanishga yo'naltiradigan ta'lim shakli va usul hamda metodlaridan foydalanish.

Har bir bosqich o'quvchiga mutlaqo yangi bilim va ko'nikmalarni o'rganishi va o'zlashtirishi uchun imkon va sharoit yaratib berishi muqarrar. Demak, o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilayotgan yangi va yaxshi ko'nikma va malakalar sakdab qolinishigina emas, balki yanada rivojlantirilishi, boyitilib borishi ham kerak bo'ladi. Xuddi shuning uchun davlat ta'lim standartlarining muqarrar ravishda bajarilishining nechog'lik muhim ekanligini tasavvur etish qiyin bo'lmaydi. Bularning barchasi o'quvchilarning turli bosqichlarda oladigan grammatik bilimlarinigina emas, balki ular egallayotgan ko'nikma va malakalarning ham ba-tafsil uyg'unlashtirib borilishini taqozo etadi.

Demak, muayyan ta'lim bosqichida faoliyat ko'rsata-yotgan o'qituvchi faqat shu bosqich uchun ko'zda tutiladigan davlat ta'lim standartlari, dastur talablarini bilish bilan kifoyalanib qolmasligi kerak bo'ladi. Bu yo'ldagi dastlabki qadam ta'limning hamma bosqichlarida yo'lga qo'yilishi shart bo'lgan munosib nutqiy sharoitni yaratishdan iboratdir.

NOVERBALLIK VA PEDAGOGIK MAHORAT

Umida YUSUBOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU talabasi

Nigoh ifodasi va nigoh vositasida axborot uzatish juda qiziqarli va sirli. Suhbatdoshlarning bir-birlarining ko'zlariga tikilib suhbatga kirishishlari odat tusiga kirgan. Biroq nigoh bilan gipnoz qilish ham mumkin, bu boshqa masala. Ayniqsa, "og'ir nigoh" tushunchasi tasavvur asosida yuzaga kelmaganini, hayotdan olinganini, realligini ham unutmaslik kerak. Biror savolga javob berishni istamay sovuq qarash qilish, bunday qarash egasi ishonchsiz, asabiy odam ekanligini ko'rsatadi. Bunday qarashga ishonchsizlik sabab bo'ladi. Shuning uchun psixologlar maslahat berishadi: tez-tez "ajablanib" ko'zguda o'zingizga qarab turing, nigohingizni tuzating, nazorat qiling.

Noverbal muloqotda siz rioya qilishingiz yoki hech bo'lmaganda ularni tinglashingiz kerak bo'lgan bir qator qoidalar mavjud. Inson qo'l va oyoqlarini chalishtirganda, o'zini orqaga tashlab o'tirganida suhbatdoshida yoqimsiz taassurot qoldiradi. Kimdir oddiy, odatiy tana harakatlari, imo-ishoralar yashirin fikrlarni, sirlarni aks ettiruvchi belgilar tizimi bo'lmagani mumkinligiga e'tiroz bildirishi mumkin. Biroq hamma narsa mantiq asosiga qurilganini, maqsadga mos tarzda yuzaga kelganini unutmaslik kerak. Ehtimol, insonni so'zlar, ya'ni verbal muloqot ko'proq xarakterlaydi, deguvchilar haqdir, biroq biz imo-ishoralar va yuz ifodalari bizning muloqotimizni yanada to'liq qilishi va bizning tinglovchini to'liq tushunishimizga yordam berishi; verballik axborotni, noverbal vosita esa so'zlovchining shaxsiy munosabatini yaqqol tasvirlashini tan olamiz.

Psixologlarning ta'kidicha, o'qituvchi darsni tushuntirish jarayonida o'quvchiga tez-tez nigoh tashlashi ijobiy, o'qituvchining o'ziga tez-tez nigoh tashlayotganini sezgan o'quvchi e'tiborli

bo'lishga, tinglashga, materialni yaxshiroq eslab qolishga harakat qilar ekan. Bu orqali o'qituvchi unga o'z ishonchini namoyish etadi, bola o'z-o'zini nazorat qiladi. Bu bilan o'qituvchi ham nafaqat kuzatishi, balki nazorat qilishi mumkin bo'ladi. Yuz ifodasi va imo-ishoralar tinglovchini maqsadimizga bo'ysundirishi mumkin.

Ba'zan oddiy va deyarli sezilmaydigan odat ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, harakatlarning, masalan, qo'lni ko'krakka yaqin tarzda harakatlantirish eng yaxshisidir. Ular kuchlilik hissini yaratish, tinch holat, hukmronlik va o'ziga ishonchni bildiradi. Tananing qaysidir a'zosiga qo'lni tekkizgan holda gapirish tinglovchida tashvish, noaniqlikni yuzaga keltiradi. Imo-ishoralar tabiiy va mantiqiy bo'lishi kerak, muloqotning verbal darajasining davomi, to'ldiruvchisi bo'lishi kerak.

Intonatsiya fonatsion noverbal vosita sifatida nutqda muhim, intonatsiya va uning o'zgarishi o'qituvchi nutqi uchun juda muhimdir. Monoton nutq intonatsion "baland-pastlik"larni yo'qotadi, tinglovchilar diqqatining susayishiga, qiziqishi yo'qolishiga olib keladi. Aksincha, jonli ifodali nutq tinglovchilarni o'ziga jalb qiladi va ularni yaxshi holatda saqlaydi.

O'qituvchining ovoz va nutqni egallash qobiliyati o'ta muhimdir. Noverbal vositalardan foydalanishi o'qituvchining muhim kasbiy fazilatlariga bog'liq bo'ladi, albatta. O'qituvchi o'ziga xos ritmga ega ovozni egallashi kerak bo'lgani kabi, shunga mos imo-ishoralarni ham tanlashi lozim.

APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH GRAMMAR

Alyona Olegovna SHIMCHUK,

Student of Navoi State Pedagogical Institute

The approaches and methods of teaching English, as, indeed, any foreign language, are currently constantly being reflected and rethought due to the fact that the very understanding of the nature of the language, the ways of learning it, is changing, as well as in response to the growing demand of educational institutions throughout the world for more effective training programs.

The use of English is geographically widespread. This allows English to be used both within the same country and across political boundaries. The number of people who speak English as a foreign language is constantly increasing in the world, and today there are fewer native speakers in quantitative proportion than people who use English for intercultural communication [1].

A foreign language is a language that is rarely used in the social environment closest to the student. It can be used in upcoming travels in the future or any other intercultural communication. It is taught as a compulsory subject or elective course, but without immediate practical application.

In the matter of describing methods, the difference between the philosophy of language teaching at the level of theory and principles and the set of derived language teaching procedures is fundamental.

Situational language learning activities continue to be part of the standard set of procedures endorsed by many modern methodologists. Textbooks based on situational language learning continue to be widely used around the world. But due to the fact that the principles of situational language teaching, with their emphasis on oral practice, grammar and sentence structures are consistent with the intuition of many practice-oriented teachers, this method has remained widely popular [1].

Since structure is what is essential and important in a language, the initial practice should focus on mastering grammatical structures. Oral literacy implies accurate pronunciation, grammar, and the ability to respond quickly and accurately to speech situations. Teaching listening, pronunciation, grammar and vocabulary refers to the development of fluency. Reading and writing skills can also be taught, but they depend on the oral skills already in place. Language is speech, but speaking skills themselves depend on the ability to accurately perceive and reproduce the main phonological features of the language being studied, on the fluency in the use of key grammatical structures in speech and on the knowledge of the volume of vocabulary sufficient to use these structures.

The grammar of the English language has been subject to intense debate over the years. In the modern century, the role of grammar in teaching foreign languages has changed: it either increased or was underestimated. In recent decades, there has been a tendency to reduce the role of grammar, which has led to a significant increase in the number of errors in the speech of students [7].

Attempts to abandon any grammar, on the one hand, or exaggeration of its role in the educational process, on the other, negatively add up to the results of practical language proficiency [1].

However, the problem of the role and volume of grammar in the English language course is not the only one. The statement of grammar rules and the system of exercises in English grammar should not contribute to the goals of mastering grammar as such or the special goal of developing thinking, in contrast to the course of the Russian language, where grammar takes the leading place as the most important theoretical and practical academic discipline, has an independent meaning and provides mental development [7].

The results of the analysis of grammar of the English language allow us to draw a certain conclusion: grammar has a clearly expressed descriptive-linguistic (and not communicative) orientation, manifested in the presentation of the theory, types of tasks and exercises [7].

Here are examples from valid English grammar. "There are different kinds of predicates in English. They differ both in structure (simple and compound) and in composition. "A compound nominal predicate consists of an aspect verb and a full-valued verb." "The main aspectual verbs of the English verb are: to begin, to continue, to finish etc".

In many cases, grammar of foreign languages does not serve well to the achievement of practical learning goals. By itself, information about parts of speech, types of predicates, like many tasks aimed at finding these grammatical phenomena in texts, at memorizing and reproducing them, does not contribute to the formation of speech skills, which are formed on the basis of specific mechanisms and are not associated with established in linguistics concepts and systems.

There are many works devoted to the approaches and methods of teaching grammar. Traditionally, methodologists have identified two main approaches to teaching grammar - explicit and implicit. The explicit approach is distinguished by the explanation of grammatical rules and phenomena. Implicit, on the other hand, is characterized by repetition and memorization of grammatically correct structures without studying the rules themselves.

An explicit approach to teaching grammar is implemented by two main methods - inductive (students are offered a fragment of the speech / language situation, analyzing which, they must find grammatical patterns and formulate a grammatical rule) and deductive (first the teacher gives a grammatical rule, and then students work out new structures in a communicative way oriented tasks) [2].

The inductive method of teaching grammar is the most valuable from the point of view of the cognitive development of students and the formation of their strategies for self-education. The material, which is not given in finished form, but is "extracted" in the process of study and research, is better remembered. However, the inductive method requires significantly more study time and effort on the part of the teacher, despite its advantages. Therefore, in the existing conditions of teaching foreign languages in secondary school and university, the use of only the inductive method is not possible.

In modern conditions of teaching foreign languages, the leading approaches are recognized:

- communicative and cognitive approaches.

The communicative approach presupposes a complete and optimal systematization of the relationships between the components of the learning content. These include: a system of general activities; system of speech activity; the system of the English language itself; deliberately comparative analysis of the native and English languages; a system of speech mechanisms (speech production, speech perception, speech interaction, etc.). Text as a system of speech products; the system of structural speech formations (dialogue, monologue, monologue in dialogue, different types of speech statements and messages, etc.); English language acquisition system; human speech behavior system. As a result of this approach in teaching, a system of English language proficiency

is formed, implemented and operates as a means of communication in the broad sense of the word [2].

The cognitive approach to teaching grammar helps the teacher to stimulate the cognitive mechanisms of learners, to organize their independent reflexive activity, thanks to which comparative analysis, understanding, memorization, appropriation and adequate use of grammatical structures in speech is provided [4].

In summary, it should be noted that over the years, English grammar has been one of the main aspects of the language that has been subject to intense discussion.

There are several approaches to teaching foreign languages. Traditionally, methodists distinguish explicit and implicit approaches. In modern conditions, teaching foreign languages the leading approaches are recognized as communicative and cognitive approaches that stimulate the cognitive mechanisms of students, the organization of independent reflexive activity, thanks to which the effective assimilation and adequate use of grammatical structures of a foreign language in speech is ensured.

Faced with the specifics of the species-temporal system, one must well understand why, in general, such categories as time, voice are needed in a language in order to clearly and simply explain the principles of functioning of the corresponding forms. The concept of grammatical structures provides a cognitive approach to language as a system of knowledge representation. In accordance with this approach, any grammatical phenomenon serves to express and preserve certain knowledge in the language.

Bibliography:

1. Galskova N.D., Gez N.I. Theory of teaching foreign languages: Linguodidactics and methodology: Textbook for students of linguistic universities and faculties of foreign languages of higher pedagogical educational institutions. - M.: Publishing Center "Academy", 2004. - 336 p.
2. Ogandzhanyan N.L. Elements of communicative methods of teaching English in secondary school // September 1st. - 2005. - No. 6. - 13-15 p.
3. Porshneva E.R., Spiridonova O.V. Grammatical concepts and methods of their construction in the study of a foreign language (based on materials from foreign studies) // Foreign languages at school. - 2008. - No. 6. - 73-77 p.
4. Shchepilova A.V. Cognitive principle in teaching a second foreign language to the question of theoretical justification // Foreign languages at school. - 2003. - No. 2. - 4-11 p.
5. Sysoev P.V. Do we need grammar, and if so, which one? // Foreign languages at school. - 2007. - No. 2. - 31-35 p.
6. Sysoev P.V. Integrative grammar teaching: a study based on the material of the English language // Foreign languages at school. - 2003 - No. 6. - 25-31 p.
7. Vitlin J.L. Modern problems of teaching foreign language grammar // Foreign languages at school - 2000. - No. 5. - 22-26 p.

**СЎЗ СЕМАНТИКАСИДА ХАЛҚ МИЛЛИЙ-ТАРИХИЙ МАДАНИЯТИНИНГ
ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ХУСУСИДА**

Бахтиёр Худайбердиевич ДАНИЯРОВ,
филология фанлари доктори, ТДТУ Олмалиқ филиали кафедра профессори

Сўз семантикасида халқ миллий-тарихий маданиятининг ўзига хослиги акс этишини тадқиқ қилиш, бошқача айтганда, таҳлил қилинаётган қайси бирлик ўзига хос ёрқин миллий-маданий бўёқдорликка эга бўлса, ушбу фон қирраларини ажратиш ва уларга фарқловчи сема (семантик компонент) мақомини бериш мумкинлигини аниқлаш мақсадида мавзуга доир матний материаллар таклиф қилиниб, сўзнинг фон бўёқдорлиги қай ҳолларда нутқ (бадий, публицистик) тасвирийлиги ва образлилигини ҳосил қилишда қатнашишини кузатиш мақсадга мувофиқ.

Сўзни ўзбек тили лексик системасидаги ассоциатив-деривацион муносабатлар жиҳатидан кўриб чиқиш, шунингдек, лексик birlikларни уларнинг ясалиши, сўз ҳосил қилиш имкониятлари ва синонимлик хусусиятлари билан таққослаган ҳолда тадқиқ қилиш зарур. Синоним сўзларнинг бадий матнда қўлланишини уларнинг лексик-семантик ва вазифавий-услубий ўзига хослигини аниқлаш ва таққослаш орқали кузатиб борилади. Бирор хорижий тилга хос атамини ўзбек тилидаги тарихан қадимийроқ муқобилига алмаштиришда ҳам ғоят эҳтиёткорлик лозим. Негаки, баъзан ушбу тилдаги эски муқобил сўз нисбатан янги бўлган ўзлашма сўз маъносини тўлалигича бера олмаслиги мумкин.

Масалан, *принцип* сўзи ўрнида *тамойил* сўзининг қўлланишини у қадар асосли деб бўлмайди. Принцип байналминал лексемасига “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да шундай изоҳ берилган: «ПРИНЦИП 1 Бирор назария, таълимот, дунёқараш ва ш. к. нинг дастлабки, асосий қонун-қоидаси; фаолият учун асос қилиб олинадиган бош ғоя, қонун-қоида. Қонунларимизда сайлов принциплари тўла ва аниқ акс этиши зарур. «Фан ва турмуш». Қонуннинг устуворлиги ҳуқуқий давлатнинг асосий принциpidир. Газетадан... 2 Хулқ-атвор, хатти-ҳаракат меъёрларини белгиладиган, киши оғишмай амал қиладиган ички ишонч, нуқтаи назар, қараш, маслак. Принципи йўқ одам. Принцип юзасидан иш тутмоқ» (ЎТИЛ, III, 309).

Тамойил сўзи «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»(қисқача: ЎТИЛ)да эскирган китобий сўз сифатида изоҳланган: «ТАМОЙИЛ 1 Майл. мойиллик. Ваҳший халқларда қонхўрликка тамойил зўр бўлади. Бу – шубҳасиз ҳақиқат! Ойбек, Танланган асарлар. 2 Бирор соҳада тартиб, қоида тусини олган нарса, тадрижий йўналиш. Халқ афсоналарида реалистик тамойил шу тарзда тобора кучайиб борди. «Фан ва турмуш». ...бозорларимизда ўша азалий удумларимизни, тамойилларимизни тиклаш, бозорни миллий қадриятларимизнинг кўзгуси сифатида намоён қилиш лозим. Газетадан» (ЎТИЛ, III, 655). Ўзбек тилининг изоҳли луғатида келтирилган ушбу мисоллардан кўринадики, *тамойил* сўзи англатадиган маъно аслида *тенденция* сўзи англатадиган маънога яқин. «ТЕНДЕНЦИЯ 1 Таракқиёт йўналиши; бирор нарсага қизиқиш, мойиллик, интилиш. 2 Маълум ўй-мулоҳаза, тасвир ёки асарнинг асосий мазмуни, ғояси. Маълумки, 60-70-йиллар давомида тарихий киноленталар яратиш соҳасидаги ижодий тенденциялар янада ривожлантирилди. С.Хўжаев, Ўзбек тарихий фильмлари. Бундай асарларга қизиқишнинг сири эса, менимча, турмушдаги илғор тенденцияларни замонга, кишилар талабларига ҳамоҳанг... бўладиган томонларини топиб, танлаб, саралаб олиб ёзиш билан боғлиқ. Н.Сафаров, Жасоратнинг давоми» (ЎТИЛ, IV, 65).

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа амалдаги қонун ҳужжатларида *принцип* атамаси қолдирилган, яъни *тамойил* билан алмаштирилмаган. Масалан: *Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципи*га асосланади (11-модда).

Ёки *принципиал*, *принципиаллик*, *принципли*, *принципсиз* сўзларини *тамоийил* сўзи оркали ифодалаб бўлмайди. Мазкур сўзлар «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да қуйидагича келтирилган:

ПРИНЦИПИАЛ Принципдан келиб чиқадиган, муҳим, жиддий. Принципиал қарама-қаршилик. Принципиал масала. Жаҳондаги ҳозирги вазиятга икки принципиал ҳолат ҳосдир. Газетадан. 2 қ. принципли. Принципиал одам.

ПРИНЦИПИАЛЛИК 1 Принципиал ҳолатга ҳослик, муҳимлик, жиддийлик. Масаланинг принципиаллиги. 2 Ишда ўз принципини изчиллик билан амалга ошириш, бир принципда маҳкам туриш. Раҳбарнинг принципиаллиги.

ПРИНЦИПЛИ Принциpga қаттиқ риоя қиладиган, бир принципда маҳкам турадиган. Принципли олим.

ПРИНЦИПСИЗ Бир фикрда маҳкам тура олмайдиган; бурди йўқ, бебурд. Принципсиз киши (ЎТИЛ, III, 309).

Гап ўзбек тилида мазкур тушунчани айнан ифодалай оладиган бирлик йўқлигида эмас, балки сўз мазмунан ўз мутаносибига эгаллигида. Масалан, *принцип* сўзи ўрнида *тутум* сўзини ишлатиш мумкин. Зеро, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мазкур сўзга қуйидагича изоҳ берилган: «**ТУТУМ** *Иш тутуши йўсини* (таъкид, ажратиб кўрсатиш, бизники – Б.Данияров). Тутумлари жойида, истараси иссиқ, сўзамол бола оила аъзоларига ёқиб қолди. Н.Юсуфий, Ҳаёт сўқмоқлари»... (ЎТИЛ, IV, 211).

Қиёсланг: *Принципли* – *тутумли*, *принципига* қатъий риоя қиладиган – *тутумига* қатъий риоя қиладиган, бир *принципда* маҳкам турадиган – бир *тутумда* маҳкам турадиган. *Принципли* олим – *тутумли* олим. *Принципиал* масала – *қаттиқ тутумли* масала; *принципал* одам – *маҳкам тутумли*, ёки *қатъий тутумли* одам.

Кўринадик, принцип атамасини тутум сўзига бемалол алмаштириш мумкин. Нафақат мумкин, *принципдан* воз кечиб, тутум сўзини умумистеъмолда ҳам, атама (термин) сифатида ҳам кенг қўллаш ҳар томонлама мақсадга мувофиқдир.

ДИСКУРСНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАЛҚИНИ

Азамат Бахронович ПАРДАЕВ,

СамДУ Ўзбек тилишунослиги кафедраси профессори

Бугунги кунда ўзбек тилининг ижтимоий вазифасининг кенгая бориши натижасида кўплаб лисоний воситаларнинг нутқ жараёни билан боғлиқ қўшимча вазифалари кўпаймоқда. Миллий истиқлол шарофати билан Ўзбекистон Республикасининг расмий давлат тили ўзбек тили бўлиб, маданият, иқтисод, сиёсат, байналмилал алоқаларнинг барча турларида тилимиз кенг амалиётда бўлаётганлиги ва унинг фаолият доираси кундан-кунга кенгаяётганлиги билан бирга нутқ таъсирчанлигини таъминловчи воситаларнинг янги-янги турлари шаклланмоқда. Бу жараёни нафақат бизнинг тилимиз, балки миллий истиқлолга эришиш туфайли мустақил тараққиёт ва байналмилал алоқага киришган ҳар бир тил бошдан кечирган. Шунинг учун иккинчи жаҳон урушидан кейин дунё тилшуносларининг эътиборини тортган қизиқарли масалалардан бири - коммуникация жараёнида фаол иштирок этувчи «нутқни жонлантирувчи» воситаларнинг - жадал ривожланиши ва сафининг кенгайиб бораётганлиги бўлди. Тилимизда шаклан сўз ёки сўз бирикмаси, ҳатто гап тузилишига эга бўлиб, шу дискурсда/матнда ўз денотатив (ва пропозицион) информатив қийматини йўқотиб, энг аввало матнни жонлантириш, уни ҳаракатдаги жараён сифатида бериш, шу билан бирга унинг бутунлигини таъминлаш, турли хилдаги субъектив эмоционал-экспрессив таъсирчанлигини ошириш, адресантнинг индивидуал услуби хусусиятларини ифодалашга хизмат қиладиган ҳосилалар кўпайди. Бу бирликлар матнда ҳаракатчанлик бўёғини бериш билан бирга ифодаланаётган матн ва дискурснинг ўтган қисми орасидаги муносабатлар ҳақида хабар беради (яъни, матн алоқадорлигини таъминлайди) ҳамда коммуникация пайтида сўзловчи ва адресантнинг ўзаро муносабатини, сўзловчи ички (руҳий) ҳолатини таъсирчан шаклда акс эттиради. Дарҳақиқат, ўзбек тилида нутқ жараёнида фаол иштирок этиб, турли-туман прагматик вазифалар - энг аввало, матнни жонлантириш ва

бутунлаштириш, ҳар хил коннотатив маънолар ифодалашга хизмат қиладиган нутқий ҳосилалар (сўз, сўз бирикмалари, гап қурилиши) жуда кўп. Уларнинг қайси сўз туркуми таркибига киритиш ҳар хил мунозараларга сабаб бўлади, зероки, улар бир хусусияти билан модал сўзларга ўхшаса, бошқа қирраси билан ундовларга яқинлашади.

Прагмалингвистик дискурсниң формал ва структурал (жумладан, субстанциал) тилшуносликларида кенг истеъмолда бўлган нутқ тушунчасидан фарқи нимада? Дискурс талқинида тилшуносликда хилма хил қарашлар мавжуд. Аксар тилшунослар дискурсни (французча *discourse*, инглизча *discourse*, латинча *discursus* – ҳаракат, узлуксиз алмашиниш, суҳбат, сўзлашиш) нутқий фаолият жараёни ҳамда сўзлашиш услуби каби мазмунларда тушунтиришга ҳаракат қилади.¹ Дискурс ҳақида қимматли фикрлар когнитолог тилшунос Ш.Сафаров томонидан билдирилган.² Олим матн ва дискурс муаммолари хусусида қуйидагиларни ёзган: «Агарда матн ва дискурсниң ҳар иккаласи ҳам инсон лисоний фаолиятиниң натижаси бўлса, уларни фақатгина зоҳирий – формал кўрсаткичга асосан «оғзаки» ва «ёзма» сифатлари билан фарқлаш имконига гумоним бор. Худди шунингдек, уларнинг бирини моддий кўринишли ҳодиса, иккинчисини бу хусусиятдан холи кўринишда тасаввур қилиш қийин масала. Ахир буларнинг иккаласи ҳам натижали фаолият маҳсули бўладиган бўлса, эришилган натижа моддий кўриниш олиши керак-ку?!».³ Биз Ш.Сафаров томонидан келтирилган А.Кибрик, В.Плунгянларнинг «дискурс – бир пайтнинг ўзида ҳам лисоний фаолият жараёни, ҳам унинг (фаолиятнинг) маҳсулидир» мазмундаги фикрига таянган ҳолда дискурсни кенг маънода, аммо оддийроқ, соддароқ тушунишга ҳаракат қиламиз. Дискурс, бизнингча, ёзма ва оғзаки нутқ жараёнини қамраб олувчи ҳодиса, мулоқот тизими ёки қисқача айтганда, инсоннинг нутқий фаолиятидир. Зеро, «матн дискурсив фаолият кечаётган пайтнинг ўзидаёқ яратила бошланади. Маъқули, қиёсланаётган бу икки ҳодисани «гипероним» - «гипоним» муносабатида ўрганишдир. Дискурс инсон онгли фаолиятиниң маълум бир тури, туркуми бўлса, матн унинг бир кўринишидир»⁴. Демак, дискурс - сўзловчи ва тингловчининг ўзаро фикр алмашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш мақсадида лисоний ва нолисоний воситалардан ўзлари энг самарали деб ҳисоблаган шакл ва турда амалий фойдаланиш жараёни. Дискурс бу – жараён, инсоний фаолият тури. У лисоний ва юзлаб нолисоний омилларнинг муштарақ шаклда б и р мақсад йўлида воқеланишидир. Мана шу билан дискурс анъанавий нутқ тушунчасидан фарқланади – анъанавий нутқ тушунчаси остида, одатан, лисоний бирликнинг оддийгина воқеланиш шаклу кўринишлари тушунилади, холос. Бу масала, унинг билан боғлиқ равишда *нутқ бирлиги* (нутқий бирлик) ва *мулоқот бирлиги* (дискурсив бирлик) тушунчалари муфассал тавсифланган⁵. Албатта, мулоқот бирлиги сифатида талқин этиладиган бу оний дискурсив (ситуатив) тизим марказида нутқий бирлик (лисоний бирликнинг маълум шаклда воқеланиши) туради, лекин оний тизим фақат нутқ бирлигидангина иборат эмас – у жуда кўп таркиблидир. Сўзловчи ҳам ўз нутқини баён этишдан аввал уни ичида грамматик жиҳатдан шакллантиради. Аввал онгда ифодаланмоқчи бўлган фикр жамланиб, сараланади ва оний тезликда керакли воситалар танланиб бир тизимга келтирилади ҳамда **шу вақтнинг ўзида қўшимча маъно жилосини бериш учун матн/шароиту мақсадга мос керакли воситалар** – ифодаланаётган фикрга бевосита жонли (ҳаракатдаги) мулоқот руҳини ва безак, зеб-зийнат берувчи бирликлар – дискурсив бирликлар танланади. Дискурсив бирликлар сўзловчи ёки матн тузувчига (ижодкорга) ифодаланаётган нутқий вазиятнинг – реал мулоқот, ҳаракатдаги фаолиятни табиий чиқишини таъминлашга хизмат қилади ва коммуникатив

¹ Кибрик А.А., Паршин П.Б. Дискурс // Электронная Энциклопедия Кругосвет. <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/print.htm>; Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М., 1993.

² Сафаров Ш. Прагмалингвистика, -Б.216.

³ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар, -Б.223.

⁴ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар, -Б.226; *Қаранг*: Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997, -С.307-323.

⁵ Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. - Самарқанд. СамДЧТИ нашри, 2007. 44 б.

стратегияни белгилашда муҳим аҳамият кашф этади. Демак, дискурсив бирликлар сўзловчи ёки ёзувчининг прагматик мўлжалини воқелантиришда ҳамда мулоқот субъекти бўлган тингловчи ёки ўқувчига таъсир ўтказиш жараёнида ўзига хос - нутққа дискурс руҳини беришдек вазифани бажаради. Мулоқот ёки матн орқали муаллиф ўқувчига таъсир ўтказишнинг турли усуллари (эпистемик, денотик, аксиологик...) фойдаланиши жараёнида, албатта, матн структурасига «жонлантирувчи маркер»ларни тиркайди, киритади. Натижада, улар матн композициясини шакллантиришда хизмат қилувчи муҳим воситалардан бирига айланади. Буни ҳис қилиш учун бундай маркерлар қатнашган матнни шуларсиз тасаввур қилиб кўришнинг ўзи кифоя. Шунда унинг матндаги таъсири яққол сезилади. Шунинг учун сўзловчи ёки матн яратувчи прагматик ниятини воқелантиришда дискурсив бирликлардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилади ва шунга интилади.

Ижодкорлар матн яратиш жараёнида кўп ҳолларда дискурсив бирликларга мурожаат қилишининг боиси нимада? Бу ҳолни шундай изоҳлаш мумкин: биринчи навбатда бу сўзлар матн табиийлигини таъминлашга хизмат қилса, иккинчидан, муаллифнинг матнда мўлжаллаган ниятларидан бирини ифодалайди - матн шунчаки ахборот узатувчи восита эмас, балки унинг замирида тингловчига ёки ўқувчига эмоционал-экспрессив таъсир қилиш мақсади яширинганга ишора қилиб келади. Дискурсив бирликдан унумли фойдаланиш кўп ҳолларда муаллифнинг индивидуал маҳоратига боғлиқ бўлади. Муаллиф нутқ вазиятига мос равишда коммуникатив мақсадни кўзлаб яратаётган ҳар қандай матнга таъсир этувчи, умуман шу матн табиатига мос дискурсив бирликни танлайди ва нутқни жонлантиради, унга фаолият - жараён тусини беради, зероки дискурсив бирликларнинг талаффуз хусусиятлари ҳам, уларга ҳамиша ҳамроҳлик қиладиган қатор нолисоний (экстралингвистик, паралингвистик...) воситалар ҳам ўзига хосдир.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Баранов А., Плугян В., Рахилина Е. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. – М., 1993. – 109 с.
2. Bobokalonov R. O‘zbek tilida gap sintaksisi va so‘z-gapning sistem-struktur talqini. – Toshkent: Fan, 2006. – 123 b.
3. Дискурсивные слова русского языка: опыт контекстно-семантического описания / под ред. Киселевой К. и Пайара Д. – М., 1998. – 446 с.
4. Кибрик А.А., Паршин П.Б. Дискурс // Электронная Энциклопедия Кругосвет. <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/print.htm>;
5. Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997, -С.307-323.
6. Сафаров Ш. Прагматингвистика.–Тошкент:ЎЗМЭ, 2008. – 285 б.
7. Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. – Самарқанд, СамДЧТИ, 2007. – 40 б.

ТИЛЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИНING МАДАНИЯТГА ТАЪСИРИ

Бибиш ЖЎРАЕВА,

Бухоро давлат университети доценти, ф.ф.д.

Илм-фаннинг ривожланиши диалектик нуқтаи назардан ўзаро бир- бирини тақозо этувчи икки қарама-қарши жараён – интеграция (фанларнинг туташиб нуктаси) ва дифференциация (туташув натижасида янги илмий йўналишларнинг пайдо бўлиши) ҳодисаларининг ўзаро ўрин алмашиши натижасида юз беради. Бу икки жараённинг ўрин алмашиши доимий ҳолат бўлиб, илм-фан тараққиётини белгилайди. Тилдаги интеграция ва дифференциация жараёни О.М.Березовская, Т.Л.Божинская, Ю.С.Бокова, А.Е.Живлакова, Л.Г.Кирьянова, Э.А.Китанина, А.Т.Липатов, Т.Г.Попова, О.В.Тимофеева, В.М.Шаклеин каби олимлар томонидан тадқиқ этилган бўлиб, ўзбек тилшунослигида бу борада ўрганилиши лозим бўлган муаммолар талайгина.

Интеграция ва дифференциация ижтимоий характерга эга бўлган қарама-қарши бирликлар бўлиб, тилларнинг интеграциялашуви иқтисодий, сиёсий ва маданий сабаблар билан изоҳланса, тил тараққиётидаги сифат ўзгариши, одатда, дифференциация ҳодисаси асосида юз беради.

Илмларнинг дифференциацияси билимларнинг тез ўсиши ва мураккаблашувининг табиий натижасидир. Бу муқаррар равишда ихтисослашув ва илмий меҳнат тақсимотига олиб келади. Ҳар бир ҳолатни чуқур ўрганиш имконияти юзага келиши, шу асосда олимларнинг ҳодисага чуқур киришиши жараёнининг ижобий жиҳати бўлса, бутунлик алоқасининг йўқолиши, қамров доиранинг қисқариши салбий томон сифатида баҳоланиши мумкин.

Глобаллашув дунёдаги асосий ижтимоий, маданий, иқтисодий ва сиёсий анъанага айланган замонавий шароитда ушбу жараёнларни ҳисобга олиш, уларнинг тиллар ривожланишига таъсирини таҳлил қилиш, айтилса, долзарб бўлиб қолмоқда. Олимлар тилни ривожлантириш учун ҳар иккала жараёнининг самарадорлиги ва аҳамиятини таъкидлайдилар.

Жамиятдаги глобаллашув жараёни тиллар ривожланишининг интеграцион ҳолатини юзага келтиради, давлатлар ўртасидаги маънавий, менталь чегараларни бузади, этник гуруҳларни аралаштиради, тиллар ҳам глобаллашув таъсирининг объектларига айланади. Чунончи, глобализация шароитида юзага келувчи кўп тиллилик нафақат бир тил воситаларининг иккинчи бир тил томонидан қабул қилиниши, балки бир тил нутқий штампларининг иккинчи тил томонидан ўзлаштирилишида ҳам ўз аксини топади. Масалан, ўзбекларда, кенгроқ олинганда мусулмон олами ва одобида, бир сўздан иборат саломлашиш ибораси мутлақо йўқ эди. Ўзбекча саломлашиш штамп «Ассалому алайкум» бўлиб, у ҳам шу иборанинг қисқарган шаклидир. Зероки, мусулмон оламининг тўлиқ саломлашиш ибораси: «Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва баракотуху». Чунончи, тарихий асарларни қузатар эканмиз, бу ҳолат ярқ этиб кўзга ташланади:

Шайх сўрига чиқиб, меҳмонларни икки ёнига ўтқазгач, бошланглар, деб ишорат этди. Жарчилар югуришиб, ахийлар оқсоқоли ёнига келишди: бирининг қўлида бир коса сув, бирининг қўлида чарм туздон бор эди. Оқсоқол сувга туз солиб, косани баланд кўтарди:

-Ассаломалейкум, солика ҳақиқатлар! Ассаломалейкум, ахий камарбасталари!

-Ваалейкум ассалом! – жавоб берди шайх (Радий Фиш. «Жалолиддин Румий», 159-бет).

XX асрнинг бошларигача бизда «Салом» деган нутқий штамп қўлланмаган. Бу шакл ўзбек халқи Европа халқлари билан яқин муносабатга киришганидан кейин, жумладан, русча «привет» сўзи таъсири остида шаклланди:

Кўп ўтмай ичкари хонадан профессор чиқди. Абдулла ўрнидан турди.

- Қуттириб қўйдимми? – деди Турсунали ака унга қўл узатиб. – Салом.

- Салом, - деди Абдулла жилмайиб (Ў.Умарбеков. «Одам бўлиш қийин», 99-бет).

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, «қизил империя»нинг зўравонлик сиёсати туфайли бизда унутилиб кетган баъзи ҳақиқий шарқона, мусулмонча кўришиш одатлари бошқа мусулмон давлатларида, жумладан, Туркияда ҳамон қўлланиб келинмоқда. Бу ҳақда Ўзбекистон халқ ўқитувчиси Турсунали Қурбоновнинг «Олтин водий» рўзномасида эълон қилинган «Дўстлар диёрида» номли мақоласида қуйидагиларни ўқиймиз: «Измир шаҳридаги пойабзал фабрикаси эгаси Али Сан хонадониди турк биродарлар билан кўришиб, ҳол-аҳвол сўраб турган эдик, Алининг уч ёшли ўғилчиси Мустафобек кириб келди. Бизни кўрсатиб, уйимизга узоқ Ўзбекистондан меҳмонлар келишди, улар билан кўришиб қўйинг-чи, - дея ўғилчасига тушунтирди у.

Болача мен томонга қараб юрди. Бизнинг болалардай қўлларини «чарс» эткизиб уриб кўришади, деб қўлимни тутдим. Бола эса жажжжи қўлчаси билан қўлимни олиб ўтиб, кўзига суртди (турклар одатида энг улуг кишиларнинг, устозларнинг қўлини ўтиб, кўзига суртар экан). Уч яшар болачанинг бу илтифотини кўриб бутун танам жимираб кетди, кўзларимга ёш келди. Ана миллий тарбия, ана одоб!...».

Худди шундай «Хайрли тун!», шошилиб бирор жойга бораётган кимсага нисбатан «Қаёққа?» каби сўроқ штампари ҳам тилимизда рус тили таъсири остида шаклланиб кетган. Кузатинг:

...Аммо у (Отабек) бўлса, дўконхонанинг устунига суялган куйи қандайдир бир ўй билан машгулдек кўринар, устанинг Тошкент тўғрисида берган саволларига «шундай, ҳа, йўқ, албатта» каби қисқа жавоблар билан қариши турар эди. У шу куйи, ярим соатлар чамаси сўзсизлик сўнггида, сўзсизгина кўча эшик томонига чиқиб кета бошлади, уста Олим кўзини ишидан узиб сўради:

-Йўл бўлсин, Шокирбек?

Отабек йўлак ёнидан жавоб берди:

-Шаҳарни бир айланиб келмакчиман («Ўтган кунлар», 222-бет).

У ё Пўлат билан тенг бўлиши, ё ундан баланд бўлиши керак. Бошқачаси тўғри келмайди. Бироқ, бироқ... Шу бироқ, Гулчеҳрага берган ваъдаси уни чуқур ўйлатиб қўйган эди. Профессор билан гаплашиб келса-чи? Бунинг нимаси ёмон? Гаплашади, холос!

Бу фикр унга маъқул тушиб, дик этиб Рустамнинг ёнидан турди.

-Ҳа, қаёққа?

-Ишим бор.

Профессорнинг уйини у қийинчиликсиз топди («Одам бўлиш қийин», 96-бет).

Мумтоз адабиётимизда, ҳозир ҳам баъзан кўтаринки услубда бировнинг келганлигидан мамнунлик ва айни замонда саломлашиш ибораси сифатида ишлатиладиган «Марҳабо!» штампари араб тилидан ўзлашган. Ҳозирги турк тили ва одобида «Марҳабо!» ибораси ўзбек тилидаги «Ассалому алайкум»га тенгдир. Ёзувчи Т.Малик «Шайтанат» асарида бундан ўринли фойдаланган:

Кўзлардан оққан соғинч, бахтиёрлик ёшлари тиниб, ҳаяжон тафти сал босилгач, улардан икки қадам нарида ўрта бўйли, қорачадан келган тилла ҳалли кўзойнак таққан одам яқинлашиб, қўлидаги бир даста гулни Манзурага узатди:

-Марҳабо, хоним афандим, хуш келдингиз, -деди у Манзура учун бегона бўлган лутф билан.

- Доктор Худоев устозимиз бўладилар, - деди Самад, уни онасига таништириб («Шайтанат», 3-китоб, 41-бет).

Ўзбек-рус билингвизми Ўзбекистонда XX асрнинг 30-90 йилларида анча кенг оммалашди. Хусусан, зиёлилар орасида бу зулмисонанлик кенг тарқалган эди. Бу тилимиз ва тафаккур тарзимизга, ҳуқуқ нутқимизга таъсир кўрсатмай қолмади, албатта. Ўзбек тили грамматик қурилишининг кейинги тараққиётига бағишланган А.Ҳожиев раҳбарлигида нашр этилган уч жилдликда бу масала қисман ёритилган. Хулоса қилиб айта оламизки, кўп тиллиликнинг зоҳирий, моддий таъсири ўзбек тилшунослигида ўрганилган бўлса-да, унинг кўзга кўринмас таъсири ҳали тадқиқотчиларини кутмоқда.

НУРОТА ЭТНОТОПОНИМЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАҲЛИЛИ

Ўралбой Ахмедович ОРИПОВ,

НавДПИ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

Сабоат ХУДЖАНАЗАРОВА,

НавДПИ, Факультетлараро чет тиллар кафедраси ўқитувчиси

Этник номлар — этнонимларга уруғ, қабила, элат, халқ, миллатларнинг номлари киради. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида этнонимлардан ясалган топонимлар кенг тарқалган ва бундай номлар “Этник белгилар асосида ясалган топонимлар”, яъни “Этнопонимлар” -деб юритилмоқда.

Нурота тумани ҳудудидаги этнопонимларни таҳлил қилишдан олдин битта масалага, яъни этнонимларнинг атоқли от системасига муносабати муаммосига қисқача тўхтаб ўтишга тўғри келади. Чунки биз ўз ишимизда этнонимларни атоқли отлар гуруҳида талқин қилмоқдамиз, аммо бу масалада номшуносликда турлича қарашлар мавжуд. Бир гуруҳ тадқиқотчилар этнонимларни атоқли от деб ҳисоблашади. Чунончи В.А. Никоновнинг

ёзишича, этнонимларнинг атоқли от экани ёки атоқли от эмаслигини ҳал қилиш ушбу номлар ҳақидаги назарияга етарли равишда аниқлик киритиш билан боғлиқдир¹. А.В.Суперанская этнонимларни “Ономастика доирасига кирмайдиган луғавий бирликлар категориясига мансуб”, — деб билади². Ушбу масала ўзбек номшунослигида ҳам ҳал этилмаган.

Ўзбекча матнларда этнонимларнинг гоҳ бош, гоҳ кичик ҳарфлар билан ёзилаётганлиги ҳам бу масалада иккиланиш мавжудлигидан дарак беради. Умуман, ушбу муаммо алоҳида текширишларни талаб қилади. Аммо битта масала аниқки, этнонимлар топонегизлар орасида етакчи ўрин эгаллайди.

Туркий, жумладан, ўзбек этнонимлари тўғрисида тарихчилар, этнографларнинг асарларида жуда кўп маълумотлар мавжуд. Ўзбек этнонимиясини тадқиқ қилиш ишига кейинги йилларда Х.Д.Дониёров³ ва С.С.Губаевалар⁴ катта ҳисса қўшди.

Профессор Т.Нафасов Қашқадарё вилояти ҳудудидан 400 та этнотопонимларни тўплаганини⁵, Т.Раҳматов Самарқанд ва унинг атрофлари ҳудудида 200га яқин этнотопонимлар мавжудлигини ёзишган эди⁶. С.Қораев Ўзбекистон ҳудудидаги аҳоли истиқомат қилувчи жой номларининг 10 дан 30 фоизи этнотопоним эканини айтган⁷. С.С.Губаеванинг фикрича эса, Фарғона водийсида бу миқдор баъзи жойларда 30-50 фоизгача, айрим ҳудудларда эса 10-11 фоизни ташкил қилади⁸.

Ўзбек топонимияси бўйича ёқланган ишларнинг барчасида ўрганилаётган ҳудудда учрайдиган этнотопонимлар таҳлил қилинган.

Ўзбек топонимикасида этнотопонимлар махсус тадқиқ қилинган ишлар ҳам юзага келди. Биз бу ўринда А.Отажонованинг Хоразм этнотопонимларига⁹, А.Туробовнинг Самарқанд вилояти этноойконимларига¹⁰ бағишланган ишларини кўзда тутмоқдамиз. Ҳар иккала тадқиқотда ўрганилаётган ҳудуд топонимиясидаги этнонимик негизлар асосида ясалган номлар атрофлича таҳлил қилинган.

Ўзбекистоннинг турли ҳудудларга мансуб этнонимлар таҳлили шуни кўрсатганки, топонимларнинг бу типи юзага келишига кўра икки белгиси билан ажралиб туради:

1. Этнонимлар кўпроқ аҳоли истиқомат қилувчи ҳудудларда учрайди.
2. Этнотопоним кўчманчи аҳоли яшаган ёки уларнинг авлодлари яшаётган жойларда учрайди.

Биз Нурота тумани ҳудудидан тўплаган этнотопонимлар миқдори 80 тадан ошади. Бу биз тўплаган умумий материалнинг 4 фоизини ташкил қилади.

Этнотопонимларни уларнинг этнонимик негизига кўра (топонегизига) иккига бўлиш мумкин:

1) Негизида халқ, элат ёки миллат номи ётган этнотопонимлар: Араб (қ.), Қозоқовул, Туркманлар (қ), Туркманариқ каби.

2) Негизида уруғ, қабила ва уларнинг майда шахобчалари номи ётган этнотопонимлар: Қовчин (ққ), Қиёт (ққ), Болғали (ққ.), Баҳринтўп (ққ.), Қўштамғали (ққ.), Керайит ариғи каби.

¹ Никонов В.А. Этнонимия // Этнонимы. – Москва: Наука, 1970. – С. 5.

² Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – С.205.

³ Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Тошкент: Фан, 1968.

⁴ Губаева С.С. Этнонимы в топонимии Ферганской долины. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1973.

⁵ Нафасов Т. Топонимы Кашкадарьинской области. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1968. – 11-бет.

⁶ Раҳматов Т. Топонимия города Самарканда и его окрестностей. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Москва, 1973. – С. 21.

⁷ Қораев С. Опыт изучения топонимии Узбекистана. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – С.8.

⁸ Губаева С.С. Автореферат. – С.9.

⁹ Отажонova А.Ж. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1997. Ўша муаллиф. Хоразм этнотопонимлари – Тошкент: Фан, 1997.

¹⁰ Туробов А.И. Самарқанд вилояти этноним ва этноойконимларининг таҳлили. – Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1999.

Топонимнинг этнотопоним эканини, яъни ном негизида этник лексика ётганини аниқлаш баъзан қийинчилик туғдиради. Мана шундай ҳолларда топонимнинг таркибидаги баъзи кўрсаткичларга эътибор бериш лозим бўлади. Одатда таркибида қуйидаги белгилар учраса, топоним этнонимдан ясалган бўлади.

1) Ном таркибида тўп (тўб), тўпи (тўби) сўзлари учрайди. Бу сўзлар аслида этнонимик индикаторлардир. Х.Дониёров шодмонтўпи, шодитўпи, яшиғтўпи, қозоктўпи каби этнонимларни қайд этган¹. С.Губаева таркибида тўп, тўплар сўзлари мавжуд номлар этнотопоним деган хулосага келган ва Калтатўпи, Холмонтўп, Эшбойтўп, Уртўп, Тақчитўп, Шайиттўп каби номларни далил сифатида келтирган эди². Нурота топонимиясида ҳам таркибида ушбу компонент бор бўлган топонимлар мавжуд: Баҳринтўп (ққ.), Эрганактўп (ққ.), Эшонтўп (ққ.) каби.

2) Охирида -ли, -ди, -ти (лаҳжавий) қўшимчалари мавжуд баъзи топонимлар этнотопонимлардир: Жилонтамғали, Ковушли, Тарокли, Қўштамғали, Қозиёқли, Болғали, Туғали, Кештали (Каштали), Чўмичли, Чорикли, Қайчили, Чироқли, Илонли, Саркали ва б.

3) Охирида -чи қўшимчаси мавжуд баъзи номлар этнотопонимлардир: Полвончи (ққ.), Туячи, Туячитепа, Чўпчи (ққ.), Коризчи каби.

4) Таркибида -лар қўшимчаси келган номлар этнотопонимлардир. Х. Дониёров беклар, бойлар, ёртилар, каллалар, парчалар, хўжалар, қирқлар, коралар, қуллар каби этнонимлар борлигини қайд этган³. С.Губаева -лар аффиксли Пиллакашлар, Араблар, Хасталар типли номларни этнотопоним деб ҳисоблайди⁴. С.Қораев фикрича эса, -лар, -он, -обод сўзли номлар этнотопонимларга киради⁵. Нурота топонимиясида -лар қўшимчасини олган қуйидаги номлар мавжуд: Минглар, Чўрилар, Кўсалар, Заркокиллар, Гадейлар, Улуғлар, Гарруклар, Араблар (ақ.), Кулоллар ва б.

5) Таркибида -он, -ён қўшимчалари мавжуд номлар этнотопонимлар ҳисобланади. Қўплик тушунчасини ифода этувчи ушбу тожикча аффикслар ўзбекча -лар қўшимчасига тўғри келади. Ушбу қўшимчалар Ўзбекистон ҳудудидаги тожикча топонимлар таркибида учрайди. Чунончи, Нурота ҳудудида Уйрон топоними учрайди. Аммо ушбу модел Нурота ҳудуди учун характерли эмас.

6) Охири -и қўшимчаси билан тувовчи баъзи номларни ҳам этнотопонимларга киритиш мумкин: Ажинабеги, Урганжи каби. Ушбу модел ҳам Нурота топонимиясида сийрак учрайди.

Этнотопонимларнинг маъносини талқин этиш борасида анча мунозарали томонлар бор. Баъзи ишларда этнотопонимнинг (топонимнинг) маъно ва этимологияси деб, унинг негизида ётган этнонимнинг маъно ва этимологияси талқин қилинади. Бунга қўшилиш қийин. Аслида этнотопонимларнинг маъноси соддадир, яъни ҳар қандай этнотопоним ўзи мансуб бўлган ҳудудда ўтмишда этнонимда ифодаланган этник гуруҳ яшагани ёки уларнинг авлоди ҳозирда яшаётгани ҳақида дарак беради.

Демак, биз кейинги изланишларимизда, яни илмий тадқиқодларимизда бу ҳақида ўзимизнинг илмий асосларимизни ва тегишли ҳуосаларимизни берамиз

¹ Дониёров Х. Келтирилган иш. -63-бет.

² Губаева С.С. Келтирилган автореферат. - 12-бет.

³ Дониёров Х. Келтирилган иш. - 82-бет.

⁴ Губаева С.С. Автореферат. - 12-бет

⁵ Қораев С. Автореферат. - 23-бет.

ZOONIM-METAFORALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARINI O'RGANISHGA DOIR MULOHAZALAR

Botir Po'latovich ZARIPOV,
NavDPI, O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti

So'zlarda majoziy ma'no qo'llanilganda ma'no o'zgaradi, rivojlanadi va natijada tilda mavjud so'zning o'zida ko'pgina yangi ma'no va ma'no nozikliklari yuzaga keladi. Tildagi har bir nomni boshqa nom bilan, ya'ni narsalarning xususiyati yoki xarakteriga mos kelmaydigan nom bilan almashtirish mumkin emas. Almashtirilgan yoki atalgan nom bilan predmet o'rtasida qandaydir bog'liqlik, yaqinlik bo'lishi kerak. Shu bilan birga nomi almashtirilgan narsaning muhim, ahamiyatli tomoni, xususiyati to'grisida o'quvchi yoki tinglovchida aniq tasavvur hosil bo'lishi lozim. Tilimizda metafora deyilganda narsa-buyum, voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro o'xshashlikka asoslangan ma'no ko'chishi tushuniladi.

O'zbek tilida miqdor jihatdan zoonim-metaforalar ko'p qo'llanadi. Har qanday zoonim ham metaforik ma'noda qo'llanmaydi. Ma'lum bir qush yoki hayvon nomi ko'chma ma'noda qo'llanar ekan, avvalo, o'sha qush yoki hayvonning o'ziga xos jihat(lar)iga nisbiy qiyos asosida metaforik ma'no yuzaga keladi. Masalan, nima uchun **to'ti** poetik timsol sifatida adabiyotda qo'llanadi. Hayvonot olamidagi boshqa qushlarga nisbatan to'tida insonga xos gapirish xususiyati bor. Nimaga to'tiqushlar gaplarni qaytarishadi? — Ushbu jarayonda asosiy narsa tovushlarni va so'zlarni ongsiz ravishda takrorlash va yodlashdir. Olimlarning fikriga ko'ra, to'tiqushlar juda yaxshi xotiraga ega, ular tug'ilishidanoq ular eshitgan hamma narsani takrorlashning noyob qobiliyatiga ega, ammo ular gapirishmaydi, balki faqat eshitganlarini takrorlaydilar.(1)

Qarg'alar dunyodagi eng aqlli qushlar deyiladi? Nationalgeographic.com(1) saytining ma'lumotlariga qaraganda dunyodagi eng aqlli qush bu qarg'a ekan. Ko'p tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qarg'alar voqea hodisalarga tushunadilar, mantiqiy fikrlashlari, beshgacha hisoblashlari va insonning yuzlarini eslaydilar. — O'zi yashaydigan hududdagi har bir obyektlarni, insonlar yuzini, qaysi payt uyda bo'ladi, qaysi payt keladi mashinalar ranglarini eslay olish qobiliyatiga ega ekanlar. Patlari qalin qarg'a o'zidan zaif bo'lgan qarg'ani sovuqdan himoyalar ekan.

Abdurahmon - chayon (A.Qodiriy, "Mehrobdan chayon") deydigan bo'lsak, "*chayon*" so'zining shakli ko'chim bo'lib, "bildirmay, zimdan turib zarba beruvchi, yaxshi insonlar umriga zomin bo'luvchi qabih shaxs" ma'nosi esa ko'chma ma'nodir.

Ilon "Sudralib yuruvchi, oyoqsiz, tanasi ingichka va uzun, ko'zlari shaffof qovoqlar bilan qoplangan jonivor". Zaharli ilonlarning yuqori jag'larida zahar tishlari bo'ladi. Ilon zahri va dahshati odamga kuchli ta'sir qiladi. Shuning uchun *ilon* so'zi metaforik ma'noda salbiy konnotatsiya ifodalaydi. Ilon komponentli o'zbek xalq maqollarida ham ilonning salbiy xususiyatlari ko'rsatilgan (*Yo'tgan ilonga tegma. Ilonning dumini bosma.*) yoki boshqa tushunchalar bilan qiyoslangan (*Ilon bo'lib yashagandan, Yilqi bo'lib kishnagan yaxshi.*).

Eshak 1 yakka tuyoqlilarga mansub, qu-loqlari uzun, sutemizuvchi, otdan kichik ish hayvoni. 2) ko'chma "befahm, hech narsaga qiziqmaydigan odam" haqida ham bu so'z qo'llanadi. (*O'TIL.5.63-b.)

Tasqara *zool.* Yirtqichlar turkumining qarchig'aylar oi-lasiga mansub o'laksaxo'r qush. Nihoyatda turqi xunuk qush, shuning uchun metaforik ma'noda *xunuk* sozining sinonimi bo'lib keladi. (*O'TIL.4.11-b.)

Qaldirg'och *zool.* 1) chumchuqsimonlar turkumining bir oilasini tashkil etadigan, qanoti ingichka va uzun, juda tez uchadigan, qora-ola kichkina qushcha. 2) ko'chma "Biror narsaning paydo yoki sodir bo'lish belgisi; boshlab beruvchi, darakchi" ma'nosida kelishi qaldirg'ochning bahor kelganda birinchi uchub keladigan qush ekanligi asos bo'lgan. (*O'TIL.5.227-b.)

Shuningdek, hayvonlarga xos tovushlar ham insonga nisbatan qo'llanganda metaforik ma'no kasb etadi. Masalan:

Vaqillamoq 1 «Vaq-vaq» degan tovush chiqarmoq (qurbaqa haqida). Hovuzda qurbaqa, nodon — davrada vaqillaydi. (Maqol) Bu o'rinda ko'chma "bo'lar-bo'lmas, bema'ni gaplar gapirmoq; valaqlamoq" ma'nosida qo'llangan.

Sayramoq bosh ma'nodal)yoqimli ohangdor ovoz chiqarmoq, xonish qilmoq (qushlar haqida). Ko'chma salbiy ma'noda "tinmay gapirmoq, vaysamoq, javramoq" ma'nosida qo'llandi. Jo'ralari orasida "shirin suxatlik" bilan tanilgan Olimxon *sayrayverdi*. (Oybek)

Vishillamoq-ilonga xos tovush. Odamga nisbatan qo'llanganda ko'chma ma'noda salbiy emotsional so'zga aylanadi.

So'zlashuv nutqida yoki badiiy matnda qo'llanilgan metaforalar o'z ta'sirchanlik xususiyati bilan tinglovchi yoki o'quvchining his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, uni zavqlantiradi, turli ruhiy holatlarga soladi. Bundan tashqari metaforalar kishiga o'z fikrlarini tilda mavjud bo'lgan vositalar yordamida uzundan-uzun jumlar orqali ifodalashdan qutqaradi. Metaforalar yordamida yozuvchining fikrlari qisqa va aniq, sodda va obrazli tarzda o'z ifodasini topadi.

Metaforik ko'chim so'z ma'nosi ko'chishi hodisasi ichida eng ko'p tarqalgan va funksional ishlatilish ko'lemi keng bo'lgan tilning ifoda vositalaridan biri bo'lib, adabiyotshunoslikda istiora deb ataladi.

Zoonimlarning nomlanishida, belgi-xususiyatlari ifodasida, metaforik ma'nosida shuni ko'rish mumkinki, ularning semantikasida qiyos qilinayotgan qush yoki hayvonning xususiyati, ma'lum bir belgilari asos bo'ladi. Buning uchun shu qush yoki hayvon haqida zoologik ma'lumotga (ba'zi ishlarda zoologiya bo'yicha mutaxassis ma'lumoti zarur bo'ladi.) ega bo'lish lozim. Badiiy matn semantikasini yoritishda esa ularning lingvokulturologik jihatlarini ham unutmaslik lozim. Chunki metaforalarda xalqning mental xususiyatlari ham aks etadi. Mazkur jarayonda esa zoologiya, tilshunoslik(leksikologiya), adabiyotshunoslik, lingvokulturologiya fanlarining o'zaro bo'g'liqligini ko'rish mumkin.

Adabiyotlar.

1.Nationalgeographic.com

* O'zbek tilining izohli lug'ati. 5-jildlik.O'zME n-ti.:T.:2006-2008. Sahifalar qavs ichida ko'rsatilgan.

TIL - XALQNING O'ZIGA XOS MADANIY BELGILARINI AKS ETTIRUVCHI VOSITA

Furqat Ismoilovich NURMANOV,

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasida katta o'qituvchisi, f.f.n.

Ma'lumki, har bir tilning o'ziga xos maxsus leksikasi mavjud bo'lib, uning asosiy xususiyatlaridan biri qo'llanish doirasining cheklanganligidir. Maxsus leksika faqat soha vakillari nutqida qo'llaniladi va ularning o'zigagina tushunarli bo'ladi.

Uzoq yillar terminologiya sohasi bilan shug'ullangan tilshunos olim T.L.Kandelaki terminga quyidagicha ta'rif bergan: «Termin deganda, tegishli tushunchalar tizimidagi o'z ma'nosini aniqlash uchun definitsiya qilinishini talab etadigan so'z yoki leksikallashgan so'z birikmasi tushuniladi»¹. A.A. Reformatskiy terminning ikki tomonlama «fuqaroligi» haqidagi fikrni quyidagicha ifodalaydi: "Terminning o'ziga xos xususiyati uning birdaniga ikki turli tizim birligi ekanidir: logos– ilmiy bilimlar tizimi va lexis – tilning leksik tizimi. Logos va lexis terminning shakllanish yo'llari va xususiyatlaridan qat'iy nazar, uning ma'nosini tushunishda ahamiyatlidir"². Darhaqiqat, termin maxsus tushunchani nomlaydi.

Tilshunoslar terminlarga xos eng muhim xususiyatlar qatorida ularga qo'yiladigan talablarni ham belgilab berishgan. Terminga nisbatan me'yoriy talablar ilk bor rus terminologik maktabi asoschisi D.S.Lotte tomonidan belgilangan edi. Bular: tizimlilik, terminning kontekstga bog'liq emasligi, qisqalik, mutlaq va nisbiy bir ma'nolik, oddiylik va tushunarlilik, terminning joriy etilganlik darajasi³.

Ma'lumki, terminlar shunchaki o'ziga xos so'zlar bo'lmay, balki o'ziga xos leksik birliklar hamdir. Terminlar nomlash bilan birga ta'rif berish xususiyatiga ham ega. So'zlashuv nutqida sodir

¹ Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 7 с.

² Реформатский А.А. Мысли о терминологии // Современные проблемы русской терминологии. – М.: Наука, 1986. – 11 с

³ Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. – М.: Наука, 1971. – 130 с.

bo'ladigan barcha leksik-semantik jarayonlar terminlarga ham xos. Ammo, terminologik leksikadagi bunday semantik jarayonlar (ko'p ma'nolilik, omonimlik, sinonimlik, antonimlik kabilar) umumadabiy leksikadan farqlanadi.

Til faqat millatlarining ichki olamini emas, qadimgi ajdodlarimizning dunyoqarashi, jamiyat hamda olam to'g'risidagi tushunchalarini ifodalovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Inson bolaligidan boshlab o'z millatiga xos til va til orqali madaniyatni o'rganib boradi. Har bir xalqning o'ziga xos madaniy belgilari uning tilida aks etadi. Til insonning o'ziga xos va o'ziga mos atributlaridan bo'lib, u orqali inson o'zini va olamni anglaydi.

Olamni milliy madaniy "o'zlashtirish" ona tili vositasida yuz beradi. Biz olam hakida tilning konseptual tarmog'idan foydalangan holda uning birliklari yordamida tafakkur kilamiz.

Xalqning til boyligi birinchi navbatda uning folkorida namoyon bo'ladi. Biror bir xalqning qanday xalqligini bilish uchun uning folklorini o'rganish zarur. Folklorda xalqning til imkoniyatlari, mushohada tarzi, ijodiy quvvati aks etgan bo'ladi.

Folklor asarlarida birinchi navbatda mifologik tafakkurdan poetik tafakkurga o'tish jarayoni aks etgan ekan, demak, til tarixini o'rganishda xalq ijodi namunalariga suyanib ish ko'rish lozim bo'ladi. Tildagi hech bir so'z o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, u zarurat tufayli tarixiy taraqqiyot jarayonida yuzaga keladi yoki o'zlashadi. Qachonlardir mifologik tasavvurni ifodalagan so'z keyinchalik o'zining asl ma'nosini unutib yoki dastlabki ma'no qatлами xiralashib, keyingi ma'no qatlamini yuzaga keltiradi.

Qadimiy asoslari bevosita "Avesto"ga borib taqaladigan o'zbek folklorining an'anaviy mifologik personajlari sisilasidagi pari, ajdar, Semurg', aranglar, eranlar, Qorasoch ona, Haydar, Axriman, Siyovush, Xubbi, Xo'mard, Ahman-Dahman, Ayamajuz, Xezim-xirmon, Gavomard, Jamshid, Bavoris bobo, Faridun, Gulli bibi, Qari olov xo'ja, O'tar, Xorut bilan Morut, Xurmuz, Zahhok, Sust xotin kabi obrazlar badiiy matn tilida ko'plab uchraydi. Ular xalqimizning qadimiy tarixi, madaniy an'analrimizning shakllanish va rivojlanish jarayoni, ajdodlarimizning turmush tarsi, axloqiy va ijtimoiy qarashlari haqida ma'lumotlarni o'zida mujasssam etib, avlodlar badiiy tafakkuri taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Manbalarda ushbu mifologik obrazlar, ularning inson ijtimoiy hayotidagi bajaruvchi vazifalari, madaniy an'analarning shakllanishidagi roli haqidagi tasavvurlar keltiriladi. Mifik tasavvurlar asosida kelib chiqqan bunday obrazlar xalq xayoloti va voqelikni fantastik talqin qilish an'anasining mevasi bo'lib, romantizm davrining yirik faylasufi F.Shelling ta'biricha "har qanday san'atning ilk manbai" sifatida talqin qilinadi.

Ezgulikning yovuzlik ustidan g'alaba qozonishiga oshonchning ifodasi bo'lgan mifologik obrazlar badiiy asar syujetida xalqimizning o'ziga xos milliy ruhiyatini ifodalashga xizmat qiladi.

Xalq o'gzaki ijodi namunalaridagi yengilmas qudrat sohibi sifatiga ega bo'lgan mifologik obrazlar tilning madaniyat bilan uzviyligini, har bir xalq madaniyati, avvalo, tilda o'z aksini topganligini ko'rsatadi. Demak, hozirgi kunda lingvokulturologiyani chetlab o'tgan holda tilshunoslikda biror ishni amalga oshirish qiyin.

НУРОТА ТОПОТОПОНИМЛАРИ

Ўралбой Ахмедович ОРИПОВ,

НавДПИ, Ўзбек тилишунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.н.

Сабоат ХУДЖАНАЗАРОВА,

НавДПИ, Факультетлараро чет тиллар кафедраси ўқитувчиси

Топонимияда бир объектнинг атоқли оти билан бошқа бир объектни ҳам аташ, яъни объектлар номининг биридан иккинчисига кўчиши, аниқроғи топонимдан топоним ҳосил қилиш маълум даражада кенг тарқалган характерли ҳодисадир. Бундай номлар негизда топоним ётса, яъни топонимдан топоним ҳосил қилинса *топотопоним*лар деб юритилади. Топотопоним топонимик негиздан ҳосил бўлган топонимдир. Топонимнинг янги, кўшимча вазифага ўтиши, асосан, ономастик конверсия – номни функционал кўчириш орқали юз беради.

Топотопонимларнинг ҳосил бўлишида икки хил жараён ёрқин кўзга ташланади: 1) ёнма-ён, яқин жойлашган объектларнинг номи биридан иккинчисига ўтади; 2) аксинча, узок жойлашган объектларнинг номи бири-бирига ўтади. Топотопонимларнинг ҳосил бўлиш қонуниятлари ҳали топонимияда яхши ўрганилган эмас. Бунга сабаб ном кўчиши мураккаб жараён бўлса, иккинчидан, биридан иккинчисига ўтган номларнинг қайси бири дастлабки ном эканини аниқ белгилашни талаб қилади. Чунинчи: Оқтош деган қишлоқ ҳам, қудуқ ҳам бор ёки Майдонсой деган қишлоқ ҳам, сой ҳам бор, Ёмонжар деган қишлоқ ҳам, ғор ҳам бор. Қайси бирининг номи қайсисига ўтган? Топонимик шакл дастлаб қайси объектнинг номи бўлган? Бундай масала топоним мансуб бўлган жойга бориб аниқлашни талаб қилди. Бизнинг Нурота топонимияси юзасидан кузатишларимиз битта ном (топоним)нинг кўп ҳолда бирдан ортиқ объектнинг номи бўлиб келишини кўрсатди. Биз тўплаган материаллар орасида 2,3,4,5 тагача объектга ном бўлиб келган топонимлар мавжуд. Қуйида ушбу номлардан намуналар келтирамиз:

1. Иккита объектнинг номи бўлиб келувчи топонимлар. Булар қуйидагилар:

- Қишлоқ ва маҳалла номи: Ал-Бухорий, Хўжаобод, Янгитурмуш, Азизобод ва б.
- қишлоқ ва отар номи: Бойовул (Бойдовул) ва б.
- қишлоқ ва қудуқ номи: Баротқудуқ, Баландқудуқ, Ўтамурод ва б.
- қишлоқ ва кориз номи: Бошкориз, Боймат, Янгибино ва б.
- қишлоқ ва масжид: Чашма ва б.
- қишлоқ ва яйлов номи: Бомин, Папаной, Тиканли, Юлғунзор ва б.
- қишлоқ ва майдон: Кичикчорбоғ ва б.
- қишлоқ ва сой номи: Буюмсой, Кичиксой, Соп, Қодоқ ва б.
- қишлоқ ва тоғ номи: Бел ва б.
- қишлоқ ва тепалик номи: Деҳибаланд, Каттачорбоғ, Урганжи ва б.
- қишлоқ ва ғор номи: Кўтикуюк ва б.
- қишлоқ ва қоя номи: Модавот, Тутакли ва б.
- қишлоқ ва булоқ номи: Кўкбулоқ, Совуқбулоқ ва б.
- қишлоқ ва қудуқ номи: Тосқудуқ, Териқудуқ ва б.
- маҳалла ва кўча номи: Баҳор, Бўстон, Боғишамол, Бинокор, Мустақиллик, Тинчлик ва б.
- маҳалла ва гузар номи: Нонвойлар, Улуғлар, Шайхон ва б.
- маҳалла ва қадамжой: Сайидота ва б.
- маҳалла ва кориз номи: Сардоба, Ховузак, Ширинҳаёт ва б.
- маҳалла ва тепалик номи: Карвон ва б.
- маҳалла ва тоғ номи: Чилдухтарон каби.
- маҳалла ва масжид номи: Тиллачилар, Тиллашайх каби.
- тоғ ва ғор номи: Аждарқиз, Келинчак.
- тоғ ва тепалик: Калапўштепа, Қорақарға, Қирққиз.
- тоғ ва чашма номи: Бешбармоқ.
- тоғ ва булоқ номи: Қирққозон ва б.
- тоғ ва чўққи номи: Саллали, Сандалчўққи, Қоятош ва б.
- тоғ ва яйлов номи: Мижгон, Ширғалон, Қулоняйлов, Қуламажарсой
- сой ва булоқ номи: Гажир, Жонбулоқ, Сарикзар, Тангли ва б.
- сой ва ариқ: Отсуғорар, Торсой ва б.
- сой ва қоя номи: Янғоқли, Оттуёқ ва б.
- сой ва жарлик: Консой ва б.
- сой ва дара номи: Бурган, Эчкили ва б.
- сой ва яйлов номи: Жўлисой, Исмамоқсой, Келинсой, Қармоқли ва б.
- сой ва ғор номи: Иккитут, Кўҳак, Кампирсой, Тандирсой, Харсангсой.
- сой ва кориз номи: Мелибой, Қувондиқ ва б.
- Кориз ва ариқ: Равшан, Думарик ва б.
- Кориз ва булоқ номи: Коризак, Пўлат, Пошшот, Тотли ва б.
- Кориз ва қудуқ номи: Норматқозғон, Узунсув, Юнусобод, Каримбой

- булоқ ва ғор номи: Кўрбулоқ, Найчали ва б.
- булоқ ва қудуқ: Қаллаҳовуз ва б.
- булоқ ва қоя номи: Пиёзли ва б.
- булоқ ва тепалик номи: Шаршара, Эшматтепа ва б.
- қир ва чўққи номи: Ингичка каби.
- яйлов ва текислик номи: Баҳорикор каби.

2. **Учта объектнинг номи бўлиб келувчи топонимлар:** Андоқ - қишлоқ, зиёратгоҳ, тепалик; Алқорли-сой, тепалик, дара; Бошпутов - сой, яйлов, дара; Бозорбой -чўққи, қишлоқ, кўра; Жайловсой – ғор, сой, қишлоқ ва б.

3. **Тўртта объектнинг номи бўлиб келувчи топонимлар:** Жизмон-тепалик, текислик, яйлов, сой; Кўктош – тоғ, сой, қадамжой, қабристон; Кўксарой – қишлоқ, текислик, яйлов, сой; Куйгансой – сой, яйлов, отар, дара; Оқтепа – қишлоқ, тепалик, ғор, ариқ ва б.

4. **Бешта объектнинг номи бўлиб келувчи топонимлар:** Нуробод – маҳалла, кориз, булоқ, ариқ, қабристон; Араб - қишлоқ, маҳалла, ариқ, уруғ, гузар; Зайнибобо - қоя, авлиё, текислик, булоқ, сой каби.

5. **Олтита объектнинг номи бўлиб келган топоним:** Оқтош – кориз, дара, тоғ, чўққи, булоқ, авлиё каби.

Демак, Нурота туман топонимларига фақат бир томонлама қараш, қандайдир ҳулосалар чиқариш бугунги кун талабларига мутлақо жавоб бермайди. Нудуд топонимларини ҳар томонлама ўрганиш керак бўлса, илмий асослаш давр талабидир. Биз кейинги тадқиқодларимизда бу юқоридагиларни албатта инобатга оламиз деган умиддамиз.

TILSHUNOSLIK FANLARIDA ONOMASTIK BIRLIKLARNI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘QITILISHI

Ra‘no Sevdievna NURITDINOVA,

NavDPI, O‘zbek tilshunosligi kafedrasida katta o‘qituvchisi, f.f.n.

Milliy istiqlool mamlakatimizning nafaqat siyosiy-iqtisodiy poydevorini mustahkamlashga, balki uning intellektual kuch-qudratini belgilovchi ilm-fan taraqqiyotiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatdi. Til taqdiri ustida bosh qotirish, til sohasida o‘tmish ajdodlar tomonidan qo‘lga kiritilgan yutuqlarni butun ko‘lami bilan saqlab qolish va uni beqam-u ko‘st kelgusi avlodlarga yetkazib berish hamma davrlarda ham xalq ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maishiy hayotining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan. “Bugun har bir o‘qituvchi va tarbiyachi, oliygoh domlasi ta’lim va ilm-fan sohasidagi eng so‘nggi ijobiy yangiliklarni o‘quv jarayonlariga tatbiq eta oladigan, chuqur bilim va dunyoqarash egasi, bir so‘z bilan aytganda, zamonamiz va jamiyatimizning eng ilg‘or vakillari bo‘lishlari kerak”. (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagilari nutqi. 30.09.2020.)

Har tomonlama yetuk insonni tarbiyalash bugungi jamiyatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biri bo‘lib qolmoqda. Hozirgi kunda ta’lim jarayonida interfaol usullar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni qo‘llashga bo‘lgan qiziqish kundan-kunga kuchayib bormoqda. Bunday usul o‘quvchilarni tayyor bilimlarni o‘zlari qidirib topishlariga, mustaqil o‘rganib tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o‘zlari keltirib chiqazishlariga o‘rgatadi.

Tilshunoslikning “Onomastika” deb nomlanuvchi sohasi mutaxassislik fanlari blokining markaziy bo‘g‘inidan o‘rin olganligi sababli bu yo‘nalish bo‘yicha boshqa lingvistik fanlar “Tilshunoslikka kirish”, “O‘zbek dialektologiyasi”, “O‘zbek tili tarixi”, “Hozirgi o‘zbek adabiy tili”, “O‘zbek tilshunosligi nazariyasi” fanlaridagi ilmiy talqinlar, terminlar, tahlil usuli, masalalarning yechimidagi yondoshuvlar mazkur soha mazmuniga muvofiq keladi.

Onomastika, jumladan o‘zbek onomastikasi tarix, etnografiya, genealogiya, matnshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, astronomiya, geologiya, demografiya kabi bir qator fanlar bilan uzviy adoqador fan sanaladi,

Tildagi atoqli otlar anglatuvchi obyektlar moddiy, tabiiy va sun‘iy, xayoliy, real va afsonaviy, dunyoviy yoki diniy bo‘lishi, ular yer yuzasida, quruqlikda yoki suvliklarda yoxud yer ostida, aksincha, fazo (samo)da joylashgan bo‘lishi mumkin. Atoqli otlar ma’no va vazifasiga ko‘ra

xilma-xil bo‘lib, ular insonga yoki hayvonot, o‘simliklarga, boshqa xil jonli va jonsiz mavjudotlarga, hajman ulkan yoki kichik obyektlarga tegishli bo‘lishi mumkin. Ushbu nomlar miqdoran ko‘p bo‘lib, murakkab guruhlarini tashkil qiladi. Shu sababli ilmiy tadqiqotlarda bu nomlarni qandaydir umumlashtirish, ularni ma‘lum omillar asosida tasniflashga to‘g‘ri keladi.

Demak, atoqli otlar narsa va hodisalarni, obyektlarni yakkalab, donalab, bir donasini ajratib atash zaruriyati tufayli yuzaga kelgan. Bunday zaruriyat bo‘lmagan holda ularga berilgan umumiy nom bilan chegaralangan.

Biror konkret tildagi atoqli otlarning mavjud tiplari va hajmini aniqlay olish o‘sha tildagi atoqli otlar doirasini, ular tarqalgan onomastik maydonni bilib olishga yordam beradi. Ushbu muammo onomastikaga oid tadqiqotlarda *onomastik ko‘lam* (“onomasticheskoye prostranstvo”) degan tushuncha bilan bog‘langan holda talqin qilinmoqda.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *ko‘lam* so‘zi quyidagicha izohlangan: “Biror ish, faoliyatning yoyilish, qamrash doirasi, hajmi, miqyosi; rivojlanish, avj olish darajasi¹. **Onomastik ko‘lam** termini biror konkret tildagi atoqli otlarning umumiy majmui, yig‘indisi ma‘nosida ham ishlatiladi. Ushbu majmua, A.V.Superanskaya fikricha, quyidagicha: “Onomastik ko‘lam muayyan xalq tilidagi majmui bo‘lib, real, faraziy hamda fantastik obyektlarni nomlashga xizmat qiladi”².

Keltirilgan fikrlardan kelib chiqiladigan bo‘lsa, o‘zbek tilining onomastik ko‘lamini bu tildagi barcha atoqli ot tiplari (ko‘rinishlari)ning majmui tashkil qiladi. Shu ma‘noda onomastik ko‘lamni tashkil etuvchi atoqli otlar turli fanlar bog‘liqligi asosida o‘rganiladi.

Ta‘limda o‘quvchilarga ma‘lum bilimlar tizimini yetkazib, ularni faqat eslab qolishning o‘zi bugungi kunda yetarli bo‘lmay qoldi. Zamonaviy bilim olishda motivatsiya uyg‘otish, mustaqil bilim olish ishtiyoqini hosil qilish, integratsiya asosida ta‘lim berish dolzarb vazifalardandir. Pedagogik texnologiya ana shunday talabni ro‘yobga chiqarishga qaratilgan ta‘lim tizimidir. Texnologiyaning asosiy talabi-o‘quvchilarning puxta bilim olishi, bilimlarni o‘zlashtirishda faollik ko‘rsatishi, mustaqil fikrlashi, ta‘limda aniq samarador natijaga erishishdir.

«Integratsiya» so‘zi lotincha *integratio* – tiklash, to‘ldirish, «integer» butun so‘zidan kelib chiqqan.

Ta‘lim mazmunini integratsiyalash - dunyo tendensiyasi (g‘oya, fikr, intilish). Integrativ yondoshishi turli darajadagi tizimli aloqalarning obyektiv yaxlitligini aks ettiradi. (tabiat- jamiyat - inson). Integratsiya ilgari bo‘lingan qismlarni bir butunga birlashtirish bilan bog‘liq. U tizim elementlarining yaxlitlik va uyushqoqlik darajasining oshirishga olib keladi.

Integratsiyalash mobaynida bir-biriga bog‘liqlik hajmi oshadi va tartibga tushadi, shu tizim qismlarning ishlashi va o‘rganish obyektining yaxlitligi tartibga solinadi.

Onomastik ko‘lamda toponimlar makroko‘lamni tashkil etadi. Quyida toponim misolida fanlararo bog‘lanishni ko‘rib chiqamiz.

Toponimika shaharlar, qishloqlar, daryolar, ko‘llar, tog‘lar kabi geografik nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini o‘rganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham hoy ilmiy material beradi.

Geografik nomlar, ya‘ni toponimlar til lug‘at tarkibining bir qismi bo‘lib, til qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Albatta, so‘zni tilshunoslik – lingvistik fani o‘rganishi kerak. Demak, toponimika atoqli otlarni o‘rganadigan onomastika fanining bir qismi bo‘lib, tilshunoslik fanlari qatoriga kiradi.

Ikkinchi tomon, geografik nomlar xaritaning eng muhim elementi sifatida biron mamlakat yoki o‘lka tabiatining xususiyatlarini aks ettiradi. Ana shu nuqtai nazardan toponimikani geografik fanlar jumlasiga kiritish mumkin.

Shu bilan birgalikda, joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog‘liq. Joylarga qanday nom berish avvalo jamiyatning muayyan bosqichdagi ehtiyojlari bilan belgilanadi. Joy nomlari tarixini bilmasdan turib toponimika bilan shug‘ullanish kutilgan natijani bermaydi. Ana shuning uchun ham toponimika tarix fanlari qatoridan o‘rin oladi.

Demak, toponimika uchta katta soha: tilshunoslik, geografiya, tarix oraliqidagi fandir. Shu bois toponimikaning talaygina faktlari xarakter jihatdan xilma-xil bo‘lgan lingvistik, tarixiy va

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2- jild. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006. – B. 453.

² Qorayev S. Toponimika. - O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent – 2006. B. 9.

географик material jalb qilingandagina to'g'ri izohlab berilishi mumkin. O'zbekiston toponimlari alohida nomlanish va motivlanish tizimining mavjudligi; ham tarixiy; ham bugungi davrga xos bo'lgan xususiyatlarga egaligi, shuningdek, turli toponimik hududlarga bo'linganligi bilan ajralib turadi. Ushbu xususiyatlarning majmui toponimlarning etimologik tatqiq qilishning bugungacha o'rganilmagan tamoyil va usullariga, bu tatqiqda yondashilgan masalalarga, shuningdek, ularning motivlanish jarayoniga bir butun holda qarash kerakligini ko'rsatib turibdi. Toponimlar va ular lug'aviy asoslarining etimologik tahlili hamda tatqiqning yo'llari, ya'ni nazariy asoslari sifatida o'rganish zarur. Toponimlar va ular lug'aviy asoslarining etimologik tatqiqi yo'llari sifatida taqdim etilayotgan tamoyil, usul, omil hamda motivlanish masalalari boshqa fanlardagi nazariy asoslardan u yoki bu darajada farq qiladi. Har bir fan yoki sohaning o'rganish obyekti, predmeti, tushunchaviy bazasi bo'lgani kabi onomastikaning, xususan, toponimikaning ham o'ziga xos bo'lgan xususiyatlari bor.

Xulosa qilib aytganda, tilshunoslik fanlarida onomastik birliklarni o'tishda tarix, etnografiya, genealogiya, matnshunoslik, adabiyotshunoslik, geografiya, astronomiya, geologiya, demografiya kabi bir qator fanlar bilan uzviy adoqadorligi ta'minlanadi.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.П.ЧЕХОВА

Феруза ЖУМАЕВА,

к.п.н., доцент

Рустам НАМАЗОВ,

магистрант 1 курса НавГПИ

Безличные предложения - это односоставные предложения со сказуемым, которое обозначает действие или состояние без действующего лица. В безличных односоставных предложениях нет и не может быть подлежащего. Действие совершается как бы само по себе.

Чтобы определить безличное предложение, обращаем внимание на способы выражения сказуемого. В безличных предложениях сказуемое выражается словами различных частей речи и их сочетаниями.

Безличные предложения отличаются особым разнообразием конструкций и их стилистическим применением в речи. Среди них есть такие, которые типичны для разговорной речи: *Хочется есть; Больно!; Не спится; Морозит; Ни души; Нет денег; Пора домой;* можно сказать, и такие, которые выделяются канцелярской окраской: *Воспреищется без согласия усыновителей... выдавать выписки из книг регистрации актов гражданского состояния; О сохранении правоотношений с одним из родителей... должно быть указано в решении об усыновлении.* Есть лирические по эмоциональной окраске, излюбленные поэтами конструкции: *И скучно и грустно, и некому руку подать* (Л.); *Все помнится, и кажется, и мнится, что осень прошлых лет была не так грустна* (Бл.); *Легко проснуться и прозреть, словесный сор из сердца вытрясть и жить, не засоряясь впредь* (Паст.); *Быть твоею сестрою отрадной мне завещано давней судьбой* (Ахм.), и есть предложения, используемые в публицистической речи, предназначенные для обычной информации: *Ответ надо искать всем заинтересованным организациям.*

Правда, журналисты черпают из состава безличных конструкций и эмоциональные, которые необходимы для усиления действенности речи: *Стоя приветствовали болельщики чемпиона, и не было конца восторгам; Нужно было бы искать ему [спортсмену] замену, а достойных кандидатов в сборной нет; На равных бороться ему не по силам; Побеждать всегда приятно, но не разумнее ли отвлечься на время от дня сегодняшнего и заглянуть чуть дальше?*

Отдельные группы безличных предложений постоянно используются в научном стиле: *Известно, что...; Приходится признать, что...; Начинать опыт следует с вливания наименее концентрированного раствора и переходить к более концентрированным; За один опыт рекомендуется применять не более 7-10 раздражений кислотой.* Отличающий этот функциональный стиль безличный принцип изложения обуславливает сравнительно частое

использование безличных предложений со сказуемыми, выражающими различные оттенки долженствования, необходимости: *При установлении исходного функционального состояния организма следует обратить внимание на объективные физиологические данные; С подобной неоднозначностью приходится сталкиваться при всех прямых методах решения структур.*

Задание. Прочитайте безличные предложения из рассказа А. П. Чехова «Хамелеон». Определите: а) основные значения безличных предложений; б) способы выражения предиката в этих предложениях.

- 1) На площади (нет) ни души.
- 2) На полупьяном лице его (Хрюкина) как бы написано: «Ужо я сорву с тебя, шельма!»
- 3) – А собаку истребить надо. (Очумелов)
- 4) – Ужас, как жарко! (Очумелов)
- 5) – У генерала таких нет. (Городовой о собаках)
- 6) – Нужно проучить! (Очумелов)
- 7) – Что-то ветром подуло... Знобит. (Очумелов)

В ряде произведений А.П. Чехова определенный тип односоставного предложения является языковым стержнем, вокруг которого группируются остальные языковые единицы. Так, доминанта рассказа «Спать хочется» - безличное предложение, содержащееся в самом заголовке. Оно несет в себе ключевую мысль рассказа в целом, объяснение трагического конца в истории тринадцатилетней няньки. Такие предложения пронизывают весь рассказ: «Спать хочется»; «А Варьке хочется спать, спать нельзя»; «...Варьке страстно хочется спать»; «Когда бегаешь или ходишь, спать уже не так хочется»; «А спать хочется по-прежнему, ужасно хочется!»; «Бывают минуты, когда хочется, ни на что не глядя, повалиться на пол и спать». Замученная непосильным трудом, доведенная жестокосердными, тупыми, невежественными хозяевами до крайнего истощения от систематического недосыпания, девочка совершает в состоянии умопомрачения преступление - убивает хозяйского младенца, не дававшего ей спать по ночам своим плачем. В рассказе есть еще две фразы, выявляющие внешние причины преступления: «Ребенок плачет. Он давно уже осип и изнемог от плача, но все еще кричит, и неизвестно, когда он уймется»; «А ребенок кричит и изнемогает от крика».

Безличное предложение «Спать хочется» подчеркивает неодолимость состояния героини, при повторах это предложение обрастает обстоятельственными словами, сигнализирующими, что истощение девочки достигло опасного предела: страстно, ужасно; ни на что не глядя, повалиться на пол и спать. Этим ключевым фразам подчинен подбор и всего языкового материала, с помощью которого писатель ярко показывает нам обстановку, где страдает беззащитный ребенок.

Через скупые, но очень выразительные детали А.П. Чехов дает социальную и психологическую характеристику изображаемого. Это прежде всего обилие безличных и инфинитивных предложений, передающих физическое состояние измученной Варьки: «...голову тянет вниз...»; «Спать, спать!»; «...хорошо бы сунуть голову в большую калошу и подремать в ней немножко...»; «Но ничто так не тяжело, как стоять на одном месте перед кухонным столом и чистить картошку. Голову тянет к столу...»; «...а возле ходит толстая, сердитая хозяйка с засученными рукавами и говорит так громко, что звенит в ушах»; «Мучительно также прислуживать за обедом, стирать, шить»; «Ей приятно и щекотно от мысли, что она сейчас избавится от ребенка, сковывающего ее по рукам и ногам»; «Убить ребенка, а потом спать, спать, спать...».

Список литературы:

1. Абрамова Е.В. Безличное предложение в кругу синтаксических синонимов / Е. В. Абрамова // Русское слово и высказывание: рациональное и эмоциональное: межвуз. сб. науч. тр. -М., 2006. С. 148-153. Абрамова 2006.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. Логико-семантические проблемы / Н. Д. Арутюнова. Изд. 3-е. - М.: Едиториал УРСС, 2003. - 383 с. Арутюнова 2003.

3. Барамыгина КБ. Личные значения безличных предложений / И. Б. Барамыгина // Словарь, грамматика, текст в свете антропоцентрической лингвистики. Вып. 1. -Иркутск, 2000. Барамыгина 2000.
4. Калинин А.Ф. Безлично-инфинитивные предложения среди других типов простого предложения / А. Ф. Калинин // Русский язык в школе. М., 2000. - № 4. - С.84-87. Калинин 2000.
5. Лекант П.А. Семантика эмоционального состояния в форме безличности / П.А. Лекант // Объект исследования - безличность : сб. статей. - Архангельск, 2004. - С.4-6. Лекант, 2004.
6. Русский язык. Большой справочник для школьников и поступающих в вузы/ Т.М.Воителева, К.А.Войлова, Н.А.Герасименко и др. – М.: Дрофа, 2000. – 848 с.

БАДИЙ АДАБИЁТ ВА ГЛОБАЛЛАШУВ

Зариф ҚУВОНОВ,

НавДПИ, филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

XX асрга келиб, нафақат иқтисодий-сиёсий, маданий, балки, адабий ва санъат майдонида ҳам ўзига хос жаҳоний миқёс-глобаллашув жараёни тезлашганини кўриш мумкин. Адабиётшунос С.Мелига кўра: “Ҳозирги дунёнинг ялпи ҳолат ва вазиятини бир сўз билан ифодалаш зарур бўлса, шу сўз айнан глобаллашувдир”¹. Бадиий сўз санъатида бугун глобаллашув жараёни адабий методлар, талқиний ёндашувлар ҳамда оламни қабул қилишдаги турли назарий, амалий концепцияларда акс этмоқда.

Шу билан бир қаторда жаҳон адабиётшунослигида фаол қўлланиб келинаётган тарихий-маданий, тарихий-қийсий, қийсий-типологик ва аналитик методлар асосида мумтоз ва янги ўзбек адабиётида яратилган адабий асар ва бадиий матнларни жаҳон адабиёти контекстида ўрганиш, уларни глобал бадиий маъно нуқтаи назаридан таҳлил ва тадқиқ қилиш глобаллашув даврининг талаб ва эҳтиёжига айланди. М.Холбеков ўзининг “XX аср жаҳон адабиёти манзаралари” китобида буни адабий методлар, талқиний ёндашувлар асосида текширади². Унга кўра XX асрда глобаллашув жараёни ўз бағрида яшатган методлар — соц.реализм, модернизм ва постмодернизмдир. Айтиш жоизки, соц.реализм методи ҳам аллақачон глобаллашувнинг шафқатсиз шартларига бас келолмай тарихга айланди. Модернизм билан постмодернизм ҳам секин-аста ўрнини метареализм, метамодернизм каби оқимларга бўшатиб бермоқда. Демак, глобаллашув давом этмоқда ва тахмин қилинганидек, ўз йўлида турли-туман кайфиятларни пайдо қилиб бормоқдаки, ўз навбатида бу кайфиятлар ҳар хил “изм”лар номини олмоқда.

“Бадиий асарни глобал бадиий маъно нуқтаи назардан ўрганиш ундаги аввал пайқалмаган маъно ва маънолар қатламини очишга имкон беради. Глобал бадиий маъно улуг ва пировард ҳақиқатларга таянади, уларнинг тасвир ва ифодаси бадиий мукамал бўлиши шарт.

Глобал бадиий маъно глобал илмий-бадиий талқиннинг мақсади ва бош иштирокчисидир. Бундай талқинга вақт синовидан ўтган юксак сўз санъати намуналаригина муносиб бўлади”³.

Фанлараро боғлиқлик тушунчаси борлиқнинг янги қирраларини ўрганишда фалсафа ва фанлар методологиясига асосланган фанлараро ёндашув турли табиий фанлар асосий ҳолатларининг оддий йиғиндисидан иборат бўлмай, балки мана шу ҳолатларни синтезлаш, системалаш асосида объект ва ҳодиса ҳақида бир бутун тасаввур уйғотадиган ва янги табиий-илмий назариялар яратишда ёрдам берадиган фанлараро илмий билимлар тизимининг юқори шакли ҳисобланади. XX асрнинг охирлари ва XXI асрнинг бошларида инсоният объектив дунёни англаш, тушуниш жараёнида бизни қуршаб олган олам дунё

¹ Сувор М. Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси. Филология фанлари доктори (DSc.) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2020. 3-бет.

² Холбеков М. XX аср жаҳон адабиёти манзаралари. Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2020. 32-бет.

³ Сувор М. Глобал илмий-бадиий талқин поэтикаси. Филология фанлари доктори (DSc.) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2020. 14-бет.

тўғрисида тўла-тўқис тушунчаларга, билимларга эга бўла олмагани аниқ бўлди. Фалсафада билиш жараёнини тушунишда янги тушунчалар, тамойиллар, нуктаи назарлар ривожланди, шунингдек, мумтоз тушунчалар ҳам янги моҳият, янги мазмун билан бойиди. Замонавий ривожланиш ва ўзгаришлар, дунёнинг тобора мураккаблашиб бораётганлиги муаммоларнинг асосий сабабчисидир.

Айтиш мумкинки, глобаллашув жараёнлари таъсирида бадиий адабиётимизни янгича таҳлил ва талқин қилиш зарурияти туғилди ҳамда она тилимизда яратилган бадиий матнлар қаърида умуминсоний, жаҳоний, абадий маъноларни глобал илмий-бадиий талқин асосида ўрганиш имконияти вужудга келди.

Глобаллашувнинг бадиий адабиётдаги ўрни ва аҳамияти қуйидаги жиҳатларда кўринади: бадиий талқин ва таҳлил, маънавий бўҳронлар ва уларнинг енгишдаги роли, эзгулик ва гўзаллик, ҳақиқат ва муҳаббат, исломий маърифий эътиқод орқали барқарорлаштириш, эзгуликка даъват ва бошқа долзарб масалаларда кўринади.

ШЕВАЛАРНИНГ ЛИНГВОАРЕАЛ ТАДҚИҚИГА ДОИР

Наврўз Сатторович РАХМОНОВ,

НавДПИ, филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Ўзбек шевашунослиги соҳасида лаҳжа ва шеваларнинг лисоний манзарасини ўзида акс эттирган минихариталар яратиш, пировардида, ўзбек тилининг шевалар атласини тузиш вазифаси долзарблигича қолмоқда.

1960-1970-йилларда авж олган диалектологик тадқиқотларнинг 1980-1990-йилларда бирмунча сўниши фанимизда тараққиётнинг бир диалектик босқичи – эмперик-тавсифий ишларнинг маълум даражада ўзининг юқори тараққиёт чўққисига етганлиги, янги таҳлил усуллари: қиёсий-тарихий, диалектологик талқин, ареалогик-картографик ёки лингвогеографик тавсиф усулларида тадқиқ этиш заруратини қўйди.¹

Маълумки, ареал лингвистика соҳасида жаҳонда XX асрда жуда катта илмий тадқиқот ишлари юзага келди. Жумладан, ҳинд-европа тиллари (Э.А.Макаев), славян тиллари (Р.И.Аванесов, Н.И.Толстой), герман тиллари (В.М.Жирмунский), роман тиллари (М.А.Бородина), фин-угор тиллари (Б.А.Серебренников), туркий тиллар (Н.З.Гаджиева), болқон тиллари (А.В.Десницкая)ни ўрганишга бағишланган тадқиқотларда бу соҳада салмоқли ютуқларга эришилган².

Ўзбек шеваларини лингвоареал йўналишда ўрганиш асосида шевалар тарқалган ҳудудлар бўйича тузилган лисоний хариталарда тадқиқ этилаётган шевалардаги лексик, грамматик бирликларнинг функционал белгилари ва тарқалиш ареаллари берилади. Бу, ўз навбатида, шевалараро ҳудудий фарқларни белгилашга, ҳудуд тилининг бошқа ўзбек шевалари билан муносабатини аниқлашга ҳамда ички таснифини беришга, ўзбек адабий тилига асос бўлган таянч диалектларнинг адабий тилга муносабатини чуқурроқ таҳлил қилиш имконини беради.

Бугунги кунда тўпланган диалектологик материаллардан ареал йўналишдаги тадқиқотларда фойдаланилиб, лисоний ҳодисаларнинг тарқалиш ареалларини хариталаштириш, жумладан, “Ўзбек шевалари атласи” ни яратишга ҳар доимгидан ҳам эҳтиёж кўпроқ сезилмоқда. Албатта, бу машаққатли вазифани бирданига амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун ўзбек диалектлари бир неча микроҳудудларга ажратилиб, муайян сўровнома асосида хариталаштирилиши керак бўлади.

Ҳар бир диалектнинг маълум даражада ўзига хос лисоний хусусиятлари мавжуд. Шу билан бирга, муайян лаҳжага оид бўлган айни хусусиятларнинг барча диалектлар учун умумий бўлган жиҳатлари ҳам борки, бу ҳудудларнинг тарихий шароити, қардош ва қардош

¹ Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингвоареал талқини. –Тошкент: Фан, 2007. 3-4-бетлар.

²Аванесов Р.И. Очерки русской диалектологии. М., 1949. Ч.1.–С.336; Бородина М.А. Проблемы лингвистической географии. –М.,Л., 1966. –С.220.; Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики: Среднеазиатский ареал. М., 1975. –С.303.

бўлмаган тилларнинг таъсири каби омиллар билан изоҳланади. Шеваларнинг ички таснифини акс эттирган хариталар ҳудуд шеваларидаги энг кичик фарқларни ҳам ўзида акс эттириши зарур. Мисол учун ўғуз лаҳжасига мансуб Олот, Қорақўл шеваларидаги жўналиш келишигининг **-а** шакли ҳудудий жиҳатдан ёндош қарлуқ типли Бухоро, Навоий вилояти ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Бироқ ўғуз лаҳжасидаги **-а** шакли билан унинг таъсирида қарлуқ типли шеваларда юзага келган **-а** шаклига бир ҳодиса сифатида қараш тўғри эмас. Бу икки лаҳжага мансуб бирликлар, аввало, шева вакилининг талаффуз хусусиятлари, синтагматик муносабатга киришиш имкониятларининг фаол-нофаоллигига кўра ҳам фарқ қилади. Аниқроғи, **-а** шаклининг қўлланиши ўғуз шеваларида фаол бўлгани ҳолда қарлуқ типли шеваларда беш-олтита сўз билан чегараланган (*өрә, берә, шерә, өшерә, қерә* каби). Англашиладики, муайян шева таъсирида бошқа шевада юзага келган муайян ҳодиса ўша ҳудуд шеваларининг ички тараққиёт қонуниятлари асосида шаклланади. Хариталаштиришда ана шу жиҳатларга ҳам эътибор бериш зарур.

БОЛАЛАР НУТҚИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Насиба Жумаевна ЯРАШОВА,

НавДПИ, Ўзбек тилшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси, ф.ф.ф.д.

Жаҳон тилшунослигида XX асрда бадиий асар тили ва у билан боғлиқ тил бирликларнинг нутқий воқеланишини илмий асослаш, муайян адиб ижодидаги поэтик хусусиятларини аниқлаш, тил бисотидан амалий фойдаланиш самарадорлигини ошириш, қўлланиш доирасини кенгайтириш муаммоларини тадқиқ этиш устувор аҳамият касб этмоқда. Дунё тилшунослигида муайян ижодкор асарлари орқали болалар нутқининг стилистик-прагматик хусусиятларини ўрганиш, миллий характерлар яратишдаги ўзига хосликка эришишида сўз санъаткорларининг машаққатли хизматларини ижодкор – тил – бадиият муштараклиги тамойили асосида тадқиқ қилиш, уларнинг прагматингвистик, лингвокультурологик, этнолингвистик ва психоллингвистик хусусиятларини ёритиш соҳа тараққиётини таъминлайдиган муҳим омиллардан ҳисобланади.

Рус тилшуноси А.Р.Лурия таъкидлаганидек, «Боланинг ўзини тутишида юзага келувчи мураккаб бошқарув масалаларида нутқ фаолияти асос бўлади»¹, бу хусусиятлар бола нутқи фаолиятини бадиий матн асосида таҳлил қилганда яққол юзага чиқади. Маълумки, айнан бир унли товуш бирдан ортиқ ишлатилганда фонографик-услубий вазифа бажариши мумкин, мазкур усул воситасида турли коннотатив маънолар юзага чиқади. «Қуёнлар салтанати» романида мактаб ўқувчиси Эгамберди нутқида ў унли товушини бирдан ортиқ келтириш қаҳрамонларнинг юз бераётган воқеа-ҳодисадан ҳайратланиб, таажжубга тушиб, лол қолганлик каби ҳолатларни ифодалашга хизмат қилган: ...«**ў-ў-ў**» *деб юборишди. (150-б.)*. Болалар нутқида мусиқийлик ва чўзиқликни ифода этувчи унлиларни бирдан ортиқ қўллаш усулини Н.Л.Фигурин ҳамда М.Т.Денисовалар тетиклашиш комплекси² дея таъкидлашади. Худойберди Тўхтабоевнинг «Қайлардасан, болалигим» асари қаҳрамони Ҳумоюн ўз руҳиятидаги ички ҳаяжонини босолмай, севиниш ҳолатини намоён этиш мақсадида унли товуш билан бир қаторда ундош товушларни ҳам чўзиб талаффуз қилади: – *Буни мен топдим ур-ра-а...*, (57-б), – *Ур-ра-а-а... Оловни мен ёқдим. (58-б)*. Ижодкор бола нутқида бундай фонографик-услубий воситани қўллаш бола шахсини тўла намоён қилиш билан бирга, унинг психологик ҳолатини, шунингдек, ўғил болаларга хос бўлган хусусият – устун эканлигини кўрсатиб қўйиш каби жиҳатларни индивидуал услуби орқали кўрсатиб бера олган.

XX асрнинг бошларида дунё тилшунослигида фразеологизмларни лингвистик ва лингвостилистик йўналишда тадқиқ қилиш ўрганила бошланган. Бу борада ўзбек

¹ Лурия А.Р. Язык и сознание. – Москва: Наука, 1979. – С. 70.

² Фигурин Н.Л., Денисова М.Б. Этапы развития поведения ребёнка в возрасте от рождения до одного года. – Москва изд. и тип. Медгиза, 1949. – С. 90.

тилшунослигида ҳозирга қадар кўплаб тадқиқотлар юзага келган¹. Ш.Раҳматуллаев таъкидлаганидек, «биттадан ортиқ лексик негиздан таркиб топган, тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапга тенг, мазмунан сўзга эквивалент, яхлитлигича устама кўчма маъно англатувчи луғавий бирликка фразеологик бирлик дейилади»². А.Маматовнинг фикрича, фраземалар тилининг алоҳида бирлиги бўлиб, тузилишига кўра эркин боғланма ёки гапга тенг, тўлиқ ёки қисман семантик қайта шаклланган образли, турғун сўз бирикмаларини ўз ичига олади³.

Ижодкорлар «умумтил ибораси замиридаги маънонинг янгича талқинини очиш, иборанинг лексик таркибини ўзгартириш, унинг семантик-стилистик функцияларини кенгайтириш, иборага янгича мажозий ва образли маънолар киритиш каби усуллардан фойдаланадилар»⁴. Масалан, «Қайлардасан, болалигим» асарининг қаҳрамони Рашид шу қадар сўзга чечанки, лексик-услубий воситалардан шундай маҳорат билан фойдаланадики, унинг нутқида фраземаларнинг мазмунини сақлаган ҳолда структурасини ўзгартириб қўллаш кўзга ташланади: – *Ўзинг ҳам идиш-товоқларни эрталабгача ювиб қўймасанг, меҳрибон ойижонинг **терингни шилиб баданингга туз сенади**...*(97-б.). Ушбу фразема «Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати»да **терисига сомон тикмоқ**, яъни «жуда каттиқ жазоламоқ»⁵; «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **терисига (ёки терисини шилиб) сомон тикмоқ**, яъни «ниҳоятда каттиқ жазоламоқ»⁶ маъноларида қўлланган. Бироқ қаҳрамон бола нутқида фраземанинг эмоционал кучи шу даражада оширилганки, терисини шилиб, сомон эмас, балки туз сепиш натижасида каттиқ жазолаш мумкинлигини келтириб ўтади. Бу фраземани қўллаш орқали Худойберди Тўхтабоев боланинг хатти-ҳаракатлари, характер-хусусиятларини кўрсатиш билан бир қаторда, унинг нутқи орқали бола руҳиятини очишга ҳаракат қилган. Худойберди Тўхтабоев болалар нутқида айрим окказионал фраземаларни ҳам маҳорат билан қўллайдики, улар воситасида унинг она тили имкониятларидан озиқланганлиги ҳамда тилининг бойишига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшганлигини исботлайди. Масалан, **гап теккизм** фраземасини олиб кўрайлик. Бу фразема ўзбек тилининг фразеологик луғатларидан ўрин олган бўлса-да, бироқ адиб уни ҳодисага салбий муносабатини ифодаловчи лексик-услубий восита сифатида қўллайди: – *Қани машинага чиқинглар, лекин мактабимизга **гап тегадиган иш** қилманглар.*|| – ***Гап теккизмаймиз!*** («Қуёнлар салтанати», 7-бет). «Гап тегизмоқ» фраземаси матнда ҳам катталар, ҳам болалар нутқида кузатилган. Худойберди Тўхтабоев эса бу фраземани болалар нутқида келтириш воситасида уларнинг қалбида Ватанга, Ватаннинг бир бўлаги бўлмиш илм маскани – мактабга нисбатан ҳурмат туйғусида улғайишга, камолот сари юксалишлари учун ўзлари, директори ҳамда мактабига нисбатан ёмон ном қолдирмасликка ундаётганлиги яққол сезилиб турибди.

Айтиш мумкинки, Худойберди Тўхтабоев асарларидаги *бошим қотиб колмоқ, жонига озор бермоқ, жонини ҳиқилдонига келтирмоқ, тишини тишга босмоқ, оёқ узатмоқ, елкаминг*

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари: Филол.фан. д-ри ...дисс.автореф. – Тошкент, 1966. – Б.46.; Йўлдашев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол.фан. д-ри ...дисс.автореф. – Тошкент, 1993. – 47 б.; Маматов А. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол.фан.д-ри ...дисс.автореф. – Тошкент, Тошкент, 2000. – 56 б.; Алмаматова Ш. Ўзбек тили фраземаларининг компонент таҳлили. Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2008. – 26 б.; Вафоева М. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 2009. – 24 б.; Рашидова У. Ўзбек тилидаги **соматик ибораларнинг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида)**: Филол. фан. фалсафа д-ри(PhD) дисс. автореф. – Самарқанд, 2018. – 51 б.; Болтаева Б. Ўзбек тили фразеологик бирликларининг трансформацияси (семантик-прагматик таҳлил): Филол. фан. фалсафа д-ри (PhD)... дисс. автореф. – Самарқанд, 2019. – 48 б. ва бошқалар.

² Раҳматуллаев Ш. Нутқимиз кўрки. – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 51.

³ Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари. Филол.фан.д-ри ...дисс.автореф. – Тошкент, 1999. – Б.11.

⁴ Шомаксудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи. 1983. – Б. 70.

⁵ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 227.

⁶ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли, 4-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2008. – Б.72.

чуқури кўрсин, икки оёғини бир жойга тираб олмоқ, раҳми келмоқ, юрагим тўла қон, тутақиб кетмоқ, бетини тескари қилсин, фотиҳа қилмоқ каби иборалар миллий-маданий бирлик сифатида ўзбек тилининг кенг имкониятларини ёритиб, миллий ёш авлодни тарбияга, камолотга, Ватанга муҳаббат, ота-она ҳамда ўзидан улуғ инсонларни ҳурмат қилишга ундайди.

TIL TA'LIMIDA INTEGRATSIYA
Surayyo Qayumovna MUQIMOVA,
NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti kafedrası

Bo'lajak ona tili va adabiyoti mutaxassislarini kasbiy sohaga tayyorlashda "Ona tilini o'qitish metodikasi" fanining o'ziga xos o'rni va ahamiyati bor. Mazkur fanni o'rganish jarayonida talabalar — ona tili ta'limi, o'qitishning eng qulay va zamonaviy metodlarini ta'limning turli bosqichlarida qo'llay olishni, bo'lajak o'qituvchilarga qo'yiladigan kasbiy talablarni, o'qitishning samarali metodlari, shakl va usullarini o'rgatish, ulami amaliyotga tatbiq qilishning pedagogik-metodik imkoniyatlarini o'rganadilar. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, "Ona tilini o'qitish metodikasi" fani bir necha fanlar bilan cmambarchas aloqador fan bo'lib, avvalo tilshunoslik fani bilan va adabiyot, pedagogika, psixologiya, falsafa, mantiq fanlari bilan ham uzviy bog'liqdir.

Ona tili darslarida bir tomondan umumdidaktik tamoyillar, ikkinchi tomondan shu fanni o'qitishning o'ziga xos tamoyillarini hisobga olishga to'g'ri keladi. Maktabda o'qitiladigan hamma fanlar uchun umumiy bo'lgan didaktik tamoyillar: o'qitishning bolaga ma'lumot berish, tarbiyalash va rivojlantirishga qaratilganligi, o'qitishning ilmiyligi va bolalar uchun tushunarliigi; sistemaviylik va izchillik; nazariya bilan amaliyotning uzviy aloqasi; ongliklik, faollik va mustaqillik; ko'rsatmalilik; o'quvchilarga individual munosabatda bo'lish va ularning o'quv imkoniyatlarini hisobga olish kabi prinsiplar garchand umumdidaktik prinsiplar sanalsa ham, ammo ona tili o'qitish nazariyasi va usuliyatida ularning har biri o'ziga xos mazmun kashf etadi. O'qituvchi ta'lim ishini tashkil etar ekan, dars samaradorligini ta'minlash, ta'lim jarayonini tashkil qilish, uyushtirishga qo'yilgan asosiy qoidalar va talablardan kelib chiqib ular o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlagan holda amalda tatbiq etish orqali ko'zlagan maqsadiga erishadi.

Ona tili o'qitishda umumdidaktik prinsiplar bilan bir qatorda shu fanning tabiatidan kelib chiqadigan quyidagi o'ziga xos tamoyillar ham mavjudki, ular: a) "til-me'yor-nutq mutanosibliigi"; b) o'zbek tili fanini o'qitish orqali o'quvchilar tafakkurining o'sishiga erishish; v) ona tilini o'qitishda mavzulararo, bo'limlararo va fanlararo bog'lanishga qat'iy amal qilish kabilardir.

Ma'lumki, falsafada har bir umumiy tushuncha yakka, juz'iy tushunchalar yig'indisidan tarkib topadi, degan qoida mavjud. Ona tili darslarida o'quvchi faoliyatini tashkil etishda ham biz xuddi shu qoidaga asoslanamiz. Muayyan bo'laklarga ajratilgan til hodisalarini kuzatish, ularning birini ikkinchisi bilan taqqoslash orqali o'quvchi umumiy ta'rif, qoida va xulosalarga keladi.

Falsafa fikrlash va rivojlanishga o'zaro uyg'unlikda qaraydi. Qaysi soha yoki fan bo'lmasin, shunga yaqin boshqa soha yoki fan bilan bog'liqlik jihatlari bo'ladi. Mantiqan olib qaralganda borliqdagi jamiki narsa va hodisalar bir-biri bilan tizim sifatida bog'liq. Bu esa bilish, anglash, tahlil qilishda fanlararo bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Bu bog'liqlik ularni baravar o'rganish va tadqiq qilishni talab etadi.

Hamma bilimlarning asosida til yotadi. bu o'z o'rnida til fanining boshqa fanlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi. **Fanlararo bog'lanish turli ta'lim bosqichlarida ko'proq o'z yechimini topishi darkor.**

Ona tili darslari jarayonida tarix bilan bog'liq matn yoki biror hodisa haqida so'z borganda, mashqlar tarkbidagi ba'zi misollarni tahlil qilishda tarix fani bilan, o'simliklar yoki hayvonot dunyosiga aloqador matn berilganda (masalan, rang sifatlarini o'tishda yoki boshqa ko'pgina mavzularda) biologiya, zoologiya fanlari bilan, matnlar, mahsullarda iqlim, tog'lar, turli minerallar bilan bog'liq ma'lumotlar juda ko'p uchraydi. Bu esa geografiya fani bilan, matematika (son turkumini o'tishda) va boshqa fanlar bilan ham aloqadorligini ko'rish mumkin.

Ona tili darslari bo‘limlararo va mavzulararo ham bo‘glab o‘tiladi. Masalan, fonetika bo‘limini tovush o‘zgarishlarini o‘rgatishda bevosita “So‘z yasalishi”, “Morfologiya” bo‘limlariga murojaat qilinadi. Chunki so‘z yasovchi va shakl yasovchi affikslarning o‘zakka qo‘shilishi natijasida fonetik o‘zgarishlar yuz beradi. Yoki “So‘z yasalishi”, “Morfologiya” bo‘limlarini o‘tayotganda tovush o‘zgarishlarini izohlashda fonetika bo‘limiga murojaat qilmasdan bo‘lmaydi.

”Morfologiya” va ”Sintaksis” bo‘limlarini o‘tishda esa bu ikki bo‘limni birini ikkinchisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. So‘z birikmasi va gap mavzularini o‘tish jarayonida so‘zlarning o‘zaro birikish qonun-qoidalari asosida morfologiya bo‘limida olingan bilimlar asos vazifasini bajaradi.

Tafakkur voqelikning ongli aks etish jarayoni, inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur orqali fikr vujudga keladi, fikrlash esa nutq holatida namoyon bo‘ladi. Demak, o‘quvchi o‘z tafakkurini rivojlantirmay turib, og‘zakli va yozma nutqni egallay olmaydi. O‘quvchilar tafakkurini rivojlantirishda esa bevosita fanlararo integratsiyaning ahamiyati nihoyatda samarali hisoblanadi.

Ona tili o‘qitishda nazariyani amaliyot bilan bog‘lash deganda o‘quvchilarning tildan egallayotgan ilmiy-nazari bilimlarini amalda qo‘llashni ta‘minlash, ularni turmush uchun zarur bo‘lgan amaliy ko‘nikma bilan qurollantirishni tushunamiz. Nazariyani amaliyot bilan bog‘lash ona tili o‘qitishni foydali maqsadlarga burish, o‘rganilayotgan til hodisalarini o‘quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga bo‘ysundirish, til ta‘limini hayot bilan, kundalik turmush bilan, odamlarning mehnat faoliyati bilan bog‘lash demakdir.

ЎЗБЕК ТИЛИ МИНЕРАЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЎЗЛАШМА ҚАТЛАМИ

Гулноза ЭРНАЗАРОВА,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

Фан-техниканинг барча соҳаларида, шунингдек, халқ хўжалигида, қишлоқ хўжалигида минераллардан фойдаланиб келинган. Қадимдан кишиларнинг амалий эҳтиёжларини қондириб келаётган минералогия соҳаси бугунги кунда янада жадал ривожланиб бормоқда. Бу жараён ўзбек тилига кириб келаётган лексик бирликлар сонининг кескин кўпайишига олиб келмоқда.

Бу ҳақда Президентимиз Ш.М.Мирзиёев ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимда сўзлаган тарихий нутқида шундай деган эди: “Айни пайтда дунёда илм-фан ва технологиялар шиддат билан ривожланиб, малакатимизнинг халқаро ҳамкорлик алоқалари тобора кенгаймоқда. Натижада ҳаётимизга четдан кўплаб янги тушунча, сўз ва иборалар кириб келмоқда. Глобллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди”¹.

Табиатда учрайдиган минералларнинг физик, кимёвий ва бошқа қатор хусусиятларини ўрганиш *минералогиянинг предмети* бўлиб ҳисобланади. Ана шу минерал ва у билан боғлиқ тушунча номларнинг келиб чиқиши ва маъносини лингвистик аспектда ўрганиш, яъни уларни лексик - семантик ва этимологик таҳлил этиш тилшуносликнинг асосий мақсадидир.

Ўзбек тили ўзининг тараққиёт жараёнида жуда кўп мураккаб йўлни босиб ўтган. Бу жараёнда кўплаб тиллар билан муносабатда бўлган. Шунга кўра, унинг сўз таркибида бошқа тиллардан кирган лексик қатламлар, хусусан, форс – тожик, араб, рус тили ва рус тили орқали бошқа Европа тилларидан ўзлашган терминлар кенг ўрин эгаллайди.

Арабча ўзлашма минералогия терминлар: Эски ўзбек адабий тили лексик тизимида арабча қатламга мансуб бир қанча минералогия терминлари мавжуд: *ақиқ, бура, дур, забаржад, зирних, иксир, лаъл, маъдан, марказит, мумиё, нуқра, реальгар, сода, талък, трона, ҳал каби*.

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. М. Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи //Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь.

Арабча ўзлашма минералогия терминларининг эски ўзбек тилида мавжуд бўлиши ўтмишда Ўрта Осиё худудининг араблар томонидан истило қилиниши, мазкур худудда араб тилининг кенг тарқалиши, туркий тилларга кўпгина арабча сўзларнинг кириши ва ўзлашишига сабаб бўлди. Мусулмончиликнинг асоси – Қуръони Каримда оламнинг яратилишида ҳам қимматбаҳо маъданларнинг асос бўлганлиги сабабли жуда кўп ўринларда бундай сўзларнинг фаол ишлатилганлигини кўрамиз. Бу эса ўз навбатида мазкур соҳага оид арабча терминларнинг тез суръатлар билан шаклланишига туртки бўлди. Тарихий вазият, яъни ислом дини ва унинг бош қомуси саналган Қуръони Каримнинг Ўрта Осиёга ёйилиши билан бирга унга оид терминларнинг ўзбек тилига кириб келишига шарт - шароит яратиб берди. Чунки араб тили узоқ йиллар Ўрта Осиё ва Шарқ халқлари учун фан ва маданият тили, таълим тили, дин ва шариат тили вазифасини бажарди. Ана шундай сабабларга кўра эски ўзбек тилига маълум миқдорда арабча минералогия терминлари кириб келди.

Ўзлашма қатламга оид бу каби бирликлар она тилимизда истеъмолда бўлган ўз сўзларимиз билан параллел равишда қўлланиб келмоқда. Бу эса ўз навбатида тилимизда синонимликни вужудга келтирган. Ўзбекча сўзлар ва арабча сўзлар синонимиясига тилимизда мавжуд *инжу* ва арабча *дур*; *олтин* ва арабча *заҳаб*; ва *темир* (темур) ва арабча *ҳадид*; *тош* ва арабча *ҳажар*, лексемаларини мисол тариқасида келтириш мумкин. Ўзлашма қатламга оид минералогия терминларидан арабча қатламга хос *рухом* бугунги кунда истеъмолдан чиққан, яъни архаиклашган. Унинг ўрнига юнонча–грекча *мармар* тилимизда умумистеъмолдадир.

Форс–тожикча ўзлашмалар. Тўпланган материаллар таҳлилидан, минералогия терминларини ифодаловчи форс–тожик тилидан: *бринж*, *ганч*, *дўғоб зар*, *зок*, *зумрад*, *каҳрабо ложувард марварид*, *маржон*, *нигин*, *рухсанг*, *сийм, нуқра сунбозаж*, *тилла*, *тўтиё феруза*, *фарфор*, *циркон* (заргун) сингари туб терминлар ўзлашгани маълум бўлди. Форс–тожик тилидан ўзлашган минералогия терминлари эски ўзбек тилидаги умумтуркий минералогия терминлар билан ўзаро синонимик муносабатга киришиши натижасида ўзлашма минералогия терминлари ўзбек тилининг синонимик имкониятларини кенгайтириш учун ҳам хизмат қилади. Масалан: *бринж*//*сариқ мис*, *марварид*//*инжу*, *ганч*//*бўр*, *сунбозаж* // *қумқайроқ* кабилар.

Русча – байналмилал ўзлашмалар. Бу соҳада русча–байналмилал ўзлашмалар салмоқли ўринни ташкил этади. Рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўзлаштирилган терминлар XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия тасарруфига ўтказилгач, кўплаб кириб кела бошлади. Мазкур терминлар қуйидаги уч йўл билан ўзлаштирилиб келинган: 1) айнан ўзлаштирилган; 2) русча – байналмилал сўз ясовчи аффиксни алмаштириб ўзлаштирилган; 3) калькалаб ўзлаштирилган¹.

Ўзбек тили минералогия терминологиясида рус тили ва у орқали Европа тилларидан ўзлаштирилган терминлар миқдори анчагина бўлиб, бу лексемалар ичида генетик манбаларига кўра турли тилларга мансуб, яъни рус тилининг ўзи учун ҳам ўзлашма қатлам ҳисобланган луғавий материал мавжуд. Шунинг учун ўзбек минералогия терминологиясидаги мавжуд рус тили ва у орқали Европа тилларидан айнан ўзлашган терминлар генетик - этимологик манбага кўра иккига бўлинади:

1. *Рус тилининг ўз терминлари*;

2. *Рус тили орқали Европа тилларидан ўзлашган терминлар.*

Рус тилининг ўз терминлари: *змеевик*, *канат*, *слюда*, *руда* ва бошқалар.

Рус тили орқали Европа тилларидан ўзлашган терминлар. Буларнинг генетик – этимологик таҳлили қуйидаги кўринишга эга:

а) **юнон - грек тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар.** Турли ташқи – экстралингвистик таъсир натижасида X–XV асрлардан бошлаб ўзбек адабий тили луғат фондида маълум юнонча - грекча сўзлар ҳам пайдо бўла бошлаган. Бугунги кунда тилимизда қуйидаги юнонча - грекча минералогия терминлари фаол ишлатилиб келинмоқда: *авгит*,

¹ Шаропова Р. Ўзбек тили ижтимоий-сиёсий терминларининг семантик-структур хусусиятлари ва лексикографик талқини. Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019. –Б.14.

агат, аксинит, ангидрит, апатит, асбест, аутиген, барит, биолит, гагат, галит, гематит, гидраргиллит, гиббсид, гидроциклон, гипергенез, гиперстен, гипоген, гипс, глауконит, глаукофан, дендрит, диопсид, диоптаз, каби.

Эски ўзбек адабий тили ёзма манбаларида ишлатилган ва ҳозирги кунда ҳам кенг истеъмолда бўлган юнонча - грекча сўзлар ўзбек тилининг соҳавий терминологиясида, жумладан, минералогия терминологияси тараққиётида ҳам алоҳида аҳамиятга эга.

б) лотин тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар: аквамарин, актинолит, албит, аурипигмент, вермикулит, галенит, гелвин, гранат, каламин, кальцит, куприт, лянис, манганит, мирабилит, оливин, планита,), рубидий, рубин, рутил, силикат, силиций, станнин, серицит, серпентин, суффозия,, флюорит, целестин, цемент, церуссит, цирконий каби.

в) француз тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар: азурит, алунит, бриллиант, диабаз, жеода, купорос, минерал, нефелин, эпидот, эмаль каби.

г) немис тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар: анишлиф друза, кварц, корунд, монацит, никель, тальк, шилиф, шилх, шпинел, фельзит, каби.

е) Италия тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар: туф

ё) Испан тилидан рус тили орқали ўзлашган терминлар: платина.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, йил сайин минералларнинг тадқиқ қилиш объектлари кенгайиб, ой, космос, ер пўсти ва океан туби минераллари ўрганилмоқа. Ҳар бир фан соҳасининг ривожланиши аввало тилда ўз аксини топар экан, мазкур соҳага оид терминларни тўплаб тадқиқ этиш ҳам тилшунослик олдидаги ўз ечимини кутиб турган долзарб масалалардан биридир.

САНЪАТ ВА БАДИЙ АДАБИЁТДАГИ УЙҒУНЛИК

Нодира МАНСУРОВА,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

XX аср турли адабий оқимлар, ижодий услублар, тасвир усуллари, бадий идрок тарзининг беҳад хилма-хиллиги, санъатнинг турли шакллари ўртасидаги алоқадорлик ва бир-бирига таъсирнинг кучлилиги билан жаҳон адабиёти ва санъати тарихида алоҳида бир босқич бўлди. Магик реализм ҳам яккам-дуккам унсур ҳолатидан яхлит бир система сифатида шаклланган воқелик ўлароқ айнан шу шиддатли асрнинг маҳсулидир.

Жаҳон адабиётшунослигида магик реализм сеҳр-жоду унсурларини реал ҳаёт манзаралари билан қоришиқ тасвирлашдан иборат ижодий метод сифатида этироф этилган. Мазкур атама биринчи марта немис мунаққиди Франц Рох томонидан тасвирий санъат соҳасида истифода этилган. Атоқли санъатшунос 1925 йилда авангардизм йўналишининг бир гуруҳ рассомларини “магик реалистлар” дея тавсифлади. Бу мусаввирлар дунёни бошқача нигоҳда кўриб, уни бошқача идрок эта бошлаган эдиларки, уларнинг тасвир объектида турган ҳаёт борлиқ реаллигига тўла мувофиқ келмасди. Бу немис рассомчилигидаги постэкспрессионизм оқими эди.

Ўтган юз йилликнинг турли ижтимоий-сиёсий талатўпларга, эврилишларга бой бўлгани сир эмас. Ижодкорга жамият ҳақидаги бор ҳақиқатни тўкиб солиш тақиқланган ёки чеклаб қўйилган ана шундай шароитда реализм йўналишининг бир тўлқини саналмиш магик реализм майдонга келди. Бугунги кунда умумэстетик тушунчага айланган мазкур ҳодиса илк бор айнан шу ном билан немис танқидчиси Франс Рох (1890-1965) томонидан тилга олинди. Атоқли санъатшунос 1925 йилда авангард йўналишидаги бир гуруҳ ёш рассомларни “магик реалистлар” дея таърифлади¹. Чунки бу мусаввирлар ижодидаги асосий тасвир объекти ўзгараётган реаллик эди. Хьюстон университети тадқиқотчиси, доктор Лоис Паркинсон

¹ Roh F. Realismo magico. Poseexpressionismo. – Madrid. 1927. – p. 403.; <http://ru.knowledgr.com/00921852/> Франц Рох; Павлова Н. Экспрессионизм. “Интеллектуальный роман” // Зарубежная литература XX века. Учебник. Под ред. Л.Г. Андреева и А.В. Карельского. – М., 1996. – С. 188-223.; <http://wiki-org.ru/wiki/Pox>, Франц

Саморанинг ёзишича, “Рох ўзининг ўша машҳур эссесиди ҳозир биз постэкспрессионистлар категориясига тақайдиган мусаввирлар гуруҳини кўзда тутган эди”¹.

Тасвирий санъат доирасидаги соҳир реализм постэкспрессионизм билан тез-тез ўрин алмашиб, ўзаро маънодош ўлароқ қўлланувчи истилоҳ эканлиги ҳам бежиз эмас. Бу ҳақда Аризона университети профессор Альберто Риос ҳам тўхталган².

Рох соҳир реализм намуналари дея экспрессионизмнинг ғайриоддий таассуротлардан сўнг реализмга қайтишга ишора берувчи, объектлар дизайнини шу объектлар руҳини очиш учун ўзгартиришга тиришувчи тасвирий санъат асарларини назарда тутган. Унинг қараши бўйича мўъжизакор реализмда объектнинг ташқи қиёфасини ҳаққоний, тўғри тасвирланади ва шу тариқа объектнинг руҳи ёки сеҳри кашф этилади. Ушбу ташқи сеҳрни нақ XV асрга этиб боғлаш мумкин эди. Атоқли фламанд мусаввири Ван Эйк (1395-1441) орқа планга ўтиб кетган узлуксиз ва кўринмас сарҳадларнинг иллюзияларини яратиш орқали табиий ландшафтларнинг муракаблигига урғу берган. Шунингдек, у томошабинда тасвирдаги, масалан, теварагидан дарё оқиб ўтувчи адирлик манзарасидаги айни ўша оралик жойларни тўлдиргандек таассурот қолдиради³. Сеҳр, магия томошабиннинг суратдаги кўзга кўринмас шу сирли ёки яширин қисмлар хусусидаги талқинлари ичидадир.

Рохнинг аниқлик киритишича, тасвирий санъатдаги соҳир реализмнинг бошқа хил муҳим жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

Фантастик объектга қарама-қарши равишда кундалик объектга қайтиш;

Объектни қисқартиришнинг экспрессионистик тамойилларига терс тарзда ҳаракатни масофани ҳис этиш билан олдинга қўйиш;

Ҳатто йирик манзараларда, чунончи, улкан ландшафтлар тасвирида ҳам ўта майда деталлардан фойдаланиш.

Олмон санъатшуноси бу атамани очикдан-очик сеҳрли тусга эга ташқи тилсимларга тақамасдан, “ички” сирларни фош этиш асносида ашаддий реализмни кундалик ҳаёт предмет тавсифига қўшувчи тасвирий санъат услубига нисбатан қўлланган. Бу тариқа кундалик реалликнинг ўзига хослиги шундаки, Рох уни қуйидагича тушунтирган:

“Бизга дунёвийлик тантана қилувчи шу дунёга бошдан-оёқ асосланган янги услубни таклиф этишди. Объектларнинг ушбу янги дунёси реализмнинг замонавий гояларига ҳали-ҳамон бегона. У теран фикрлар билан барча нарсаларни тақсимлаб ташлайдиган ҳамда тилсимотни очадиган, оддий ва ижод қилинган нарсаларнинг хавфдан холи осудалигига ҳамшиша дахл этадиган турли-туман услублардан фойдаланади... бизнинг нигоҳимиз қаршисида интуитив тарзда воқеланган бу масала фактлар, фигуранинг интерьерлари, ташқи дунё масаласидир”⁴.

Фантастик нарсаларга эмас, балки оддий предметларга қайтиш учун шу йўсин соҳир реализмнинг бош тамойилларидан бири бўлиб қолди. Олдинга ҳаракатни масофани ҳис этиш билан ўзаро чоғиштириш, экспрессионизм тамойилларидан фарқли ўлароқ предметни аввалдан пайқаш ҳам унинг муҳим хусусиятлари сирасидандир. Бунда ҳатто йирик манзаралардан иборат кўламдор суратларда ҳам жажжи деталлардан фойдаланилиши эътиборни тортади.

Тез орада “сеҳрли реализм” атамасининг маъно кўлами ортди. Энди у фақатгина немис рассомчилигидаги постэкспрессионизм оқимини англатувчи истилоҳ бўлибгина қолмай, санъатнинг бошқа турларига ҳам кириб борди. 1927 йилдаёқ итальян адиби ва адабиётшуноси Массимо Бонтемпелли (1878-1960) “магик реализм”ни бадиий адабиёт намуналарига нисбатан қўллай бошланган бўлса⁵, Акира Куросава, Эмир Кустирица сингари

¹ <http://www.hisour.com/ru/magic-realism-arts-21418/>

² <http://evg-crystal.ru/kartiny-magicheskij-realizm.html>

³ <http://www.hisour.com/ru/magic-realism-arts-21418/>

⁴ Гугнин А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века (Феномен и некоторые пути его осмысления) – М.; 1998. – С. 5-14.; <http://www.hisour.com/ru/magic-realism-2865/>

⁵ Гугнин А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века (Феномен и некоторые пути его осмысления) – М.; 1998. – С. 5-14.; Гугнин А. Магический реализм в контексте литературы и искусства XX века

машхур режиссёрлар “Тушлар”, “Аризона орзуси” каби фильмлари билан унинг кинематография соҳасидаги ривожига катта ҳисса қўшдилар.

Рус адабиётида магик реализм унсурлари XIX асрдаёқ Николай Гоголь ва Фёдор Достоевский асарларида кўзга ташланган бўлса, XX асрда Михаил Булгаков услубида бутунлай янгиланган, ғоявий-рамзий мазмун билан тўйинган ҳолда юз кўрсатди. Бу жиҳатдан Булгаковнинг “Итюррак”, “Қасофат тухумлар” ва албатта, “Уста ва Маргарита”дек дурдона асарлари алоҳида эътибор ва эътирофга лойиқ бўлиб, жаҳон адабиётшунослигида соҳир реализм бўйича тадқиқотлар учун бебаҳо манба саналади.

Ўтган асрда туркий адабиётнинг оламшумул вакили Чингиз Айтматов ҳам қадимий мифларни замонавий реалиялар билан уйғунлаштирган ҳолда жаҳон китобхонлари эътиборини қозонди.

XX асрнинг сўнги чорагидан бошлаб собиқ шўро республикалари қаторида Ўзбекистонда ҳам миллий уйғониш тўлкини аста-секин ҳаракатга кела бошлади. Шу даврда жаҳон мамлакатлари ва халқлари ҳаётининг ҳамма жабҳаларини билишга қизиқишнинг кучайиши ҳам миллий уйғонишнинг бир шакли ўлароқ идрок этилмоғи лозим. Жумладан, ўзбек адиблари диққати ҳам замонавий жаҳон адабиётига кенгроқ қаратилди. Худди ана шу воқеликлар ичида адабиёт ва адабиётшуносликка герменевтика, психоанализ, структурализм, онг оқими, онг ости каби турли-туман тушунча ва ҳодисалар ичида магик реализм ҳам кириб келди. Ушбу соҳалараро алоқадорлик адабиётшуносликда янги бир ижодий методнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ КАЛОМ ИЛМИ БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ М.Х.Норқобилов—

Навоий давлат педагогика институти мустақил тадқиқотчиси

Бугунги дунё илмий жамоатчилиги эътироф этаётган асосий ижтимоий воқеликлардан бири илм-фан ва ислом дини тамаддунига ўзларининг муносиб ҳиссасини қўшган Марказий Осиёлик олим-у мутафаккирларнинг маънавий меросидир. “Маълумки қадимий маданият ва цивилизациялар чорраҳаси бўлган юртимиз заминидан ўрта асрларда минглаб олим-у уламолар, буюк мутафаккир ва шоирлар, азиз авлиёлар етишиб чиққан”¹. Марказий Осиёлик олимлар ўз асарларида инсонлар ўртасида меҳр-муҳаббат, раҳм-шафқат, ўзаро ёрдам кўрсатиш, миллатлар, халқлар ва динлар ўртасида сабр-тоқат, ҳурмат, умумий бирдамлик ҳамда ҳамкорлик руҳидаги алоқаларни мустаҳкамлашни объектив зарурият деб билганлар. Бундай чуқур илмий-назарий мулоҳазаларга асосланган қоидалар ҳамда мезонлар исломий илмларнинг маърифий тамойилларини тушуниш ва ўрганишнинг муҳим шарти ҳисобланган.

Инсоният тарихининг сўнги чорагида жаҳон миқёсида диний ихтилофлар мураккаблашиб, яқдил эътиқод сифатида шаклланган ислом динида мутаассиб оқимлар фаолияти кучайиб бораётганлиги ҳаммамизга аён. Бундай ўзига хос мафкуравий кураш жараёнида соф ақида ва калом илмлари хулосаларига таяниш ҳар бир кишига тўғри йўлни танлаш имкониятини беради.

Глобаллашув шароитида бузғунчи ғоялар таъсирида мураккаблашиб, асл мазмун-моҳиятини йўқотаётган имон, тавҳид, фикҳ, калом ва шу каби мавзулардаги тушунчаларни ватандошимиз Абу Хафс Насафий (1069-1142йй.)нинг “Ақоид ан-Насафий” асари орқали ёритиб бериш ўзига хос аҳамиятга эга. Мусулмон оламида алоҳида аҳамиятга эга бўлган ханафий-мотурудийлик таълимотининг асосий манбаси ҳисобланган ушбу асар соф ислом ақидаси амаллари ва маърифий исломни ўрганишда муҳим қўлланма бўлиб келмоқда.

Насафийнинг “Ақоид” асари гарчи ҳажм жиҳатидан кичик, яъни атига 12 саҳифадан иборат бўлсада, калом илмидаги ноёб манба ҳисобланади. Шу жиҳатни эътиборга олиб,

(Феномен и некоторые пути его осмысления) – М.: 1998. – С. 25-29.; Amoroso G. II Realismo Magico di Bontempelli. – Messina, 1964. – p. 247

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. Халқ сўзи. 2017 йил 23 декабр.

асрлар давомида мазкур асарга жуда кўп диний уламолар томонидан шарҳлар ёзилган. Улар орасида энг машҳур деб топилгани эса Саъдуддин Тафтазоний шарҳи ҳисобланади.

Абу Хафс Насафийнинг “Ақоид” асари ислом диний адабиётларининг ақоид йўналишига мансуб бўлиб, бу йўналиш ислом фалсафий илоҳиёти ва ҳуқуқ тизимининг тартибга солиниш даври, яъни VIII асрда вужудга келган. Бу турдаги асарларда калом йўналишининг вужудга келиши ва шаклланиш ҳолати ҳамда диний-ақидавий масалалар ихчам, лўнда тарзда ёритилган. Ислом дини арконларининг бошланғич ва асосий атрибутлари ҳисобланган “иймон” тушунчасига ҳам қисқа таъриф берилган. Таниқли исломшунос олим, Халқаро ислом цивилизацияси маркази директори ўринбосари Шайх Абдулазиз Мансур Абу Хафс Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асарини ўзбек тилига таржима қилган¹.

“Ақоид ан-Насафий” тўғрисидаги фикрларни давом эттириб айтиш мумкинки, мазкур асар 1843 йилдан бошлаб европалик исломшунос олимларнинг тадқиқот объектига айланган². Исломшунос Н.Ф.Катановнинг таъкидлашича, “Мазкур асар мусулмон догматикасининг қисқа ва лўнда, айтиш вақтида энг ишонарли манбалардан биридир”³. Бу асар ўз даврида Қозон диний академияси жамоасининг ҳам эътирофига сазовор бўлган. Асар катта қизиқиш билан ўрганилган. Масалан, ўша вақтда академияда чоп этиладиган ғайриисломий миссионерлик мақолалар тўпламида ҳам фамилияси Александр Леопольдов бўлган тадқиқотчи ўзининг тадқиқот ишида бир неча бор “Ақоид ан-Насафий”га мурожаат қилганлиги тўғрисида маълумотлар келади⁴.

Турк тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асари Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-ақоид” китоби билан ислом оламида шухрат қозонган⁵. “Ақоид ан-Насафий” суннийлик эътиқодидаги аниқ, қисқа ва лўнда, айтиш вақтида ёд олинishi осон усулда ёзилган эди. Яна бир насафлик мутафаккир Абул Муин Насафийнинг “Табсират ул-адилла” асари мазкур асар ёзилишига асосий манба вазифасини бажарган. Шу жиҳатдан олганда, немис исломшунос тадқиқотчиси Ульрих Рудольф Абу Хафс Насафийнинг “Ақоид ан-Насафий” асари мотурудия таълимотига, шаклан эса Абул Муин Насафийнинг “Табсират ул-адилла” асарига асосланган”, -дея таъкидлаган⁶.

Татар исломшуносларидан Жамол Валидийнинг таъкидлашича, татар-мусулмон мадрасаларида энг оммабоп асар Тафтазонийнинг шарҳи билан келтирилган “Шарҳ ал-ақоид ан-Насафий” асаридир⁷. Инқилобга қадар қозонлик татар талабалар мадрасаларда бу асарни Тафтазонийнинг шарҳи билан бирга ёд олишган ва Қозонда чоп этилган кўшимча изоҳларини ҳам ўрганишган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, Абу Хафс Насафийнинг “Ақоид” асарига ёзилган шарҳлардан энг машҳури ва оммабопи Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-ақоид” асаридир. Ҳожи Ҳалифанинг “Кашф аз-зуннун” асарида айтилишича, “Ақоид ан-Насафий” асарига Тафтазоний билан бир вақтда 50га яқин муаллиф томонидан шарҳлар битилган. Уларнинг орасида Саъдуддин Тафтазоний томонидан ёзилган “Шарҳ ал-ақоид” асари ҳар томонлама энг мукаммал шарҳ сифатида эътироф этилади.

Мазкур шарҳни яратган Саъдуддин Тафтазоний ҳаёти ва ижодига тўхталганимизда айтиш мумкинки, мутафаккир Мовароуннахрнинг бир неча шаҳарларида таълим олди ва таҳсил берди. У ўзининг “Шарҳ ал-ақоид” асарини хижрий 768 йил шаъбон ойида, милодий 1367 йил апрель ойида Хоразмда ёзиб тугатди. Ислом оламидаги исталган билим даргоҳларининг таълим-тарбия усуллари ва дарсликларига эътибор қаратсак, уларнинг барчасида ақоид илмини ўрганиш борасида Тафтазоний томонидан ёзилган “Шарҳ ал-ақоид”га мурожаат қилганликларини гувоҳи бўламиз.

¹ Абдулазиз Мансур. Ақоид матнлари. Т.: Т.И.У., 2006 й. -55.6.

² Suleyman Uludag. Kelam ilmi va islam akaidi. Istanbul Dergoh yayinlari. 1999. -5.60

³ Катанов Н.Ф. Восточная библиография Казань. Иман. 2004. переиздание. 1898 года.с.83.

⁴ Леопольдов А.Я. Опыт изложение Мухаммеданство по учению Ханафитов. Сочинение студента Казанской духовной академия 3-го учебного курса. (1846-1850)

⁵ Каранг: Предисловие к книге Тафтазани: Выпуск 2. Издание второе. Казань. 1897. –с.14.

⁶ Рудольф У. Ал-матруди. –с.250

⁷ Валиди Дж. Очерк истории образованности и литературы татар до революции 1917 г. (фрагмент книги) Библиотека журнала Казань. №6 Казань. 1992. – с.19.

Америкалик исломшунос олим Эрл Эдгар Элдер (1882-1968) Саъдуддин Тафтазонийнинг “Шарҳ ал-ақоид” асарини 1950 йилда инглиз тилига таржима қилди¹. Бу жараён америкалик мусулмон жамоаларининг ислом дини ақидавий масалалари юзасидан илмий билимларини яна бир поғона кўтарилишига сабаб бўлди.

Тафтазонийнинг мазкур асари илмий жамоатчиликни асрлар давомида эътирофини қозониб келмоқда. “Шарҳ ал-ақоид” бугунги замонавий истилоҳда қўлланилаётган “bestseller” даражадаги асар сифатида энг кўп шарҳ ва ҳошиялар битилган китоблар қаторидан ўрин олган. Мазкур китобнинг қўлёзма нусхалари кўпгина Европа кутубхоналарида ва шахсий коллекцияларда сақланмоқда. Ушбу асар асосан, Истанбул, Қоҳира ва Ҳиндистонда нашр этилган. Қозон татар мусулмонлари жамоасида ҳам ушбу асарга қизиқиш юқори бўлган ва бир неча марта чоп этилган. Резеда Сайфулинанинг таъкидлашича, “Шарҳ ал-ақоид” асари татар мусулмонлари томонидан тахминан 15 маротаба нашр этилган².

Республикамиз миқёсида “Шарҳ ал-ақоид”нинг энг қадимий қўлёзма нусхалари Тошкент Ислом Университети Манбалар фондида №175 инвентарь рақам остида сақланади, бу қўлёзма Аҳмад ибн Мусо ал-Хаёлий (ваф. 1456 й.) томонидан ёзилган.

Асарнинг ёзилиши тарихи ва сабаблари тўғрисида тўхталадиган бўлсак, Тафтазоний “Шарҳ ал-ақоид” асарида аввал бошида ақида илми тарихи ва унга бўлган жамиятдаги ижтимоий зарурат тўғрисида тўхталиб ўтади. Ислом дини пайдо бўлган даврда кишилик жамиятидаги муҳит мусаффо ва шаффоф бўлганлиги, ихтилофли ва баҳс-мунозарали воқеа-ҳодисаларнинг камлиги, ақидавий масалаларга пайғамбар (с.а.в)нинг бевосита ўзлари томонидан ечим топилганлиги таъкидлаб ўтилади.

Таҳлиллар натижасида маълум бўлдики, мазкур асар умумжамият миқёсида ижтимоий уйғунлик ва мувозанатни таъминлашда назарий-методологик манба вазифасини бажаради. Ушбу асар 60 яқин илмий мавзулар билан бойитилган. Ислом дини контекстидаги фирқалар тарихи, ислом фалсафаси каби масалалар калом илми мавзусида беқиёс аҳамиятга эга. Бу билан асар ҳозирги кунда ҳам ўз актуаллигини йўқотмаганлигидан далолат беради. Ушбу асар етук ислом олимларининг мушоҳадалари, динда пайдо бўлган ҳар қандай оқимларга қарши асосли раддиялар мавжудлиги билан замон ва макон танламайдиган ибрат мактабидир. Тадқиқот натижасида асарнинг яратилиш тарихи ва ижтимоий эҳтиёжи, зарурати муайян муҳит нуктаи назаридан мавжудлигини фалсафий таҳлил қилишга ҳаракат қилинди.

Зеро, Марказий Осиё мутафаккирлари халқлар ва мамлакатлар ўртасида ўзаро ишончсизлик, адоват, ҳис-туйғуларининг кучайишига сабаб бўлувчи диний мутаассиблик ва ғаразни қаттиқ қоралаб, диний бағрикенглик ҳамда муросасозлик ғояларини илгари сурганлар³. Ислом динида ҳам бундай ёндашув ғоявий жиҳатдан муваффақиятли кураш олиб борилганидан гувоҳлик беради.

Саъдуддин Тафтазоний “Шарҳ ал-ақоид” асаридаги умуминсоний қарашларни ўрганишда, асарда илгари сурилган ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-тарбиявий, маърифий ва бошқа мушоҳадаталаб ғояларни тарихий-мантикий жиҳатдан таҳлил қилиб, бугунги баркамол авлодни тарбиялашдаги аҳамиятини кенг миқёсда тадбиқ этиш мақсадга мувофиқдир.

¹Commentary on the Creed of Islam. *Sa'd al-Din al-Taftazani on the Creed of Najm al-din al-Nasafi*. Translated with introduction and notes by Earl Edgar Elder. Copyright 1950 by Columbia University Press, New York.

² Арабская книга в духовной культуре татарского народа. Казань. 2003 –с.13.

³ Сафарова Н.О. Глобал олий таълим тизимида илмий тадқиқотларнинг замонавий услублари халқаро илмий конференция материаллари. 9 апрел 2015 й. –б.66

“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР”: ТИЛ ВА НУТҚ

Нигора ШАРИПОВА,

НавДПИ, таянч докторанти

Алишер Навоий туркий тилга хос бойлик, рангинлик ҳақида “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мажолис ун-нафоис” сингари кўплаб асарларида муҳим фикрларни билдириб ўтган. Навоий асарларининг тили бетакдорлиги, маъноларга бойлиги ҳақида, аввало, ўз замондошлари – Абдурахмон Жомий, Давлатшоҳ Самарқандий, Султон Ҳусайн ибн Мансур муҳим маълумотларни келтирган. Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида туркий тилнинг бойлигини, нозик маъноларни ифодалашини улуғлар экан, форс тилини камситиш мақсади йўқлигини, форс шеърятти устозлари бўлган Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шеъротий, Мавлоно Жомий ижодини севиб ўқиганлигини, сабоқ олганлигини таъкидлайди. Бироқ Навоийнинг орзуси туркий халқларнинг истеъдодли вакиллари “салоҳият ва таъбларин ўз тиллари турғоч, ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва иккала тил била айтур қобилиятлари бўлса, ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди”.¹ Навоий бу маслаҳатига ўзи қандай амал қилганлиги ҳақида бундай дейди: “Аммо чун шуур синниъга кадам қўюлди.., турк алфозиға дағи мулоҳазани лозим кўрулди – оламе назарға келди, ўн саккиз минг оламдин ортуқ анда зебу зийнат; тўккуз фалакдин ортуқ анда фазл ва рифъат (юксаклик); махзане (хазина) учради, дурлару кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ (ёрқинроқ) ва гулшане йўлуқти, гуллари сипехр ахтаридин дурахшандароқ...”² Навоий бу сўзларининг исботи сифатида “Хазойин ул-маоний” куллийети таркибидаги “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадойеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” девонларини, “Хамса” таркибига кирувчи дostonларини Она тили – туркийда ёзганлигини фахр билан эътиф этади.

Алишер Навоийда “Хамса”ни форсий тилда яратиш учун етарли тажриба, салоҳият, билим, маҳорат ва имконият бўлган. Маълумки, Навоий форсий тилни ҳам туркий тилдек мукаммал билган ва бу тилда бир қатор нодир асарлар яратган. Форсий тилда “Хамса” ёзиш шоир учун уддалаб бўлмайдиган мушкул иш эмас эди, аммо мутафаккирнинг асосий мақсади туркий тилнинг шуҳратини ёйиш, бу улкан обидадан туркий халқларни баҳраманд қилиш ҳисобланган. Навоийнинг дўсти ва замон ҳукмдори Султон Ҳусайн “Рисола”сида Навоийнинг ўз “Хамса”сини яратиб, туркий тилнинг мавқеини тупроқдан кўкларга кўтарганини таъкидлаб, жумладан, шундай дейди: “...турк тилининг ўлган жасадиға Масих анфоси била руҳ киюрди. Ва ул руҳ топқанларға туркийойин алфоз тору пудидин тўкулган ҳуллаву ҳарир киюрди ва сўз гулистонида навбаҳори табидин равоносо ёғинлар била рангоранг гуллар очти ва назм дарёсиға саҳоби фикратидин руҳпарвар қатрлар била гуно-гун дурлар сочти...”³ XV аср туркий тил ва туркий адабиёт тараққиётига энг катта улуш Навоий ижоди: шеърӣ ва насрий асарлари билан қўшилгани сир эмас. Асосий ҳисса илк, мукаммал туркий “Хамса” ҳисобига тўғри келишини ҳам инкор этиб бўлмайди.

Алишер Навоий асарлари лексикаси, морфологияси, паремиялогияси ниҳоятда рангбарангдир. Шоир тили фақат Навоийнинггина эмас, балки “бутун бир даврнинг тили, бутун бир халқнинг адабий тилидир”.⁴ Алишер Навоий лексикаси бениҳоя бойлигининг сабабларидан бири, бизнингча, у ўз асарларида Маҳмуд Қошғарий луғатида учровчи қадимий туркий тил хазиналарини ҳам, Қуръони Карим оятлари ва ҳадислар билан боғлиқ арабий тил хазиналарини ҳам, туркий халқларнинг тилларига хос барча шевалар, лаҳжалар – диалектларни, форс тили бойликларини, халқ поэтик ижодига хос мақол, маталларни; тағ маъноли, кўп маъноли, кўчма маъноли сўз ва ибораларни ва янада муҳими – халқ ҳаётини, инсонларнинг зоҳирӣ ва ботинӣ руҳӣ оламини яхши билишидандир.

¹ Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. –Б.519.

² Ўша манба. –Б.520.

³ Ҳусайн Бойқаро. Рисола. Т.:Шарқ-“Нур”, 1991. – Б.13.

⁴ Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир//Навоий ва адабий таъсир масалалари. Т.: “Фан”, 1968. –Б.280.

Навоий “Хамса”сидаги дostonлар қаторида “Ҳайрат ул-аброр” инсоният ҳаётига доир фалсафий, ахлоқий, диний, маънавий қадриятларга тааллуқли фикрларга бойлиги сабабли мазкур дoston тили ва услуби жиҳатлари билан ҳам бошқа дostonларидан фарқланиб туради. “Ҳайрат ул-аброр”да муаллиф нутқи, монологлар, диалоглар, муножотлар, наътлар, ҳайратлар, ровийларнинг сўзларидан иқтибослар, Қуръони Карим оятлари ва ҳадислар, мадҳиялар, ҳикоятлар, таърифлар, азиз авлиёларнинг биографияси – манокӣблардан парчалар, ҳажв-сатира намуналари учрайди. Дostonда гоҳо фақат хослар, аҳли дил, тариқат йўлчилари – сулук аҳли-солиқларга аталган боблар ҳам, гоҳо деҳқон, боғбон, халқ оммаси тушунадиган пандномалар ҳам мавжудки, буларнинг ҳар бири алоҳида нутқ услубини талаб қилади. Айниқса, шоир сатирик тилининг ўткирлиги мазкур дostonда яққол кўзга ташланади. Бу айниқса, дostonнинг Учинчи (султонлар ҳақидаги) ва Тўртинчи (сохта сўфийлар ҳақидаги) мақолатларида равшан кўринади. Навоий фикрича, султонлар одил бўлса, адолатларининг зулол чашмаси мулк (мамлакат) бўстонини сероб қилади, бу бўстонда амният (омонлик) ва фароғат гуллари очилади; агар султонлар золим бўлса, зулм боғида май ичилиб, гуллар (тупрокка) сочилади. Бу мавзуни ёритишда муаллиф нутқида золим подшоҳларга маслаҳат ҳам, панд-насихатни тингламайдиган, айш-ишратга берилган султонларга нафрат сўзлари ҳам оташин тус олади.

“Ҳайрат ул-аброр” ягона эпик сюжетга эга эмаслиги, бир неча ҳикоят, ривоят ва масалларнинг бир сюжет ипига моҳирлик билан тизилганлиги туфайли “Хамса”нинг бошқа дostonларидан фарқ қилади. “Ҳайрат ул-аброр”нинг марказида шоир шахси туради. “Ҳайрат ул-аброр”да Навоий фикру қарашлари дostonни боғлаб, бирлаштириб, бошқариб, ўзаро алоқага киргизиб туради. Дostonга ошно бўлган китобхон дoston марказида шоир шахси турганлигини, барча мақолат ва ҳикоятлар унинг маънавий олами билан боғлиқлигини яққол идрок этади. Шунинг учун ҳам бу дostonда муаллиф нутқи асосий ўрин эгаллайди. “Риторика” асарида муаллиф нутқининг уч тури фарқланади: 1) *маслаҳат, насихат нутқи*; 2) *исботловчи нутқ*; 3) *сафарбарлик нутқи*.

“Ҳайрат ул-аброр”нинг Учинчи мақолатида маслаҳат, насихат нутқидан кўпроқ фойдаланади:

Ҳаққи, солиб сояйи раъфат санга,
Рўзи этиб тахти хилофат санга.
Айлади оллингда бийикларни паст,
Даҳр забардастларин зердаст.
Халқни оллингда қилиб нотаваон,
Барчасига айлади ҳукминг равон.¹

Шу мақолатда Навоий шоҳларнинг ҳам бошқа барча инсонлар сингари қора тупрокдан яратилганига, халқ орасида ҳунарда ва камолда, хулқи хушу, лутфу мақолда, феълу равишда, адл ва инсофда, Ҳақ йўлида тақвою тоат-ибодатда шоҳлардан комилроқ инсонлар борлигини таъкидлар экан, ўз даври ҳукмдорларини Ҳақ таоло берган иноятдан унумли фойдаланиб, халққа адолат қилишга, мамлакатни оқилона бошқаришга даъват этади.

Адабиёт, маданият тарихидан маълумки, Навоийгача бўлган бир қатор мутафаккирлардан подшоҳлар насихат сўраганлар ва бу насихатларни қабул қилган. Дostonлардаги баъзи кириш боблар, девонларда учрайдиган насихат, маъвизалар шу йўналишда битилган Алишер Навоийнинг маънавий устозларидан бири ҳисобланган Абдуллоҳ Ансорийнинг “Тухфат ул-мулук” асари ҳам шу йўналишда. Қирқ бобдан иборат мазкур китобнинг ҳар бобида тўрт насихат мавжуд.²

Умуман олганда, “Ҳайрат ул-аброр”даги тил ва нутқ масаласи махсус тадқиқотни талаб этадиган долзарб вазифа ҳисобланиб, уни ўрганиш шоир маърифати ва лисоний маҳоратини теран англаш имконини беради.

¹Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. Ўн жилдлик. Олтинчи жилд. Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013. –Б.105.

²Қаранг: Абдуллоҳ Ансорий. Тухфат ул-мулук. Ҳикматлар: Носир Муҳаммад таржимаси. Т.:”Ниҳол”, 2009.

УСМОН НОСИР ШЕЪРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ПАРОНИМЛАР ХУСУСИДА

Жўрабек ЮЛДАШЕВ,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

Бирдан ортиқ сўзнинг шаклий ўхшашлиги паронимия дейилади. Паронимия (юнонча – *para* – “ёнида” + *onomia* – “ном”) – икки ёки ундан ортиқ лексемаларнинг талаффузда ўзаро ўхшаш, оҳангдош бўлиши. Бундай ўхшашлик, одатда, ҳар икки ёки (ёки уч) лексема таркибидаги товушларнинг физик-акустик яқинлигидан келиб чиқади.¹ Паронимлар нутқнинг гўзаллигини, бадиийлигини шунингдек, таъсирчанлигини таъминловчи муҳим стилистик воситалардан биридир.

Паронимларнинг нутқда, айниқса, бадиий нутқда ўзига хос услубий аҳамияти бор. Паронимларга асосланган услубий фигура паронимазия деб юритилади. Бадиий адабиётда паронимазиядан ифодалилик, оҳангдорликка эришиш, комик эффект яратиш мақсадида фойдаланилади². Паронимларнинг ана шундай экспрессивликни таъминлаш мақсадида қўлланиши, айниқса, шеърятда кенг тарқалган. Усмон Носир ҳам шеърларида бу услубий воситалардан ўринли фойдаланган. Паронимлар шоир шеърларида маълум вазифаларни бажариб, асар бадиий қимматига ўз ҳиссасини қўшган:

Йўқ ҳали ҳаммаси ўтганмас,

Кўп ҳали ҳаётда **насибам**.

Силлигим безарар, ҳеч гапмас,

Барини кўраман, **Насимам**,

Йўқ, ҳали ҳаммаси ўтганмас!³ (Насимага деганим)

Мазкур шеърдан олинган парчада *насибам*, *Насимам* паронимлари тингловчининг эътиборини тортишга қаратилган. «Паронимазия – дейди Квинтилиан, – тингловчининг эътиборини сўзларнинг ё оҳангдорлиги, ё мувофиқ келиши ёки қарама-қарши қўйилиши билан уйғотадиган ва кучайтирадиган фигурадир. Уни анномация ҳам дейдилар. У турли йўллар – масалан, сўз ўзининг ёнидаги сўзнинг, келишиқ қўшимчалари ёрдамида турланган ҳолда ёки ҳеч ўзгаришсиз кучли таъкид мақсадида такрорлаш йўли билан ҳосил қилинади». Юқорида паронимлар турланган ҳолда таъкид мақсадида қўлланилган. Бундай паронимларни, яъни, асосан, бир фонема⁴ билан фарқланадиган паронимларни шоир шеърларида кўплаб учратамиз:

-**Куйиб** адо бўлдим **кўйингда**...

Бас қил! Йиғи кўзни бузади,

Қара, деразанинг кўзида

Бахтли кунлар ойи юзади...(Қора сатрлар)

Ёки:

Мен биламан, **йиллар** ел каби

Тез ўтади...Тўймай қоламан.

Шунда ҳаёлимни сел каби

Ўтмиш босар...Эсга оламан.(Қизлар)

Шоир бу ўринда *куй –кўй*, *йил – ел* паронимларини ёнма-ён қўллаб, товуш жиҳатдан ўхшаш бўлган, аммо маънода бир-биридан кескин фарқ қилган паронимларга алоҳида урғу берган. Паронимларни ана шундай ёнма-ён ҳолатда солиштириб уларнинг логик жиҳатдан таъкидланишига имкон берган.

¹ Жамолхонов.Х.Ҳозирги ўзбек адабий тили.Т.2005.181-бет

² Йўлдашев .М.Бадиий матн лингвопоэтикаси.Т.2019.186-бет

³ Усмон Носир. Танланган асарлар. -Тошкент. Ғ. Ғулом.1969 . Б.177.(Бундан кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинади ва саҳифаси қавс ичида берилади)

⁴Нафасова В. Ўзбек тили паронимларининг ифодаланиш усуллари. //Ўзбек тили ва адабиёти , № 5. Тошкент, 2012. –Б . 86-89

Паронимлар шеъриятда муайян ифодалилиқ билан бирга жуда ҳам чиройли оҳангдорлиқни юзага келтиради. Сўз танлашда моҳир ижодкор фонетик жиҳатдан оҳангдош бундай сўзларга алоҳида эътибор берган ва ўз асарларида ўрни билан қўллаган :

Гулзор – чаман. Юр, боғларга

Элтай **этаклаб**.

Бинафшалар териб берай

Сенга **этаклаб**....(Гулзор –чаман)

Ёки:

Сув кутади ташна қолган **ер**,

Эртагини печкаш олган **эр**-

Чарчамасдан , то тонг отгунча

Суғоради роса тўйгунча. (Исроил)

Юқоридаги парчада қўлланган *этаклаб, этаклаб, эр, ер* паронимлари шеър оҳангдорлигига бениҳоя таъсир қилиб қофияни шакллантиришга хизмат қилган.

Кўпинча ижодкор паронимларни дистант ҳолда қўллайди ва товуш жиҳатдан ўхшаш бўлган сўзларнинг маънода бир-биридан кескин фарқ қилишига алоҳида урғу беради. Паронимларни ана шундай дистант ҳолатда шеърда ўринлашиши алоҳида стилистик эффектни, хусусан, ифодалилиқни юзага келтиради:

Оқ денгиз ,яхши қол! Яхши қол, **Шимол!**

Кўнглимда ишқингни олиб қайтаман.

Сочимни ўйнайди муздек шўх **шамол**.

Мен унга дардимни қандай айтаман? (Денгизга)

Ёки:

Оқшом тушди, тоғни туман босди,

Юлдуз билан тўлди денгиз ости.

Ўйнайди **шамол**,

Ухлайди **Шимол**....

Соҳил қолди, яна олға **қараб**,

Чикди аста тоғдай буюк **Кораб**.

Сувлар чайқалди,

Ой қалқиб қолди.

Бўрон ,чақмоқ, довул ундан **йироқ**,

Тилак байроқ, тилак кўзда **чироқ**.

Париллаб ёнур,

Недан тап тортур?

Ўлим, қўрқув , йўқлик қўрқитолмас,

Тилак байроқ, тилак кўлда компас.

Беҳатар **сафар!**

Бўйсунар **зафар!**

Оқшом тушган,тоғни туман босган,

Тиниқ сувда чўкиб ётар осмон...

Мен қараб қолдим,

Кенг нафас олдим.(Кораб)

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, паронимлар Усмон Носир шеърларида асосан ифодалилиқка, оҳангдорлиқка, асар ўқишлилигини таъминлашга хизмат қилган.

ФОРС-ТОЖИКЧА ЛЕКСИК ҚАТЛАМ
Гулсанам НОРОВА,
НавДПИ, Ўзбек тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси

Зарафшон воҳаси ўзбек шеваларининг луғат таркибида форс-тожик тилидан ўзлашган сўзлар бошқа ўзбек шеваларига қараганда кўп миқдорни ташкил этиши билан ажралиб туради. Албатта, бундай сўзлар ўзбек тили, ўзбек шеваларининг луғат таркибини бойитиш учун бой манба бўлиб ҳисобланади.

Ўзбек тилишунослигида ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро лисоний алоқалари тўғрисида қатор илмий ишлар юзага келган¹. Маълумки, ўзбек тили, ўзбек шевалари, жумладан, Зарафшон воҳаси шеваларининг луғат таркибида тожикча сўзлар туркий сўзлардан кейинги ўринда туради. Ўзбек тилининг бойишида иштирок этган бундай сўзларни тадқиқ этиш этимологик жиҳатдан ҳам муҳимдир.

Юқорида таъкидланганидек, тадқиқот объектидаги ҳудудда икки тиллилик мавжуд бўлган Самарқанд ва Бухоро каби қадимий шаҳарлар жойлашган. Шунини айтиш лозимки, ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро лисоний алоқалари натижасида икки тиллилик юзага келган. Тожик тили эрон гуруҳи тилларига таллуқли бўлгани учун форс-тожик тили деб юритилади. Н.А.Баскаковнинг кўрсатишича, туркий тиллардаги эрон лексик элементлари Марказий ва Ўрта Осиё территорияларидаги туркий қабилаларнинг эрон қабилалари билан мустақам алоқалари туфайли вужудга келган².

Ўзбек адабий тилидагидек, мазкур шеваларда форс-тожикча сўзлар кўплаб учрайди. Масалан, **днжър**, **гелс**, **нжк**, **қднт//қднд** (тож.қанд), **днр**, **бсг**, **ддргсх**, **сдвдсгдр** каби. Баъзан форс-тожикча сўзлар фонетик ўзгаришларга ҳам учрайди: **аллас***//ад.орф.атлас (тож. атлас Ф.З.Т.1.97), **баг***ад.орф.барг (тож.барг. Ф.З.Т.,1.143), **псқуза***//ад.орф.покиза (тож. покиза Ф.З.Т.1.35), **гирдоп*** ад.орф.гирдоб (тож.гирдоб Ф.З.Т.1.253), **шулла***//ад.орф.шавла (тож.шавлаФ.З.Т.1.1.557), **оптово***//ад.орф.офтоба (тож.офтобаФ.З.Т.1.940), **дфсннд *** // **двсннд*** // **дфсннд *** //(тож. афсона Ф.З.Т.,1,107), кипч. **ддрвдз** *// қорл. **ддрбсз*** // **дарвсз***//(тож. дарвоза Ф.З.Т.,1,328) ва б.ш.к. Бу тадқиқ этилаётган ҳудуд шеваларида ўзбек тилининг ҳар учала лаҳжаларининг мавжудлигидадир. Шу боис ҳам сўзларнинг талаффузида фарқлар учрайди.

Ўзбек шеваларида, жумладан, мазкур ҳудуд шеваларида шундай форс-тожик сўзлари мавжудки, улар адабий тилда қўлланмайди. Мас.: Зарафшон воҳасининг икки тилли шеваларида **енглик** (тандирдан нон узиш учун мўлжалланган мато) сўзини **сстгнча*** (тож.ф. остин, Ф.З.Т. 1, 929 - либоснинг бир қисми) сўзи ифодалайди. Ёки **змьстгн***//ад.орф. киш/(тож.ф. зимистон Ф.З.Т.1.89); **дккд***//**ҳакка***// ад.орф.қарға// (тож.ф. акка Ф.З.Т.1.52); **дкун*** // ад.орф. энди(тож.ф. акнун Ф.З.Т. 1, 52); **ддрчд***//ад.орф. кичик эшик(тож. ф. дарича Ф.З.Т.1.190); **нушхут*** // ад.орф. қолдиқ // тож. нишхот; **до:лдп*** // ад.орф. тўполон, сер одам (тож. ф. до:лап Ф.З.Т.1.190); **гдзмбур*** // **ззмбур** // **зднбур** // ад.орф. ари // форс. занбур (ЎзАФЛ, 89) - Форс-тожик тилидан кирган сўзлар баъзан ўзбек тилидаги айрим сўзлар билан синонимик муносабатда ҳам келади. Бундай сўзлар ўзбек тилининг беқиёс нафосатини ошириш учун хизмат қилади. Масалан: куйидаги форс-тожикча ва ўзбекча сўзлар **бдхр**// **коклдм**, **схднг**// **куй**, **огох**//**хушёр**, **свсз**// **тсвуш**, **шдбодд**// **шдмол**, **дост**// **ортсқ** каби параллел қўлланилиб, ўзбек тили ва шеваларнинг синонимик қаторини бойитган. Шунингдек, ҳар икки қисми форс-тожикча бўлган синонимик жуфт сўзлар ҳам мавжуд: **шърън-шдкдр**, **сдрднжм-сдръштд**, **йор-сннд**, **лдб-ддхдн** каби.

¹ Боровков А.Таджикско-узбекское двуязычие и вопросы о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков //Ученые записки Института Востоковедения. – М., 1952. – Т IV. – С. 165-200; Мирзаев М. Бухоро ўзбек ва тожик шеваларининг ўзаро муносабати тўғрисида//Ўзбек диалектологиясидан материаллар. – Т., 1961.Т. II. – Б. 162-177; Юсупов К. Ўзбек ва тожик тилларининг ўзаро таъсири. – Т.: Фан, 1974. – 116 б; Ғуломов Х. Ўзбек-тожик тилларининг алоқаси. – Т.: Фан, 1983.

² Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структураслова, ИСГТЯ,IV. Лексика. – М., 1962. – 71 б.

А.К.Боровков таъкидлаганидек, ўзбек ва тожик халқларининг маданий ва адабий анъаналарининг яқинлиги лексикада ва турли махсус терминология соҳасида кўп жиҳатдан умумийликнинг юзага келишига сабаб бўлди¹. Шуни айтиш мумкинки, форс-тожик тилидан кирган сўзлар кўпроқ аниқ нарсалар билан боғлиқ. Шу сабабли бундай сўзлар ўзбек тили луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олган. Масалан: **Озиқ-овқат номлари:** шдвлд //шдвла* // ад.орф.шавла // тож.шавла; нд:дт // нд:дт *// ад.орф. новвот // тож.новвот; шьргуруч* // ад.орф. ширгуруч // тож.ширгуруч; шўрбд* // ад.орф. шўрва//тож.шўрва; кдбдп // кдбдб* ад.орф. кабоб//тож.кабоб; мдшдвд , мдшдвд * // ад.орф. мошова//тож.мошова; гьпд*(тож) жьпд*, ъждн*, шдвлдт* //ад.орф. хасиб // тож.гипо каби.

МОРФЕМИКАДА ТАКРОР-РЕДУПЛИКАТИВ ШАКЛЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШ МАСАЛАСИ ҲАҚИДА

Акмал ТУРСУНОВ,

Навоий давлат коннчилик институти мустақил тадқиқотчиси

Редупликация лотинча reduplicatio сўзидан олинган бўлиб такрор, иккиланиш (“удвоение”) маъносини билдиради. такрор фономорфологик ҳодиса деб баҳоланган ва икки турга ажратилган :

- 1) Тўлиқсиз (частичная) редупликация- ўзакнинг биринчи бўғини иккиланиши.
- 2) Ўзакнинг тўлиқ ҳолда иккиланиши (такрори). Такрорнинг охириги чегараси тўлиқ такрор бўлиб, у сўз қўшиш (словосложение) билан туташади. (русча “еле-еле”, “белый- белый” каби). Такрор кўпинча луғавий маънонинг тавсифланиши тарзида бўлиб, жадаллик, тарз, тақсимланиш кенгайтириш каби маъноларини англатади ва жаҳон тилларида кенг тарқалган ҳодисалардан биридир.

В.Г.Егоровнинг “Словосложение в тюркских языках” номли мақоласида сўзни иккилаш, яъни бир сўзни айнан икки марта такрорлаш дунёдаги жуда кўп тилларда сўз қўшишнинг энг қадимги ва содда шакли сифатида таърифланади. Бу шакллар қадимдан тилларда сифат ва миқдорни кучайтириш, тақсим ва ажратиш, такрорлаш, озайтириш каби тушунчаларни ифодалаган.

Ҳатто улар отларда грамматик кўплик, сифатларида орттирма даража, сон сўз туркумида тақсим, ажратиш каби категориал маъноларни ифодалайди.

Академик А.Н.Кононовнинг кўрсатишича, қадимги туркий тилда сўз қўшиш муайян қолип (модал) лар асосида юзага келган ва бу моделлар ўзининг семантик, морфологик ва фонетик хуссият белгиларига эга. Ҳозирги туркий тилларда ўзак морфемалар бирикувидаги тенгланиш алоқаларининг анча ўринларда мавжудлиги, уларнинг жуфт ва такрор синтагмалар ҳосил қилиш қобилитини кучлилиги айтиш шунинг тарихий ҳолат билан изоҳланади. Бу қобилиятни барча туркий тилларда такрор-редупликатив шакилларнинг хилма-хил турларини вужудга келтирган. Қуйида уларнинг айрим турларига намуналар келтирамыз

Сифатларга хос орттирма даражанинг қадимги қолдиғи сифатида тил тизимида мустаҳкам сақланиб келаётган такрорлар: узун-узун йўллар, қизил-қизил чечаклар, яхши-яхши болалар.

1.Предмет белгисини орттириш учун иккиланган сифатларнинг ҳозирги даврда ишлатилиши кўпроқ оғзаки сўзлашув ва болалар нутқида хос бўлса, бадиий адабиётда грамматик қийматининг юқорилиги билиниб туради :

2.Сифатларда орттирма даража ҳосил қилиш учун такрорнинг биринчи қисмида чиқиш келишиги қўшимчаси орттирилади: Янгидан янги (ютукларга эришмоқ) , тўғридан-тўғри, қизилдан қизил (яна солиштиринг: такрор сифатлар қараткич келишигида ҳам келади: Яхшиларниг яхшиси....)

¹ Боровков А.К. Таджикско-узбекское двуязычие и вопрос о взаимовлиянии таджикского и узбекского языков.Сб.Ученые записки Института Востоковедения. – М., 1952. – 187 с.

3. Равишдошнинг –а ва й шакиллари орқали бирикиб, такрор узоқ давом этиши каби маъноларни англатадиган бирикувлар: кула кула (айтиб бермоқ), сўрай-сўрай (топиб олмоқ), айта айта (чарчамоқ):

4. Феълларнинг раишдош ва сифатдошларнинг турли булишли ва бўлишсизлик шакллари орқали ҳосил бўладиган такрорлар : бўлар-бўлмас (иш): тўлар-тўлмас (олмоқ), тўяр-тўймас (йиғиштириб олмоқ):

5. Тақсим, ажратиш, ўринлаштириш, гуруҳлаш маъносидаги сон такрорлаш: икки-икки, беш-беш, етти-етти (қадимги туркий тилда: иккирар-иккирар....):

6. Ҳаракат белгиси маъносини ҳосил қилвчи такрорлар: ҳали-ҳали (эсимда), тез-тез (гапирмоқ), оз-оз (ўрганиб), яқин-яқин (вақтларгача). Яна солиштиринг: кўпдан-кўп, йилдан-йил, бетма-бет, қўлма-қўл, кунда-кунда...:

7. Туркий тилларда кенг тарқалган символизм шаклларида товушга ва образга тақлид такрорлар (бу хил тақлид шакллари номинатив –семантик жиҳатдан ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан бошқа тур номинатив –ономасиологик бирликлардан фарқланиб туради). *Жимир-жимир* (сув), *лип-лип* (ёнмоқ), *иштир-иштир* (этмоқ), бу кўринишлар қанчалик содда бўлмасин, улар туркий тилларнинг луғавий ва грамматик таркибини бойитувчи асосий манбалардан бўлган.

Тилдаги икки асосий муносабат –тенгланиш ва эргашиш, тенг алоқа ва тобе алоқа тил бирикмалари- фонема, морфема, лексема, сўз шакллари, синтактик бирликларнинг тил тизимида амал қилиши, ўзаро синтагматик боғланиши ва ўринлашишини таъминловчи ва тилда асрлар оша шаклланган, тил эгалари онгида сақланувчи моделлар орқали намоён бўлувчи ҳодиса ва жараёнлар маҳсулидир.

Профессор А.Ғ.Ғуломовнинг сўз ясалишига доир асарларида такрор ҳодисаси қўшма сўзлар баҳсида қаралиб, жуфт сўзларнинг бир кўриниши сифатида талқин этилган: “Редупликация “(сўзларнинг такрорланиб, қўшалокланиши, сўз такрори) ҳам кенг маънода жуфт сўзларга киради. Такрорда икки ҳолни кўрамиз: 1. Содда такрор (ўнта –ўнта тақ-тақ, чоп-чоп каби). 2. Кучайган такрор (орага бир унли –одатда **а** унлиси қўшилади: чопа-чоп, тақа-тақ).. Бу кейинги тур маънони биров кучайтиради ва кўпинча бир бутун ҳолида бир содда сўзга айланиб кетади **Масалан** : *Поезд тақа-тақ тўхтади*. Бундай бир сўзга айланиб кетиш содда такрорда ҳам учрайди.

Такрор йўли билан сўз ясаш (пақ пақ тинди)-сўзни такрорлаш орқали қўшма ҳолга келтириш йўли билан янги сўз ҳосил қилиш тош йўл типидagi қўшма отларга ўхшаш, морфологик, синтактик сўз яшашнинг қадимги кўринишидир. Бунинг ясалиш техникасининг соддаллиги ҳам қадимлиликдан дарак беради. Профессор А.Ғ.Ғуломов сўз такрорининг ўзбек тилидаги қандай восита эканлиги, бу воситаларнинг вазифаси, бу вазифаладан қайси бири етакчилиги хусусида ҳам диққатга сазавор фикр-хулосаларини билдиради: англашиладики, редупликация, сўз такрори ўзбек тилида икки хил характерга эга.

Айни ҳолатни-а- шакли мисолида кўриш мумкин. Бу шакл, профессор А.Ғ.Ғуломовнинг белгилашича, қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) Равиш ясовчи аффикс вазифасига яқинлашади: тақ-тақ: тақлид сўз тақа-тақ (тўхтади) сўзи феъл билан бирикиб равиш бўлиб келади, қандай тўхтади тақа-тақ тўхтади.

2) Маъно- вазифасини кучайтиради, қисман бириктиришига ёрдам бериб синтактик функция бажаришга интилади тақ-тақ тақа-тақ: тарақ-туруқ, тарақа-туруқ... қисмларидаги маъно вазифа нисбатан сезиларли тарзда жипислашади:

3) тақира –тукур, шақира-шукур такроридаги биринчи қисмда фонетик--фонологик жиҳатдан очиқ,айтишга қулай бўғинлар юзага келади ва иккинчи даражали урғунинг ўрни аниқ билинганлигидан маълум бўлади.

МАЪНАВИЯТ ЛЕКСЕМАСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ҲАМДА ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Фаррух ЮЛДАШЕВ,

НавДПИ, Ўзбек тилишунослиги кафедраси докторанти

Миллий маънавият иқтисод каби фуқаровий жамият қуришнинг муҳим омили, давлат сиёсатининг устувор йўналишидан бири. Мустақилликнинг илк кунларидан маънавиятга эътибор қаратилиб, “келажаги буюк давлат, энг биринчи навбатда, бўлажак фуқароларининг маданияти, маълумоти ва маънавияти ҳақида ғамхўрлик қилмоғи зарур. Шу сабабли, мен барча ватандошларимизга мурожаат қилиб айтаман: бугун ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, маънавиятимиз ва маданиятимизни унутмайлик!”¹ – дея маънавиятимизга ва ўз миллий эътиқодимизга содиқ қолишга чақирганлар. Зеро, кўпгина ривожланган мамлакатларда мустақилликнинг дастлабки йилларидан, асосан, иқтисодга эътибор берилиб, кейинчалик унинг жабрини тортаётганларининг ҳам гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу ҳақда сиёсатчи шундай ёзади: “Телевидение, санъат, томошалар индустрияси, таълим тизими воситасида у кишилар онгига муайян ғоялар, тимсоллар, қарашлар ва қадриятларни сингдириб, тамоман янги миллатни шакллантиришга интилоқда. Бунинг оқибатида миллионлаб одамлар ўз юртида ўзини бегонадек ҳис этмоқда. Улар ҳайвоний майл ва гедонистик қадриятларни тўхтовсиз тарғиб этаётган оммавий маданиятдан юз ўгираётир. Уларнинг кўз ўнгидида қадимий байрамлар йўқолиб бормоқда, илгариги қаҳрамонлар тимсоли сўниб, маданий майдонни куч, зўравонлик, беҳаёликни тарғиб этувчи суперқаҳрамонлар эгалламоқда”². Бунинг сабаби уларда “йўл” бошида маънавий ислохотларнинг асосий мақсади – миллий маданий қадриятлар ва аждодлар меросини қайта тиклаш, уларнинг мазмунини келгуси авлодга етказиш, *этиқод*, *инсонпарварлик*, *бағрикенглик*, *виждон* каби тушунчалар асосида баркамол авлодни шакллантирмаганлигидир. Асосий эътибор моддиятга қаратилганлиги бугунги кунда уларга ўз таъсирини кўрсатмоқда. “Маънавият инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳияти, яъни меҳр-мурувват, адолат, тўғрилиқ, софдиллик, виждон, ор-номус, ватанпарварлик, гўзалликни севиш, ундан завқланиш, “ёвузликка нафрат, ирода, матонат ва шу каби кўплаб асл инсоний хислатлари ва фазилатларининг узвий бирлик, муштараклик касб этган мажмуидир”³. Ана шундай фазилат билан улғайган авлоднинг келажаги буюк бўлиши табиий. Аввало, маънавиятимиз тарихи, унинг босқичлари⁴, улардаги миллийлик ва халқимизга хос миллий қарашлар асосида тарбиялаш муҳим. Бироқ олиб борилаётган ислохотлар билан бир қаторда дунё тамаддуни ҳам тезлик билан ўзгармоқда. Зеро, миллий истиқлол мафкурасининг шаклланишида матбуотнинг ўрни⁵ нақадар муҳим аҳамият касб этмоқда. Рақамли телевидение, интернет, чет эл кино саноати ва бошқа воситалар оммавий маданиятнинг “кучли” тарғиботчисига айланди. Бунинг натижасида маънавият, маданият ва ахлоққа таянган ҳаёт ўрнини эътиқодсизлик, ахлоқсизлик, маънавиятсизликка бўшашиб бераётган баъзи ҳолатларга гувоҳ бўлмоқдамиз. Энг ачинарлиси, ёшлар уларга таклид қилмоқда. Бундай салбий оқибатлар маънавий иммунитетни паст ва эътиқоди суст ёшларни, баъзан ёши катталарни ҳам, чалғитмоқда. Оммавий маданиятнинг кенг ёйилиши миллий ва шахс маънавиятига путур етказаётганлиги жамоатчилик олдида долзарб вазифаларни қўйиб, ижтимоий-гуманитар фанлар олдида ҳам улкан ва кечиктириб бўлмайдиган вазифаларни қўймоқда.

Тилишунослигимизда шахс маънавиятини ифодаловчи тил бирликларининг тизимли тадқиқ этилмаганлиги, уларнинг лисоний қиймати очилмаганлиги ва ёш авлод онгидида миллий маънавиятимизни юксалтиришга хизмат қиладиган таълим йўналиш ва соҳаларида

¹ Каримов И. Биздан овоз ва обод ватан қолсин. Ж.2. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б. 224.

² Бьюкенен П. Ғарбнинг ўлими. – Тошкент: Маънавият, 2017. – Б. 7.

³ Эркаев А. Миллий ғоя ва маънавият. – Тошкент: Маънавият, 2002. – Б. 46.

⁴ Бу ҳақда қаранг: Имомназаров М. Миллий маънавиятимизнинг такомил босқичлари. – Тошкент: Маънавият, 1996. – Б. 25.

⁵ Бу ҳақда қаранг: Тошбоев О.Ш. Миллий истиқлол мафкурасининг шаклланишида матбуотнинг ўрни: Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент, 1999. – Б. 152.

таяниладиган тегишли лингвистик базанинг шакллантирилмаганлиги ҳамда керакли тавсияларнинг ишлаб чиқилмаганлиги бу борадаги ишларнинг ривожланишига тўсиқ бўлмоқда. Шу маънода маънавият майдонини ташкил этадиган атов бирликларини лисоний, систем-структур ва лингвомаънавиятшунослик аспектида таҳлил қилишнинг зарурати бор. Икки томли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да “*маънавият*” лексемасининг берилмаганлиги миллий маънавиятимизнинг истиқлолгача қайдай ҳолатда бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Балки бу ҳолатга “*маънавият*” сўзининг рус ва бошқа европа тилларидан аниқ муқобили йўқлиги ҳам сабаб бўлгандир. Шўро даврида ўзбек халқи лисоний онгида “*маънавият*” концепти мавжуд бўлса-да, бу концептнинг лисоний аҳамияти ижтимоийлашмаган эди. Бунга ўзбек тили бўйича изоҳли ва энциклопедик луғатлар материали асосида амин бўлиш мумкин. Ҳатто “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”¹да “*маънавият*” лексемаси берилмаган эди. Бироқ унинг ўрнида “*маънавий*” лексемаси изоҳланган:

Ўзбек лисоний онгида “*маънавият*” концепти мавжуд бўлган дейишимизга сабаб шуки, бугунги кундаги янги талқинларда – изоҳли луғат, қомусларда ушбу лексема ёки тушунча доирасида шарҳланаётган маъно, изоҳ ва тавсифларда қайд этилаётган тушунчалар янги даврдагина шаклланган деб бўлмайди. Жумладан: *Маънавият* [а.] – ахлоқий ҳолат; барча ахлоқий нарсалар, хусусиятлар/Инсониятнинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадий, диний, ахлоқий ва ш. к. тасаввур ва тушунчалари мажмуи. *Маънавият* – инсон, халқ, жамият ва давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. (Газетадан.) .. маънавиятимизга таъсир этувчи жиҳатлар шунчалик кўпки, уларни санаб, саногига ета олмаймиз. (Газетадан.) Зеро, нақшбандия таълимоти–маънавиятимиз сарчашмаларидан бири ҳисобланади. (Газетадан.) Аجدодларимиз фалсафаси ҳам маънавиятимиздир. (Газетадан.) Биз талабаларга Шарқ маънавиятининг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни ҳақида ўргатамиз. (Газетадан.)²

Лингвистик таҳлилда “*маънавият*” майдонининг макрогуруҳларини *маърифат*, *ахлоқ*, *виждон*, *фаросат*, *муҳаббат*, *сабр*, *самимият*, *нафс*, *фаолият*, *онглилик*, *ўзини-ўзи танқид*, *жонқуярлик*, *поклик*, *тартиблилик*, *сахийлик*, *интизом*, *холислик*, *мукаммаллик (идеаллик)*, *бағрикенглик*, *ватанпарварлик*, *камтарлик*, *одамийлик (инсонийлик)*, *фидокорлик*, *садоқатлилик*, *адолат*, *тўғрисиўзлик*, *фаоллик*, *миллий гурур*, *эрксеварлик*, *раҳмдиллик*, *этиқод* ташкил қилади. Албатта, бу якунловчи бўлиниш эмас. Бу гуруҳларни яна давом эттириш мумкин. Бироқ, шунчаки бўлиниш эмас, “*маънавият*” лексемасининг макрогуруҳларининг лисоний қимматини очиш ва ёш авлод онгида амалий ва “*абадий*” шакланиб бориши, шаклланиб қолиши учун ҳам биз тилшунослар амалда ҳаракатни бошлашимиз шарт. Бу келажак авлодга маёқ вазифасини бажариши даркор.

ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИДА КИНОЯ ВА БОШҚА МАЪНО КЎЧИШ ҲОДИСАЛАРИ

Мадихабону Хакимовна ПАРДАЕВА,

НавДПИ, Бошланғич таълим кафедраси катта ўқитувчиси

Киноя – услубий восита; маъқуллагандек ёки ризо бергандек бўлиб, рад этиш, истехзоли кулиш. Кинояда сўз ёки ифода нутқда асл маъносига тескари, ҳатто уни рад этувчи мазмун қасб этади. Киноя услубий восита сифатида мажозий сўзлар орқали пичинг ва истехзони ифодалайди. Комикликнинг бир тури бўлган Кинояда кулгилилик жиддийлик ниқоби остига яшириниб, ўзида сўзловчидаги устунлик ёхуд гумонсираш туйғусини акс эттиради. Киноя халқ оғзаки ижодида ҳам, ёзма адабиёт намуналарида ҳам кенг қўлланилган. Киноя бадий тасвирий восита, ҳамда лингвистикада маъно кўчишининг бир тури сифатида ҳам ўрганилади. Жумладан, Абдулла Қодирийнинг ҳажвий йўналишда ёзилган асарларида киноядан ҳам унумли фойдаланилган.

¹Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 1- том. – М.: Русский язык, 1981.

²Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдди. 2- жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – Б.556

“Калвак маҳзумнинг хотира дафтаридан” асарида Калвак Маҳзум – гўё тараққиёт душмани. Ҳар қандай ижобий ўзгаришларга қарши бир одам. Уни жамият аллақачон чиқинди сифатида улоқтириб ташлаган. Адиб ҳажвий асарларида характер яратиш учун монологик нутқнинг ташқи – овозли ва ички – овозсиз шаклларида ғоят унумли фойдаланиши билан эътиборни тортади. Ёзувчи асар таъсирчанлигини ошириш мақсадида қаҳрамонлар нутқини монолог асосида ифодалашга ҳаракат қилади. Монолог самарали нутқ кўринишларидан бири бўлиб, тор маънода олганда, бадиий асарда иштирок этувчи қаҳрамонлардан бирининг ўз-ўзига, суҳбатдошига ёки оммага қаратилган нутқидир.

«Калвак Маҳзумнинг хотира дафтаридан» номли ҳажвидан олинган қуйидаги парчада сўзловчининг руҳий ҳолати ва тингловчининг сўзловчига муносабати экспрессив-бўёқдор киноя сўзлар воситасида таъсирли ифодалаб берилган: *«Эй боши бўш “доно”лар, эй қовоқ кийган диндошлар, вой мумулмони комиллар! Замона охир бўлди, қўб беҳуда ишлар чиқди. Шарорат пешаларнинг ишлари авж олиб бизнингдек фақирлар хор бўлди. Кийимлар қисқариб, сочлар узайди; эркалар хотун, хотунлар эрка қиёфасига кирдилар. Барчадан ақл кетди; уламога ҳурмат, ёшларга шафқат, ўғлонларга муҳаббат йўқ! Бас, буларнинг барчаси охир замон аломати бўлмай нима бўлсун?!»* Қаҳрамон тилидан баён этилаётган бу ташқи – овозли монолог орқали Калвак Маҳзум жамиятдаги ўзгаришларни, янгиликларни тўғри қабул қила олмай, ўзининг калтабинлиги, тубан қарашлари билан ўқувчини ўзига жалб қилади. Ҳажвияларда ички (овозсиз) монологларнинг ҳам аксарияти Калвак Маҳзумга тегишли бўлиб, улар орқали қаҳрамоннинг қалб дафтари очилади, ҳали ўқувчига аниқ бўлмаган ҳодисаларнинг кичик бир саҳифаси ёритилади. Масалан: *«...ҳалиги “бадбахт”нинг оғзидан «Ассалому алайкум» чиқиб қолмасунми? – бошда «Мазақ қилдиёв бу кофир!» деб ўйладимда, менга қараб келаётгани учун «кофирнинг саломига алик жойизми, йўқми?» деган шубҳада қолдим».*(239) Кўринадики, Калвак Маҳзумнинг миясида чарх ураётган нотинч ўйлар, фикрлар муаллиф томонидан унга хос киноя сўзлар орқали ифодалаб бериларди. Ажратиб кўрсатилган лисоний бирликлар киноявий характерга эга. Бу овозсиз монологда Калвак характериға хос бир қанча фазилат ва иллатлар ўз ифодасини топган. Унинг маънавий дунёқараши қашшоқ эканлиги очиб берилади.

“Тошпўлат тажанг нима дейди?” асарининг қаҳрамони Тошпўлат характери ҳам зиддиятли, киноя билан ифодаланган. Унинг табиатида кўп нобоп жиҳатлар мавжуд. У болалигида яхши тарбия кўрмаган, мактабда ёлчители билим олмаган, омадсиз одам. У гуноҳ ишлардан – нашавандлик, қиморбозлик, безориликдан ҳам тоймайди. Маърифатсизлик туфайли у кўп ҳолларда оддий турмуш чигалликларини ечолмай, ҳаётдаги ўзгаришлар, янгиликлар моҳиятини англаб етолмай қийналади, кулгили, танг аҳволга тушиб қолади. Лекин унинг сўзлари жуда баландпарвоз, чапани ва қиморбозларнинг сийқаси чиққан фразеологизмларини, жаргон сўзларни кўп ишлатади: *«Нима, бермасам мени остирармиди шу ҳезалакларинг?! “Саттор” бир тийин берсам».* (294-бет) *«Уч юз олтмиш уч томирим жунбушка келиб тургон пайтда ҳалиги чолдеворни ҳам «гардкам!»* (296-бет)⁴ Хусусан, солиқ қоғозининг, умуман, солиқ сиёсатининг маънисига тушунолмайд довлдираши, бабоқ хўрозини қувиб мактабга кириб қолиши, у ердаги янгича таълим-тарбия, ўқувчилар ҳақида ўзича бадбин ҳаёлларга бориши – шу каби ўй-хаёллари, бемаъни хатти-ҳаракатлари билан чиндан ҳам ўз-ўзини фош этади. Тошпўлат муаллиф таърифлагандай, ишсиз, бири икки бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон йўлларга кириб қолиб, тажангланган чапани кишидир.

Қодирийнинг ҳажвий тўпламга кирувчи “Тинч иш” ҳикоясида ҳам ҳиссий-таъсирчанликни таъминловчи лисоний воситалар кўп учрайди. [Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз илми тарафидан варасатул-анбиё қаторига киритилган учун мертуқсертукларнинг фалон-туганига қулоқ солувнинг ҳам лузуми йўқ эди. Йигирма беш-ўттуз йилни мадраса тупроғи ялаб ўткарган бир кишини, табиъий, бизда уламо қаторига киргузмай ҳол йўқ.] мазкур мисолда “мадраса тупроғини яламоқ” ибораси муаллиф томонидан ўринли ва мақсадли фойдаланилган. Ушбу иборадан нутқ вазиятига кўра турлича фойдаланиш мумкин. Бу ўринда домланинг лисоний портретини аниқроқ чизиш мақсадида унумли фойдаланилган бўлиб, воқеага ҳажвий руҳ бера бошлаган. Муаллиф томонидан бу

ибора 2-3 марта такрорланиши ҳам таъсирчанликни оширишга хизмат қилган: *[Ҳам ана шу мадраса тупроғини ўттуз йил ялаб шул тупроқ ялов ажрини ҳам олган эди. Авом ўртасинда бўлсун, уламо орасинда бўлсун ул «Домла Шариф Охунд» бўлуб танилган ва бу исмни эшиткан, етти яшардан етмиш яшарнинг кўз олдига катта салла, узун чопон, **семиз тан**, ўнг қўлининг енгидан тўрт элик тасбиҳ учи кўрунуб турган, қиб-қизил **баркаш юз**, мошкичири соқол бир зот келиб босар эди.]* таъриф ва тавсиф учун келтирилган мазкур сифатлар орасида “семиз тан”, “баркаш юз”, “мошкичири соқол” каби ўхшатишлар ўқувчида салбий кайфият уйғотишга хизмат қилади.

Фойдаланган адабиётлар:

1. Қодирий А. Диёри бакр. Т., Янги аср авлоди НММ. 2007. Б. 183. 49 Ўша асар, 190-беТ., 30
2. Худойқулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикасининг шаклланиши ва ривожланиш тамойиллари. Тошкен.Т., Фил.фан.докТ., автореф. 2001. 36-беТ., 36
3. Новиков Л.А. Художественный текст и его анализ. —М.: Русский язык, 1988

МУРОЖААТНИНГ СЕМАНТИК МАЗМУНИ

Раъно Хандамовна РАВШАНОВА,

НавДПИ, Бошланғич таълим кафедраси ўқитувчиси

Дискурс турига қараб мурожаатнинг семантик маъноси ўзгариб туради. “Мурожаат – номинатив индексал белги бўлиб, мулоқот акти иштирокчисига фикрни, референцияни адресатга йўллаш жараёнини таъминлайди, коммуникантлар ўртасидаги шахслараро муносабатлар ҳамда маълум бир ижтимоий гуруҳга мансублигини намоиш қилишни бошқарувчи восита ҳисобланади.

Мурожаатнинг семантик тузилиши ўз ичига вазиятнинг қуйидаги элементар (атомар) компонентларни қамраб олган: адресат, диққатни тортувчи объект сифатида; адресант шундай ҳаракат субъекти сифатида; мотив диққатни жалб қилиш зарурати сифатида; мақсад – мулоқот учун қулай бўлган тоналикда алоқани ўрнатиш ҳамда мазмун-моҳияти синонимик қатор ёки мавзулар каторида турган гипероним маъноси орқали ёритилувчи воқеа мавзуси.

Мурожаат – метамулоқот (метакоммуникатив) бирлиги бўлиб, мулоқот жараёнида ўзаро нутқий муносабатларни бошқариш воситаси, нутқий жараённинг таркибий ва маъновий ташкил қилувчиси сифатида намоён бўлади. У нафақат алоқани ўрнатиш, балки коммуникантларнинг ёш, гендер, ижтимоий мавқеини аниқлашга ҳам имкон яратади.

Мурожаат нутқий этикетнинг муҳим элементи сифатида тил ташувчисининг аниқ вазиятлар ва ҳолатлар учун мос код ва услубларни танлай билиш маҳоратидан келиб чиқиб, унинг мулоқотга лаёқатлиги (компетенция) ҳақида далолат беради, аниқроғи компетенциясини аниқлаб беради. Суҳбат учун тўғри ва ўринли танланган мулоқот шакли муносабатларда хайрихоҳликни уйғотади, руҳий кескинликни енгиб ўтишга қодир огоҳлантирувчи (превентив) ўлчов бўлиб хизмат қилади. Бироқ постмодернизм персонажининг нутқий фаолияти сифатида намоён бўлаётган замонавий нутқий этикет расмийчиликнинг сусайиши, меъёрларнинг йўқолиши, ижтимоий-руҳий масофанинг кичрайиши ва одамлар ўртасида эркин, осон алоқа ўрнатилишига сабаб бўлувчи жамиятни демократиялаштириш билан боғлиқ лисоний тенглаштириш (нивелирование), фарқсизлантириш тенденциялари ҳақида дарак беради”¹.

Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида ўзбек институционал дискурсини таҳлил қилиб кўриш мумкин: “ –Бизни кечирасиз, **бек ака**, — деб Раҳмат узр айтди, — вақтсиз келиб сизни тинчсизладик.

Отабек уларга юқоридан жой кўрсатар экан, ёқимлик бир вазиятда:

— Тинчсизламадингизлар, билъакс қувонтирдингизлар,— деди, — шахрингизга биринчи мартаба келишим бўлгани учун танишсизлик, ёлғизлик мени жуда зериктирган эди.

¹ *Копчак М.Н.* Лексико-семантическое ранжирование обращения англоязычного постмодернистского персонажа // А priori. Серия «Гуманитарные науки». – 2015. - № 2. // <https://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/10/Kopchak.pdf>

Романда Отабеклар оиласида бир вақтлар кул сифатида сотиб олинган Ҳасанали ўз хожасига “бек” дея мурожаат қилар эди. Аслида Отабекни хўжайин деб чакириши ҳам мумкин эди. Юсуфбек хожи хонадонида Ҳасанали кул ўрнида эмас, оиланинг бир аъзоси каби эди, шу сабабли у ҳам бошқалар қатори “бек” деб мурожаат қиларди. Қуйидаги мисолларда Отабекнинг хизматкорга муносабати ва хизматкорнинг ўз хўжайинига мурожаат қилиш жараёнини кўриш мумкин:

Отабек меҳмонларни танчага ўтқузиб, фотиҳадан сўнг Ҳасаналидан сўради:

— Тузукмисиз, ота?

— Худога шукур, — деди Ҳасанали, — бояғидан бир оз енгилладим. Мазмуни ис теккан экан.

— Баъзи юмушлар буюрсам...

— Буюрингиз, ўғлим.

— Раҳмат, ота, бўлмаса бизга чой қайнатиб берсангиз-чи.

— Хўб, **бегим**.

Романда Отабекнинг ижтимоий мавқеининг у ўтирган давра аҳлига маълум эканлиги сезилиб туради. Ҳатто Раҳмат ҳам унга “бек ака” деб мурожаат қилади:

Ҳасанали чиқди. Раҳмат Отабек билан яна бир қайтиб соғлиқ сўрашгандан кейин сўради:

— Бу киши кимингиз бўладир, **бек ака**?

Отабек Раҳматнинг саволига жавоб бермай эшикка қаради. Ҳасаналини хужрадан узоқлатиб сўнгра жавоб берди:

— Кулимиз.

Бу сўздан нима учундир Ҳомид ажабланган эди.

— Кулингиз?

— Шундоғ.¹

Хулоса қилиб айтганда таҳлил учун, кўп ўрганилган бўлса-да, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романидан мисол олингани бежиз эмас. Зеро, мазкур миллий роман мазмунида ўзбекона нутқ, мулоқот одоби, хусусан, ўзбек халқига хос мурожаат шакллари кўп ва ўрни билан қўлланилган.

Янги технологиялар, институционал ва спонтан дискурсларнинг вужудга келаётган янги шакллари ҳамда уларнинг тараққиёти даврида мурожаат замонавий дискурсларда муҳим ўзгаришларга дуч келмоқда. Институционал дискурсда лисоний мурожаат зиммасига номлаш оттенкаси юкланиб, гапирувчи ва тингловчи мавқеи ўрнатилади. Шунинг учун институционал дискурсларнинг одатдаги кўплаб контекстларида коммуникантларнинг вазият, шароит ва бошқалардан келиб чиқиб қўллайдиган 2-3 ўзгарувчан мурожаатларининг мавжудлиги кузатилади. Агар ушбу одатдаги мурожаатлар институционал вазиятлардан ташқарида қўлланганда улар суҳбатни бир зумда институционал контекстга йўналтиради (бундай ҳолатлар мулоқот амалиётида кўплаб учрайди).

ҲОЗҲОНЛИК АДИБ
Фахриддин Тошпўлатович РАҲАБОВ,
НавДПИ, докторант

Ижодкор давр фарзанди, халқ дардини ўтмишини ва унинг келажагини руҳий оламлар ва қарашлар воситасида кўра олган ҳамда унга малҳам бўлган шахсдир. Ҳар қандай ижодкор томонидан яратилган ижод намунаси маълум бир ички таъсирлар туфайли аниқ бир вақт танламай қоғозга тушади.

Бу борада турли қарашлар ва мушоҳадалар мавжуд. “... ҳақиқий адабиёт-бу ижод маҳсулидир. Ижод маҳсули бўлмаган нарса адабиёт бўлолмайди. Шундай экан, ижод, ўзи, нима? Биз қай ҳолатда асарни ижод маҳсули дея оламиз? Ижоднинг ҳунармандчиликдан фарқи нима?! Қунт қилинса ҳунарни ўрганса, ўзлаштира бўлади. Бироқ ижодни

¹ Абдулла Қодирий Ўткан кунлар. Роман. –Т.: Шарқ –нашрёт матбаа концерни 2014. 3-бет.

ўзлаштириб, ўрганиб бўладими? Шу пайтгача ўрганиб ижодкор бўлганларни эшитганимиз йўқ. Ўрганиб олим бўлиши мумкин, бироқ ижодкор бўлолмайди. Ижодкорлик инсонда туғма бўлади. Буни ҳеч ким инкор қилолмайди. Мабодо ижодкорлик кишида туғма бўлар экан, унда ижод қай маънодадир илоҳий ҳодисадир. Фақат бундай қобилияти бор киши унинг юзага чиқишига имконият бериши қолади, холос. Имконият эса билимлар ўқиб ўрганишлар, “99 фоиз меҳнат-машаққат” эвазига яратилади. Ижодкорлик-асл маънони ўқий олиш ва бошқаларга етказа билиш қобилияти деганидир. Асл маъно-эзгулик шоҳсупасининг сўнгги поғонасидир. Бу хил қобилият инсон вужудига руҳ билан киради ва ҳамиша яхлитликка, бутунликка, ўзагига, аслига қараб интилади. Айнан шунинг учун ҳам ижодкорлик-илоҳиятга дахлдорликдир”[1]

Раҳмон Асатов 1943-йил Навоий вилояти Нурота тумани Ғозғон кўрғонида туғилган. Унинг ҳаётида ижодга бўлган қизиқиш 1957-58-йилларда асли Самарқандлик “Сайфий” тахаллуси билан ижод қилган шоир Сайфиддин Насриевнинг таъсири ва кўрсатган йўл-йўриқлари орқали шаклланган. Ўқувчилик давридаёқ шеърятга, ижодга қизиқди, илк ижод намуналари 1959-60-йилларда Самарқанддаги “Ленин йўли” (ҳозирги “Зарафшон”), “Ўзбекистон маданияти ва санъати” (ҳозирги “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”) газеталарида чоп этилган. 1960-1964-йиллар Бухоро давлат педагогика институтининг Ўзбек тили ва адабиёти бўлимини тугатган. Дастлабки шеъри “Куз окшомлари”[2] деб номланиб, нуроталик илк ёзувчи-журналист марҳум Раҳмон Чинмирзаев таҳрири билан 1963-йил 15-октябрьда “Ленин йўли” (ҳозирги “Зарафшон”) газетасида чоп этилган. Шундан сўнг бўлажак адибнинг шеърлар, ҳикоялар ва мақолалари “Гулхан” журнали “Ленин йўли” (ҳозирги “Зарафшон”), “Ўзбекистон маданияти ва санъати” республика матбуоти ва туман, вилоят газеталарида доимий равишда эълон қилинди. 1980-йил “Дўстлик байроғи” Навоий вилоятининг газетаси ташкил қилинди ва биринчи сонида адибнинг “Янги йил муборак” шеъри босилиб чиқди. Адиб фаолияти давомида турли ташкилотларда фаолият кўрсатди. 1964-1973-йиллар мобайнида Нурота туманидаги 6-мактабда ўқитувчи, кейинчалик директор, 1974-йил Кўшработ туманидаги 62-мактаб директори, шунинг билан бирга сиртдан Тошкентдаги Астровский номидаги театр ва рассомчилик институтига 3-курсига қабул қилинган (1 йил ўқиб оилавий шароит туфайли давом эттира олмаган), 1980-1986-йиллар Ғозғон савхозини директори ўринбосари, 1986-1987-йиллар Нурота “Китобсеварлар жамияти” масъул котиби, 1987-1989-йиллар Нурота туман Халқ таълими бўлими методисти, 1989-2001-йиллар 6-мактаб ўқитувчиси лавозимларида фаолият кўрсатган. Бундан ташқари Нуротанинг 50-йиллиги муносабати билан ташкил қилинган “Чўли ирок” ансамбли ташкилотчиси ва тарғиботчиси ҳамдир. Адиб иш билан биргаликда бир нафас бўлсада ижоддан узоқлашмади. Адиб суҳбатларининг бирида шундай дейди: “Вилоят ёки туман газетасининг биронта сони йўқки менинг шеърларим босилиб чиқмаган бўлса...”.

Раҳмон Асатов шеърларининг асосини ватан, ишқ, дўстлик ва меҳр-оқибат мавзусидаги шеърлар ташкил қилади. Шоир шеър ёзишдан мақсад шахсий ҳаётидаги номутаносибликларни, меҳр-оқибат йўқолиб бораётганлигини қоғозга тушириш орқали ўзини руҳан енгил тортишини таъкидлайди. Муаллиф ўз ижодининг шаклланишида туман “Илғор чорвадор” (ҳозирги номи “Нурнома”) газетасини таъсири катта бўлганлигини қуйидагича баён қилади: “... менинг ижодимга қанот ва илҳом берган шу газета бўлди. “Тош қотган қизлар”, “Итлар мамлакати”, “Виждон азоби”, “Қизил дурра” каби шеъринг дostonларим, жуда кўп шеърларим ана шу газета саҳифасида эълон қилинган”[3].

“Шеърят даврнинг акс садоси деган қараш кенг тарқалган. Унда муайян асос бор. Бироқ чинакам шеърят даврнинг акс садоси бўлиши билан баробар, унинг ўзи ҳам бутун бошли ўзига хос давр, бадиий олам яратишга қодирдир. Бундай шеърят одамларнинг дилидаги, тили учудаги гапларни айтиш, кўнгил розларини ифодалаш билан чекланмай, кўпчиликнинг ҳаёлига келмаган ўй-мушоҳадалар, фикр-туйғулар изҳори орқали қалбларни забт этиши, шеърхонларнинг ўзи яшаётган давр ҳодисалари ва муҳими, ўзи қалби ҳақида билган англаганларини, тасаввурларини бутунлай ўзгартириб юбориши, бинобарин, кўнгилларга ғалаён солиши, ҳаётинг жараёнларга кучли таъсир кўрсатиши мумкин”. [4]

Раҳмон Асатовга баъзи атрофидаги одамларнинг асоссиз иддаolari ва тухмат гаплари уни шеър ёзишга ундади ва шеърлари замирида инсонлардаги ана шу иллатларни баён қилди.

Адиб ижоди билан танишар эканмиз шоирнинг қасида, достон, ғазал ва тўртликлар шаклида яратилган асарлари жамланган “Кавсар булоғим” [5] тўпламидаги шеърларда қаламга олинган мавзулардан Ватан, она юрт табиати ва унинг саховатпешалиги, инсоннинг кадр-қиммати ва улар ўртасидаги оқибат ҳамда тўртликлар шаклидаги панднома руҳдаги мавзулар етакчилик қилади.

Шоир “Элим” (2004-йил) шеърида хур ва гўзал диёрнинг яшнаши, маърифатнинг ёйилиши асли улуғларимиз маънавият сарчашмаларидан баҳрамандликлари эвазига бўлганлигини шундай ифодалайди:

Хур диёрим ўзлиги-да жамол очди,
Маърифатнинг нурларини ҳар ён сочди,
Ал-Бухорий, Нақшбандлар дурлар сочди,
Яссавийлар ҳикматидан зулмат қочди (*Ўша китоб 13-бет*)

“Дунё қолар...” (2004-йил) шеърида бу дунёнинг ўткинчи ва ҳисобли дунё эканлигига бойлик, мансаб инсонга ҳеч қачон вафо қимаслигини ва энг муҳими яхши ишлар, солиҳ амаллар қилиб қалб кўзи билан ёлғончи дунёни англашга китобхонни даъват қилмоқда:

Ҳисобли дунё бу, савобни ўйла.
Яхши аъмолингда жавобинг сўйла,
Ҳақу ҳақиқатдан мадҳия куйлаб.
Ажал водийсига йўл олиб бўйла,
Дунё мenden қолар, сендан-да қолар (*Ўша китоб 14-бет*)

Раҳмон Асатовнинг Навоий вилояти уламолари ҳамда Нурота ва унинг тарихи билан боғлиқ асарлар яратган нуроталик ёзувчи Суяндик Мустафоев билан ҳаммуаллифликда яратилган асарларидан бири “Шоҳимардон”[6] тарихий-маърифий рисоласи бўлиб, ушбу рисолада муаллифлар Ғозғон зиёратгоҳлари афсона ва ҳақиқат оғушидаги табаррук манзиллар бўлиб, асл тарихи сиру асрорли гўшалар жумласидандир. Муаллифлар бунинг сабабларини рисолада кенгроқ ёритишга ҳаракат қилган. Афсоналар, нақл ва ривоятлар ўрганилиб, тарихий ҳақиқат билан қиёсланган. Ҳазрат Алига нисбат берилган марқад мисолида руҳий-маънавий эҳтиёж ва ихлос оммавий тушунчаларда ёритилган. Бундан ташқари фақат Ғозғондаги эмас, балки яқин атрофдаги ҳудудларда жойлашган, масалан, Деҳибаланд кишлоғидаги ва Нурота туманидаги мавзуга алоқадор қадамжолар ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган.

Раҳмон Асатов туғилиб ўсган Ғозғон кишлоғи, ғозғон сўзининг маъноси, унинг халқи, урф-одатлари, тарихий келиб чиқиши, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ижодкорлик, бели букилмаган полвонлари, азизу авлиёлари, сиру синоатга тўла чашма булоқлари, қўрғонлари, тош ҳайкаллар, сангтарошлар, беҳисоб коризлари, пурҳикмат ижод намуналари, ўзи билган, қўрган ва эшитган одамлар ҳақида, онаси Саидмо Пўлатбой кизи, бобоси Бозор Берди ўғлидан эшитганларини, Ғозғон кишлоғи ҳақидаги афсона ва ривоятларни, ҳақиқатга кўчган воқеалар ҳақида ҳикоя қилувчи “Ғозғоннома”[7] асарини 2005-йил нашр эттирди.

Адибнинг фидоий ва меҳнаткаш қишлоқдошларининг ибратли ҳаёт йўлларини қоғозга туширишни ва бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатишни икки асари мисолида таништирди. “Инсон табиатидаги беқиёс янгиликлар ҳақида илмий, бадий асарлар яратилган. Лекин тирик одамдаги янгилик ҳамиша турланиб, товланиб, замон таъсирида ўзгариб бораверади. Истеъдод соҳиби инсон руҳи маънавиятидаги янгиликларни вақтида кўра олиши, асарларида акс эттира олиши муҳим аҳамиятга эга. Ижодкор бадийят оламини теран англаса, машҳур санъаткорларнинг (миллати, қаерданлигидан қатъи назар) асарларини ўқиган бўлса, инсон руҳи, табиатидаги янгиликларни ва уларнинг қай даражада акс эттирилганини яхши тушунади. Шу маънода, бадийлик-инсон руҳидаги янгиликни чуқур ҳис этиш, уни мангу безавол қилиб тасвирлашдир”.[8] 2014-йил “Қуёшдай чароғон умр”[9] номли хотиралардан иборат асари бўлиб, унда оддийгина камтар, ширинсухан, жуссаси ўзига монанд, аммо сўзамол, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирувчи, доно ва фалсафий

фикрлар билан сўзлашувчи, жойи келса ҳазил ва мутойибага ўч, ўрни келса адолатсизлик, қабиҳлик ва жиканч одатларга нисбатан кўпол сўзлайдиган, ҳатто шулар ҳақида гап кетганда сўкиб юборадиган дангал, ўз касбининг билимдони, адабиёт, шеърят деса жўшиб кетадиган, медицинанинг туб-тубини Ҳазрати Ибн Синодан пухта ўрганиб, қанча-қанча мажруҳ қалбларга даво топган, уларнинг олқишини олган, бахиллик, лаганбардорлик, Ватанга хиёнат қилгувчиларни, ўзи ёмон кўрадиганлар суҳбатидан ўзини доимо четга тортиб, оддийгина халқ билан, чўпони чўлиқ билан, тез тиллаша оладиган, оиласига, фарзандларига, садоқатли оила боши, кимдандир хафа бўлса, улар дилини оғритса ҳам ҳе... деб кетадиган...” (ўша асар 1-бет) олий тоифали врач, моҳир шифокор Сулаймон Камолов ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумотлар акс этган. 2006-йилда нашр қилинган “Шомурод овчи”[10] асарида эса адиб, табиатан ўзгача, хокисор, чаққон ҳаракатли, умр бўйи ҳалол яшаб, чўпонлик билан умр ўтказган иймонли инсон Шомурод Чўлиев ҳақида ҳикоя қилади.

Бундан ташқари адиб ижодий фаолиятини айна пайтда давом эттирмоқда. “Топганим йўқотганим” ва “Мармар санъати тарихи” асарлари устида ишламоқда.

Хуллас, Раҳмон Асатов ижодий фаолияти ҳар қандай китобхонни маънавий уйғокликка атрофдаги инсонлардан ибрат олиб яшашга чақиради. Оддий шифокор ёки чўпон ҳаёти орқали аслида ёзувчи нимани назарда тутганлигини, узоқ тарихга эга бўлган Ҳазгоннинг ўтмишида ана шундай хокисор ва меҳнаткаш одамларининг машаққатлари ётганлигини ёзувчи зўр маҳорат билан тасвирлайди. Шундай экан ижодкорнинг асарларини кейинги ишларимизда таҳлилга тортиш орқали шоир мақсадини аниқроқ ва теранроқ англашни навбатдаги ишларимиздан бири деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

9. Н.Эшонкул. Ижод фалсафаси (“Мен”дан менгача-2). Т.; “Akademnashr” 2018. 7-8-б
10. Р. Асатов. Куз оқшомлари. //Ленин йўли” (ҳозирги “Зарафшон”). 1963, 15 октябр
11. Р. Асатов. Менинг ҳаёт мактабим. //Нурнома, 2010, 16 декабр
12. У. Норматов. Ижод сеҳри. Т.; “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2007. 127-бет
13. Р. Асатов. Кавсар булоғим. Т.; “Navro‘z nashriyoti” 2004
14. С. Мустафо. Р.Асад. Шохимардон. Т.; “Turon zamin ziyo” 2014
15. Р.Асатов. Ҳазгоннома. Т.; “Наврўз” нашриёти. 2005
16. А.Расулов Бадиийлик-безавол янгилик. Т.; “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2007. 239-бет
17. Р.Асатов. Қуёшдай чароғон умр. Т.; 2014
18. Р.Асатов. Шомурод овчи. Т.; 2006

НОСИР ФОЗИЛОВ “МЕНИНГ ҲУСНИМ” ҲИКОЯСИНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТИ (СИНОНИМ СЎЗЛАР АСОСИДА)

Шахло МУСАЕВА,

НавДПИ, Мактабгача таълим кафедраси ўқитувчиси

Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги бўлган авлодни тарбиялаш нозик, ниҳоятда катта диққат-эътиборни талаб қиладиган, ички зиддиятли жараёндир. Шундай экан, ўқитувчи ўқувчи ёки талабанинг шаклланиш жараёнини зўр ҳавас ва синчковлик билан кузатиши лозим. У педагогик жараёни бошқарар экан, педагогик билим ва маҳорат эгаси бўлиши лозим. Шундагина ўқитувчи педагогик ҳодисаларнинг моҳиятини ва диалектикасини, педагогик меҳнат методи, касб ва технологиясини ва профессионал педагогикани тушуниб етади. Бола тарбияси шу сабабли ҳам катта билим ва кучни талаб этади

Бу ёндашувлар, ўз навбатида, ўқув жараёнининг турли ташкилий ва методик жамғармаларида муайян ижобий ўзгаришларни содир этади, албатта. Уларнинг катта кўпчилиги педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат билан узвий боғлиқ ўзгаришлардир.

Ўқув фаолияти инсонда муваффақиятли меҳнат фаолиятини амалга ошириш имкониятини таъминлаш учун уни ўқитиш ҳамда тарбиялашга қаратилган мақсадли

фаолиятдир. Ушбу жараённинг моҳияти инсон томонидан тўпланган тажриба, билимлар, малака ва кўникмалар шаклида ўзгартириш ҳамда уни ўсиб келаётган авлодга беришдан иборат. Ўқув фаолияти инсоннинг индивидуал ривожланиши билан узвий боғлиқ ва унинг ҳамма фазаларида-болаликдан бошлаб, то улғайган давригача мавжуд бўлади.

Инсон ёшлигидан алла эшитиб улғаяр экан, унинг куйга ва шеърятга муҳаббати ҳам болаликдан бошланади. Ана шу жозибатор, оҳангдор, инсонни ўзига жалб қилувчи сўзлар мажмуаси бадий адабиётдир. Адабиётнинг асосий қуроли сўз бўлса, унинг ўрганилиш манбаи ҳозирги ўзбек адабий тили ҳисобланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг луғат бойлиги ўзбек тилининг бутун тарихий тараққиёти давомида шаклланган ҳодисадир. Ундаги сўзларнинг пайдо бўлиш даври ва келиб чиқиши ҳам ҳар хилдир. Тил икки хил манба асосида бўйийди- ички манба ва ташқи манба асосида

Умуман, ҳар қандай тил ўз луғат бойлиги ва грамматик қурилишига эга бўлади. Лекин халқлар ўртасидаги узоқ тарихий даврлар мобайнида давом этадиган иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар бу халқларнинг тилларига ҳам шубҳасиз, ўз таъсирини кўрсатади. Натижада бир тилга хос фонетик, лексик ва бошқа элементлар иккинчи бир тилга ўтиб, ўзлашиб кетади. Бундай ўзаро таъсир этиш, айниқса ёш авлод нутқида яққол намоён бўлади. Ана шундай ҳодисалар туфайли тилимизнинг сўз бойлиги ошиб боради, лексикологияда маънодош сўзларнинг қаторини янада кенгайтиради.

Шаклан ҳар хил, аммо бир тушунчани турли бўёқ ва оттенка туси билан ифодаладиган лексемалар синоним дейилади. Синоним лексема орасидаги муносабат деб юритилади.¹

Болалар адабиётнинг забардаст вакили, ношир ва таҳрир мактабининг буюк сиймоси Носир Ғозилов ижодига назар солсак, унинг ҳикояларида синонимлардан унумли ва маҳорат билан фойдаланганлигининг гувоҳи бўламиз. Ёзувчи ҳикояларида даврни тўлиқ ҳолда ўқувчи кўз олдига тасвирлаган. Унинг ҳикоялари бадий жihatдан юксаклигининг асосий сабаблари бири ёзувчи синонимларнинг турли кўринишларидан даврга мос ҳолатда фойдаланганида намоён бўлади. Жумладан, ҳикояларининг ранг-баранг, таъсирчан бўлиши учун адиб тилдаги маънодош сўзларга кўп мурожаат қилган:

“Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ”².

“Узоқдан поезднинг ҳорғин қичқириғи эшитилди. Поезднинг ўтиб кетишини кутиб ўтирдик” (14-бет).

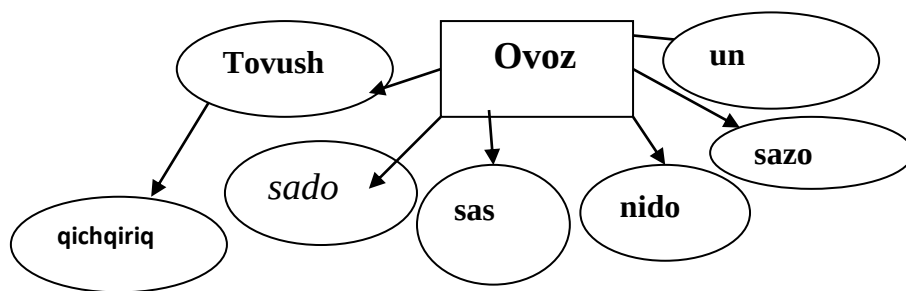
“Розик отда орқасидан қувлаб бориб, қўлидаги халтасини тортиб олибди. Бечора қиз чирқираганча қолаверибди” (20-бет).

Ушбу мисоллардаги “сас-садо”, “қичқирик”, “чирқираганча” синонимлари овоз сўзига нисбатан маънодошлар ҳисобланади. Носир Ғозилов синонимлардан шундай ўринли фойдаланганки, ҳар бир синоним ўзининг маъно қирралари билан фарқланиб, ижодига ўзига хос жило, сатрларга мафтункорлик бағишлайди. Ушбу мисраларда ҳам сўзларни шундай усталик билан қўллаганки, сатда ўйноқилик вужудга келган.

“Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ” сатридаги “сас-садо” сўзи иссиқда ҳориб-чарчаган болаларнинг овози чиқмаслигига нисбатан изоҳланмоқда.

¹ То‘хлиев В, Шамсиев М, .Зиёдова Ж .О‘збек тили о‘қитиш методikasi .Toshkent:2006.70-бет.

² Ғозилов Н. Кичкина деманг бизни... (кисса ва ҳикоялар). – Тошкент: Ёш гвардия,1977. – Б. 14 (кейинги мисоллар ҳам ушбу нашрдан олинди, саҳифаси қавсда кўрсатилади).

(ЎТСИЛ. 129-бет)

Иккинчи мисолдаги *поезднинг ҳорғин қичқириғи* сўзи ҳам овоз сўзига нисбатан шартли синоним сифатида изоҳланса бўлади. Нега айнан қичқирик. Инсон қичқирик товушдан сергак тортади, бу биринчидан, поезд йўлдаги инсонларни хушёрликка чорлаётганидан далолат берса, иккинчидан, асарда Иккинчи жаҳон уруши йиллари тасвирланган бўлиб, поезднинг чарчаганини ва шу қичқирик билан барча аламларини чиқараётдек туйилади.

“Бечора қиз чирқираганча қолаверибди” сатридаги “чирқираган” сўзи қизнинг ожиз қолиб қилаётган ноласини ифодалаб келмоқда.

Демак, адиб биргина ҳикоясининг ўзида синоним сўзларнинг бир неча турини қўллаб, ҳикоянинг бадиийлигини таъминлаш билан биргаликда ўринсиз такрорлардан ҳам сақлана олган. Ҳикоядаги бадиий мазмуннинг тўлиқ ифодаланишида бошқа воситалар билан бир қаторда ушбу сўзлар фақат мазкур лексик маъносинигина реаллаштириб қолмасдан, бетакрор бадиий маъно ҳам касб этган.

Адабиётлар:

1. Фозилов Н. Кичкина деманг бизни... (қисса ва ҳикоялар). – Тошкент: Ёш гвардия, 1977.
2. Тўхлиев Б, Шамсиев М, Зиёдова Ж. Ўзбек тили ўқитиш методикаси. – Тошкент, 2006.
3. Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. – Тошкент: Фан, 2008.

ULUG‘BEK HAMDAMNING “OTA” ROMANIDA IFODALANGAN BILAN KO‘MAKCHISINING BA‘ZI TAHLILLARIGA DOIR

Maftuna AXMEDOVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Mustaqil so‘z bilan birga kelib, ular orasidagi birgalik, payt, sabab, maqsad va qurol, vosita kabi turli-tuman munosabatlarni ifodalashga xizmat qiluvchi so‘zlar ko‘makchi so‘zlar sanaladi. Tarixiy manbalardagi moddiyatning guvohlik berishicha, ko‘makchi so‘zlar ham leksik jihatdan ma‘no anglatgan bo‘lishi mumkin, degan fikrlar hanuzgacha saqlangan. Lekin bugungi tilshunoslikda ular o‘zining leksik ma‘nolarini yo‘qotgani holda, o‘zi bog‘langan so‘z bilan birga ifodalanib gapda grammatik ma‘no hosil qiluvchilar sanaladi. Boshqa turkiy tillarda va shuningdek, o‘zbek tilida ham ko‘makchilar semantik jihatdan biror kelishikdagi so‘z bilan aloqador bo‘lgani va bu ko‘makchili birikmaning ma‘nosi turli sintaktik munosabatlarni ifodalash bo‘lgani uchun ko‘makchilarning qaysi kelishikni boshqarib kelishi, ya‘ni sintaktik tomoni hisobga olinishi kerak¹. *Bilan, uchun, kabi, sari, singari* kabi ko‘makchilar ma‘no jihatdan bir xil emas, ammo vazifaviy jihatdan kelishik qo‘shimchalariga juda yaqin turadi. Shu jihati bilan ularni kelishiklar bilan almashtirib qo‘llasa ham bo‘ladi. Ya‘ni, nutq jarayonida biz o‘z imkoniytimizdan kelib chiqib o‘rni kelganda sof ko‘makchilardan, o‘rni kelganda ularning gap qurilmasidagi sinonimlari kelishiklardan foydalana olish imkoniyatiga ega ekanligimiz aytilmoqda. Lekin shunday o‘rinlar borki, ularning

¹ O‘zbek tili grammatikasi. Morfologiya. II tom.

o'rnida kelishik yoki unga teng keladigan boshqa so'zlarni qo'llash kontekstning butunlay boshqa ma'no kasb etishiga, tushunilayotgan mazmun boshqa yo'nalishga o'tib ketishi mumkin.

Ayniqsa, badiiy matn tahlili jarayonida yozuvchining aynan qaysi maqsadni ko'zlab shu ko'makchidan foydalanganligi kontekstdagi aynan shu ko'makchi so'zning zimmasiga tushgan bo'ladi. Bosh kelishikda ifodalangan so'z bilan, ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan keladigan ko'makchilarning eng sarmahsuli *bilan* ko'makchisidir. Bu ko'makchining arxaiik hisoblangan shakllari bugungi kunda, badiiy adabiyotda, ayniqsa, nazmda keng qo'llanib kelinmoqda. *Bilan* ko'makchisining *-la*, *-ila*, *-birla*, *-bila* kabi variantlari ham bor. Bu ko'makchi o'zi bilan birga kelgan so'z bilan birgalik, hamkorlik, qurol, vosita, payt ma'nosini bildiruvchi so'z bilan ifodalanganda vaqt, ish-harakat obyekti ma'nosini, holat, maqsad, jarayon, umumlashtirish, xulosalash kabi ma'nolarni ifodalaydi va ifodalayotgan obrazga nisbatan holatning, ya'ni kontekstdagi jarayon holatiga yanada aniqlik, ta'sirchanlik kabi hissiy emotsiyalarni yuzaga chiqarishga xizmat ko'rsatadi. Shu xususiyati bilan badiiy kontekstda ularning o'rniga boshqa variantivlikni qo'llab bo'lmaydi. U. Hamdamning "Ota" romanidagi muallif tomonidan va bosh qahramon Po'lat ota orqali ifodalangan gaplari misolida ko'rishimiz mumkin.

1. *Oldiniga Toshkentga kelishga, ustiga-ustak, azayimxonning huzuriga kirishga tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsatib, manzilga yeta-yetguncha ayasi bilan yosh boladek tortishib kelgan Po'latning bundayin ajabtovur xaloyiqni ko'rgach, qiziqishi chunon ortdi.* Ko'rinib turibdiki, gap tarkibida kelgan har ikkala *bilan* ko'makchisi gapda ikki xil ma'noda ya'ni, ***tish-tirnog'i bilan qarshilik ko'rsatmoq*** ma'nosi qism yoki butun o'rnida bo'lak ma'nosida kelib, ko'chma ma'no ifodalab kelgan va asar qahramonining onasi tomonidan yo'naltirilayotgan harakatga butunlay qarshilik holatini yanada bo'rttirishga, keyingi qo'llanilishda esa shaxs oti bilan bog'lanib, aynan o'xshatishning o'zi ham shaxs oti bo'lib bog'langanini ko'ramiz.

– *Tushunarli, - hafsalasi pir bo'ldimi, qo'lidagi yelpig'ich bilan yuzini tez-tez yelpiy ketdi ko'k ro'molli ayol...*

– *Oychechak opa do'mboqqina mushtchasi bilan o'g'lining yelkasiga yengil urib qo'ydi.* Keyingi ikki gapda ifodalangan *bilan* ko'makchisi qurol, vosita ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan.

Fe'llar *bilan* ko'makchisi vositasida ma'lum so'z bilan juda ko'pgina o'rinlarda boshqaruvli birikma hosil qiladi va shaxs ma'nosini bildiruvchi so'zlarni bildiradi¹. Lekin fe'ldan anglashilgan ma'no ma'lumki, harakat yoki holatga qaratilgan shaxsda bo'ladi. *Bilan* ko'makchisi harakat nomlari bilan birga kelganda bo'layotgan jarayonga tezlik, shiddatlik bo'yog'ini beradi.

O'lmas domla hayotda ham, dinda ham o'zining qattiqqo'lligi, keskin hukmlar chiqarishi bilan shu atrofning "yetti iqlim"iga tanilgan imom edi.(198) ...- ko'zi yerda uzanib yotgan otaga tushishi bilan ayol taqataq to'xtab, bir qo'li bilan kosani mahkam bag'riga bosgancha, boshqa qo'li bilan erining bilagini tutdi.

Insonni ruhan to'lqinlantirish, yig'latish, kuldirish, hayolot olamiga yetaklash, o'yga cho'mdirish, estetik tafakkurini shakllantirish, voqea-hodisalarga teran, boshqacha nazar bilan boqishga o'rgatish kabi ko'plab imkoniyatlarni o'zida mujassam qilgan². Xuddi shunday mujassamlik aynan *bilan* ko'makchisi yordamida hosil qilingan o'rinlarga ko'zingiz tushadi. *Bilan* ko'makchisi asarda ham shaxs semasi bilan ifodalangan o'rinlar talaygina. Fe'llar *bilan* ko'makchisi vositasida so'zlarni boshqarib kelganda, ular o'z sememasining "shaxs" semasiga asoslanib, shunday semali sememaga ega otni tanlaydi. Bu hokim bo'lak bilan tobe bo'lak o'rtasidagi mos kelgan "shaxs" semasi birikmaning klassemasi bo'lib tarkib topadi³. Jarayon yoki holatning bo'layotgan voqeaga nisbatan ta'sirini kuchaytirish maqsadida birgina boshqaruvli birikmani takrorlash yo'li bilan ifodalangan.

¹ Mirzakarimova M., Fe'l boshqaruvli ko'makchili birikmalar semantikasi: Filolog.fanlari nomzodi diss. ...avtoref. – T., 2008. 17-b.

² Yo'ldoshev M., Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. – Toshkent "Fan", 2007, 35-bet.

³ Karimjonova V.A. Leksemalarning boshqaruv bog'lanishida yuza nifoda etuvchi klassemalar. // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 1993. 3-son. 20-24 betlar.

Masalan: Axir, so'ng bor ko'rganimda xotinim ham, qizim ham nimanidir, o'ta muhim nimanidir menga aytmoqchi bo'lishgandek iltijoli boqishgan, **ko'zlari bilan, ko'ngillari bilan, hollari bilan** gapirishgan edilar-da!

Axir, yuragi boshqa **narsalar bilan**: odamlaru ularning **u haqdagi o'ylari bilan, kin bilan, alamzadalik bilan, isyon bilan to'la edi**.

Kechasi bilan mijja qoqmay o'rnida ag'darilib chiqqan ota azonda turib tahorat oldi, bomdod namozidan keyin "bismillo" deya ko'cha hatlab tashqari chiqdi.

Mana shu gapdagi **kechasi bilan** birikmasi vaqt va paytni ifodalabgina qolmay, qahramonda bo'layotgan ichki ruhiy kechinma hamda jismoniy holatini birgalikda ifodalangan. Bu o'rinda **bilan** ko'makchisi vaqt bilan bog'liq jarayondagi harakatga nisbatan uzluksizlik holatini ifodalashda xizmat qilgan.

*Taqdiri azalda, lavhul mahfuzda Sening **amring ila** bitilgan bitik!*

Yuqorida aytganimizdek, nazmda keng qo'llanadigan bilan ko'makchisining -ila, -birla kabi shakllari nasrda ham juda chiroyli tarzda qo'llanganini shu misol orqali ko'rishimiz mumkin. Bu kabi ifodalangan -ila shakli gap qurilmasida ritmni hosil qilgan. Bilan ko'makchisi vazifadosh bog'lovchi sifatida ifodalangan jumlar ham romanda talaygina. *Mana, **men bilan onangni ol***.

Qaratqich kelishigini olgan so'zlar va olmoshlar bilan ifodalanib, ta'kidlash, uqtirish ma'nolari yanada kuchayadi. **Sening yoding bilan** necha bor ajdaho komidan omon chiqdim, axir!

*Po'lat bu uzun yillar do'zaxidan, eng avvalo, Vatanida qolgan **yorining yodi bilan** omon chiqdi.*

Ko'rishimiz mumkinki, **bilan** ko'makchisi yordamchi so'z turkumlari tarkibidagi eng faol ko'makchilardan biridir, vazifadoshlik kasb etib bog'lovchi konstruksiyali gap qurilmalarida ham faol qo'llanadi. **Bilan** ko'makchisi orqali ham obrazning holati, uning ichki ruhiy dunyosini ko'rsatish va ularning xatti-harakatiga baho berish mumkin.

DRAMATIK ASARDA AFFIKSAL, LEKSIK VA LEKSIK-AFFIKSAL PLEONAZMNING QO'LLANILISHI

Dilnoza YO'LDOSHEVA,

O'zbek tilshunosligi kafedrasi mustaqil tadqiqotchisi

Adabiy asarning abadiy asar darajasiga ko'tarila bilishi uning lisoniy tarkibi va asar muallifining badiiy ifoda balog'atiga bog'liq ekanligi shubhasiz. Shunday ekan, har qanday adabiy asarning mohiyatini xolis baholamoq uchun, eng avvalo, uning lisoniy tarkibining o'ziga xosligi tahlil etilmog'i lozim. Bugungi kunda o'zbek adabiy tili yuksak taraqqiy etgan adabiy tillardan biriga aylandi. Bu, o'z navbatida, tilshunoslarimiz oldiga bir qator murakkab vazifalarni qo'ymoqda. «Adabiy tilning qonuniyatlarini, adabiy til normalarining umumiy holatini, undagi turg'un va noturg'un hodisalarni chuqurroq tekshirmay turib, adabiy tilning nutq madaniyati haqida gapirish, adabiy-normativ tavsiyalar berish aslo mumkin emas»¹.

Shu jihatdan turkiy tillarda birmuncha keng tarqalgan pleonazm hodisasini adabiy norma nuqtayi nazaridan tekshirish katta ahamiyatga ega. Tildagi pleonazm hodisasi qonuniy va tabiiy hodisadir. Pleonazm til ekonomiyasiga zid bo'lgan hodisa bo'lsa-da, ayni paytda, dialektik o'zaro bog'liqdir. Ma'lumki, pleonazm nutqdagi ortiqchalik natijasida vujudga keladi. Pleonazm uchun mavjud ma'noning qayta takrorlanishi asosdir. Bu o'rinda pleonazmning takror so'zlardan farqi haqida ham qisqacha to'xtab o'taylik. Pleonazm va takror so'zlar, avvalo, modellariga ko'ra farqlanadi, ya'ni leksik pleonazmlarda so'zlar o'zaro aniqlovchi-aniqlanmish munosabatda bo'ladi. Takror so'zlarda esa so'zlar bir-biriga tobe bo'lmaydi va defis orqali yoziladi. Pleonazmda takrorlanayotgan formalar orasidagi farq stilistik tomondan bo'ladi yoki takrorning biri tamoman ortiqcha bo'ladi. Masalan: **Qo'sh-qo'sh yostiqlar qo'yilgan.** (Usmon Azim "Bir qadam yo'l" 103-bet.) Ushbu misolda qo'sh-qo'sh so'zi takror so'z, yostiqlar so'zidagi **-lar** affiksi ortiqchalilik hisoblanadi. **Qo'sh-qo'sh** takror so'zi orqali ham yostiqlarning ko'pligi anglashiladi, **-lar** affiksi esa ortiqchadir. Ular tilshunoslikning

¹ Adabiy norma va nutq madaniyati. Toshkent, 1983, 5-bet

qaysi qismida o'rganilishiga ko'ra ham farqlanadi, ya'ni takror so'zlar so'z yasallishining obyekti, pleonazm esa stilistikaning obyekti.

Ma'lumki, pleonazm ekonomiya prinsipiga zid hodisadir. Biroq shunga qaramay, u stilistikada muhim o'rinni egallaydi. Bu hodisa ko'pincha og'zaki va badiiy nutqda kuzatiladi. Takrorlanayotgan elementlarning turiga qarab, pleonazmni quyidagi guruhlariga:

1. Leksik pleonazmlar; 2. Semantik pleonazmlar; 3. Affiksial pleonazmlar;
4. Leksik-affiksial pleonazmlar; 5. Sintaktik pleonazmlarga ajratish mumkin.

Affiksial pleonazm bir xil leksik yoki grammatik: ma'noni bildiruvchi affikslarning takror qo'llanishi natijasida sodir bo'ladi. Uyushiq bo'laklarda (otlar uyushib kelganda) affikslarning pleonastik qo'llanishi asosan uch xil grammatik kategoriya: son, kelishik va egalik kategoriyasi ko'rsatkichlari doirasida kuzatiladi.

Uyushib kelgan otlarda **-lar** affiksi ikki xil ishlatiladi:

1. Uyushuvchilarning har biriga qo'shiladi va leksemaning semantikasiga bog'liq holda har xil ma'noni ifodalaydi: *Atrofdan ko'p qavatli zamonaviy imoratlar, asfalt ko'chalar, mashinalar....* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 119-bet.)
2. Uyushuvchilarga yaxlitlovchi forma sifatida qo'shiladi, bunda **-lar** affiksi ko'plik, jamlash ma'nosini ifodalaydi: *Ulug'larning qadamjolarini ziyorat qilmoqchiman.* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 119-bet.)

Bundan tashqari, **-lar** affiksi ko'rsatish olmoshi bilan birga kelgan otlarning har ikkalasiga ham qo'shib keladi: *Bularning ko'plari do'konga kirib qolgan odamga o'xshaydilar.* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 104-bet.) Ushbu gapda ko'rsatish olmoshiga qo'shilgan **-lar** affiksining o'zi ko'plik ma'nosini bermoqda, otlashgan ravish tarkibidagi ko'plik qo'shimchasi ortiqcha hisoblanadi. Birlik shakliga ega so'zlarda ham hurmat ma'nosini ifodalash maqsadida kesimlik shakli **-lar** affiksi bilan qo'llaniladi: *Sizlarni rais so'radilar.* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 108-bet.)

Gapda ifodalangan bosh bo'laklarning har ikkalasiga ham ko'plik qo'shimchasi qo'shilish holatlarini uchratish mumkin. Bunday hollarda **-lar** ko'plik qo'shimchasi faqatgina egaga qo'shilsa ham ko'plik tushunchasi anglashiladi, lekin quyidagi misolda kesimga ham qo'shib ortiqchalilikni yuzaga keltirmoqda. *Kommunizmni ilk bor sizga o'xshagan uyatchanlar orzu qilganlar, aka!* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 105-bet.) Ushbu misolda gapning kesimi "orzu qilgan" tarzida ifodalangan-da ham, ko'plik ma'nosi anglashilardi. Chunki ega ya'ni "uyatchanlar" so'zi ko'plik shaklda qo'llanilmoqda.

Kelishik kategoriyasi sintaktik munosabat ko'rsatish uchun xizmat qilib, bu affiksalar so'zning morfematik tarkibida odatda tugallovchi forma bo'ladi. Shu sababli ham kelishik affiksi ko'pincha uyushiq bo'laklarning har biriga alohida-alohida qo'shib pleonastik qo'llanishni vujudga keltiradi. Bu holatni barcha kelishiklar doirasida uchratishimiz mumkin.

Jo'nalish kelishigi: Har holda xalqqa, Vatanga xizmat qilish kerak deb o'ylayman.

(U. Azim "Bir qadam yo'l " 105-bet.) *Men pulga, qullikka yollanganlarni hurmat qilmayman.* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 105-bet.)

Qaratqich kelishigi: Tog'lardan archaning, yana allaqanday giyohlarning bo'yi gurkirab turibdi. (U. Azim "Bir qadam yo'l " 112-bet.)

Tushum kelishigi: Registonni, Go'ri Amirni, Shohizindani.....- hammasini bir aylanib ko'rmoqchiman. (U. Azim "Bir qadam yo'l " 119-bet.)

Chiqish kelishigi: Go'yo qadimiy salobatlaridan, zalvorlaridan o'zlarini noqulay sezayotganday xomush turadilar. (U. Azim "Bir qadam yo'l " 119-bet.)

Keltirilgan misollarda kelishik affikslari stilistik funktsiya bajaryapti, ya'ni ma'noni ajratib ta'kidlash uchun xizmat qilmoqda. Badiiy matnlarda uyushiq bo'laklardagi egalik affikslarining pleonastik qo'llanishini ham ko'rishimiz mumkin: *Mening orzum, a'molim, armonim, qismatim, bor-u yo'g'im -sensen.* (U. Azim "Bir qadam yo'l " 122-bet.)

Usmon Azimning "Bir qadam yo'l" dramasida leksik pleonazmlar ham alohida o'rin egallaydi. Leksik pleonazmlar og'zaki nutqda va badiiy adabiyotda emotsional ekspressivlikni ifodalashda muhim rol o'ynaydi. Asarda qo'llanilgan leksik pleonazmlar yozuvchining emotsional holatini aks ettirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Ba'zan gapda yordamchi so'zlar takrorlansa,

uyushiq bo‘laklar ham takrorlanib keladi. Masalan: *Non yopgan ham – men, kir yuvgan ham – men, ovqat qilgan ham – men, mehmon kutgan ham – men.* (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 108-bet.) *O‘risiyada nima ko‘p-aroq ko‘p, nima ko‘p-qizlar ko‘p.* (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 111-bet.) *Non yopaman deysan, kir yuvaman deysan, umrning o‘tganini bilmay qolasan, qizim!* (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 113-bet.) *Bizlarga ham bolaligimizdan Samarqandni gapiraveraganlar, gapiraveraganlar.* (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 111-bet.)

Pleonazmning yana bir turi borki, u leksik pleonazm va affiksial pleonazm oralig‘ida vujudga keluvchi leksik-affiksial pleonazmdir. Pleonazmning bu tipida formalar takrori emas, balki leksik yoki grammatik ma‘nolar takrori mavjud bo‘ladi:

Shokirjonga o‘xshab elim deb, yurtim deb yonib yashayotganlarning sa’y-harakati tufayli tumanimiz iqtisodi behad yuksalib ketadi. (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 122-bet.) *Har bir zarram bilan, har bir hujayram bilan, ruximning har bir tola yorugi bilan seni olqayman!* (U. Azim “Bir qadam yo‘l ” 119-bet.)

Uyushiq bo‘laklarda ko‘plik, kelishik va egalik affikslarining pleonastik qo‘llanishi faqatgina kontekstda seziladi. Uyushiq bo‘laklarda yuqoridagi affikslarning pleonastik qo‘llanishi quyidagi hollar bilan xarakterlanadi:

1. Ma‘noni kuchaytirish, ajratib ko‘rsatish va emotsionallikni ifodalash uchun qo‘llanadi.
2. Kontekstda ikki xillikka yo‘l qo‘ymaslik oson tushunilish uchun xizmat qiladi.
3. Stilistik jihatdan silliqlikka erishish uchun pleonastik qo‘llanadi.
4. Ba‘zan bog‘lovchi takrorlansa odatda o‘sha affikslar ham takrorlanadi, ya‘ni bog‘lovchi stilistik tomondan o‘sha affiksni talab qiladi.¹

Adabiy til normasining shakllanib, rivojlanib borishida badiiy asar tili alohida o‘rin tutadi, ya‘ni badiiy asar tili, umuman, badiiy adabiyot uchun o‘ziga xos laboratoriya sanaladi. U shunday laboratoriyaki, umumxalq tilining nutqiy vositalari badiiy asar tarkibida qayta ishlanadi. Badiiy asar tili adabiy tilning o‘ziga xos maxsus ko‘rinishi sanaladi. Chunki bu uslubda adabiy tilning shakllanishi va taraqqiyoti bilan bog‘liq juda keng imkoniyatlar o‘z aksini topadi.

SIROJIDDIN SAYYID SHE‘RIYATIDAGI AYRIM LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI Sarvinoz NURMONOVA, NavDPI, tadqiqotchi

Badiiy ijodda tilning imkoniyatlaridan foydalanish, betakror badiiy tasvirlar yaratish, birinchi navbatda, ijodkorning so‘z qo‘llash mahoratiga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchidan, ijodkor ana shu tanlangan so‘zning leksik va hosila ma‘nolarini to‘g‘ri anglay hamda farqlay bilishi ham lozim bo‘ladi. Leksik ma‘no taraqqiy etib borar ekan, odatda, bir predmet, belgi, harakatning nomini boshqa bir predmet, belgi, harakatga ko‘chirish yo‘li bilan ham rivojlanadi. Bunday ko‘chirishning tabiatini, mavqeyini har bir tilning o‘zida mavjud semantik qonuniyatlar belgilaydi. Narsa-buyum, voqea va hodisalar o‘rtasidagi o‘zaro o‘xshashlikka asoslangan ma‘no ko‘chishiga metafora deyiladi.² Bunda predmet o‘zining rangi, shakli, harakati va shu kabi biror real belgisiga ko‘ra boshqa shunday belgi mavjud bo‘lgan predmet nomini oladi, M.Mirtojiyev fikricha, “hosila ma‘no yuzaga kelishi metafora hisoblanadi”³.

Ijodkorlar lirik qahramon kechinmalarini yaqqolroq va aniqroq ochib berish uchun xususiy metaforalar yaratishga intiladilar. Sirojiddin Sayyid she‘riyatida ham ko‘chma ma‘noli so‘zlar, xususan, ko‘pgina o‘rinlarda xususiy poetik metaforalarning eng sara namunalarini ko‘rish mumkin.

Ma‘lumki, *yig‘lamoq* so‘zi “g‘am-alam, og‘riq, iztirob tufayli yuzaga keladigan ruhiy holatning ko‘z yoshi bilan kuzatiladigan ifodasi” sememasi – leksik ma‘nosiga ega. Markaz semema o‘z atrofiga bir necha semalarni birlashtiradi va ular hosila (metaforik) ma‘no sifatida kontekstda, boshqa so‘zlar qurshovida reallashadi. Bu kabi qo‘llanish badiiy asar tili uchun mos

¹ Mahkamov N. Adabiy norma va pleonazm. T.: “Fan”. 1988, 18-bet.

² Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari. –T.: Fan, 2006. 78-b.

³ Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. –T.: Mumtoz so‘z, 2010. 95-b.

keladi. Fikrimizni shoirning “Kichik qalbim keng jahonga sig‘maydi” deb boshlanuvchi she‘rida qo‘llanilgan yig‘lamoq fe‘lining metaforik ma‘nolari asosida tahlil etamiz:

Hech kim dardim hosilini yig‘maydi,

Ishqim bog‘i xomush-xomush yig‘laydi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da yig‘lamoq fe‘lining metaforik mazmundagi ko‘rinishiga *Uzoq-uzoqlarda musiqa yig‘lardi*. (Sh. Rashidov, Bo‘rondan kuchli) misoli keltirilgan¹, ya‘ni insonga xos holat jonsiz predmetga ko‘chirilgan. Biz keltirgan misolda yig‘lamoq so‘zining metaforik ma‘nosini reallashtiruvchi qurshov so‘z (ishqim bog‘i) ham ko‘chma ma‘nodadir. Natijada poetik tasvir emotsionallik kasb etgan, ishq – misoli inson qalbidagi bog‘, ishq sabab inson qalbida yashashga ishtiyoq kurtak otadi, o‘sadi, meva beradi, agar qalb yaralansa, ishq bog‘i xazon(xomush-xomush)ga yuz buradi, natijada qalb (ishq bog‘i) iztirob chekadi (yig‘laydi).

L.I Timofeyev yozadi: “Metaforada...o‘xshashlikka yoki zidlikka ko‘ra real (voqea) aloqa va bog‘liqlikka ega bo‘lmagan asosiy va qo‘shimcha ma‘nolar kesishgan bo‘ladi”.² Shunga ko‘ra, metaforalar quyidagi ko‘rinishlarga bo‘ladi: 1. Oddiy metofora. 2. Personifikatsiya. 3. Sinesteziya.³ Biz personifikatsion metafora (ma‘lum so‘zning leksik ma‘nosini ifoda etgan jonli obyekt o‘ziga qiyoslab o‘xshatilib qaralgan jonsiz obyektini nomdosh qilib olishga aytiluvchi)⁴ xususida fikr yuritmoqdamiz, bu kabi metaforalar jonlantirish(tashxis) yoki jonli metafora deb ham ataladi. Shoir poetik ifodani shunday davom ettiradi:

Buncha munglug‘ bu dunyoning soylari,

Soylarida yig‘lab borar oylari,

Sarg‘aymishdir ko‘nglim qolgan joylari,

Yulduzlari kumush-kumush yig‘laydi.

Oy va yulduzlar – tunning hamrohlari, shoir tunda oqib borayotgan suvga aksi tushgan oyni, osmonda jimir-jimir nur sochayotgan yulduzlarning holatini “yig‘lamoq” fe‘lining “oqmoq” va “jimir-jimir etmoq” hosila ma‘nolari ostida poetik kuchaytirib tasvirlagan.

Ma‘lumki, fe‘l ma‘noviy guruhida yig‘lamoq fe‘li markaz leksema sanaladi, ya‘ni ma‘nodosh fe‘llarning bosh (dominanta) so‘zi sifatida farqlanadi, ma‘nodoshlari uning atrofida qurshov leksema maqomida joylashadi. Markaz leksemaning konnotativ semalari turli metaforik ko‘chimlar asosida voqelanadi. Ba‘zan bunday metaforik ma‘nolarni izohlash, anglash mushkuldek tuyuladi. Sababi misralardagi har bir so‘z metaforik ko‘chimga asoslangan bo‘ladi. Buning uchun o‘quvchidan badiiy idrok yetukligi talab etiladi.

Muhabbat iztiroblarining besamar natijasi (begona kul) oshiq uchun yanada og‘ir ko‘rgulik, begona muhabbat javobsiz muhabbatdir, shoir *javobsiz muhabbat* birikmasi o‘rnida *begona kul* birikmasini keltiradi, biroq u qoldirgan iztiroblar begona emas, tanish va ular qalbni azoblaydi (yig‘laydi), keltirilayotgan misolda shoir ana shu obrazli tasvirni “chizgan”:

Yonganimning natijasi kulmidi?

Begona kul menga tanish yig‘laydi.

Shoir qalb iztiroblarining yechimiga yetib kelar ekan, fikrlari xulosasini ham metaforik ifodalashni ma‘qul biladi:

Sahrolarning qamishini nay qilsam,

Ohlar ursam, oylab qamish yig‘laydi.

Sharqda naydan taralayotgan navoni oshiqning mungli ovozig qiyoslash rasm bo‘lib, nay qamishdan yasaladi va qamish sahroda o‘sadi. Shoirilar nazdida, muhabbatidan mosuvo bo‘lgan qalb ham misoli sahro va oshiq iztiroblaridan o‘sib chiqqan qamish misoli nay bo‘lib mungli sado beradi (yig‘laydi), shoir bu o‘rinda *qalb iztirob chekmoqda* mazmunini *qamish yig‘laydi* metaforik mazmuniga ko‘chirgan.

Kuzatganimizdek, yig‘lamoq fe‘li bilan bog‘liq personifikatsion ko‘chimlarda lirik qahramonning ruhiy holati, voqelikka munosabati tabiat hodisalari, jonsiz predmetlarga obrazli ko‘chirish asosida tasvirlanib muhim uslubiy vosita vazifasini o‘tagan.

¹ O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 2-jild. –T.:O‘zME, 2006. 274-b.

² Bu haqda qarang: Usmonov S. Metafora . // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 1964. -№4. 34-35-bb.

³ Mirtojiev M.O‘zbek tili semasiologiyasi. –Toshkent; Mumtoz so‘z, 2010. 96-97-bb

⁴ Suvonova R. Metaforalar tasnifiga doir. // O‘zbek tili va adabiyoti. –Toshkent, 2010. -№ 6.

“OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA QO‘LLANGAN IBORALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Gulhayo JO‘RAYEVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich magistranti

Frazeologizmlarning semantikasida xalq madaniyati rivojining uzoq jarayoni aks etadi. Har bir tilning frazeologizmlarida xalq hayotiga mansub ijtimoiy-tarixiy voqea-hodisalar, axloqiy va ma’naviy-madaniy me’yorlar, diniy tasavvurlar, milliy an’ana va urf-odatlar, madaniy stereotiplar va arxetiplar o‘z aksini topgan bo‘lib, ular avloddan-avlodga uzatiladi. Frazeologizmlar millatning o‘ziga xos ruhini betakror obrazlar vositasida ifodalaydigan har qanday milliy tilning jonidir.

Tilning frazeologik fondi xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma’lumotlar manbayi sanaladi. Frazeologizmlarda muayyan xalqning miflari, udumlari, rivoyatlari, taomillari, urf-odatlar, ma’naviyati, axloqi va h.k. haqidagi tasavvurlari mujassamlashgan bo‘ladi. Masalan, *ko‘rpasiga qarab oyoq uzatmoq* “imkoniyatini hisobga olib ish tutmoq”, *tanobini tortmoq* “faoliyat doirasini, imkoniyatini cheklab qo‘ymoq”, *to‘ydan ilgari nog‘ora qoqmoq* “ro‘yobga chiqishi aniq bo‘lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtidan oldin gapirmoq”, *to‘nini teskari kiyib olmoq* “o‘chakishgan holda qaysarlik qilganda aytiladigan ibora.

Ma’lumki, xalq madaniyati va mentalitetining qimmatli ma’lumotlar manbayi bo‘lgan tilning frazeologik fondini boyitishda yozuvchilarning o‘rni beqiyosdir. O‘zbek milliy frazeologizmlarining boyishi va rivojlanishiga eng katta hissa qo‘shgan yozuvchilardan biri Tog‘ay Muroddir.

Ta’kidlash joizki, Tog‘ay Murod xalq tilining rango-rang boyliklarini juda katta zavq-shavq va teran ilmiy idrok bilan egallagan. Diqqatga molik biror bir voqea-hodisadir, urf-odattir, iboradir, so‘zdir, yozuvchi ularni bevosita xalqning ichidan izlaydi, ularning ma’no qamrovlari, injaliklari, sir-u sinoatlarini xalq lafzining o‘zidan o‘rganadi. Yozuvchining xalq iboralaridan foydalanish mahorati, uning frazeologik novatorligi qator ilmiy tadqiqotlarda o‘rganilgan. Chunki, Tog‘ay Murod qo‘llagan frazeologizmlarning aksariyatida madaniy-milliy konnotatsiya kuchli, ularda milliy madaniyatning ruhi, “izi” mavjud.

O‘zbek xalqining nikohlash marosimi, unashtirish odati bilan bog‘liq iboralar tarkibida somatik so‘zlar faol qatnashadi: *boshlarini qovushtirmoq*, *boshlarini biriktirmoq*, *boshlarini qo‘shmoq* “kelin-kuyov qilmoq”; *boshini ikkita qilmoq* “uylantirmoq”; *bir yostiqa bosh qo‘ymoq* “turmush qurmoq”; *boshini bog‘lamoq* “kelin qilib olishga shartlashib kelmoq” va h.k. Tog‘ay Murodning “Oydinda yurgan odamlar” asarida qo‘llangan *boshi ochiq* (“*Ayol zoti azzancha xo‘rlikni ko‘taradi, azzancha tahqirlashni ko‘taradi. Ammo “boshi ochiq” degan gapni ko‘tarolmaydi!*”¹) iborasi “hali turmush qurmagan, juftini topmagan” ma’nosi bilan birga “turmushidan ajrashgan” ma’nosini o‘zida mujassamlashtiradi. Shuningdek mazkur asardagi *boshini aylantirmoq* (“*Hali o‘g‘lingizning boshini shunday aylantirayin-shunday aylantirayin...*”²) iborasi “esankiratmoq”, “fikir-u xayolini o‘ziga qaratmoq” ma’no semasiga ega.

A.Isayev o‘z tadqiqotlarida somatik leksemalarning frazeologizmlarni shakllantirishdagi o‘rnini, xususan *ko‘z*, *bosh*, *yuz*, *bet* kabi leksemalarning frazeologizmlarni shakllantirishda faol ekanligini ta’kidlaydi³. Shuni aytish lozimki, mazkur tadqiqotlarda somatik leksemalarning frazeologizmlarni shakllantirishdagi o‘rni va xususiyatini ilmiy tahlil qilishga emas, balki til materiallarini qayd qilishga ko‘proq e’tibor qaratilgan. Tilimizdagi *qo‘l*, *oyoq*, *yuz*, *bet*, *quloq*, *ko‘z* kabi so‘zlar inson tana a’zolarining birini ifodalashi bilan somatik leksemalar sanaladi. Ammo shu so‘zlar ishtirokida *shakllangan ko‘zini shamg‘alat qilib*, *ko‘z ochib yumguncha*, *boshini qovushtirmoq*, *tilini biriktirmoq* kabi frazeologizmlar insonning tana a’zolarini ifoda etmaydi. Shu bois ularni somatik frazeologizmlar deyish munozarali.

Tadqiq etilayotgan asardagi iboralarda somatik so‘zlar faol qo‘llanganining guvohi bo‘lish mumkin. Jumladan, *qo‘lini yuvib qo‘ltiqqa urmoq* (“Aqalli, bir, bir yomonligimizni ko‘rsa bo‘ldi!

¹ Tog‘ay Murod. Oydinda yurgan odamlar. Qissa. –T.: “Sano-standart” nashriyoti, 2017. 156-bet.

² Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 73-bet.

³ Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1977. - 22 с.

Bizdan qo‘lini yuvib, qo‘ltiqqa uradi.¹⁾, “ixlosi qaytib, ishonmay qo‘yib, diqqat-e’tiboridan soqit qilmoq, *qo‘liga qaramoq* (“Lekin Denov do‘xtirlariga bormanglar, qo‘lga qaraydi.”²⁾) frazasi “kimningdir qaramog‘ida, boquvida bo‘lmoq” mazmunini anglatsa-da, bu yerda “moliyaviy ahvoriga qarab munosabat bildirmoq” ma‘nosida qo‘llangan. *Qo‘lini halollamoq*(“*Shoymardon ferma mudir o‘g‘li qo‘lini halolladi. To‘shakda yotmish o‘g‘il ko‘nmadi. Yuzini goh o‘ng tarafga, goh chap tarafga burib yig‘ladi*”³⁾) barqaror birikmasi bolani sunnat qilishlikni anglatadi. Ushbu amal payg‘ambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallamdan biz, musulmonlarga merosdir. Bu diniy qarash xalqimizning azaliy qadriyatiga aylangan.

O‘zbek tilida *oyog‘i tortmadi* iborasi faol qo‘llanadi. Ushbu ibora qayergadir borishiga ichki bir tuyg‘usining qarshilik qilayotganini his qilmoq ma‘nosini beradi. Tog‘ay Murod ushbu iborani teskari ma‘nosida qo‘llaydi: “Onamiz bo‘lsa, tushlik olib kelavermadi. Otamiz *oyog‘i uyiga tortdi*”⁴⁾. Ya‘ni otamiz ichki bir tuyg‘u bilan uyiga borishni xohladi. Biror ishni boshlashda qalbiga quloq solish millatimiz vakillariga xos fazilatligi shu jumladan ko‘rinadi.

O‘zbek tilining frazeologik boyligida *ko‘z leksemasi* ishtirokida shakllangan frazeologizmlar sonining ko‘pligi va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ko‘z leksemasi to‘g‘ri ma‘noda, fe‘l esa ko‘chma ma‘noda qo‘llanib, frazeologik ma‘no yuzaga keladi. Frazeologik ma‘no esa ko‘z leksemasining mantiqiy asosiga qurilgan fe‘l frazeologizmlarni shakllantiradi: “*Zarra boshidan hayotga kattalar ko‘zi bilan qaradi*”⁵⁾. Darhaqiqat, asar qahramoni Oymomo sag‘ir bo‘lib, hayotda o‘zini ortiqcha his qilib o‘sgani uchun ham, dunyoni boshqa ko‘z bilan ko‘ra oldi, bolalikni his qilmadi. Ammo bu ibora bundan kengroq mazmun ham ifodalaydi. O‘zbek madaniyatida bolalarni erta mustaqil fikrlashga o‘rgatish, hayot ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida oilalarda bolaga nisbatan kattalarga munosabatda bo‘lgandek muomala qilinadi. Vaholangki, bolalar ham kattalardek fikrlaydigan bo‘lib voyaga yetadi. Shunday bolalarga nisbatan “Bo‘lar bola boshidan ma‘lum” maqoli ham qo‘llaniladi.

Asarda ko‘z somatik so‘zidan hosil bo‘lgan *ko‘z uzmadi* (*tikilib qarab turmoq*) iborasi ham lingvomadaniy xususiyatni yoritishga xizmat qilgan. Xalqimizning milliy urf-odatlaridan biri nikoh to‘yida bo‘lib o‘tadigan oyoq bosish marosimidir. Nikoh o‘qiladigan kun qizlar bazm qilishadi. Kuyov jo‘ralar qizlar bilan aytishuvlar qilishadi. Shunday marosimlarimiz “Oydinda yurgan odamlar” asarida ham go‘zal ifodasini topgan: “*Kelin kuyov oyog‘idan ko‘z uzmadi...Bo‘zbolalar kelin-kuyov poyida davra qurdi. Qizlarga hazil-mutoyiba gaplar otdi. Ko‘zlar o‘ynadi, ko‘zlar chorladi*”⁶⁾. Ko‘z leksemasi sifat leksema bilan birikib, ikki a‘zoli birikmaga teng sifat frazeologizmlar hosil bo‘ladi: *ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar, ko‘zi och, ko‘zi ochiq, ko‘zi tirikligida, ko‘zi tor, ko‘zi to‘q, ko‘zi o‘tkir, ko‘zga ko‘rinarli* kabilar. Xuddi shu holat ko‘z leksemasining modal ma‘noli so‘z bilan birikishida ham namoyon bo‘ladi: *Ko‘rishga ko‘zi yo‘q. Otishga o‘qi yo‘q.*⁷⁾

O‘zbek xalqi turmushida kundalik hayotda ishlatiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlari ham muayyan frazeologizmlarni shakllantirganini ko‘rish mumkin. *G‘alvirdan o‘tkazmoq*(“*Qishloqda oti odam borki, barini bittalab g‘alvirdan o‘tkazdim, barini chertib-chertib ko‘rdim*”⁸⁾), *kosasining tagi oqarmasin*(“*Omin, o‘z otangni uyingdan haydagan bo‘lsang, iloyim, kosangning tagi oqarmasin!*”⁹⁾) frazalarida g‘alvir va kosa so‘zlari orqali o‘zbek oilasi buyumlari orqali ham milliylik bo‘y ko‘rsatgan.

Xullas, frazeologizmlar dunyo, obyektiv borliq va jamiyat haqida madaniy informatsiya tashuvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Shuning uchun ham frazeologik birliklar o‘zida xalq mentaliteti va madaniyatini saqlovchi “hikmatlar xazinasi” bo‘lib, ular avloddan avlodga meros qilib qoldiriladi.

¹⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 9-bet.

²⁾ Tog‘ay Muod. O‘sha asar, 118-bet.

³⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 128-bet.

⁴⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 124-bet.

⁵⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 12-bet.

⁶⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 23-bet.

⁷⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 9-bet.

⁸⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 121-bet.

⁹⁾ Tog‘ay Murod. O‘sha asar, 56-bet.

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA INTEGRATSIYADAN FOYDALANISH

Miltiqboy SUYUNOV,

NavDPI, Boshlang'ich ta'lim kafedrası dotsenti

Muhtaram HUSENOVA,

*NavDPI, Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi (boshlang'ich ta'lim) mutaxassisligi
magistranti*

«Boshlang'ich ta'lim» jurnallarida maktab ta'limini integratsiyalash muammosiga katta ahamiyat beriladi. L.N.Baxareva o'zining «Boshlang'ich maktab o'quv mashg'ulotlarini o'lkashunoslik asosida integratsiyalash» maqolasida «Integratsiya — differensiya jarayonlari bilan birgalikda amalga oshirayotgan fanlarni yaqinlashtirish va bog'lash jarayoni bo'lib, yangi, butun, yaxlit bo'limlar yaratishga yordam beruvchi, fanlararo aloqalarni amalga oshiruvchi yuqori ko'rinishidir», deb ta'kidlaydi.

Pedagogikaning maqsadi bir xil maqsad vazifalarga ega bo'lgan turli fanlarning element va qismlarini bir butunga birlashtirishga yo'naltirilgan integratsiyani amalga oshirishda o'qituvchilarga yordam berishdir. Ko'p yillik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'qituvchilari, keyinchalik esa bitiruvchilar u yoki bu fanlarni o'rganib, shu bilim, ko'nikmalarni boshqa fanlarni o'rganishda qo'llashga qiyalib, ularga mustaqil fikrlash, olingan bilimlarga o'xshash yoki yangi vaziyatlarga ko'chira bilish ko'nikmalari yetishmayapti. Bularning hammasi boshlang'ich sinflardagi turli fanlar bo'yicha mashg'ulotlarning o'zaro kelishmovchiligi tufayli sodir bo'lmoqda. Bu holatda integratsiya bir predmet bo'yicha bilimlarni ikkinchisiga ko'chirish va faoliyatning almashinishi emas, balki zamonaviy fanlar integratsiyasi yo'nalishlarini aks ettiruvchi yangi didaktik ekvivalent (mos bo'lgan, o'xshash, keng keladigan narsa)larni yaratish jarayonidir. Boshlang'ich maktab ta'lim-tarbiyasini integratsiyalash muammosi nazariya uchun ham, amaliyot uchun ham muhim va dolzarbdır. Boshlang'ich ta'limni integratsiyalash masalasiga keyingi paytda bir qancha yondashishlar bo'ldi: darsni ikki fan o'qituvchisi olib borishi yoki ikki fanni bir darsga birlashtirib, uni bir o'qituvchi tomonidan o'tilishidan to integratsiyalangan kurslar tashkil etish, boshlang'ich ta'lim mazmunini tubdan o'zgartirishgacha. Bunga maktab ham, didaktika va metodika ham tayyor emas.

Robert Karlosning aytishicha, boshlang'ich maktab faqat o'qish, yozish va sanashni o'rgatibgina qolmasdan, bundan ham muhimroq va kattaroq masalani amalga oshirishi kerak. Chunki butun bir bola shakllantirish davrida uning intellektual faolligini rag'batlantirish, tabiiy qobiliyati singari uning keyingi muvaffaqiyatlari uchun juda muhimdir. Uzluksiz ta'lim jarayonida bilim, ko'nikma va malakalar o'quvchilarni rivojlantirishning maqsadi emas, balki vositasi sifatida qaralishiga erishish lozim. DTS da ko'zda tutilgan ta'lim mazmunini o'zlashtirish natijasi mustahkam bilim, ko'nikma va malakalar sifatida namoyon bo'lishi kerak. DTS da ko'zda tutilgan ta'lim mazmunini barcha o'quvchilar ko'nikma darajasida egallashlari shart. SHundan keyingina o'quvchining individual imkoniyati va xoxishini hisobga olgan holda bir qadar murakkabroq o'quv materiallarini taqdim etish, ular o'quv materiallari maqbul o'quv dasturlari, darsliklar va o'quv qo'llanmalarida o'z aksini topmog'i lozim. Bunda o'quvchining bilim sifati va muayyan o'quv predmetini o'rganishga qo'yiladigan talablar ham bir qadar oshiriladi. O'quvchilarning bilim darajasini oshirishda ta'lim mazmunini integratsiyalash, unda ta'lim mazmuniga singdirilgan barcha tushunchalarni tabiiy-ilmiy hamda ijtimoiy gumanitar sohaga oid bilimlar sifatida taqdim etish muhimdir. Yurtboshimiz Mirziyoyev Shavkat Miromonovichning: «Yoshlarimizning milliy va umumbashariy qadriyatlar ruhida, har tomonlama sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi uchun ta'lim-tarbiya sohasida ulkan o'zgarishlar amalga oshirilmoqda», -degan fikrlari o'rinlidir.

Shunday ekan, o'quvchilarni bilim sifatini oshirishda qo'llaniladigan fanlararo integratsiyalash mumkin bo'lgan ayrim mashg'ulot turlari bilan tanishaylik:

Ona tili va o'qish integratsiyasi. Ona tilining maktabda fan sifatida boshqa o'quv fanlari bilan aloqasi asosan, har xil yo'nalishlarda qarab chiqilishi mumkin. Odatda, ona tili boshlang'ich sinflarda o'quvchilarni og'zaki va yozma nutqlarini rivojlanishida asosiy o'rin tutadi. Shunday ekan, ona tili barcha fanlar bilan bog'liq bo'ladi, chunki til hamma fanlarni ta'riflash uchun zarur vosita demakdir. Til orqali haqiqatning hamma tomonlari ko'rinadi. Tilni o'rganmasdan turib, aqliy

faolit qilish mumkin emas. Til qurol sifatida har qanday fandan o'quvchi bilim olishi shart bo'lgan sharoitlardan biridir. Ona tili maktab ta'limida fan sifatida ko'p qirrali hodisadir va boshqa fanlar bilan aloqasi mazmunangina emas.

Ona tili va tabiatshunoslik integratsiyasi. Ona tili va tabiatshunoslik fanlari uyg'unlashtirilgan darslarda fanlar va tabiat hodisalarini ta'sirchan qabul qilish doimo bolalarning nutqini o'stirish ishlariga bog'liq. O'qituvchi o'quvchilarga o'simliklar, hayvonlar, odam tana a'zolari to'g'ri aytishga o'rgatadi, kuzatish natijalarini aytib borishni taklif etadi. shunday qilib, bolalar o'rgangan so'zlar,

Sh.M.Mirziyoyev "O'zbekiston yoshlariga bayram tabrigi" 2018-yil 30-iyun ularning tushunchalarida tasavvurlar, aniq hodisalarga bog'lanadi, hayotiy mazmunga to'ladi. Bu esa bolalarni tabiatga bag'ishlangan hikoyalar, maqollar, she'rlarni ongli ravishda o'qish, yozishga tayyorlaydi, ko'rganlari haqidagi matnni katta qiziqish bilan o'qishadi yoki o'qituvchi bilan suhbatlashganlarini yaxshiroq tushunadilar.

Ona tili va musiqa fanlari integratsiyasi. Bir qarashda bu fanlar birligi murakkab tuyuladi, ya'ni integratsiyalash imkoni cheklangan. Shuning uchun ham bu ikki fanni qanday integratsiyalash masalasiga e'tiborni qaratmoqchimiz. Ona tili darsida o'quvchilar e'tibori nutqni to'la o'zlashtirilishiga qaratiladi. Musiqa darsida esa o'rganiladigan material – bu musiqa va qo'shiqlar. Agar ikki fan uyg'unlashsa, u holda ikki kuch, ya'ni nutq va musiqa birlashadi. Ona tili va musiqa darslarida biz tovush tiniq aytilishiga ko'proq e'tiborni qaratamiz. Chunki nutq va qo'shiqning o'zro aloqasi chuqurroq va bu aloqa asrlarga borib taqaladi.

Ona tili, tasviriy san'at va mehnat ta'limi bilan integratsiyalash.

Bu fanlar integratsiyasi o'quvchilar aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishda fikrlashlarini faollashtirishda tevarak-atrofdagi tasavvur qilish, shu bilan birga nutq va emotsional holatlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi.

Ona tili va tasviriy san'at mujassamlashgan darslarda o'rganish maqsadi tasviriy san'at na'munalari bo'ladi. materialni bayon qilishda o'qituvchi bolalarga rassom tarjimai holi bilan tanishtiradi, rasm yaratish jarayonini ta'riflab beradi. Shu bilan birga asarni muhokama va tahlil qilinadi.

Rasm bilan tanishish natijasida bolalar rasmda tasvirlangan holat bilan hayotda kuzatgan holatlarini solishtirishni, bu esa, o'z navbatida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Rasm tasvirlari ona tili darslarida yorqin taassurot manbai bo'ladi, bolalarning his-tuyg'ulariga ta'sir qiladi. O'quvchilarni ongliravishda savodli bo'lishlariga asos bo'ladi. Chunki insonning his-tuyg'usi san'atni qabul qiluvchi fikrlash va nutq o'zaro bog'liqdir. Rasm bilan ishlash o'quvchilarning nutq faoliyatini shakllantiradi va ularning so'z zahiralarini boyitadi.

SIFAT KESIMNING KO'CHISHI

Mohinur SALIMOVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti magistratura 2-bosqich magistranti

Nutqda gapning murakkablikdan maxsus vositalar (transformatsiya vositalari) bilan qayta shakllantirib, sodda gapga yoki sodda gapni til birliklari yordamida murakkab gapga aylantirish imkoniyatiga ko'chish hodisasi deb qaraladi. Shuning uchun gapning murakkab ko'rinishga ega bo'lgan ko'rinishini uning o'ta sodda ko'rinishga aylantirish nutqimizda mana shunday rang-baranglikka va ulkan imkoniyatlarga ega bo'ladi va fikrni xilma-xil murakkablik darajasida ifodalashga imkon beradi. Masalan, ko'chirma gapli qo'shma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantirish murakkab gapni sodda gapga aylantirishning bir ko'rinishi sanaladi: – *Kozimjon, ichkari kir, kennoyingning ko'nglini so'ra, – dedi qarindoshlardan biri "shaharlik"ning tirsagidan ushlab ro'paradagi eshikka yo'naltirarkan* gapini Qarindoshlardan biri Kozimjonning tirsagidan ushlab ro'paradagi eshikka yo'naltirgan ichkariga kirib kennoyisidan ko'ngil so'rashni aytdi. Uch sodda gapdan iborat bo'lgan qo'shma gap bir soddaga aylantirilgan.

Sifat kesimining qaralmishga ko'chishi ko'p kuzatiladi, ular turlicha sintaktik vazifa bajarib keladi:

1. Bunday ko'chgan so'z ega vazifasida kelgan:

a)Ko‘chish shakl yasovchisini qo‘shish va tuslovchini egalik qo‘shimchasiga almashtirish bilan amalga oshirilgan: *Sherali xamon o‘ychan o‘tirar,... ma‘yusligi yozilmasdi... Balki tinimsizligi unga kuch bag‘ishlar.*

b)Ko‘chishda ekan yordamchisi qatnashganda, tuslovchi o‘rniga egalik qo‘shimchasi qo‘shiladi: *Saodat kampir...harakatlaridan shijoatli va chaqqon ekani bilingan, erkaksimon xotin edi (P.Qodirov, Qora ko‘zlar). Gap aslida Saodat kampir ...harakatlaridan shijoatli va chaqqon edi, erkaksimon xotin edi, bu bilinib turardi tarzida tiklanadi.*

2. Ko‘chish vositasiz to‘ldiruvchi vazifasida kelgan:

3.Ko‘chish -lik shakl yasovchisini qo‘shish va tuslovchi qo‘shimchani egalik qo‘shimchasiga almashtirish bilan amalga oshirilgan: *U tirikligimni...sekingina oyimga so‘zlasin // Men tirikman va u buni sekingina oyimga so‘zlasin. O‘sha kun... tantiligingizni...ko‘rib quvondim. // Siz tantisiz, o‘sha kuni buni ko‘rib quvondim Norqo‘zi... to‘qayni o‘zlashtirishda ishlashga tayyorligini bildirdi. // To‘qayni o‘zlashtirilmoqda, Norqo‘zi bunda ishlashga tayyorligini bildirdi.*

2) Ko‘chish yuqoridagicha kechgan, lekin bo‘lishsiz shakldan amalga oshirilgan holat ham mavjud: *Lekin Feruza Norqo‘zining savoliga javob berishga tayyor emasligini aytdi. // Lekin Feruza aytdiki, Norqo‘zining savoliga javob berishga tayyor emas.*

Qo‘shma gapning sodda gapga ko‘chishida ekan yordamchisi qatnashgan 5 ta misolni keltirmoqchimiz:

A) ekan yordamchisidan keyin egalik qo‘shimchasi qo‘shilgan: *Lekin u taqdir temirini sindirishdan ojiz ekanini tez angladi. // Lekin tez angladi: u taqdir temirini sindirishdan ojiz ekan.*

B) ekan yordamchisidan keyin -lik shakl yasovchisi qo‘shilib, so‘ngra egalik qo‘shimchasi qo‘shilgan: *...uning ...baxtli bo‘lishidan manfaatdor ekanliklarini ro‘y-rost aytayaptilar. // Ro‘y-rost aytayaptilar: ular uning ...baxtli bo‘lishidan manfaatdor ekanlar.* Bu misolda nazarda tutilgan bajaruvchi ko‘p bo‘lgani sababli transformaga III shaxs ko‘plik egalik qo‘shimchasi qo‘shilgan.

4) Ko‘chishda bo‘l- yordamchisi qatnashib, o‘tgan zamon yasovchisi –ga sifatdosh yasovchisiga, tuslovchi egalik qo‘shimchasiga almashtirilgan: *Baxtli bo‘lganini o‘z ko‘zingiz bilan ko‘rasiz, xolajon // U baxtli bo‘lgan, buni o‘z ko‘zingiz bilan ko‘rasiz, xolajon.*

4. Bunday ko‘chish, misollarimizning ko‘rsatishicha, hol vazifasida ham kelgan. Quyidagi misoldagi transformatsiyalashda bo‘l- yordamchisi qatnashib, o‘tgan zamon yasovchisi -gan sifatdosh yasovchi tuslovchi egalik qo‘shimchasi bilan almashtirilgan, sintaktik vazifa ko‘rsatkichi sifatida uchun ko‘makchisi qo‘shilgan: *...shu g‘arib cholg‘a bir tanga topib berishdan ojiz bo‘lgani uchun qattiq xafa bo‘lib...*

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ot kesim bilan ifodalangan kesim qaralmishga ko‘chganda, ega, to‘ldiruvchi hamda hol vazifalarida kela oladi va qo‘shma gap sintaktik ko‘chish asosida sodda gapga aylantiradi.

“DEVONU LUG‘OTIT TURK”ASARIDA QO‘LLANGAN HAYVON NOMINI BILDIRUVCHI O‘G‘UZCHA SO‘ZLAR

Gulshanoy ABDUXALILOVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti 1-kurs magistranti

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk ” asari o‘sha davr xalqlar tili uchun asosiy manba bo‘lish bilan bir qatorda, asarda tabiat va tabiat hodisalariga doir-yer va suv, tog‘ va cho‘l,iqlim va osmon, hayvon va o‘simlik singarilarga bog‘liq yuzlab xalq so‘z-terminlarni, maqol va iboralarni topish mumkin. “...Shunday so‘zlarki, xilma-xil, sodda va sermazmun. Bularni yig‘ish uchun Mahmud ko‘p yillar sayohat qilgani, har bir hodisaga, har bir qabilaning so‘zlariga diqqat bilan e‘tibor berganligi ko‘rinib turibdi. “Men buni Qonigutda Yag‘mo qabilasidan eshitdim”, “ishonchli bir buxorolik olimdan va nishoburlik boshqa bir ishonchli olimdan shunday eshitgan edim”, “Men Farg‘onada, kishilarning buhoq kasalining sirini so‘raganimda shunday javob bergan edilar”...va hokazo”¹.

¹ Hasanov H. Mahmud Qoshg‘ariy (Hayoti va geografik merosi).-T.,1963-B.18.

Asarda qoʻllangan oʻgʻuzcha soʻzlarni mavzuiy guruhlarga ajratish shuni koʻrsatdiki, hayvon nomlari oʻgʻuzcha soʻzlar tarkibida anchani tashkil qiladi. Quyida hayvon nomlariga oid devonda uchrovchi oʻgʻuzcha soʻzlar tahlil qilinadi.

Qoshgʻariy devonda azīr leksemasini hayvon turi maʼnosida keltiradi*:

Azīr-Ayiq; bu soʻz shu matalda ham keladi: awçı hōçā al bilcā azīr ança jol bilip – ovchi qancha ov hiylalarini bilsa, ayiq ham shuncha qochish yoʻllarini biladi. Bu maqol ikki tajribali kishi tortishib qolganda soʻzlanadi.¹

Mazkur asarni hozirgi oʻzbek adabiy tilidagi tabdili yaratgan tilshunos olimlar Gʻ.Abdurahmonov va S.Mutallibov devon yuzasidan tuzilgan indeks lugʻatda yuqoridagi soʻzga taʼrif berar ekan uni oʻgʻuz, qipchoq, yagʻmo qabilalari tilida ishlatilishini keltirib oʻtgan.²

Devonda tuya leksemasi bir nech xil koʻrinishda uchraydi:

Tōwōj-tuya. Bu soʻz birlik va koʻplikka qoʻllana beradi. Bu soʻz ikki mahraj orasida qoʻllanadi. Lekin oʻgʻuzlar dōwā dedilar.(III,245-b)

Bundan koʻrinib turibdiki, turkiy tilda tuya leksemasi Tōwōj shaklida ham, oʻgʻuzcha variant boʻlmish dōwā shaklida ham uchragan.

Bir oʻrinda Qoshgʻariy iḥāk leksemasiga quyidagicha taʼrif bergan:

Iḥāk-sigir, oʻgʻuzlar toshbaqaning urgʻochisini iḥāk deyishadi.(I,135-b)
Indeks-lugʻatda esa ushbu leksika omonim soʻz koʻrinishida keltirilgan:

Iḥāk I – sigir

Iḥāk II- urgʻochi toshbaqa (oʻgʻuz)³

Hayvon nomlaridan echki soʻzi kēçi tarzida(III,238-b), chumchuq soʻzi cēçā shaklida(III,238), jins orqali ifodalangan urgʻochi mushuk birikmasini yuzaga chiqarish uchun oʻgʻuzcha чэтык tarzida(I,369-b) ifodalangan.

Bundan tashqari devonda bir necha oʻrinlarda hashorot nomlari ham uchraydi. Xususan, chigirtka soʻzi hozirgi oʻzbek adabiy tildagi variantidan biroz farqlanga holda qoʻllanilib, unga quyidagicha taʼrif berilgan:

Чөрыркә-chigirtka(oʻgʻuzcha). Turklar bu soʻzini uning uchmasidan oldingi holiga qoʻllaydilar. Koʻp bolalar va askarlar shunga oʻxshatiladi: Чөрыркә тәк cы-chigirtkadek koʻp askar.(I,451-b)

Yjāz leksemasi kichik chivin maʼnosida qoʻllangan (I,112-b). Devondagi ikki harfli toʻrtliklar boʻlimida bi leksemasi bir necha xil maʼnoda qoʻllangan:

Bi-biya.Turklarda, ammo oʻgʻuzlarda emas.

Bi- bu soʻzning bōj shakli ham bor. Bir xil qurt-qoʻngʻiz (oʻgʻuzcha).(III,224-b)

Yuqoridagi misoldan koʻrinib turibdiki, bi leksemasining biya maʼnosida ishlatilishi oʻgʻuzlarga tegishli emas, faqat qurt-qoʻngʻiz, yaʼni hasharotni bildirgan maʼnosigina oʻgʻuzcha hisoblanadi.

Chumoli maʼnosini ifodalovchi ikki birlik devondan oʻrin olgan:

Қарінча-chumoli(oʻgʻuzcha) (III,385-b)

Қарінчақ-chumoli (oʻgʻuzcha) (I,460-b)

Mahmud Qoshgʻariy qush nomlariga ham bir necha oʻrinlarda toʻxtalib oʻtadi:

Тәһилрүч- doʻlangich deyilgan bir qush (oʻgʻuzcha)(III,398)

Toj – tuy deyilgan qush. Bu z harfini y ga almashtiruvchilar tilidir. Bu soʻz toz shaklida ham talaffuz qilinadi(chigilcha). (III,155-b)

S.Mutallibov devonda bu variantni chigilcha soʻz deb izohlanishiga qaramasdan, asar yuzasidan tuzilgan indeks-lugʻatda uni oʻgʻuzcha soʻzlar qatoriga qoʻshgan:

Toj. V.-bir xil qush(oʻgʻuz)⁴

Devonda qoʻchqor soʻzi қоч shaklida uchraydi:

Қоч-qoʻchqor. Bu oʻgʻuzcha. Asli қочиңар dir. (I,311-b)

¹ Mahmud Qoshgʻariy Devonu lugʻotit turk-T.,1963-I tom, B-98.

*Keyingi oʻrinlarda “Devonu lugʻotit turk” asaridan olingan parchalarda soʻng qavs ichida sahifasi bilan koʻrsatiladi.

² Devonu lugʻotit turk Indeks-lugʻat-T.,1967-B-13.

³ Devonu lugʻotit turk Indeks-lugʻat-T.,1967-B-98.

⁴ Devonu lugʻotit turk Indeks-lugʻat-T.,1967-B-273.

XI asr leksikasining yorqin yodgorligi bo'lmish "Devonu lug'otit turk" asarida hayvon, parranda, hasharot nomlari bilan bir qator hayvonlarga tegishli boshqa so'zlar, ov bilan bog'liq leksik birliklar ham uchraydi: av-ov(I,68-b), аѣк-qush tumshug'i(I,98),jyґdy-tuyaning uzun yungi(I,67-b) va boshqalar.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, devonda uchrovchi o'g'uzcha so'zlar hozirgi o'zbek tilida deyarli uchramaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, shevashunos, prof F.A.Abdullayev "...Mahmud Qoshg'ariy lug'atida o'g'uzcha deb qayd qilingan(ko'pincha qayd qilinmagan ham) ayrim so'zlar hozirgacha faqat o'g'uz tilarida va o'zbek tilining o'g'uz shevalarida uchraydi, xolos. Qarluq va qipchoq gruppasi tillarida yo uchramaydi, uchrasa ham passiv lug'atda bo'lib *dial.* yoki *obl.* pometasi bilan keltiriladi"deb ta'kidlab o'tgan edi.¹

Yirik fransuz sharqshunos olimi P.K.Juze bu asar haqida shunday degan edi: "Mahmudning bu tekshirishlari shu qadar keng va chuqurki, hatto bunday asar XIX asrda yozilganda ham unga shon-sharaflar bo'lardi. Uning asari bamisoli turkiy qomusdir".² Shunday ekan bu asar til kabi tuganmas xazinadir. Keyingi tadqiqotlarda asar yuzasidan mukammal o'rganish davom ettiriladi.

**THE CONCEPT "FAMILY" IN THE ENGLISH LINGUISTIC
VIEWS OF THE WORLD
Elshod RAJABOV (NSPI)
Scientific adviser: dots. B.P.Zaripov (NSPI)**

The most important research object in cognitive linguistics is the concept. Concepts act as structural and substantive elements of the conceptual system of personality and provide a process for processing information that reflects subjective human experience in accordance with certain categories and classes that are formed in society. Concepts and conceptual systemic problem, which is the main object of study of cognitive linguistics, is to study the conceptual system of linguistic units at the modern stage of linguistics and to master a new area of linguistics. Concepts act as components of our awareness of the world and our knowledge of the environment.

The modern cognitive paradigm in linguistics has updated several concepts and the updating of traditional terms and concepts is often accompanied by their rethinking. Such a paradigmatic rethinking concerns, first of all, the term concept. This is perhaps the term most frequently encountered in modern research, which cannot be called new, but it is also quite difficult to perceive unambiguously. Man, as a carrier of speech, synthesizes in himself and at the same time analyzes a huge amount of information received by his brain through verbal and non-verbal means and is also the main unit of culture. The purpose of cognitive linguistics is to understand how the world understands, categorizes, classifies and processes, gathers knowledge, and which systems provide different types of information.

Every nation's linguistic view of the world is the reflection of the national mentality of this nation. The concept as a mental implication has special national features associated with the view of the world, culture, customs, beliefs, fantasies and the nation's history. The concept "family" is one of the key concepts in the English culture.

As a phenomenon, family includes a certain number of close people bound by sibs. Over the centuries family has been the most stable social element of different nations. It has been family where the national culture has been preserved and passed. Children are born and brought up in a family and this means that mankind provides future generations.

The concept of "family" is disclosed as follows: "Family is a group of people consisting of a husband, wife, children and other close relatives living together". In the given definition, we can distinguish such factors as "parents", "children" and "cohabitation". As for the "close relatives", this feature is quite amorphous in nature and does not make it possible to focus on the image of someone specifically. So, you might think that by these "close relatives" we mean the parents of

¹ Abdullayev F. "Devonu lug'otit turk" asarida o'g'uz komponentining o'rin masalasi. // O'zbek tili va adabiyoti, 1971, 5-son, 51-56-betlar.

² П.К.Жузе Диван лугах ат-турк. «Известия Восточного факультета Азербайджанского Государственного университета». Т.І.,Баку, 1926, стр.75-94.

parents, i.e. grandparents, but it can also be brothers and sisters of parents. On the other hand, the official status of people living together is not emphasized here.

To analyze explicational specificity of the concept “family” it is necessary to take a look at the interpretation of this word in dictionaries. The Oxford English Dictionary distinguishes several meanings of the word family, all of which are related to the main nominative, i.e. we are talking about relatives living together. So the first value is defined as “a group consisting of one or two parents and their children” (Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2005, p.455)

The second meaning of the word family is defined as “a group consisting of one or two parents, their children and close relations” (Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2005, p.455)

The third meaning of this word is defined as follows: “all the people who are related to each other including those who are now dead” (Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2005, p.455)

The fourth meaning of the word family in the Oxford Dictionary is defined as “a couple’s or a person’s children especially young children: They have a large family” (Oxford Advanced Learner’s Dictionary, 2005, p.455)

This is how the basic nominative meaning of the word family is defined. In other words, here we are not dealing with differences of a lexicographic nature, but with an attitude to a fact that is conceptual in nature.

The analysis of lexico-semantic field of the concept “family” represents itself as one of the major methods of concept research. I.A.Sternin highlights in his work “The Methodology of linguistic and conceptual analysis” that: “Concepts are organized internally on field basis – nucleus, nearest, farthest and outermost periphery, the structure of concept includes sensuous image, information, content and interpretative field. Interpretative field of concept includes cognitive features which interpret information content of concept. They include evaluations of concept’s denotation, the emotions invoked by it, prescriptions, prohibitions, pragmatic features, information about kinds, types and varieties of phenomenon, about typical representative of this phenomenon and as well as these, multiple peripheral features of encyclopedic and individual character which are derived from the information content of the concept. A paroemiological zone of the concept is included in to the interpretative field – the interpretation of the concept which is contained in national paroemia. The paroemiological zone of the concept is understood as the whole of statements and ideas of the phenomenon which is reflected by the concept in national paroemia – proverbs and sayings”. (Sternin, 2006).

There are some fields included into the semantic field of family:

1) The field of everyday life (home, house, stove, bread and salt, mash): *Visitors at home bring happiness. Even a small house needs maintenance. Each house is kept by its owner. You have to care about everything while living at home.*

2) The field of family relationships (father, mother, husband, wife): *Husband without wife is like a goose without water. Husband and wife are one soul. Husband is support of family.*

3) The field of abstract concepts (motherland, home country): *There is no better place than Motherland. You have to be able to defend your Mother country.*

In the “Russian-English Dictionary of Proverbs and Sayings” by A.Margulis and A.Kholodnaya, some proverbs with the family component are recorded. This is “*Men with the smallest income have the largest families*”, “*You may choose your friends; your family is thrust upon you*”. The meaning of the first comes down to the assertion that poor families are usually large. The second states that we choose friends, family – no. thus, the first establishes some equality, and association of poverty and large families. Second – such signs as “submission”, “lack of choice”, “dominance”, “supremacy”.

The analysis showed that in the semantic structure of the word family, as well as in the structure of stable syntagmas, phraseological units, proverbs and sayings, a fragment of the concept of “family” is reflected. These fragments are significant for national mentality in a cognitive sense. In other words, the system of such signs makes up the content of any concept in the collective consciousness of the people, including the concept of family.

SOTSIOPRAGMATIKANING SHAKLLANISHI, TARAQQIYOT DOIRASI, JAHON TILSHUNOSLIGIDA O'RGANILISHI

Bibisora AXTAMOVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d (PhD) N.J.Yarashova

Til insoniyatga berilgan eng muhim tafakkul omili hisoblanib, ongli mavjudot bo'lmish inson aql-zakovati mahsuli, ijtimoiy munosabat va taraqqiyotning birlamchi omili Inson so'zi uning mafkurasini belgilaydi. Inson o'z nutqi orqali obyektiv olamga bo'lgan munosabatini ifoda etadi, shu bilan birga, milliy o'zligini ham namoyon etadi, dunyoqarashi, ongi, idroki, hissiyoti, e'tiqodi, hayotiy tajribasi, umuman, inson ijtimoiy faoliyatida namoyon bo'luvchi siyosiy-mafkuraviy, falsafiy, axloqiy, diniy va estetik qarashlari uning so'zlashuv jarayonida aks etadi. Inson va uning jamiyatdagi roli, yurish-turishi, faolligi, nutqi, tilini o'rganish tilshunosligimizda ham yangi yo'nalishlarning jadallik bilan o'sishiga, rivojlanishiga asos bo'lmoqda. Jumladan, lisoniy shaxs muammosi markaziy o'rinda turadigan antroposentrik tilshunoslikning lingvokulturologiya, psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiopragmatika, lingvopragmatika, lingvoperonologiya kabi tarmoqlariga oid taraqqiyot tilshunosligimizda dolzarblik kasb etmoqda.

Pragmatika - (pragma-ish, harakat) aslida falsafiy tushuncha bo'lib, u Sokratdan oldingi davrlarda ham qo'llanishda bo'lgan va keyinchalik uni J.Lokk, E.Kant kabi faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirganlar. Pragmatika tilshunoslik fanining yangi sohalaridan biri bo'lib, uning manbasi Ch. Pirs, U. Djems, D.Dpyun, Ch.Morris kabi taniqli filosof olimlarning nomi bilan bog'liqdir. Pragmatika terminini fanga XX asrning 30-yillarida Ch.Morris tomonidan ilmiy hayotga olib kirilgan. U semiotikani semantika, sintaktika, pragmatika kabi tarkibiy qismlarga ajratadi. Tilshunoslikda pragmatikaning yangi tadqiqot obyekti sifatida yuzaga kelishi va ajralishi, yuqorida ta'kidlanganidek, Ch.S.Pirs g'oyalari, shuningdek, Dj.Ostin, Dj.R.Serl va Z.Vendlerlarning 60-70-yillardagi mantiqiy-falsafiy qarashlari asosida yuzaga kelgan nutqiy akt, Pola Graysning ma'noning pragmatik tahlili bilan uzviy bog'liqdir. Bu oqimning asosiy taraqqiyot davri XIX-XX asrlardir. Amerika va Yevropada bu targ'ibotning keng yoyilishida Ch.Pirs, R.Karnap, Ch.Morris, L.Vitgenshteyn kabilarning xizmatlarini alohida qayd etish kerak. Jahon tilshunosligida til tizimini shaxs bilan bog'liq tarzda o'rganish asosan lingvistik semantika, kognitiv tilshunoslik, psixolingvistika, pragmatik tilshunoslik, lingvokulturologiyaga oid taraqqiyotlarda namoyon bo'lgan. Xususan, V.fon Gumboldt, L.Vaysgerber, E.Sepir, B.Uorf, A.Potebniya, J.Lakoff, M.Jonson, N.Xomskiy, N.Karaulov, L.Shcherba, F.Sedov kabi tilshunoslarning ishlarida til tizimi shaxs omili bilan bog'liqlikda tadqiq etilgan. Tilning ana shunday obyektiv xususiyatiga muvofiq ravishda antroposentrik paradigmada inson asosiy o'ringa chiqariladi, til esa inson shaxsini tarkib topdiruvchi bosh unsur hisoblanadi.¹ Rus adibi S.Dovlatovning "inson shaxsiyatining 90 foizini til tashkil qiladi" degan fikrni aytgan. V.A.Maslova ta'kidlaganiday, inson aqlini insonning o'ziday, tildan, nutq yaratish hamda nutqni idrok qilish qobiliyatidan tashqari tasavvur etib bo'lmaydi.

Antroposentrik tilshunoslikning mohiyati sotsiologiya va pragmatika sohalarini kesishuvi natijasida yuzaga kelgan sotsiopragmatikada yaqqol ko'zga tashlanadi. Sotsiopragmatikaning shakllanishida J.Lich, G.Kasper, P.Braun, S.Levinson, J.Yul kabilari nomi bilan bog'liq. Sotsiopragmatikada inson omili, uning tili jamiyat bilan aloqadorlikda o'rganiladi. Til va til egalarini jamiyat doirasida xos omillar asosida tahlil qilinadi. Sotsiolingvistika va pragmalingvistika o'zaro aloqadorlikdagi sohalar bo'lib, har ikki sohaning umumiy jihatlari nutqiy vaziyat, muloqot xulqi, nutqiy odob kabi masalalarda birlashadi va bir-biri bilan chambarchas bog'lanadi. Sotsiopragmatika hurmat tamoilining keng miqyosda o'rganilishi asosida yuzaga keladi. Sotsiopragmatikaning asosiy xususiyati shundaki, u bir shaxsning ikkinchi shaxsga nisbatan hurmat, odob, e'tiborli bo'lish kabi xususiyatlarni ta'kidlab o'tadi. Bu soha insonlarning o'zaro muloqot jarayonidagi tilda aks etadigan munosabatlarini o'raganib chiqadi.

Insonlar jamiyatda yashash davomida ma'lum bir jihatlarni, holatlarni, kuzatishlarni o'zlariga oladilar, o'sha ijtimoiy muhitga mos tarzda harakat qilib, hayotda ba'zi sotsial vazifani

¹ N.Mahmudov . Tilning mukammal tadqiq yo'llarini izlab .O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent , 2012.6-7-bet

bajarib keladilar. Har bir shaxs o'zining bajarib turgan ijtimoiy imkoniyatlariga muvofiq ravishda me'yoriy nutq majburiyatiga ega bo'ladilar, bu nutq esa so'zlovchi bajarayotgan ijtimoiy vazifa xususida ma'lumot beradi. Buni nutqning sotsial xoslanishi deb yuritish ham mumkin. Ma'lum ijtimoiy vazifa bajaruvchi har qanday inson nutqi kasb nuqtayi nazaridan maxsus til belgilariga ega bo'ladi. Bu tushunchalar esa psixologik, mantiqiy hamda falsafiy munosabati bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Aynan shu jihatlarni sotsiopragmatika sohasida o'rganib chiqiladi.

Bugungi kunda sotsiopragmatika fanlararo soha bo'lib, uning doirasida ko'plab mantiqiy, falsafiy, ijtimoiy-psixolingvistik, uslubiy, ijtimoiy yo'nalishlar bilan kesishgan. Sotsiopragmatikaning shakllanishi tilshunoslikning ilmiy tushunchalarini qayta taqsimlashdagi o'zgarishlar bilan bog'liq. Sotsiologiyaning rivojlanishi pragmatikaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Nutqdagi oshkora va yashirin ma'nolarni tadqiq-u tahlil qilish, insonning o'zligini nutqi orqali namoyon etishi kabi masalalarni o'rganish bugungi o'zbekona tafakkur tarzi, milliy mafkura va milliy g'oya tushunchalarining mohiyatini ochishda muhim o'rin tutadi.¹ Sotsiopragmatika aynan shu orqali matndagi yashirin ma'nolarni ilg'ash, ularning tag ma'nolarini ochish va tushuntirish, ularning jamiyat va shaxs o'rtasidagi aloqasini anglash kabi vazifalarni o'z oldiga qo'yadi. So'zlovchining munosabati esa nutqiy aktlar orqali shakllanadi. Shu o'rinda tilshunos olimlardan biri V.V.Petrovning til haqidagi quyidagi fikrlarini eslab o'tish joiz: "Inson qaysidir tilga xos semantik bilimlarsiz so'zlashi yoki anglashi mumkin emas, ammo o'sha tilga xos semantik bilimlar egasi bo'lishning o'zi ushbu tilda so'zlash va anglash uchun kifoya qiladi degani emas, masalan, musiqali pyesa mazmunidan ogohlik uning ijrosi uchun yetarli bo'lmaydi, buning uchun, eng asosiysi, ijro mahorati, layoqatiga ham ega bo'lish lozim".²

Muloqot jarayonining asosiy maqsadi bo'lgan axborot uzatish va qabul qilishda sotsiopragmatikaning ham vazifasi katta. Xullas, sotsiopragmatik tamoyil va qoidalarning matnda faollashuvi muloqot maqsadiga erishish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N.Mahmudov. Tilning mukammal tadqiq yo'llarini izlab .O'zbek tili va adabiyoti.-Toshkent , 2012.6-7-bet
2. M.Hakimov. O'zbek pragmalolingvistikasi asoslari .- Toshkent,2013. 5-bet
3. Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. Новое в зарубежной лингвистике. Вып.-М, 1985. С.474

MATN MAZMUNI VA MODUS IFODASI

Yulduz RAHMATOVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti 1-bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: dots. R.N.Yusubova

Pragmatik qarashlarning kirib kelishi gapda modusning o'rnini chuqurroq o'rganishga kirishishga turtki bo'ldi. Masalan, *Qish keldi // Yana qish keldi // Uff, darrov qish keldi // Qish ham keldi-ya // Ura, qish keldi* kabi gaplarning hammasida bir voqea – qish faslining kelganligi haqida axborot beriladi. *Qish* va *kelmoq* so'zlari keltirilgan gaplarning hammasi uchun doimiydir. Shu bilan birga, ular turli modallik ma'nosi bilan bir-biridan farqlanadi. Ana shu farqlovchi ma'nolarni ifodalovchi so'zlar (*yana; uff; ham, -ya; ura*) gaplarning o'zgaruvchi qismlari sanaladi. Gaplarning bunday doimiy va o'zgaruvchi qismlari diktum va modus atamaları bilan nomlanadi. "Sintaktik qurilma ifodalagan obyektiv dalil, voqea diktum hisoblanadi. Ayrim mualliflar mantiq terminologiyasidan foydalangan holda, uni propozitsiya atamasi bilan nomlaydilar. Modus sintaktik qurilma orqali ifodalangan voqeaning borliqqa munosabati hamda so'zlovchining o'zi ifodalayotgan voqeaga munosabatini ifodalaydi".³ "Modus" termini holat yoki harakatning muayyan usulini belgilaydi, tilshunoslikda – so'zlovchining hukmga bo'lgan munosabatiga nisbatan modus deyiladi. Jumla mazmunini so'zlovchi bilan uzviy bog'lab turgan so'zlar, masalan, bevosita

¹ M.Hakimov . O'zbek pragmalolingvistikasi asoslari .- Toshkent,2013. 5-bet

² Петров В.В. Философия, семантика, прагматика. Новое в зарубежной лингвистике. Вып.-М, 1985. С.474

³ Mahmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Toshkent, "O'qituvchi", 1995. 26-b.

modusni ifodalovchi ohang, tovushlar, formalar, leksemalar, kirishlar fonetika, leksika, grammatikaning pragmatika tomoni orqali o'rganiladi. Masalan, "Kecha va kunduz"dagi Zebi Saltanat bilan quvlayotgan lahzada Razzoq so'fining kelib qolishi va: *Eshikdan kirar-kirmas ovozing boricha: - Bu nima qiyomat!!! - deb shovqin solishi...*da modus fonetik yo'l bilan hosil qilingan. Razzoq so'fining "ovozining boricha" baqirishi yayrab quvlaymashoq o'ynayotgan qizlarga nisbatan salbiy munosabatini ifodalaydi. Demak, «so'zlovchi ayni maqsadi, bahosi va shu kabilarni alohida takidlab ifodalash uchun predikativ tizimlarni tanlaydi, lekin bu tizimlar denotativ voqeani emas, mazkur maqsadga ko'ra modusni (so'zlovchining voqelikka munosabatini) ifodalaydi».¹

Modus adabiyotshunoslikda ham o'rganiladi, "badiiy modus" terminiga adabiyotshunoslik fanida yozuvchi pafosi deb qaraladi, muallif asarning badiiy xususiyatlarini o'zining subyektiv qarashlari bilan to'ldiradi, badiiy asar dunyosini yaratadi. Badiiy modus badiiy matnning keng qamrovli xususiyatidir. Bu estetik to'liqlikning bir yoki bir nechta tizimi bo'lib, u nafaqat qahramon va vaziyatning tegishli turini, muallifning pozitsiyasini va o'quvchining his qilishini, ularning ichki dunyolarini birlashtirishga mos keladigan ifodani nazarda tutadi. Bu talabga tilning istalgan sathi orqali kirib boriladi. Quyidagi she'rda ijodkor ohangdosh unli va undosh tovushlar orqali obrazli qiyofani aks ettirgan:

*Yaktlari oppoq, soqollar oppoq,
Boshlarda chust do'ppi, ko'zlari chaqnoq,
Chakkalarda yonar rayhon yo lola.
Chayir qo'llarida gardun piyola.* (Mirtemir).

Undoshlarning takrori va ohangdoshligi asosida nuroniy chollar tasviri vositasida dunyoning ko'rki inson ekanligi yoritib berilgan.

Olimlar badiiy modusiga mualliflik strategiyasi deb qaraydilar, ya'ni "shaxsni qayta tiklash" bilan bog'laydilar, bunda "ichki kelishilgan reja" va "badiiy tiplashtirish strategiyasi"ni nazarda tutadilar². Shaxsiyat (xatti-harakatlar, ma'naviy-axloqiy rivojlanish) ga ega bo'lgan ushbu strategiyalar estetik va badiiy sohada "tarjima mexanizmi" bo'lib xizmat qiladi. Publitsistik matn ham badiiy matnga yaqin, biroq badiiy matndan farqli o'laroq, shaxsning portret va xarakter tasviri bu matnda real beriladi. Chunki tarixiy yoki zamondosh shaxslar haqida o'quvchining o'zi xulosa chiqarishiga yo'l qo'yilmaydi, haqiqiylik ustun bo'ladi, lekin albatta, muallifning subyektiv munosabati aniq ifodalanadi. Masalan, O.Sharafiddinov tilshunos Ayub G'ulomov portreti tasvirida "Domla hali yosh, borgan bo'lsa endi 30 larga borgan, lekin barvasta, qomati tik, ikki beti qip-qizil, sochlari taroqqa bo'y bermay dikkayibroq turipti. U ancha-muncha bashang kiyingan edi — kostyum-shim yangi, hafsala bilan dazmollangan, ko'ylagi qordek oppoq, yoqasiga gard yuqmagani, bo'ynida bejirimgina bo'yinbog'. Uning o'ziga zeb berib kiyinishi yaqqol sezilib turardi." deb keltirilgan jumalarda ham tanlangan so'zlar (barvasta, qomat, tik, taroqqa bo'y bermay, bashang, hafsala bilan, qordek oppoq, gard yuqmagani, bejirimgina, zeb berib, yaqqol) muallifning ijobiy munosabatini yaqqol ko'rsatgan, o'quvchi ko'z o'ngida A.G'ulomovning mukammal tasvirini yaratgan. Bu o'rinda modus, aytilganidek, leksik birliklarning darajali munosabatning yuqori pog'onalarini egallaydigan shakllaridan foydalanilgan.

Modusning asosiy mexanizmlarini matn tashkil etadi, murakkab modus yo'nalishlari mantiqiy, hissiy va ta'sirchan chizgilar, individual qarashlar modus asosida hosil qilinadi, modus matndagi muayyan muammoni echimini topishga ko'maklashadi, muallif maqsadi, ya'ni shaxs, narsa-predmet va hodisalarni baholash, ishonch va ishonchsizlik, o'zgarishlar, vaqt va fazodagi hodisalarni taqqoslashlarga xos nuqtai nazar modus vositasida ifoda etiladi.

¹ Nurmonov A. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. Toshkent, "Fan", 1992 233-b.

² Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва, "Искусство", 1986. 38-с.

ТЕРМИНОЛОГИЯГА ДОИР АЙРИМ ИЛМИЙ ВА НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР

Феруза ТЕМИРОВА,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети магистранти

Тилшуносликда термин, терминология масалалари муҳим тадқиқот объекти сифатида қайд этилади. Бугунги кунда терминологиянинг турли муаммолари ва унинг назарий ҳамда амалий жиҳатларининг тадқиқига оид изланишларга қизиқиш ортиб бормоқда.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “термин” тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Термин – фан, техника, касб-хунарнинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси; атама”¹.

Кейинчалик А.Мадвалиев таҳрири остида нашрдан чиққан Ўзбек тилининг изоҳли луғатида термин тушунчасига анча кенг таъриф берилган: “Термин (лот. terminus – чек, чегара) Фан, техник, касб-хунарнинг бирор соҳасига хос муайян бир тушунчанинг аниқ ва барқарор ифодаси бўлган сўз ёки сўз бирикмаси; атама. Ботаник терминлари. Заргарлик терминлари. Пахтачилик терминлари”².

“Термин” тушунчаси таҳлили хорижий тадқиқотларда анча вақтдан буён амалга оширилмоқда. Жумладан, “Термин” сўзининг илк маротаба қўлланиши ўрта асрлар латин тилига тақалиб “terminus” сўзи: “boundary”- “чегара”, “limit in time”- “вақтдаги чегара” маъноларини англатган. Хорижлик олимлар Хелми Б.Сонновелд ва К.Лойенинг таъкидлашича, маълум бир соҳадаги тушунчаларни номлаш мақсадида “термин” сўзидан фойдаланиш XIX асрда бошланган³.

Демак, илм – фан, техника, санъат ва касб-хунарнинг маълум бир соҳасига оид тушунчаларни аниқ ифодалаб берувчи сўзлар ва сўз бирикмаларидан зарурат туфайли фойдаланилади. Тилшунос Г.О. Винокурнинг фикрига кўра “Терминлар пайдо бўлмайди, балки уларга зарурат сезилганда ўйлаб топилади, ижод қилинади”⁴.

Ўзбек тилининг у ёки бу соҳа терминологияси масалаларини ўрганиш XX асрнинг 20-йилларидан бир қатор ижтимоий-сиёсий, ҳарбий, юридик соҳалар бўйича терминологик луғатлар тузиш ҳамда газета ва журналларда айрим мақолалар эълон қилиш билан бошланган эди. Ниҳоят, 30-йилларнинг бошларида бу борада жиддийроқ бир иш юзага келди. Бу Улуғ Турсун қаламига мансуб, ўзбек тили терминологиясини ўрганишга бағишланган илк рисола эди⁵.

Ўзбек илмий терминологияси XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ривожлана бошлади, бу жараённинг шаклланиши ва тараққий этишида 1929 йилда Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги Тил ва терминология комитети ва Ўзбекистон янги алифбо ва терминология комитети мутахассисларининг фаолияти аҳамиятлидир.

Ўзбек тилшунос олимлари А.Хожиев, Р.Дониёровлар бу борада салмоқли ишларни амалга оширган. Жумладан, А.Хожиевнинг “Термин танлаш мезонлари”⁶ номли кичик ҳажмли рисоласида ўзбек тилидаги терминларнинг айрим жиҳатлари хусусида фикрлар билдирилган. “Эндиликда асосий вазифа бу борада йўл қўйилган хатоларни, ўзбек тилининг тараққиётига тўсиқ бўлган ва бўладиган омилларни белгилаш, уларни бартараф этиб, ўзбек адабий тилининг ҳар тарафлама ривожланиш имкониятларини, йўллари аниқлаб, уни ҳақиқий маънодаги миллий адабий тил даражасига кўтарилишини таъминлайдиган чора-тадбирлар белгилаш ва шу асосда иш олиб боришдан иборатдир”⁷.

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. З.М.Маъруфов таҳрири остида. –М.: Рус тили, 1981. 715-6.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-жилд. А.Мадвалиев таҳрири остида. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 606-6.

³ Helmi B. Sonnoveld, Kurt Loening. Terminology: applications in disciplinary communication.- Amsterdam, 1993.

⁴ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии.- Москва, 1939.- 24с.

⁵ Исмаилов Ғ.М. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Тошкент, 2011. 24-б.

⁶ Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. –Тошкент: “Фан”, 1996 й. 47 бет.

⁷ Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. –Тошкент: “Фан”, 1996 й. 5-б.

Эътиборли томони ушбу китобда ўзбек тилининг софлигини сақлашда, унинг луғат тақрибини бойитишда ички имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш масаласига эътибор қаратади. Шу билан бирга, олим ўзбек тилига рус тилидан ўзлашган айрим сўзларни шунчаки “кувиб” чиқариш нотўғри бўлишини ҳам таъкидлайди. Маълумки, тилшуносликда “пуризм” тушунчаси мавжуд. Унинг маъноси шуки, адабий тилнинг софлигини сақлашда ҳар қандай ўзлашган ва янги сўзларни чиқариб ташлашга ҳаддан ташқари интилишдир. Мисол учун, бугун тилимизга сингиб кетган айрим сўзлар – “логотип”, “паркинг”, “коворкинг”, “call-марказ”, “фрилансер”, “менежмент”, “аутсорсинг” ва бошқаларни соф ўзбек тилида ифодалаш жудаям мушкулдир. Бу ҳақда тўхталар экан, А.Хожиев қуйидагиларни баён этган: “Ваҳоланки, қайси тилдан олинганидан қатъи назар, шу тилга сингиб кетган сўзлар унинг ўз материали (ўз мулки) ҳисобланади. Масалан, эълон, шифокор, газета сўзлари араб, форс-тожик ва рус тилларидан олинганлигидан қатъи назар, ҳозирда ўзбек тилининг ўз сўзлари, ўзбек тилининг мулки ҳисобланади”¹.

Кўриниб турибдики, ўзбек тилига хорижий тиллардан ўзлашган терминларни сунъий равишда инкор этиш, уларни “сиқиб” чиқаришга бўлган уриниш нафақат тилнинг камбағаллашувига балки, унинг халқдан узоқлашувига ҳам сабаб бўлади. Чет тилларидан ўзбек тилига кириб келаётган барча сўзларни инкор этиш эмас, балки буни табиий жараён сифатида қабул қилиш лозим. Чунки, “аввало, айтиш керакки, рус тилидан ўтган сўз (термин)ларнинг кўпчилиги тил тараққиёти талабларига мос ҳолда, ўзбек тилида уларнинг ўрнини боса оладиган сўз бўлмагани учун, шундай сўзни яшаш ҳам мумкин бўлмаган ҳоллардагина қабул қилинган”².

Умуман олганда, мазкур рисолада ўзбек тилининг ички имкониятлари асосида термин танлаш масаласига алоҳида урғу берилади. Бирор бир тушунчани ўзбек тилида ифодалаш имконияти мавжуд бўла туриб, уни хорижий тилдаги муқобилига алмаштириш тўғри бўлмайди. Мисол учун, “бекат” сўзи неча асрлардан буён тилимизда мавжуд. Уни русча “остановка” сўзига алмаштириш мақсадга мувофиқ эмас.

Инсониятнинг илм-фан, техника соҳасида эришаётган ютуқлари янгидан янги терминларнинг пайдо бўлишига ва тилимизга кириб келишида муҳим омил бўлмоқда. Тилшуносликнинг айна шу жиҳатлари Ренат Дониёровнинг “Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари”³ номли монографиясида атрофлича кўриб чиқилган.

Эътиборли томони, Р.Дониёров томонидан техникага оид Совет олимларининг айрим мулоҳаза ва ёндашувлари танқид қилинади. Хусусан, термин ва касб-ҳунарга оид лексик бирликлар орасидаги фарқли жиҳатларга эътибор қаратилиб, А.В.Калинин томонидан терминга берилган – “тушунчанинг қатъий, илмий тавсифига эга бўлмаган ярим расмий сўз” таърифи унчалик тўғри эмаслиги таъкидланади. Бунинг исботи сифатида “омоч” сўзининг касб-ҳунарга оид лексик бирликлар сафига киритилишининг асоссиз эканлиги, омоч ҳам аслида техник термин ҳисобланиши далилланади: “Хўш, ХІ асрда ҳам қўлланган (амачиғ шаклида), ҳозир эса ҳали трактор ва бошқа техник воситалар бора олмаган тоғли жойлардагина ишлатиладиган круол номи – омоч нега касб-ҳунарга оид лексик бирлик деб саналар экан? Нима, у номинатив функцияни бажармаяптими? Дефиницияга эга эмасми? Ёхуд у термин таърифининг бошқа жиҳатларига мос келмаяптими? Йўқ, у буларнинг ҳаммасига жавоб бера оладиган сўздир. Лекин у ўша вақтлардаёқ ер ҳайдай учун қўлланиладиган оддий қишлоқ хўжалик асбоби деб таърифланмаган, А.В.Калинин сўзлари билан айтганда, “ярим расмий” бўлган ва ниҳоят, махсус луғатга киритилмаган экан”⁴.

Совет луғатларида қайд этилмаган кўпгина ўзбек тилига оид техник терминларнинг олим томонидан эътироф этилиши тилшунослик фани учун муҳим янгиликлардан бўлди деб айтиш мумкин.

Р.Дониёров техникага оид терминларни ўрганишда луғатлар муҳим ўрин тутушини, турли хорижий тиллардан кириб келаётган сўзларни ўзбек тилига ўгирилиши ёки қабул

¹ Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. –Тошкент: “Фан”, 1996 й. 9-10-б.

² Хожиев А. Термин танлаш мезонлари. –Тошкент: “Фан”, 1996 й. 13-б.

³ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Тошкент: “Фан”, 1977 й. 160 б.

⁴ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Тошкент: “Фан”, 1977 й. 25-б.

килинишининг муҳим жиҳатларига эътибор қаратган. Техник терминларни таърифлашда икки тиллик (рус-ўзбек) луғатларнинг чоп этилишини қўллаб-қувватлайди. Луғатлардаги хорижий тиллардан кириб келган терминларнинг кўп ҳолларда ўзбекча эквиваленти қўлланилмаганлигини эътироф этади: “Масалан: машина – машина, механизм – механизм, кулиса – кулиса, ползун – ползун, шатун – шатун, элемент – элемент каби. Бу принцип жуда тўғридир. Чунки техникада юқоридагилардан ташқари яна минглаб терминлар борки, уларни ўзбек тили воситалари билан ифодалаш, биринчидан, тушунчани нотўғри акс эттиришга, иккинчидан, омонимик, полисемантик ҳодисаларнинг авж олишига ва бошқа қатор ноаниқликларга олиб келади”¹. Шу жиҳатдан, А.Хожиев ва Р.Дониёровнинг хорижий тиллардан кириб келаётган терминлар борасидаги қарашлари бир-бирига мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар қандай тил доимий тарзда трансформация жараёнига учрайди, унга кўплаб хорижий терминлар ва сўзлар кириб келади. Бундай тенденция табиий жараён ҳисобланиб, тилнинг сўз бойлиги кенгайишига, уни халққа янада яқин бўлишига сабаб бўлади. Ўзбек тилининг ички имкониятларидан тўғри фойдаланган ҳолда, термин танлашда биринчи навбатда ўзбек тилида мавжуд сўзларни ишлатиш агар, унинг ўрнини босувчи муқобили бўлмаган тақдирда хорижий ўзлашма сўзларни ишлатиш тилнинг софлигига таъсир қилмайди.

„GUL VA NAVRO‘Z” DOSTONI VA FOLKLOR
Gulchehra MARDONOVA,
NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti 1-bosqich magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.n., dotsent Tohir Xo‘jayev

Xalq og‘zaki ijodi namunalarini o‘z ichiga olgan folklor adabiyoti asrlar osha xalqimizning boy ma‘naviy merosiga aylanib kelmoqda. Uning tarkibiga kirgan ertak-u dostonlar, mif va afsonalar, maqol-u matallar xalqimizning bebaho xazinasidirki, bevosita yozma adabiyotimizga ham o‘z ta‘sirini ko‘rsatmay qolmagan. Yozma adabiyotimizning folklor bilan bog‘liq unsurlarini mumtoz adabiyotda ham, zamonaviy adabiyotda ham uchratishimiz mumkin. Mumtoz adabiyotimiz o‘zining rang-barangligi, boy merosga ega ekanligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Bu xildagi asarlarning ham ko‘pchiligi folklor zaminida yuzaga kelganligini tahlil jarayonlarida ko‘rishimiz mumkin. Rabg‘uziyning „Qissasi Rabg‘uziy”, Haydar Xorazmiyning „Gul va Navro‘z”, Durbekning „Yusuf va Zulayho”, Navoiyning „Xamsa”, „Lison ut-tayr”, Gulxaniyning „Zarbulmasal” asarlarida folklorga xos bo‘lgan bir qancha xususiyat yoki obrazlarni uchratishimiz mumkin. Fikrimiz misoli sifatida Haydar Xorazmiyning „Gul va Navro‘z” asariga to‘xtalsak. Adabiyotimizda „Gul va Navro‘z” asari bir tomondan Haydar Xorazmiyga tegishli ekanligi aytilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan Lutfiyga ham nisbat berilgan. Ahmad Taroziy o‘zining „Funun ul-balog‘a” asarida yuqoridagi asarni Haydar Xorazmiyga tegishli ekanligini ta’kidlab, asardan misralar ham keltirib o‘tadi: „Va Mavlono Haydarning „Gul va Navro‘z” indandur:

O‘shul kunlarki, vaqtim erdi darham,
Buzulg‘on bu ko‘ngulda ming tumon g‘am.
Parishonliq bila holim mushavvash,
Tiriklik nomuloyim, umr noxush.²

Professor A. Hayitmetov bu borada shunday fikrlarni bildiradi: „Funun ul-balog‘a” „Gul va Navro‘z” dostonining muallifi masalasini ham uzil-kesil hal qilib berdi. Olim undan Haydar Xorazmiyning asari sifatida 13,47-varog‘ida ikkita misol keltiradi”.³ Aynan Zahiriddin Muhammad Bobur ham „Muxtasar” asarida „Gul va Navro‘z” Haydar Xorazmiyning asari ekanligini aytib o‘tgan edi. Bundan ko‘rinadiki, demak, bahslarga sabab bo‘lgan bu asar aynan Haydar Xorazmiyning ijod mahsulidir. Bu asar badiiyati, g‘oyaviy mazmuni bilan mumtoz adabiyotimizda

¹ Дониёров Р. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. –Тошкент: “Фан”, 1977 й. –Б.34.

² Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Funun ul –balog‘a// „O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali ,3-son.2003-yil,70-bet

³ Hayitmetov A. Adabiyotdan turkiyda birinchi nazariy qo‘llanma// „O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali ,1-son.2002-yil,72-bet

o'z o'rniga egadir. Dostonda xalq og'zaki ijodi namunalari-folklorining tarkibiga kiruvchi asarlarga mutanosib bir qancha o'rinlarni ham ko'rishimiz mumkin. Jumladan, barchamizga ma'lumki, tush vositasida bir-biriga muhabbat qo'yish aksariyat xalq dostonlarida uchraydi. Ko'pincha sevishganlar bir paytning o'zida, bir-birini bilmagan, tanimagan holda tushlarida uchrashadilar. Tush vositasida o'z ma'shuqasiga muhabbat qo'yish xalq dostonlarida keng tarqalgan. Va aynan bu hodisa yozma adabiyotga ham bevosita o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymagan. Jumladan, „Gul va Navroz” dostonida ham bosh obraz sanalgan Navro'z Gulni o'z tushida ko'rib unga oshiq bo'lganini ko'rishimiz mumkin:

Muningdekta chag'ir zo'r etti nogoh
Uyuda ne ko'rar uyqusida shoh.
Bute, ne but, magar huri parizod,
Tani nozik, bo'yi chun sarvi ozod.¹

Bundan tashqari, Navro'z tushi orqali Gulning sifatleri-yu, go'zalligi hamda uning manzil-makonini ham bilib oladi va uyg'ongach qalbida ishq dardi paydo bo'ladi va qalbi bu darddan ming o'rtanib, kuyib-yonadi:

Ki nogoh seskanib uyg'ondi Navro'z
Aningdek urdi bir ohi jigarso'z.
Yoqasin chok etib faryod qildi,
Kuyuklik navhasin bunyod qildi.²

Shu asnoda Navro'z va Gulning o'rtasida muhabbat paydo bo'ladi va birgina tush orqali asar voqealari rivojlanib boradi.

O'z ma'shuqasi yurtiga qalandar yoki o'zgacha qiyofada borish ham bir qator dostonlarda uchrab turadi. (masalan, „Kuntug'mish” va „Ravshan”) Aynan „Gul va Navro'z” dostonida ham bu an'ana davom etadi, ya'ni Navro'z ham Gulning yurtiga qalandar qiyofasida boradi:

Chu angladi alar sidqini Navro'z,
Belin bog'ladi turmadi shab-u ro'z.
Qalandarvor kiydi kisvati faqr,
Ovutti ko'nglini dar mehnati faqr.³

O'z yori jamolini ko'rganda hushdan ayrilish ham xalq dostonlaridan o'rin olgan. Bunday holat „Gul va Navro'z” dostonida ham uchraydi:

Bu hol ichra ko'zi kim Gulga tushti
Yuragi susayib qoni qurushti.
Hamul yerga yiqildi zor-u madhush
Yana andin batari mohi qasabpo'sh.⁴

Bundan tashqari, asarni o'qish davomida folklorga oid bolgan ko'pgina unsurlarga duch kelamiz. Devlar obrazi, safari davomida Gul va Navro'zning bir-biridan ayro qolishi, Gulning jang maydonida xalq og'zaki ijodi namunalari tasvirlangandek ayollarga xos mardona kurashishi, Navro'zning to'fon balosidan qutilib baliqchiga ro'para bo'lish jarayonlari o'z-o'zidan bizga o'zbek xalq dostonlari va ertaklarini eslatadi.

Bu kabi misollarni ko'rib o'tarkanmiz, folklor an'analari asrlar oshib ham eskirmaydi, balki yozma adabiyot uchun poydevor vazifasini o'taydi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Folklor namunalari nafaqat qadimgi yozma adabiyotimiz, balki zamonaviy adabiyotimizning ko'pgina namunalari ham betakror bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Aynan bu tahlillar va o'rganishlar orqali yozma adabiyotimiz va folklorning bevosita bog'liq ekanligini bevosita guvohi bo'lishimiz mumkin.

¹ Lutfiy. Sensan Sevarim. Gul va navro'z. 1987-yil, 358-bet

² Lutfiy. Sensan Sevarim. Gul va navro'z. 1987-yil, 359-bet

³ Lutfiy. Sensan Sevarim. Gul va navro'z. 1987-yil, 376-bet

⁴ Lutfiy. Sensan Sevarim. Gul va navro'z. 1987-yil, 384-bet

**O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI MAQOLLARDA DO‘STLIK ,
BIRODARLIK G‘OYALARINING IFODALANISHI**

Dilora PARDAYEVA,

O‘zbekiston Davlat Jahon tillari universiteti 3-bosqich talabasi

Til - har bir xalqning madaniyati va ma’rifatining, kechagi va bugungi kunining, milliy an’ana, urf – odatlarining ko’zgusi, maqollar esa mana shu tilning bir qismi hisoblanadi. Pragmatiklikning predmetini aniqlashga ilk bor ahd qilganlardan biri G.Klaus edi. U pragmatikani ”belgilar va ushbu lisoniy belgilarni yaratuvchi, uzatuvchi hamda qabul qiluvchi shaxslar o’rtasidagi munosabatlarni o’rganuvchi” fan sifatida ta’riflaydi¹. Maqollarni o’qir ekanmiz, albatta, o’sha xalqning donishmandligidan bahramand bo’lamiz. Maqol so’zga husn qo’shadi, uning jozibadorligini oshiradi. Har bir millat dunyoqarashi, hayot tarzi, urf- odat va an’analar maqollarda aks etadi. Yillar davomida to’plangan xalq hayotining tajribasi ham maqollarning yuzaga kelishida muhim ro’l o’ynagan. Beixtiyor xayolimizga Said Ahmadning “Kelinar qo’zg’oloni” spektaklidagi Farmon buvining har gapiga maqol qo’shib gapiradigan kelini keladi va yuzimizga tabassum yuguradi.

Maqollar turli xalqlarda g’oya nuqtayi nazaridan deyarli farq qilmas-da, ammo milliy an’analar, mentalitet, kelib chiqish davriga qarab farq qilishi mumkin. Tildagi birliklar nutqimizga kirib kelgunga qadar uzoq tarixiy davrni bosib o’tadi. Bunda turli xil o’zgarishlar yuz berishi shubhasiz. Ingliz va o’zbek tillari bundan mustasno emas. Ingliz tili qadimdan lotin tilidan kelib chiqqnligi sababli ko’pgina so’zlar, frazeologik birliklar kelib chiqishi lotin tiliga borib taqaladi. Ingliz tilidagi maqollarni etimologik jihatdan tahlil qiladigan bo’lsak, 61.5% ingliz maqollari mahalliy ingliz tiliga tegishli bo’lib 2.5% Amerika ingliz tilisiga to’g’ri keladi. Boshqa tillardan olingan maqollar esa 38.5 % tashkil qilishi ma’lum bo’ladi.

Do’slik, birodarlik g’oyalari azal-azaldan ikki xalq vakillari tomonidan ulug’lanib kelingan. Maqollarda ham bu o’z aksini ko’rsatgan. Misol tariqasida “Do’st boshga kulfat tushganda bilinadi”, “Jonga kuygan jonday do’st, jonga kuymas qanday do’st “maqolida do’slik rishtalari inson uchun naqadar chuqur ma’noga ekanligi, hayotdagi qiyin damlarda do’stlar tayanch, suyanch bo’lishi lozimligi ta’kidlab o’tiladi. Buni biz ingliz tilidagi “A friend in need is a friend indeed”² maqoli orqali ham bilib olishimiz mumkin. Inson hayoti davomida yolg’on do’stlarga, ikkiyuzlamachi insonlarga duch kelishi mumkin. Axir, “guruch kurmaksiz bo’lmas”. Shu o’rinda xalq donishmandligi “Ko’pni sevgan birni sevmas” maqoli bilan bizni ogohlikka chaqiradi. Qayerdagi, foyda bo’lsa, o’sha yerdan o’lja qidiradigan kimsalar bir kun kelib kishi boshiga balo bo’lishi turgan gap. Bunday vaziyatda inglizlar ham “A friend to all is a friend to none”³ maqolini keltirib o’tadi.

Biz birodar bo’lgan insonlarga ko’ra jamiyat bizga baho beradi. Ularning yurish turishi, hayot tarzi, fikrlash doirasi bizga ta’sir qilmasdan qolmaydi, albatta.” Sen menga do’stingni ayt, men senga kimligingni aytaman” deyiladi o’zbek xalq maqolida. Ingliz xalqi esa bu borada quyidagi maqolni keltirib o’tadi: “A man is known by his friends”⁴. Umr davomida moliyaviy masalalarda inson qoqilishi, yordamga muhtoj bo’lishi tabiiy holdir. Bunda yor-u birodarlarning yordamga kelishi naqadar go’zal holat. Lekin bunda ehtiyotkorlik zarar qilmasligini ikki xalq vakillari ham eslatib o’tishadi. Quyidagi maqolga qaraydigan bo’lsak , “Do’slikni pulga o’xshab saqlash qiyin, deydi xalqimiz. Pul qo’lning kiri. Ehtiyoj tug’ilishi bilan uni sarflab yuboraveramiz. Do’st bolish ham oson-u, lekin uni yillar davomida asrab- avaylab, muqaddas rishta sifatida saqlab qolish mushkuldir. Bu borada ingliz tilida shunday deyilgan: “Friendship is like money, easier made than kept”⁵ . “Chin do’st achitib gapiradi” deydi xalqimiz. Bizda bor bo’lgan nuqsonlar, kamchiliklar haqida eshitish har doim ham yoqimli bo’lavermaydi. Aynan bizga haqiqiy do’stgina bizga borini va rostini aytishi mumkin. Shu o’rinda “Do’st do’sting oynasi” desak, inglizlar esa “A

¹ Matnning pragmatik xususiyatlari mavzusidagi kurs ishi. Nabiyeva .D. - Andijon:. 2011. 3- bet

² www. Maqollar. uz

³ www. Maqollar. uz

⁴ www. Maqollar. uz

⁵ www. Maqollar. uz

friend's eye is a good mirror"¹ maqolini keltirib o'tadi. Yuqoridagilardan bizga shu narsa ma'lum bo'ladiki do'stlik biridarlik kabi umuminoniy g'oyalar hech bir xalqni chetlab o'tmaydi.

Maqollar hamisha inson tarbiyasida muhim ahamiyatga ega ekanligi bilan birga xalqning ko'p yillik tajribasi asosida yuzaga kelgan xulosa, avlodlarning bugungi kunida, turmush tarzida oldindan hayotni o'rgatadigan, unga to'g'ri yo'lni ko'rsatadigan hikmat hamdir. Shuning uchun ham maqollarning lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlarini o'rganish bu tillarga xos bo'lgan milliylikni o'rganish imkoni yuzaga keltiradi. Ular o'z ma'no va ko'chma ma'noda qo'llanilishi, qo'llangan so'zlarning badiiy, publisistik yoki so'zlashuv uslubida qo'llanilishi shu tilning o'ziga xos lingvistik xususiyatlarini ham ochib beradi, shu xalq hayotiga yaqinlashtiradi. Har bir voqea – hodisaning foydasi, yaxshi va yomon tomonlari, salbiy, ijobiy xususiyati maqollar orqali oson singdiriladi, maqollarning keng o'rganilishida asosiy tayanch hisoblanadi.

OT SO'Z TURKUMINING AN'ANAVIY VA SUBSTANSIAL O'RGANILISHI

Navbahor BAZARBAYEVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti

2-kurs talabasi

An'anaviy tilshunoslik XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asrning boshlarida shakllangan bo'lib, Abdurauf Fitrat, Elbek, Qayum Ramazon kabi tilshunos olimlar tamal toshini qo'ygan, professor Ayub G'ulomov keng ommalashtirgan. An'anaviy tilshunoslik ommaviy savodxonlikni rivojlantirish, zamonaviy adabiy til me'yorlarini ishlab chiqish, adabiy til me'yorlarini ommalashtirish kabi masalalarni amalga oshirdi.

O'zbek substansial tilshunosligi lisoniy imkoniyatlar vazifasini ochish va boyitish, bu xazinadan nutqning turli ko'rinishlaridan ijodiy, unumli va samarali foydalanish malakalarini hosil qilishga qaratilgan². Shunday ekan, ona tilning ichki imkoniyatlarini va ularning voqealanish usullarini o'rganish va o'rgatish asosiy vazifa qilib belgilandi. Lisoniy birliklarga umumiylik, imkoniyat, sabab(UMIS) va ularning voqealanishi natijasida hosil bo'lgan nutqiy birliklarga alohidalik(yakkalik), hodisa, voqeylik, oqibat (AHVO) sifatida munosabatda bo'lishiga jiddiy e'tibor qaratildi.

Ot so'z turkumining o'rganilishiga e'tibor beradigan bo'lsak, eramizdan oldingi III-II asrda yashagan hind tilshunosi Panini so'zni ot, fe'l, ko'makchi, yuklama kabi to'rt guruhga ajratgan. Bunda otga substansiya narsa ma'nosini ifodalashini ta'kidlab o'tgan. Qadimgi yunon tilshunosligida so'zlarni turkumga ajratishda Aflotun ot va fe'l turkumiga ajratib, ega vazifasida qo'llanuvchi so'zni ot ta'rif bergan. Arastu esa nutqni: harf; bo'g'in; bog'lovchi; bo'lak(a'zo); ot; fe'l; kelishik; gap kabi qismlarga ajratib, o'ni murakkab, ma'no anglatuvchi, zamonni bildirmaydigan, qismi o'z-o'zidan ma'no anglatmaydigan so'z deb izohlagan.³

Aristarx tasnifiga ko'ra esa so'z turkumlari ot; fe'l; sifat-dosh; a'zo; olmosh; ko'makchi; ravish; bog'lovchi kabi sakkiz turga ajratilgan.

Arab tilshunosligida so'zlarni turkumga ajratishda Arastu yaratgan yo'ldan borib, so'zlarni fe'l, ot, yuklama kabi turkumga ajratgan. Mahmud Qoshg'ariyning morfologik qarashi, turkiy til morfologik tizimini tadqiq etishga oid talqini o'ziga xos bo'lgan. U ham qadimgi tilshunoslik an'anasiga ko'ra, yunon va arab tilshunosligi ta'sirida so'zni uch guruhga ajratadi: 1) ism; 2) fe'l; 3) yordamchi so'z (harf). Bu o'rinda Mahmud Koshg'ariy yordamchi so'z atamasi o'rnida harf terminini ishlatgan. Qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy son kategoriyasiga – birlikning ifodalanishi, unga xos xususiyatga alohida e'tibor qaratadi. O'sha davrdayoq o'zidan tashqari, boshqa shaxsga nisbatan hurmatni ifodalash uchun *-i(ng)*, *-i(inglar)*, *-i(ingiz)* kabi shakldan foydalanganligi va bu kabi shaklning shevalararo farqlashini ham aytib o'tadi.⁴

¹ www. Maqollar. uz

² Sayfullayeva R., Mengliyev B. V.b. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T: Fan va texnologiya, 2010, 4-bet.

³ Звегинцев В.А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Часть 1. –М.: Просвещение, 1964. –Б. 41.

⁴ Кошғарий М. Девони луғотит турк. Уч томлик. 1 т. Т.: ФА. 1960, 48–52- б.

XI–XIX filologidan hech biri turkiy til morfologiyasini tavsiflashda Mahmud Koshg'ariy darajasiga ko'tarila olmadi – Koshg'ariyning o'zbek tili morfologiyasi xususiyatiga bergan tavsifi XX asr tavsifi bilan bellasha oladi va ayrim jihati bilan undan ustun ham turishi mumkin.¹

Xorazmda tavallud topgan Mahmud Zamaxshariy tilshunoslikka oid bir necha asar yozgan². Shuningdek, uning grammatikaga oid asarlari, asosan, arab tilining grammatik xususiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Xususan, uning “Al-mufassal” asari arab tili morfologiyasi va sintaksisini o'rganishga bag'ishlangan. “Muqaddimat-ul adab” asari besh qismdan iborat bo'lib, ot, fe'l, bog'lovchi, ot o'zgarishi, fe'l o'zgarishi tarzida tuzilgan.

Alisher Navoiyning morfologik qarashi uning “Muhokamat ul-lug'atayn” asari orqali turk (o'zbek) tilining shuhratini olamga yoyish bilan birga, umuman, tilshunoslikning eng muhim masalasiga nisbatan o'z fikrini, o'z munosabatini bildirib, so'zni fe'l, ism va harakat (yordamchi) kabi uch turkumga ajratadi.

Muallifi noma'lum bo'lgan tilshunoslikka oid bo'lgan “At-tuhfa” asarida ism (ot turkumi) alohida so'z turkumi sifatida ajratilgan. Otdagi barcha grammatik kategoriya o'sha davr nuqtayi nazaridan juda mukammal yoritib berilgan. Otning asosiy qismini turdosh ot tashkil etishi, otdagi son kategoriyasiga alohida e'tibor qaratadi. Otdagi jamlik, ko'plik va birlikning ifodalanishi, egalik kategoriyasi, kelishik kategoriyasi bo'yicha qarashlari hozirgi o'zbek tilshunosligidagi shu kategoriya bo'yicha qarashdan jiddiy farq qilmasligini ko'rish mumkin.

XX asr boshida o'zbek tili morfologiyasini Abdurauf Fitrat tadqiq qilib, so'z ma'nosini asos qilib olgan holda, ot, sifat, son, fe'l, olmosh, ko'makchi kabi turkumlarga ajratadi. Shuningdek, Abdurauf Fitrat ot so'z turkumiga alohida to'xtalib, ot so'z turkumini tub va yasama otga ajratadi. Yasama otning o'rin oti, qurol oti, ish oti kabi turini farqlaydi. Xullas, Fitratning ot haqidagi qarashi bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

Mavzuga oid Ayub G'ulomovning “O'zbek tilida kelishiklar” (1940), “O'zbek tilida ko'plik kategoriyasi” (1944) monografiyasi, Z.Ma'rupovning “So'z sostavi, ot va sifat” nomli monografiyasi (1956), S.Usmonovning “Bosh kelishik formasida takrorlangan otning semantik va grammatik xususiyatiga doir” (1957), E.Fozilovning “Qadimgi yodgorliklarda son kategoriyasi” (1963), O.Madrahimovning ot va sifat turkumiga oid ishi (1957-1961), R.Qo'ng'urovning “O'zbek tilida ot stilistikasi” (1983), Yo.Tojiyevning “Shaxs otining yasalishi va shaxs oti yasovchi affiksalar sinonimiyasi” monografiyasi (1987), A.Berdaliyevning “O'zbek tilidagi ot yasovchi qo'shma affiks” nomli dissertatsiyasi (1973), R.Qo'ng'irovning “O'zbek tilidagi ot yasovchi, shakl yasovchi affiksning semantik-stilistik xususiyati” mavzusidagi dissertatsiyasi (1976), Z.Qodirovning “O'zbek tili grammatik kategoriyalarini sistem tadqiq etish (kelishik kategoriyasi)” dissertatsiyasi (1993), Sh.Shahobiddinovaning “Grammatik ma'no talqini xususida” dissertatsiyasi (1993), M.Ernazarovanning “Grammatik ma'no lisoniy va pragmatil omillar yaxlitligida” dissertatsiyasi (2018) kabi ishlarda ot so'z turkumining o'ziga xos bo'lgan grammatik xususiyatlari tahlil etilgan.

**ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY AXLOQIY-FALSAFIY
QARASHLARIDAGI MUSHTARAKLIK
(“Mahbub ul-qulub” va “Bahoriston” asarlari misolida)
Gavhar MUFTULLAYEVA,
NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 1-kurs magistranti**

Alisher Navoiyning hayoti va ijodiy faoliyatini o'rganish asnosida biz shu narsaga amin bo'lamizki, buyuk fors shoiri Nuriddin Abdurahmon Jomiy Navoiy uchun eng yaqin maslakdosh, yoshi jihatidan ustoz, aslida esa yaqin do'st edi. Bu esa, tabiiyki, ularning ijodiy jarayonlariga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Jomiy o'zining “Nafohat ul-uns”, “Bahoriston” asarlarida Navoiyni hurmat bilan tilga oladi. Navoiy ham ustoz maqomida ko'ruvchi bu zotni ulug'laydi va “Xamsat ul-muttahayyirin” dek yodnoma asarini yozadi. Ushbu asarning o'zi Navoiy va Jomiy munosabatlari

¹ Замонавий ўзбек тили. Морфология. I жилд. (Муаллифлар жамоаси). Тошкент: 2008, 10-11-бет.

² Нурмонов А., Махмудов Н. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Т.: Камолот, 2006. Ўринбоев Б., Курбонов Т. Ўзбек тилшунослиги тарихи. –Самарқанд: СамДУ наشري, 2006.

haqida yetarlicha tasavvur uygʻotadi. Asarda keltirilgan hayotiy voqealar ikki buyuk hikmat sohibining hamkorlik tarixidan lavhalar ekanligi shunday izohlanadi: Ayni zamonda poklik, halollik, imon va diyonatgina hukm surishi mumkin boʻlgan ijod olamida kuzatilmagan yoxud kamyob hodisalar bu ikki alloma tajribasida namoyon boʻladi.¹

Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston” va Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarida ilgari surilgan gʻoyalar, axloqiy tushunchalarning hamohangligi, fikrlardagi mushtaraklikning asosiy boisi shuki, bu ikki mutafakkir asarlari sharqning beqiyos va durdona asari boʻlmish, Saʼdiyning “Guliston” asari taʼsirida yuzaga kelgan, yaʼniki bosh ildizi aynan shu asarga borib taqaladi. Bu “Bahoriston” muqaddimasida Jomiy tomonidan quyidagicha izohlanadi: ...Shu asnoda xotiramga uning sharif soʻzlaridan sharaflanib va latif sheʼrlaridan ilhomlanib, shu turda va shu uslubda bir necha varaq ijod qilib, hozirlarga doston va gʻoyiblarga armugʻon etish fikri keldi.² Jomiy Saʼdiy ijodiga yuksak baho berar ekan, Navoiyning ham uning “Guliston” va “Boʻston” asarlarini sevib mutolaa qilgani va undagi maʼno-mohiyat uning asarlari mohiyatiga singib ketgani bizga yaxshi maʼlum. Shuning uchun boʻlsa kerak, Navoiy umrining soʻngida yaratgan “Mahbub ul-qulub” asarida ham “Guliston” asari taʼsiri sezilib turadi.

Jomiy va Navoiy qarashlaridagi yaqinlik sabr-qanoat, saxovat va karam, doʻstlik va doʻstlikning qadriga yetmoq, baxillik, sir saqlash va tilni tiyish, soʻzning qudrati va hasadgoʻylik kabi yaxshi va yomon xususiyatlar borasidagi fikrlarida yaqqol koʻrinadi. Quyida ularning ayrimlariga toʻxtalamiz.

Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarida doʻstlikni shunchalik ulugʻlaydiki, doʻstni inson oʻzidan-da yuqorida koʻrishi va yomonlikni ravo koʻrish kerak boʻlsa ham, uni doʻstiga emas, balki oʻzi ravo koʻrmogʻi lozimligini uqtiradi: Har kimki, birov bila yordur yoki yorlik daʼviysida bordur, berakkim oʻziga ravo tutmogʻonni yoriga ravo tutmasa, koʻp nimakim, oʻziga ham ravo tutsa, anga tutmasa.³ Jomiy esa inson doʻstidan yomonlik koʻrganida ham shu jaf oshlari mehr uyini obod qilishi darkorligini aytadi:

Chin doʻst ul-doʻstligi oshaversa gar,
Doʻstidan yomonlik koʻrganida ham
Boshiga ming jaf oshi yogʻilsa
Mehr uyi u toshdin boʻlur mustahkam (B. 6-bet).

Mol-dunyo, boylik ilinjida kun koʻruvchi, hayotini shunga baxshida etgan kimsalarni Navoiy ham, Jomiy ham qoralaydi. Mehnat bilan topilgan har qanday boylik doʻstlar bilan baham koʻrilishi lozimligi, aks holda u dushmanlar qoʻlida qolib ketishi har ikki ijodkorning asarlarida ham oʻz aksini topgan: Zahmat bila topqoningni oʻzingdin ayama va mehnat bila yiqqoningni doʻstlar bila, dushmanlar uchun asrama (M.Q. 515-bet). ...Karamlilar boylikni doʻstlari bilan birga hisob etadilar va aqlsiz xasislar dushmanga qoldirib ketadilar (B. 11-bet).

Jomiy va Navoiy asarlaridagi saxovat bobidagi qarashlarda ham mushtaraklik koʻzga tashlanadi. Ular maqtov uchun qilingan saxiylikni saxiylik deb boʻlmasligini taʼkidlashadi: Mubohot uchun bermak xudnamoliq va aning bila oʻzin saxiy demak behayoliq (M.Q. 507-bet). Saxovat biror narsaga qarab yoki evaziga biror narsa talab boʻlsa, hatto talab etilgan narsa maqtov va minnatdorchilik boʻlgani taqdirda ham u saxovat emas. (B. 34-bet). Bu kabi axloqiy qarashlardagi oʻxshash jihatlar juda koʻplab topiladi. Sir saqlash va tilni tiya bilish borasida Navoiy va Jomiy fikrlari bir chashmadan suv ichgani shundoqqina bilinib turadi. Navoiy siringni oʻzing asrolmaganing holda, uni birov qanday asrasin, degan oʻrinli fikrlarni bildirsa, Jomiy hazratlari doʻst deb bilib siringni aytgan insoning kun kelib dushmanga aylanishi mumkinligini uqtiradi.

Xalqimiz orasida aforizmga aylanib ketgan “Avval oʻyla, keyin soʻyla” ibratli soʻzlari ham “Mahbub ul-qulub” tanbehlaridan oʻrin olgan. Navoiy bu borada yana quyidagi mulohazalarni bildiradi: Soʻzni koʻnglungda pishqormagʻuncha, tilga kelturma, harnakim koʻnglungda boʻlsa, tilga surma (M.Q. 543-bet). Jomiy esa hikoyatlaridan birida Hind maliki tilidan: Har soʻzki tilimdan

¹ R. Vohidov, H. Eshonqulov. Oʻzbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent, 2006-yil. 420-bet.

² Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. Yangi asr avlodi, 2007-yil. 3-bet. (Keyingi misollar ham shu manbadan olinadi va sahifasi qavs ichida koʻrsatiladi).

³ A. Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toʻla asarlar toʻplami. 10 jidlik. 9-jild. 512-bet. (Keyingi misollar shu manbadan olinadi va sahifasi qavs ichida koʻrsatiladi).

uchdi, hukmronlik unga ko'chdi, aytmagan so'zimga esa o'zim hokim, qachon xohlasam shunda aytgum (B. 16-bet). Ko'rinib turibdiki, har ikki ijodkor ham so'zni o'rni bilan o'z vaqtida ishlatish insonni kamolot sari yetaklashi, aksincha o'ylamay chiqarilgan har bir so'z insonning o'ziga qarshi qo'yilmog'i, uning ustidan hukmronlik qilmog'i juda chiroyli ifodalab berilgan.

Adabiyotshunos Hamroqul Berdiqulov Alisher Navoiyning "Xamsa" dostonlaridagi Abdurahmon Jomiyga bag'ishlangan madhlarini o'rganar ekan, bu ikki qalam sohibining ruhan yaqinligi sababini tariqat yo'lidagi birlikda ko'radi: Navoiy "Hayrat ul-abror" baytlarida "tariqat ilmining qutbi markazi, haqiqat sirlarini ochuvchi zot" deb ta'riflagan Jomiy chindan ham zohir-u botin ilmini mukammal bilgan zamonasining eng mashhur kishisi edi.¹

"Bahoriston" va "Mahbub ul-qulub" asarlarini tahlil qilish jarayonida shunday xulosaga kelish mumkinki, bu ikki asar tuzilishi jihatdan bir-biridan farq qiladi. Lekin ikkala asardagi didaktik tushunchalar, qarashlar, hikmat durdonalari bir-biriga juda yaqin turadi. Buning obyektiv va subyektiv sabablari esa, yuqorida aytib o'tganimizdek, Navoiy va Jomiy hazratlarining tariqat yo'li, ustoz-shogirdlik an'anasi, qolaversa, bu ikki asarlarining yaratilishi uchun ma'lum darajada asos bo'la olgan "Guliston" va "Bo'ston" asarlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. Yangi asr avlodi, 2007-yil.
2. A. Navoiy. Mahbub ul-qulub. To'la asarlar to'plami. 10 jidlik. 9-jild.
3. R.Vohidov, H. Eshonqulov. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. Toshkent, 2006-yil.
4. H. Berdiqulov. A. Navoiy va A. Jomiy o'rta asrdagi buyuk do'stlik namunasi. Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi /TURKLAD/3. CILD. 2.SAYL.2019. TÜRKİYE.

LINGVOKULTUROLOGIYADAGI- FANLARARO ALOQADORLIK

Nafosat ZIYATOVA,

NavDPI, talaba

Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov

Til inson faoliyatlarining biri sifatida madaniyatning tarkibiy qismi hisoblanadi-da, tafakkur shakli va muloqot vositasi sifatida madaniyat bilan bir qatorda turadi.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga keldi. "Lingvokulturologiya" (lot. lingua "til"; cultus "hurmat qilish, ta'zim qilish"; yunon. "ilm, fan") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi (Yu.S.Stepanov, A.D.Arutyunova, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'lgan. [1]

Til, madaniyat, etnosning o'zaro munosabati va aloqasi masalasini o'rganish fanlararo masala hisoblanadi. Mazkur masalaning yechimini falsafa va sotsiologiya, etnolingvistika va lingvokulturologiyagacha bo'lgan bir necha fanlarning birgalikdagi sa'y-harakatlari bilangina hal qilish mumkin. Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi. [2]

Lingvokulturologiya etnolingvistika va sotsiolingvistika bilan chambarchas aloqadadir. Lingvokulturologiya etnolingvistikaning tarkibiy qismidir. Biroq lingvokulturologiya ham, etnolingvistika ham o'z mohiyatiga ko'ra alohida fan,-deb ta'kidlaydi V.N.Teliya.

Xalqlarning etnik o'ziga xos bo'lgan jihatlari, masalan, turli vaziyatlarda kishilar qanday ishlashadi, qanday dam olishadi, qanday salomlashadi, qanday ovqatlanishadi, qanday gaplashishadi va h.k. har xalqda va joyda har xil bo'ladi.

Turli xalqlarining folklor manzarasi ham turlicha bo'ladi. Va bu o'sha xalqlarga xos etnografizmlarda aks etadi. Chunki ma'lum bir xalqning geografiyasi, iqlimi va h.k.lardan kelib chiqib ham an'analar, urf-odat va marosimlar shakllanadi.

¹ H. Berdiqulov. A. Navoiy va A. Jomiy o'rta asrdagi buyuk do'stlik namunasi. Uluslararası türk lehçe araştırmaları dergisi/ TURKLAD/ 3.CILD. 2 SAYL.2019. TÜRKİYE.

Sotsiolingvistika tilshunoslikning tilni va uning mavjud bo'lgan ijtimoiy sharoitlar bilan bog'liqligini o'rganadigan sohasidir. Ma'lum tildan foydalanayotgan kishilar jamiyati, til egalarining yoshi, ijtimoiy mavqeyi, madaniyat va bilim darajasi, yashash joyi orasidagi farqlari, shuningdek, ularning muloqot vaziyatiga bog'liq nutqiy muomalasidagi farqlar tushuniladi. Shuning uchun lingvokulturologiya bu soha bilan bog'liq.

Lingvokulturologiya *etnopsixolingvistika* bilan ham chambarchas aloqada bo'ladi. *Etnopsixolingvistika* nutqiy faoliyatda muayyan an'analardan bog'liq muomala jarayoni va o'ziga xos xususiyatlarining qanday paydo bo'lishini, turli til egalarining verbal va noverbal muloqotidagi farqlarni o'rganadi; nutqiy etiket va boshqa hodisalarni tahlil qiladi. Shuningdek, lingvokulturologiya adabiyot, folklore, falsafa fanlari bilan ham bog'liq.

Til-madaniyatning ko'zgusi bo'lib, unda inson va u yashab turgan makon, uning yashash sharoitlari va xalqning ijtimoiy jihatlari, mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, an'analari, urf-odatlar, axloq, qadriyatlar yig'indisi va dunyoqarashi ham aks etadi. (Chizmada aks ettirilgani kabi.) Til leksika, grammatika, iboralar, maqol va matallar, folklor, badiiy va ilmiy adabiyot, og'zaki va yozma nutqda madaniy qadriyatlarni saqlab keladi. (2.) Yozma manbalarni, ayniqsa, badiiy adabiyotni tahlil qilishda asar qaysi xalq tilida yaratilgan bo'lsa, shu xalqqa xos lingvokulturologik jihatlardan albatta aks etadi. Bunda shu lingvomadaniy birliklarning mohiyatini tahlil qilish lozim bo'ladi.

“Lingvokulturologiya” fani – talabalarni shu tilning qurilishiga mansub hodisalar bilan ilmiy asosda tanishtirish, yuqori malakali mutaxassis bo'lishi uchun poydevor hosil qilish. Til – madaniyat tashuvchisi bo'lib, u ajdodlardan avlodlarga milliy

madaniyat xazinasini meros qilib qoldiradi. Yosh avlod ona tili barobarida ajdodlarning boy madaniy tajribasini ham o'zlashtiradi. Buning uchun, albatta badiiy asarlarda qo'llangan lingvomadaniy birliklarni o'rganish va tahlil qilish samarali natija beradi.

ULUG'BEK HAMDAMNING “MUVOZANAT” ASARIDA PSIXOLINGVISTIK JIHATLAR

Sevara QAHRAMONOVA,

NavDPI, 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: dots. R.Yusubova

Bugungi kunda fanlararo integratsiyaning vujudga kelishi, ularning bir-biri bilan aloqadorligi va ta'lim tizimidagi ahamiyati izchil o'rganilmoqda. XIX asr oxirlarida tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari sifatida lingvokulturologiya, psixolingvistika, kognitiv tilshunoslik, antroposentrik tilshunoslik singari sohalar vujudga keldi. Shunday yo'nalishlardan biri bu –psixolingvistika sohasidir. Tilshunoslikning bu tarmog'i inson nutqiy faoliyatining psixologik va lingvistik jihatlarni o'rganish bilan bir qatorda, til, nutq, insonning ruhiyati va dunyoqarashini umumlashtiradi. Psixolingvistika termini ilk bor 1946 -yil Nikolay Pronko tomonidan qo'llanilgan. Psixolingvistikaning asosiy tadqiq obyekti nutqiy faoliyat subyekti bo'lgan shaxs, til egasi hisoblanadi. Shaxsning emotsiyasi, kayfiyati, ruhiy holati, stressini aks ettiruvchi ifodalar psixolingvistik tahlilda namoyon bo'ladi. Insoniy hissiyotlar ifodasi turli holatlar vositasida yuzaga keltiriladi. Buni “Muvozanat” asari orqali tahlil etamiz. Masalan, asar qahramonining ruhiy holati uning nutqidan anglashiladi: “*Amir ko'zlarini yumib iltijo qila boshladi, —peshonamga yana nimalarni yozgansan? Nahotki, qirqni qoralamay jinni bo'lib qolsam? Axir bu ne ko'rgulik, qaysi gunohlarim uchun buncha sitam? Axir, kuni kecha yuragim orzularga limmo-lim edi-ku...qani endi ular, menmi ularni tark etgan va yoki ularmi meni? Nega men shu ko'yga tushdim? Javob ber, ey Parvardigor!..*”

Yuqoridagi matnda Amirning ichki kechinmalari, ruhiy holati o'z nutqi orqali ochib berilgan.

Bundan tashqari, muallif tabiat tasviri orqali ham personajning ruhiy holatiga ishora qilishi mumkin: “*Yusuf yengilgina kiyinib ko'chaga chiqdi. Havo ochiq. Ko'm-ko'k osmon go'yo ulkan ummonu unda-bunda suzib yurgan bulutlar oq kemalardek edi. Quyosh hammasining tepasida go'yo hakam, bulutlar o'yinidan tortib, endi-endi nish urishga kelgan yalang'och daraxtlar boshida*

uchib yurgan qushlaru yaqindagina bosh ko'tarib, dunyoga ilk bor ko'z solgancha mayin bahoriy shaboda quchog'ida mastlarcha chayqalayotgan maysalargacha, barcha-barchasini nazorat qilib turgandek". Insonning ruhiy holati aks etgan matnlar shuni ko'rsatadiki, ularning sintaktik-shakliy tuzilishi hamda matn yaratish uchun lozim bo'lgan hissiyotning xarakteri belgilab beradi – matn tuzuvchi shu hissiyotga mos keluvchi so'zlar, jumlar va ohangdan foydalanishga harakat qiladi.

Muallif qahramonlarning his- tuyg'ularini o'zaro qarama-qarshi tarzda ham ifodalashi mumkin. Masalan, shodlik bilan g'am-qayg'u, boylik bilan faqirlik, ruhiy ko'tarinkilik bilan tushkunlik. “Yo'lovchining ko'zlari chaq nab turgan bo'lsa-da, Mirazimning savollariga uzuq-yuluq javob berardi. Zero, batafsil javobning imkoni yo'q edi. Mirazim savol berardi yu javobini kutmas, go'yo o'zi bilan o'zi gaplashayotgandek edi. Shu tobda unga yo'lovchining og'zidan chiqayotgan “Hm, hm...”tovushlarining o'zi kifoya qilardi. –Moshina qalay? Zo'rmi? Naq Olmoniyadan opkeltirdim”. Ushbu matnda Mirazimning “Mersedes” mashinasini olgan paytidagi holati, cheksiz quvonchi, Yusufning esa birgina so'z deyishga ojizligi, “uzuq-yuluq javob berishi” ifoda etilgan.

“U xuddi shu ta'sirga berilib, **g'azabini yutib yuborishdan** saqlanish uchun ham **ko'zlarini yumib oldi**. Shunda bir-biriga urilgan kipriklar orasidan **ikki tomchi yosh gunohkorning joduda kesilgan boshidek dumalab ketdi**. Hayhot, u yana mag'lub!... Yana ko'zlaridan mehr va shafqat yoshlari bodrab chiqib ketdi”. Yuqoridagi matnga e'tibor beradigan bo'lsak, Gulshodaning g'azabi, va buning birozdan so'ng mehr-shafqatga ko'chishi tashqi ifodalar, “ko'zlarini yumib olishi”, “ikki tomchi yoshning dumalab ketishi” orqali ifodalangan va yozuvchining turg'un birikmalardan foydalanishi ta'sirchanlikni yanada oshirgan.

Ma'lumki, inson ruhiyatidagi biror o'zgarish, quvonish, xafa bo'lish, achinish va shu kabi turli holatlar uning tashqi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Badiiy matnda muayyan shaxs ruhiy holatini bevosita tasvirlashdan ko'ra shu holatga ishora qiluvchi jismoniy o'zgarishlarni berish ham uchraydi. “Muvozanat” asarida quyidagi turg'un birikmalardan turli xil psixik jarayonlarni ifodalash sifatida foydalanilgan:

- yelka qismoq- biror voqeadan bexabar bo'lmoq,
- yuragi hapqirmoq- xursand bo'lmoq
- yuragi “shuv” etib ketmoq- hayajonlanmoq
- seskanib tushmoq- biror narsadan ta'sirlanmoq
- hangu mang bo'lib qolmoq- hayratlanmoq
- hijolat qizilligi tepib chiqmoq-uyalmoq
- og'zi ochilmoq-hayron bo'lmoq
- eti jimirlab ketmoq- ta'sirlanmoq
- ko'zlarini yummoq- o'ylamoq
- ko'zlarini yumib-ochib turmoq- hayratlanmoq

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, psixolingvistika inson his-tuyg'ularini ifodalashda, til birliklari ortida yashiringan psixologik omillarni matnning lingvistik xususiyatlari bilan uyg'unlikda o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Yo'ldoshev M. “Badiiy matnning lingvopoetik tadqiqi” -Toshkent 2009.
2. ”Antroposentrik tilshunoslik yo'nalishlari” O'quv uslubiy majmua-Toshkent 2017.
- 3.Ulug'bek Hamdam “Muvozanat” -Toshkent 2007.

QO‘LLANISHI CHEGARALANGAN QATLAM SO‘ZLARINI O‘RGANISHDA FANLARARO VA MAVZULARARO BOG‘LANISH

Davron QURBONOV,
NavDPI, 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov

Til, ayniqsa uning lug‘at tarkibi doim o‘zgarishda. Jamiyatda bo‘lib turadigan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, turli sohalardagi taraqqiyot, iqtisodiy va ma‘rifiy sohalardagi yangiliklar tilning leksika sohasida namoyon bo‘ladi.

Bunda to‘rt holat kuzatiladi. Birinchidan, ayrim so‘zlarning eskirib, iste‘moldan chiqib ketishi kuzatilsa, ikkinchidan, allaqachonlar iste‘moldan chiqib ketgan so‘zlar qayta “jonlanadi”, “tiriladi”, uchinchidan, yangi-yangi so‘zlar paydo bo‘ladi, to‘rtinchidan, nafaol so‘zlar faollashadi, iste‘mol doirasi kengayadi, ma‘noviy tabiatida o‘zgarish yuz beradi. [1.120-b.]

Davr taraqqiyoti, ijtimoiy hayotdagi o‘zgarish tilning barcha sohalarida u yoki bu darajada o‘zgarish bo‘lishiga olib keladi. Leksik birliklar qo‘llanilishiga ko‘ra farqlanadi. Ko‘pgina leksemalar keng qo‘llanishga, ba‘zilari esa tor qo‘llanishga ega bo‘ladi. Shu jihatdan o‘zbek tili leksikasi ikki qatlamga bo‘linadi: a) qo‘llanilishi chegaralanmagan leksika; b) qo‘llanilishi chegaralangan leksika.

Qo‘llanilishi chegaralangan leksika. Eskirgan leksika:1) tarixiy leksema; 2) arxaik leksema. **Tarixiy leksema** hozirgi o‘zbek tilida qo‘llanuvchi o‘tmishga oid, iste‘moldan chiqib ketgan narsa-hodisani bildiruvchi leksema. Masalan, *sovut, qozi, qalqon, dubulg‘a, amir, bek, qul, xon, kashkul* kabi. Bunday so‘zlarni o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishda albatta tarix faniga murojaat qilinadi. Arxaizmlarni o‘rgansida ham “O‘zbek tili tarixi” va lug‘atlar bilan bunday so‘zlarning ma‘nolarini o‘rganish mumkin.

Tarixiylashish yoki arxaiklashishning quyi darajasidagi leksema tilning bugungi bosqichida kam bo‘lsa ham, iste‘molda bo‘lsa, yuqori darajadagi eskirish natijasida leksema butkul iste‘moldan chiqib ketadi.

Yangi leksika tilda yangi paydo bo‘lgan va yangilik bo‘yog‘i sezilib turgan leksemalardir. Ular ilmiy terminologiyada *neologizm* deb yuritiladi. Masalan: I‘qtisodiyot sohasiga oid terminlar tilda ko‘p uchraydigan neologizmlardan. Fan-texnika taraqqiyotiga doir terminlar bu qatlamning asosiy qismini tashkil etadi. Shuning uchun qaysi soha termini bo‘lsa, leksika bilan shu soha o‘rtasidagi integrasiyani ko‘rish mumkin.

Qo‘llanilish doirasi chegaralangan leksika. Qo‘llanilish doirasi chegaralangan leksikani integratsiyani quyidagicha izohlash mumkin: **Dialektal leksika** shevashunoslik bo‘limi bilan chambarchas bog‘liq. M‘alum sheva yoki lahja haqida ma‘lumot olish uchun shevashunoslik faniga murojaat qilinadi.

Terminologik leksika. Turli fanlarga oid terminlar haqida ma‘lumot berilganda o‘sha soha yoki fan bilan aloqadorlik bo‘ladi Terminologik leksikani ikkiga ajratish mumkin:1) adabiy tilga mansub terminologik leksika; 2)dialektal terminologik leksika.

Fan-texnika, qishloq xo‘jaligi, san‘at va madaniyat sohalariga xos leksik birlik va so‘z birikmasi *termin* deyiladi. Maxsus leksika deganda ma‘lum bir sohaga tegishli lug‘aviy birlik va ularga tenglashgan birikma tushuniladi.

Kasb-hunar terminlari turli kasb-hunar egalari nutqida qo‘llanuvchi leksemalar. Kasb-hunar atamaları shu hunar egasi qaysi sheva vakili bo‘lsa, shu sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrizabz shevasiga mansub hunarmand ishlatadigan atama Buxoro shevasida bo‘lmasligi mumkin. Shuning uchun kasb-hunar leksemasi ikki hissa chegaralangan leksikani tashkil etadi. Bu leksika, birinchidan, ma‘lum bir sheva doirasida bo‘lsa, ikkinchidan, shu shevada so‘zlashuvchi ayrim kishilar nutqiga xos. Demak, bunday leksemalar semantikasida, avvalo, ma‘lum bir kasb-hunar bilan va sheva bilan aloqadorlik mavjud bo‘ladi.

Ilmiy terminlar ko‘p holda tarjimasiz bo‘lganligi tufayli dunyo fanini bir butunlik sifatida ushlab turadi. Demak bu qatlamga oid leksemalarda qaysi fan yoki soha atamasi bo‘lsa, shu fan yoki soha bilan integratsiya mavjud bo‘ladi.

Argo (fransuz. *argot*) ayrim professional yoki sotsial guruhning o'ziga xos tili. Argo bir necha til unsurlaridan iborat qorishiq va ko'p hollarda, boshqalarga tushunarsiz nutq turida namoyon bo'ladi. Argo ham jargon kabi so'zlashuv nutqida va badiiy adabiyotda sotsial-ramziy vazifa bajarish uchun ishlatiladi.

Jargon ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi (frans. *jargon*). Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida sotsial guruhni tashkil etgan kishilarning, asosan, og'zaki nutqida ishlatiladigan va ma'nosini boshqalar ko'p hollarda anglab yetavermaydigan birliklar jargon deyiladi. Bunday so'zlar uslubiy xoslanish nuqtayi nazaridan so'zlashuv uslubiga aloqador. Shuningdek, sotsiolingvistika fani bilan ham aloqador.

Demak, qo'llanishi chegaralangan qatlam so'zlari bo'lgan istorizmlar tarix fani bilan aloqador. Arxaizmlar o'rganshda ham "O'zbek tili tarixi" va lug'atlar bilan o'rganish maqsadga muvofiq. Neologizm qaysi sohaga atamasi bo'lsa, leksika bilan shu soha o'rtasidagi integratsiyani ko'rish mumkin. Dialektal leksika shevashunoslik bo'limi bilan chambarchas bog'liq. Kasb-hunar terminlari semantikasida, avvalo, ma'lum bir kasb-hunar bilan va sheva bilan aloqadorlik mavjud bo'ladi. Ilmiy terminlar qaysi fan yoki soha atamasi bo'lsa, shu fan yoki soha bilan integratsiya mavjud bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.R.Sayfullayeva va jamoa mualliflar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. T.2010. 119-125-b.

BADIIY ASAR QO'LLANISHI CHEGARALANGAN QATLAM SO'ZLARI— LINGVOMADANIY JIHATLAR

***Davron QURBONOV,
NavDPI, 3-kurs talabasi
Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov***

Har bir xalq o'z shakllanish tarixida boshqa turli-tuman xalq, til, madaniyat bilan uzoq-yaqin munosabatda bo'ladi, elat, xalq, millat darajasiga ko'tarilguncha uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi. Biror xalq yoki millat, shubhasiz, o'zaro til, madaniyat, mintaqa jihatidan yaqin bo'lgan qavm-u qabilalarning birlashishi, oralaridagi farqning asta-sekin yo'qola borishi, ularning til, madaniyat (jumladan, rasm-rusum, odat, adabiyot, san'at v.h.), mintaqa, iqtisodiy va ijtimoiy munosabat asosida yaqinlashishi zaminida shakllanadi. [1]

Lingvokulturologiya madaniyatshunoslik va tilshunoslik kesishgan nuqtada shakllangan til tadqiqining yangi sohasidir. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, o'zaro ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi.

Badiiy adabiyot tilning barcha imkoniyatlarini, nutqning barcha uslublarini o'zida aks ettiradi. Yozuvchi yoki shoirning so'z qo'llashi natijasida badiiy asarda tildagi mavjud bo'lgan so'zlar bilan birga hozirgi o'zbek adabiy tili uchun eskirgan so'zlar, shuningdek, adabiy til uchun norma hisoblanmagan dialektal so'zlar ham qo'llanishi mumkin.

Ishlatilish doirasi chegaralanmagan leksemalar o'zbek tilida so'zlashuvchilarning barchasi uchun umumiy bo'lgan, hammaga tushunarli va hammaning nutqida bir xil darajada qo'llanadigan so'zlardir. Maqolada tahlil qilayotganimiz *-ishlatilish doirasi chegaralangan leksemalar* dialektga, eskirgan qatlamga, kasb-hunar leksikasiga va jargon-argolarga xos so'zlardir. Jonli so'zlashuvda ishlatiladigan vulgarizmlar ham qo'llanishi chegaralangan lug'aviy birliklar sanaladi.

Tarixiy mavzuda yozilgan asarlarda eskirgan qatlam so'zlaridan foydalanish tasvirlanayotgan davr tili xususiyatlarini asar ruhiga singdirish asarning qimmatiga qimmat qo'shadi. Lekin she'riyatda an'anaviylikka rioya qilinadi va arxaizmlardan foydalaniladi. Hozirgi she'riyatda (leksik arxaizmlar ham qo'llanadi) ayniqsa, grammatik arxaizmlarning qo'llanish ko'lami kengroq. Bunday birliklar qo'llangan nasriy va she'riy asarlarda o'zbek lingvomadaniyatiga xos jihatlar aks etadi. Ayrim arxaizmlar zamonaviy ma'nodoshiga qaraganda ma'noni kuchliroq ifodalash xususiyatiga ega bo'ladi.

Dialektizmlar mahalliy nutq koloritini ma'lum bir hududga mos ravishda ifodalash, personajlar nutqini individuallashtirish maqsadida badiiy asar tilida qo'llandi. Zero dialektizmlardan foydalanish badiiy asar tilini jonli xalq tiliga yaqin bo'lishini ta'minlaydi.

Jumladan, “Mehrobdan chayon” romanida Anvarning ukasi Qobil va uning sheriklarini A.Qodiriy Buxoro shevasida “gapirtirgan”ida lingvomadaniy xususiyat namoyon bo‘lganini ko‘rish mumkin.

Muyyan sheva tarqalgan hududda yashovchi kishilarning o‘zlariga xos bo‘lgan urf-odatlarining nomlari etnogarfik dialektizmlar deb yuritiladi. Bunday so‘zlar tasvirning realligini ta’minlaydi: U eshikdan kirar-kirmas to‘y toqqizini xotiniga uzatib : —Qizing qani? —deya so‘radi. (Cho‘lpon) [2]

Umuman olganda she’riyatda ham shevaga xos birliklar qo‘llanganda mahalliy koloritni yaratish bilan birga milliy-madaniy jihatni aks ettirishga xizmat qiladi .

O‘zbek tilidagi jargon va argolar ham faqat shu til egalari uchun tushunarli bo‘lgan birliklar sanaladi.

Badiiy asar tili hayotni o‘zida aks ettirishda asriy tajribalarga ega bo‘lgan badiiy adabiyot bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi. Shu sababdan badiiy asar tilini o‘rganish va tahlil qilish badiiy asarni butun ichki va tashqi bog‘lanishini, yozuvchining dunyoqarashi, unda adabiy va noadabiy vositalarning qo‘llanishi jihatini tahlil qilishni talab etadi.

Nazmiy va nasriy asarlarda umumxalq tilida mavjud bo‘lgan lug‘aviy vositalar ni o‘zida aks ettirib, til vositalarining ifodadorlik ko‘lamini ko‘rsatuvchi, uni rivojlantirish yo‘llarini ham belgilab beruvchi manabadir.[3] Mazmunan badiiy asar tili eng avvalo badiiy obrazli, ta’sirchan, emotsional-ekspressiv tildir. Badiiy adabiyot tili uchun xarakterli xususiyatlaridan biri ham shu— ta’sirchan vositalarga boyligidir.

Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o‘zaro aloqasini, o‘zaro ta’sirini, tilda o‘z aksini topgan xalq madaniyatining ko‘rinishlarini tadqiq etadi. *Xalqlarning kelib chiqishi, tarkibi, joylashishi, turmushi, rasm-rusumlari, moddiy, ma’naviy va ijtimoiy madaniyati har xil. Bunday xususiyatlar shu xalq tilida yaratilgan badiiy asarlarda aks etmay qolmaydi.* Bunda badiiy asar tilida o‘ziga xos integratsiya jarayoni kuzatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sayfullayeva R. va jamoa mualliflar.Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T.2009. 9-b.
2. Yo‘ldoshev M. Badiiy matn va uning lingvopoetik tahlili asoslari.T.2007. 59-b.
3. Umrqulov B. Badiiy adabiyotda so‘z. T.1993. 6-b

JAHON VA RUS TILSHUNOSLIGIDA MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING O‘RGANILISHI

Muxlisa SUYUNOVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. N.Yarashova

Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha,mazkur soha XX asrning so‘nggi choragida shakllandi, “lingvokulturologiya“ termini esa V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq ravishda paydo bo‘lgan

Lingokulturologiyaning shakllanishi haqida gapirganda, deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazaryaning ildizi V.fon Gumboldtga borib taqalashini ta’kidlaydilar. Tilshunoslikda bu sohaning shakllanishida A.A.Potebniya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.Y.Uintni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbiskaya, D,Xaymz, kabi tilshunoslarning fikrlari muhim rol o‘ynaganligi ta’kidlanadi.

Lingvokulturologiya sohasida jiddiy tadqiqotlar yaratgan V.A.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

- 1) Fan shakllanishiga turtki bo‘lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V.fon Guboldt,E.Benvenist, L.Vaysterber, A.A.Potebniya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);
- 2) lingvokulturologiyaning alohida fan sifatida ajratilishi;
- 3) lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi.

XXI asr boshiga kelib lingvokulturologiya dunyo tilshunosligidagi yetakchi yo‘nalishlardan biriga aylanib ulgurdi. Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan bo‘lib, o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan til va madaniyat uning predmetini tshkil etadi. Jumladan, V.N.Teliya

bu haqda shunday deydi: “Lingvokulturologiya insoniy ,aniqrog‘I insondagi madaniy omilini tadqiq etuvchi fandır. Bu esa shuni bildiradiki,lingvokultrologia markazi madaniyat fenomeni bo‘lgan inson to‘g‘risidagi atropologik paradigmaga xos bo‘lgan yutuqlar majmuasidir.

G.G.Slishkining fikriga ko‘ra, “Lingvokulturologiya inson omiliga,aniqrog‘I, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropolgik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi”. Lingvokulturologiyaning o‘rganish obyekti haqidagi fikrlar borasida bir to‘xtamga kelingan bo‘lsa-da, ayrim munozarali qarashlar ham yo‘q emas. Masalan, V.N.Teliyaning ikriga ko‘ra, lingvokultrologiya til va madaniyatning faqat sinxron aloqasini o‘rganadi. V.A.Maslova esa bu soha tilni ham sinxron, ham diaxron jihatdan o‘rgnadi, deb hisoblaydi. Shuningdek, V.N.Teliya lingvokultrologiya obyekti umuminsoniy xarakterga ega bo‘lishini ta’kidlasa, V.A.Maslova muayyan xalq yoki qardosh xalqlar tilining lingvokulturologik alohida o‘rganilishi lozim ekanligini ta’kidlaydi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshonosligida eng rivojlangan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, bu borada bir qancha o‘quv qo‘llanmalar yaratilgan. Tilshunoslarning e’tirof etishiccha, ularning orasida eng mashhuri V.A.Maslova tomonidan yaratilgan o‘quv qo‘llanma hisoblanadi. Mazkur qo‘llanma lingvokultrologiya sohasining metodlari, obyektlari va predmeti, yo‘nalishlari yoritilib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko‘rsatilgan.

Lingvokulturologik tadqiqotlarda, asosan, quyidagi masalalar tadqiq etilganini ko‘rish mumkin: 1) muayyan nutqiy janrning lingvokulturologik xususiyatlari. Bunda ko‘pinha miflar, xalq og‘zaki ijodiga xos janrlar tahlil etilgan; 2) muayyan uslubda yozilgan asarda lingvokulturologik konsept ifodalanishi tadqiqi. Bunda asosan badiiy nasriy asarlar tili tahlil etilgan; 3) qiyosiy aspektdagi ishlar. Bunda asosan rus tilidagi lingvomadaniy birliklar ingliz, nemis, fransuz tillari bilan qiyoslangan; 4) lingvokultrologiyaning pedagogika fani bilan bog‘liq jihatlar. Bunda talabalarda lingvokulturologik birliklarni aniqlash va tahlil etish malakasini hosil qilish asosiy maqsad qilib olingan.

Lingvokulturologiyaning rivojida Moskva lingvokulturologik maktablari alohida ahamiyatga ega bo‘ladi. Ma’lumki, Moskva lingvokulturologik maktablari XX asr oxirlarida paydo bo‘ladi. Bu borada rus tilshunolaridan Yu.S.Stepanov, N.D.Arityunova, V.A.Vorobyov, V.N.Teliyalar asos slogan bir qancha maktablar yuzaga keldi:

Lingvokulturologiya uchun taraqqiyotga nisbatan madaniyatni o‘rganish muhimroq sanaladi, chunki taraqqiyot moddiy, madaniyat esa ramziydir. Mif, urf- odatlar, marosimlar madaniyatga xos, ular xalqning turmushi va marosimlari shaklida til birliklari va ifodalarida jo bo‘ladi. Shu sababli, ulardagi til birliklari lingvokulturologiyaning obyekti sirasiga kiradi.

“NAVOIY” ROMANI QAHRAMONLARI NUTQIDA MUROJAAT IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATI

E’tibor BOTIROVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: f.f.f.d. N.Yarashova

“Navoiy” romanidagi murojaat shakllari hozirgi muloqot madaniyatimizdagi shakl va ifodalaridan keskin farq qiladi, chunki ular muayyan tarixiy davr, ijtimoiy hayot va muhit mahsuli. So‘zlovchi va tinglovchining jamiyatda qanday o‘rin tutishi, yoshi, jinsi, lavozimi, kasb-koriga qarab murojaat shakllari o‘zgarib boraveradi. “Shuni ham ta’kidlash kerakki, murojaat shakli xalqning o‘zligini anglashi qay darajada ekanligini ko‘rsatuvchi mezonlardan biridir”. “Murojaat birliklari kundalik hayotimizda nutq faoliyati, nutq jarayonida keng qo‘llaniladigan, o‘zaro aloqa-aralashuvga xizmat qiladigan, so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabatini ifodalaydigan, o‘zida turlicha konnatativ ma’nolarni, semantik “ohanglarni” tashiydigan o‘tkir ta’sirchan

vositadir”¹. Sh.Iskandarova o‘zbeklar muloqotida ishlatiluvchi murojaat shakllarini bir nechta omil bilan belgilaydi². Bular:

- ijtimoiy mansublik;
- kasb-lavozim, unvon;
- suhbatdoshlarning tanish notanishligi;
- nutqiy harakat sharoiti;
- muloqotchilarning yoshi;
- ularning jinsi;
- yashash joyi;
- uslubiy holat;
- muloqotchilar xarakteri.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda tarixiy asar bo‘lmish “Navoiy” romanidagi murojaat shakllarini quyidagicha tahlil qilish lozim:

- 1) kommunikantlarning yoshi;
- 2) jinsi;
- 3) mavqeyi.

1. So‘zlovchi va tinglovchining yoshiga ko‘ra farqlanishi ham alohida-alohida jamiyatlar sifatida qaraladi³. Asosan, yoshga qarab qilingan murojaat o‘zbeklar muloqotida o‘ziga xos sezilarli farqiga ega. “Qoidaga ko‘ra yosh bola ota-onasiga, shuningdek, o‘zidan katta yoshdagi kishilarga ularning ismini aytib murojaat qilmaydi, balki ism o‘rnida qarindoshlik terminlarini qo‘llaydi”. Muloqotda kommunikantlarning yoshiga qarab qarindoshlik terminlari orqali murojaat qilish o‘zbek muloqot madaniyatining asosini tashkil qiladi. Qarindoshlik terminlarini ayrim tilshunoslar ikki guruhga ajratadilar: a) qon-qarindoshlik otlari: *aka, amma, amaki, bobo, buvi, jiyan, nevara, ona, opa, ota, singil, tog‘a, uka, xola, chevara, evara, o‘g‘il, qiz*;

b) nikoh qarindoshligi otlari: *boja, kelin, kuyov, ovsin, pochcha, xotin, er, yanga, qayin, quda, qayliq, o‘gay*⁴.

Yuqorida keltirilgan qarindoshlik terminlari “Navoiy” romani personajlari murojaatida faol qo‘llanilib, adresant va adresatning yoshiga qarab qo‘llanish jihatidan farqlilik kasb etadi. Masalan:

— **Pochcha**, Husayn Boyqaro zamonida yomonlar ko‘paygan. Bu qilich balki butun umrida birinchi marta zumlga qarshi ishlatilar! (264-bet)

Keltirilgan misoldagi “pochcha” murojaat shakli tarixiy “Navoiy” romani dialogida oddiy xalqning murojaatida qo‘llanilib, erkak tinglovchiga nisbatan qo‘llanilgan. “Undalmaning eng muhim xususiyati so‘zlovchining tinglovchiga nisbatan turli subyektiv munosabatlarini pressuppozitsiya tarzida aks ettirishidir”. Har qanday murojaatda pressuppozitsiya mavjud bo‘ladi, ya‘ni yuqorida keltirgan misoldagi “pochcha” murojaat shaklida ham yoshi katta erkak kishi, hurmat ma‘nosi pressuppozitsiya sanaladi.

Bundan tashqari, bir-biriga notanish suhbatdoshlar ham murojaat vaziyatida qarindoshlik terminlaridan keng foydalanishadi. Mazkur holatlarda murojaat shakllari kommunikantlarning jinsi, yoshiga qarab tanlanadi:

—Siz ham biz bilan birga bo‘lingiz, quvonchli bu... — dedi u va uyalgansimon kulib, yerga qaradi.

—Rahmat, **singlim**, — titrab gapirdi Sultonmurod, — to‘ylaringga borurmen... Baxtlaring quyoshdek porloq bo‘lsin, xayr! (278-bet)

Keltirilgan dialogdan ko‘rinib turganidek, erkak tinglovchi tomonidan qarindosh bo‘lmagan ayol tinglovchiga nisbatan *singlim* qarindoshlik termini qo‘llangan. So‘zlovchi yoshining tinglovchi yoshidan katta ekanligi ana shu kabi murojaat shaklining ishlatilishini talab qilib turadi. Agar

¹ Ahmedova N. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: fil.fan.nomz. ...diss.Toshkent, 2008. 122-bet.

² Iskandarova Sh. O‘zbek nutq odatining muloqot shakllari: fil.fan.nomz...diss. Toshkent, 1993. 67-bet.

³ Ne‘matov H., Jo‘rayeva B. Sotsiolingvistika. –Buxoro, 2004. 20-bet.

⁴ Narziyeva M.J. O‘zbek tilida shaxsni yosh jihatidan tavsiflovchi otlarning ma‘no tarkibi: filol. fan. nomz... diss. – Buxoro, 1992. 49-bet.

tinglovchi bilan soʻzlovchi oʻrtasida qarindoshlik munosabati mavjud boʻlsa, ularning ismi murojaat shakli sifatida qoʻllanilishini kuzatish mumkin.

Oʻzbek muloqot madaniyatiga xos katta yoshli suhbatdoshlarga hurmat murojaat shakllari orqali ham ifodalanadi. Oʻzbek muloqot xulqida, asosan, katta yoshli kishilarga “siz” lab murojaat qilinadi. Bunday holat begona kishilarga murojaat qilishda ham uchrab turadi. “Sen/siz shakllarining almashinishi ijtimoiy vazifa-mavqelarning oʻzgarishi bilan koʻrinadi: shunchaki tanish boʻlgan kishilarning qadrondlashishi, sharoitning rasmiydan norasmiyga oʻtishi yoki aksincha”¹. Bundan tashqari, yoshi katta soʻzlovchilar nutqidagi murojaat shakllari oʻzining maʼno boʻyoqdorligi bilan ham xarakterlanadi. Ular nutqida “boʻtam”, “arslonim”, “toychogʻim”, “jonim”, “bolam”, “chirogʻim” kabi murojaat shakllari hamda tinglovchining ismiga “xon”, “jon” kabi qoʻshimchalarni qoʻshish holatlari uchraydi.

— *Bu boʻzchivachchalardan qayoqqa qochib qutulamiz?*

— **Chirogʻim**, tirikchilik qilmasinlarmi? Nima, endi eshitdingmi? — oq sochlari silliq taralgan, yoshiga qaraganda, hali yuzi toza boʻlgan kampir gapirib qoʻydi. (244-bet)

“Navoiy” romani dialoglarida esa “siz” lab murojaat qilish holatlari kommunikantlarning yoshi bilan bir qatorda ularning mavqeyi bilan ham xarakterlanadi.

OʻTKIR HOSHIMOV ASARLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARINI OʻRGANISHDA INTEGRATIV YONDASHUV

Nafosat ZIYATOVA,

NavDPI, Oʻzbek tili va adabiyoti fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar: dost. B.P.Zaripov

Til – madaniyatning koʻzgusi boʻlib, unda nafaqat insonni oʻrab olgan real borliq, uning real yashash sharoitlari, balki xalqning ijtimoiy oʻzini oʻzi anglashi, uning mentaliteti, milliy xarakteri, hayot tarzi, anʼanalari, urf-odatlar, axloqi, qadriyatlar yigʻindisi va dunyoqarashi ham aks etadi. [1] Shuning uchun shu xalq tilida yartilgan badiiy asarlarda shu xalqqa xos jihatlars aks etishi tabiiy. Va bu oʻziga xos lingvomadaniy tahlilni talab etadi. Bunday tahlillar esa avvalo til va adabiyot fani va boshqa fanlararo bogʻliqlik asosidagina amalga oshiriladi: Quyida biz Oʻtkir Hoshimov asarlarida qoʻllangan lingvomadaniy birliklarga eʼtiboringizni qaratmoqchimiz:

Metafora va oʻxshatishlar. Oʻzbek lingvomadaniyatida mavjud boʻlgan metafora va oʻxshatishlar ham xalqning lingvomadaniy boyligi. Metafora va oʻxshatishlar semantikasida nutqiy vaziyat uchun mos keladigan til birligining toʻgʻri tanlangani uni emotsional-ekspressiv vositaga aylantirganini koʻrish mumkin. ...*Qani, popuklar,-deydi qandaydir tantanavor ohangda.-Dasturxonga marhamat. Uyalmanglar, tasadduqlar!* [4.68-b.] Popuk bosh maʼnoda ”narsalarga bezak uchun taqiladigan bir bogʻlam tola, pat, ip va sh.k.” Xalqda yosh qizlarga nisbatan ijobiy munosabat ifodalovchi soʻz sifatida qoʻllanadi. *Mendan oldingi oʻrindiqda quralay koʻzlari katta-katta, qisqa kesilgan sochi tiniq yuziga xoʻp yarashgan koʻhlik juvon oʻtirar, yonidagi roʻmol oʻragan oʻrta yashar xotin bilan gaplashardi.* [5.203-b.] *Quralay* aslida “*kiyik yoki ohularning yosh bolasi*”. *Quralay koʻz* birikuvida koʻchma metaforik “*quralayning koʻziga oʻxshash koʻzli*” maʼnosida.

Lingvokulturologiyaning obyekti boʻlgan oʻxshatishlar semantikasida ham milliylik aks etib turadi. Masalan: *Oʻgʻling Robiyani yaxshi koʻradi... Robiya suqsurdek qiz boʻlsa, sinashta boʻlsa...* [3.144.] Suqsur– patlari uzun va ingichka qush. Chiroyli, goʻzal kelishgan yigit va qizlarga nisbatan bu oʻxshatishdan soʻzlashuv uslubida juda koʻp qoʻllanadi. [6.3.201-b.] Oʻxshatishlar oʻziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ular nutqda hamisha badiiy estetik qimmatga molik boʻladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, taʼsirchaligini taʼminlashga xizmat qiladi.[2.259-b.]

-Oʻv, Rahimtoy!-Oqsoqol rapidadek qoʻlini paxsa qildi.-Berdisini aytguncha urib oʻldirmada, odamni! [3.152-b.] Rapida “Tandirga non yopish uchun ishlatiladigan, matodan tikilgan,

¹ Iskandarova Sh. Oʻzbek nutq odatining muloqot shakllari: fil.fan.nomz. diss. avt.ref. –Toshkent, 1993. 16-bet

to'garak shakldagi qalin qo'lqop" qo'lga kiyib non yopiladi. Qo'lning o'zini rapida kiyilgan qo'lga o'xshatilib "keng yumaloq, katta o'xshovsiz" qo'l, kaft ma'nosini ifodalamoqda.

Afsona va mifonimlar. "Dunyoning ishlari" asaridagi "Haqqush" hikoyasida ona farzandlarining hamisha bir-biriga yaqin, inoq bo'lishini istagani bayon qilingan. Unda haqqush haqidagi cho'pchak berilgan. "Ikki afsona" hikoyasi yoki "Ermon buvaning tilagi"[4.] hikoyasida keltirilgan afsona va rivoyatlar kishini falsafiy mushohada qilishga undaydi.

Frazemalar. O'zbek lingvomadaniyatida frazemalar alohida ahamiyatga ega. O'. Hoshimov asarlarida lingvokulturologik tahlil obyekti bo'lgan frazemalar ko'p qo'llangan. Xalqimizda ijobiy istak ifodalovchi "xirmonga baraka" iborasi xirmon ko'tarayotganlarga "hosil mo'l bo'lsin!" ma'nosida qo'llanadi.

Quyidagi misollarda bu so'z bilan bo'liq iboralarda "Kam bo'lmasin", "omadini bersin" ma'nosida aytilgan. - *Suyunchi bering, dadasi, xat keldi! Umriginasidan baraka topkur Abzi o'z qo'li bilan obkeb berdi.* [3.135-b.] *O'qib bersangiz-chi, baraka topkur,-dedi kuyinib. Savodingiz bor-ku, axir.*[4.200-b.]

Endi sizga o'n ikki vassali uy qurib beramiz. Odamlami hasharga aytib qo'ydim. Belida belbog'i bori kelaveradi. Shu gap gap bo'ldi. Erta yozdan dadam «katta maktab» qurilishiga sho'ng'ib ketdi. [3.15-b.] ***Belida belbog'i bor- o'z qadr qimmat uchun kurashadigan, izzat-nafsining tahqirlanishiga yo'l qo'ymaydigan"*** ma'nosidagi ibora.

Urf-odatlar, an'analar. "Ikki eshik orasi, "Dunyoning ishlari" asarida beshik to'yi, nikoh to'yi marosimlarining qanday o'tish jarayoni tasvirlangan. Yoki ta' ziya maroasimi qanday o'tkazilishi haqida hikoyalarda to'liq ma'lumotlar berilgan. **Mahalla-ko'y munosabati, qo'shnichilik urf-odatlari maromiga yetkazib talqin qilingan.**

Etnogarfizmlar. Quyidagi etnogarfik odatlar bilan bog'liq frazemalarda esa evfemik munosabat mavjud. Evfemizm ifodaga ijobiy yondashuvni yuzaga keltirish maqsadi bilan amalga oshiriladi. U shu tilda gaplashuvchi xalqning irimi, urf-odati, madaniyligi bilan bog'liq holda amalga oshiriladi: *Oyim aytgandek, «irim-sirimi»ni qilishadi-da, butun qishloqqa xabar tarqaladi: «Robiyaning boshi bog'landi». Qiziq, «boshi bog'landi»...* [3.156-b.] *Boshi bog'landi* iborasi "unashtirib qo'yildi" ma'nosida qo'llangan. *Sen xatingda yozibsan, Robiya! Bizni unashtirishdi, «ma'lum oshi bo'ldi», debsan.*(3.209-b.) *Hali boshimga bundan og'ir kunlar tushishini, Bundan battar bedodliklar ko'rishimni, Kimsan akam ikkalamizning o'rtamizda sindirilgan non uvol ketib, ushatilgan holva bekor bo'lishini bilmagan ekanman.*[3.156-b.]

Non sindirish (yoki ushatish) /etnografiyaga oid/. Nikoh to'yi marosimlarining bir qismi: qiz tomon, ya'ni uning ota-onalari sovchi yuborgan tomonga o'z roziligini bergach, sovchilar keltirgan dasturxon ochilib, shu rozilik belgisi sifatida non sindirilishi va to'y bilan bog'liq masalalarning belgilanishi, hal qilinishi. shuningdek, "Holva sindirish" ham shu odatning davomi bo'lib, bu frazema ham etnogarfik odat bilan bog'liq. Unashtirish marosimida non sindirilgandan so'ng, yoshlarning hayoti shirin bo'lsin degan maqsadda milly shirinlik-holva ushatiladi (sindiriladi).

O'tkir Hoshimov asarlarida o'zbek madaniyatiga xos jihatlar teran tasvirlangan. Badiiy asarlardagi lingvokulturologik jihatlarni tahlil qilishda bevosita tilshunoslik, adabiyotshunoslik, folklor, etnografiya kabi sohalar bilan chambarchas bog'liq. Va asar tahlili jarayonida bunday jihatlarga e'tibor berish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Robins R. H. General Linguistics. An Introductory Survey. –London, 1971. –P. 27; Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. –М., 1990. –С. 26.
2. Usmanova Sh. Lingvokulturologiya.T.: 2019.102-b.
3. O'tkir Hoshimov. Ikki eshik orasi. T. "Meriyus". 2011.
4. O'tkir Hoshimov. Dunyoning ishlari.T.:2018.
5. O'tkir Hoshimov. Sevgi qissalari. Hikoyalar va qissalar: Qalbingga quloq sol. T.:2013. www.ziyouz.com kutubxonasi
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik.1-,2-,3-,4-,5-jildlari.O'zME n-ti.:T.:2006-2008.

NARPAY TUMAN HUDUDIDAGI ORONIMLARNING LISONIY TAHLILI

Nargiza SAYDULLAYEVA,

NavDPI, O'zbek tili va adabiyoti fakulteti 3-G guruh talabasi

Ilmiy rahbar: f.f.n.R.S.Nuritdinova

Oronimiya nima? Bu savolga Suyun Qoravevning "Toponimika" kitobidan quyidagicha javob olishimiz mumkin: "Oronimiya-(yunoncha, oros-tog', onoma-nom) yer yuzasining relief shakllari, tog'lar, cho'qqilar, qirlar, daralar, tekisliklar, jarlar nomlaridir."¹

Biz Narpay(Narpay kanali nomining semantikasiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bu haqda turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi aholi vakillari Nahr – ariq, Pay – oxiri, ya'ni ariqning oxiri degan ma'noni bildiradi deyishsa, ba'zilar Nor – tuya, Poy – oyoq, qadam, ya'ni tuyaning oyog'i deb atashadi) tumanidagi oronimlarni o'rganar ekanmiz, unda asosan, oronimlarning tarixiga, til va geografik tahliliga asosiy e'tiborni qaratamiz. Chunki har qanday toponimni tahlil qilishda, albatta bu jihatlar asosiy o'rinni egallaydi. Ma'lumotlarga ko'ra, Narpay tumani quyidagi cho'l va tog'lar bilan chegaralangan: "Narpay tuman hududining janubi -g'arbi Qarnob cho'li, markaziy qismi va shimoli -sharqida Ziyovuddin-Zirabuloq tog'lari, tog' oralaridagi soylik va boltiqlardan iborat".² Qarnob cho'li-Zarafshon daryosi o'rta oqimining chap sohilidagi to'lqinsimon tekislik. Ziyovuddin tog'lari- Samarqand va Navoiy viloyatlaridagi tog'lar. Biz yuqorida Toponimlarning geografik tahlil qildik.

Endigi e'tiborimizni lisoniy tahlilga qaratamiz. Tuman hududida ko'plab tepaliklar mavjud bo'lib, ammo ular shunchaki tepa, shevada esa "Teva", "Tuva" deb atalib kelinmoqda. Tepaning "Tuva" deyilishi, asosan qipchoq lahjasiga xosdir. Bu holat tilshunoslik fanining shevashunoslik bo'limida o'rganiladi. Bundan tashqari, tuman hududida Oy (turdosh ot)+tamg'a (turdosh ot)+li (so'z yasovchi qo'shimcha) qishlogidagi tepalik, Chaqar ("Amir Olimxon Chaqar hududidan o'tayotganda juda ko'p chuqurlar bo'lganligi va chaq -chuq ovozlardan quloqlarni qomatga keltirgani uchun Chaqar deb nomlab ketganlar " degan qarashlar mavjud) tepaliklari (Chaq-taqlid so'z, ar-so'z yasovchi) mavjud. Ittifoq mahallasi Oqqush qishlog'ida joylashgan beshta tepalikni umumiy nom bilan "Beshkon" tepaligi deb atashgan. Besh (son)+ kon (turdosh ot).

Tepaliklarni tarixiy jihatdan tahlil qiladigan bo'lsak, tepaliklar qadimda Amir Temur davrida va undan keyingi hukmdorlar davrida urushlarda tepaliklarda olov yoqilib, dushman kelayotganidan bir-biriga xabar berganlar. Masalan: Yulduz, Ohun qishloqlarining nomlari Chingizxon davridan bizgacha yetib kelgan. Askarlar bir-birlariga mash'ala yordamida xabar yuborish maqsadida tepalik qurganlar va tepalikda olov yoqib, xabar olib, xabar yuborganlar. Tepaliklarni esa Yulduz, Ohun, Chapayib kabi nomlar bilan ataganlar. Bu nomlar hozirgacha saqlanib kelinmoqda.

Bugungi kunda esa tepaliklar qadimiy yodgorliklar qatorida tarixiy joy deb muhofaza qilinadi. Narpay kanali bo'yida Maymun tepa nomli tepalik mavjud bo'lib, uning tarixi Maymanax ismli hukmdorga borib taqalishi, Maymanax davrida tepalik qal'a bo'lib, yo'lovchilarga mayoq bo'lganligi haqida xalq orasida turli xil farazlar yuradi. Aniq ma'lumot shuki, Maymun tepa ruslar bosqinidan keyin qurol - yarog' saqlanadigan omborxona vazifasini bajargan. Hozirda esa muhofazaga olingan va tepalik sifatida qarab kelinadi. Joy nomlari jamiyat tarixi bilan chambarchas bog'langan. Joy nomlarini tarixini bilmasdan turib, toponimika bilan ishlash kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu jihatdan o'zbek tili toponimiyasi boshqa fanlar bilan uzviy bog'langan. Toponimika fanini tarix, geografiya, tilshunoslik fanlarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Suyun Qorayev "Toponimika" kitobida quyidagilarni yozadi: "Demak, toponimika 3 ta katta soha: tilshunoslik, geografiya, tarix fanlari oralig'idagi fandir. Shu bois, toponimikadagi talaygina toponimlarni lingvistik, tarixiy va geografik material jalb qilingandagina to'ri izohlab berish mumkin."³ Biz bu nazariyaning qanchalik to'g'ri ekanligini yuqoridagi tahlillar orqali ko'rib o'tdik.

¹ Suyun Qorayev, "Toponimika". O'zbekiston faylasuflari jamiyati nashriyoti. 2006-yil.

² uz.m.wikipedia.org.

³ Suyun Qorayev, "Toponimika". O'zbekiston faylasuflari jamiyati nashriyoti. 2006-yil

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ИНТЕГРАЦИЯНИНГ УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Зенера САФАРОВА,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти факультети талабаси

Илмий раҳбар: Н.Мансурова

Илм-фан кўз илғамас даражада тезлашиб бораётган даврда фанлараро интеграция ҳам таълимнинг ривожланиб боришида бош омил ҳисобланади.

Интеграция – (Лотинчада интегрatio-тиклаш, тўлдириш) фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни, дифференциация билан бирга кечади¹.

Фанлараро алоқада ўқувчининг маълум билимларини ўзлаштириш жараёнида у ёки бу муаммони имкон қадар чуқур англаш ҳамда эгалланган билимларни амалиётга самарали жорий этилишига имкон бериш мақсадида ўқув фанлари асосида ўрнатилган алоқа назарда тутилади². Шундай экан ҳар бир фанни ўқитишда фанлараро алоқада дарсларни ташкил этиш ҳар доим ўз самарасини беради. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, ҳар қандай ўқитиш усулларида фойдаланишда мавзуга мослигини эътиборга олиш лозим.

Адабиёт дарсларида интеграция усулидан фойдаланиш учун “Бобурнома” асарини танлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

“Бобурнома” асарининг тарих, география, зоология, ботаника фанлари билан боғлиқлик ўринлари мавжуд.

“Ота тахти, Самарқандни икки бора жанг билан олиб ўтирибман”³.

Ушбу воқеаларни ўрганиш орқали тарих, география фанлари уйғунлиги намоён бўлади.

Ўқувчилардан ўрганилган билимларини янада мустаҳкамлаш учун бу ҳодиса қачон рўй берганлиги, ўтказилган жанг қайси ҳудудларда бўлиб ўтганлиги каби саволлар интеграция орқали тарих ҳамда география фани билан алоқадорликда ўрганиш мумкин.

“Муҳаррам ойи ўзбакни даф қилиш мақсадида Хуросонга жўнатдик”⁴.

Хуросон – жуғрофий жиҳатдан нисбатан умумлашган ном бўлиб, турли даврларда Ҳиротдан Ғарбий Эронгача бўлган ҳудудларни қамраб олган. Ҳозирги вақтда у пойтахти Машҳад бўлган шимоли-шарқидаги вилоят бўлиб, Туркменистон билан чегарадош.

Асарда келтирилган мазкур маълумотларда англашиладики, география ва она тили дарслари билан боғлиқлик ҳолда ўрганиш ўринлидир. Дарс жараёнида дунёнинг сиёсий харитасидан фойдаланиб, асарда келтирилган ҳудудлар ҳозирги кунда айнан қаерга тўғри келиши, айни вақтда номланиши, унинг чегарадош ҳудудлари ҳақидаги билимларни мустаҳкамлаш натижасида ўқувчининг амалиётга фаол иштироки таъминланади.

Ўқувчилар “Бобурнома”даги жой номларини авваллари қандай номланганлигини ёки худди шунинг аксича олдин номланган жойларнинг ҳозирги кунда қандай ном остида аталишидан беҳабар бўлиши табиий ҳолатдир. Бу билимларни эгаллашда янада қизиқиш, ўзгача бир кайфиятда ўрганиш учун ўз-ўзидан тарих фанига мурожаат қилинади.

“Қобул ва Ғазна тўполончи ва жанжалкашлар макони эди, турк, муғул, аймоқ, афғон ва ҳ.к.дан ташкил топган хилма-хил эл ва улус шу ерларда йиғилган эдилар”⁵.

“Бобурнома”да келтирилган бу жой номи Ғазни – бу ҳозирги Афғонистоннинг жануби-шарқий қисмидаги шаҳар, аввал ҳам, ҳозирги кунда ҳам Ғазна номи билан юритилади.

Улар Бодғисга ютганларида Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдан келиб кўшилди.

Марв – Ўрта Осиёнинг энг қадимги шаҳарларидан бири. Байрамали шаҳри яқинида жойлашган. Байрамали ҳозирги кунда Туркменистон ҳудудига тўғри келади. Лекин бу маълумот билимдан беҳабар бўлиши мумкин. Шу ўринда география фанига бўлган

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 4-том, 112-бет

² Адабиёт ўқитиш методикаси Қ.Хусанбоева, Д.Ниёзматова “Баркамол Файз медиа”нашриёти. -Т, 2018. 28-бет.

³ З.М.Бобур. “Бобурнома”. Ўқитувчи нашриёти. – Т., 2008.144-бет

⁴ Ўша китоб, 142-бет.

⁵ Ўша китоб, 145-бет.

қизиқишни, эътиборни орттириш мақсадида яна ўша дунёнинг сиёсий харитаси ва атласдан фойдаланиш орқали мақсадга эришиш учун замин яратиш мумкин. Бу жараёндан англатадики, дарсни фақат назарий ташкил қилиш эмас, балки амалий яъни ўқувчиларнинг иштирокини таъминлаш орқали шакллантирилади.

Она тили дарси билан боғлиқликни уйғунлаштирилган ҳолда атоқли отлардан фойдаланиш ўринларини таҳлилга тортиш мумкин.

“Абулмухсин Мирзо ўз вилоятига, Марвга кетди, Ибн Ҳусайн Мирзо ҳам Тўн ва Қайинга жўнади. Бадиуззамон Мирзо ва Музаффар Мирзо Ҳиротга жўнаб кетдилар”¹.

Бизга маълумки, атоқли отларнинг шахс ва жойларга атаб қўйилган турлари мавжуд. Юқорида келтириб ўтилган мисолда атоқли отларнинг икки туридан фойдаланилган.

Уларни антропонимлар ва топонимлар номи остида ўрганамиз.

Антропонимлар	Топонимлар
Абулмухсин Мирзо	Марв
Ибн Ҳусайн Мирзо	Тўн
Бадиуззамон Мирзо	Қайин
Музаффар Мирзо	

Бундай гуруҳларга ажратиш орқали она тили дарслигининг, “От сўз туркуми” мавзуси билан алоқадорлик шакллантирилади.

“Мурғоб ёқасида етканда икки-уч маротаба Мирзонинг май базмида ҳозир бўлди.”

Ушбу мисол асосида она тили дарслигининг “қўчма маъно ва унинг турлари” мавзуси билан уйғунликда ўрганилади, яъни метафорадан фойдаланилган. Метафора юнонча сўз бўлиб, “қўчириш”, “қўчирма”, “истиора” демакдир².

Метафоранинг бир неча турлари мавжуд. Шундай турлардан инсон кийимлари қисмларининг номи бошқа нарсаларга қўчишидир. Бунга намуна мисолида “Мурғоб ёқаси” жумласини келтириб ўтишимиз мумкин.

“Абдулмухсин Мирзо ярим курўх йўл босиб, менинг истикболимга келганди, учрашдик”³.

Курўх – узунлик ўлчови, 1 курўх – 2 кмга яқин масофани ташкил қилади. Бу жиҳатлар орқали она тили дарслигидаги “Ҳисоб сўзлар” мавзуси билан яқинлиги кузатилади. Келтирилган мисол асосида ҳисоб сўзларнинг турлари:

- Узунлик;
 - Оғирлик;
 - Доналик;
 - Микдор каби турларини ҳам такрорлаб ўтиш натижасида узвийлик таъминланади.
- “Бир маротаба лола навларини санашларини буюрдим: Ўттиз тўрт нафар навлар чиқди”⁴.

Лола – лоладошлар оиласига мансуб, йирик, чиройли гулли, кўп йиллик ўсимлик, манзарали экма гул ва унинг қизил, сариқ ёки тархил гули.

Бу тасвир воситасида ботаника билан изчиллик ҳосил бўлади.

Таълим жараёнини дарсликлар асосида ташкил этиш ўқиш жараёни асосида дарс сифатини таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, адабиёт фанини фанлараро алоқадорликда ўқитиш ўқувчиларнинг чуқур билим олишларига, эгалланган билимларни мустаҳкамлашига ҳамда бошқа фанларга қизиқишини оширилишига, дарс жараёнида мавзунини қизиқарли бўлишига, ўқувчиларнинг компетентлигини оширишга ва албатта дарс самарадорлигига хизмат қилади.

¹ Ўша китоб, 145-бет.

² Пинхасов У.Д. Ҳозирги ўзбек тили (Лексикология). Ўқитувчи нашриёти, - Т. 1969-йил. 7-бет

³ Ўша китоб, 154-бет.

⁴ Ўша китоб, 158-бет.

3-SHO‘BA
IJTIMOIIY-GUMANITAR VA ANIQ FANLARARO ALOQADORLIKNING
ILMIY-METODIK TAMOIYILLARI

CHIROYLI YOZISHGA O‘RGATISH ORQALI BOSHQA FANLARNI
MUVAFFAQIYATLI O‘ZLASHTIRISH IMKONIYATI

Manzura Saparboevna ERNAZAROVA,

NavDPI, Boshlang‘ich ta‘lim kafedrası mudiri, f.f.d.(DSc)

Durdona G‘OFUROVA,

NavDPI, “Ta‘lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi mutaxassisligi magistri

Maktabgacha ta‘lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga chiroyli yozuvni o‘rgatish savodxonlikning poydevori hisoblanadi. Maktabgacha ta‘lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirish, ularni har tomonlama etuk insonlar qilib tarbiyalash, go‘zallikka intiluvchi, uni yurakdan his qila oladigan, go‘zallikni yaratishga intiladigan o‘quvchi sifatida voyaga etkazish, kichik yoshdagi o‘quvchilarga yozishdek murakkab jarayonni o‘rgatish orqali ularning chiroyli yozuv malakalarini shakllantirishning usul va yo‘llarini yanada takomillashtirish, ta‘limning sifat darajasiga e‘tiborni kuchaytirish bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir.

Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoev ta’kdlaganidek, “... haqiqiy ijodkorlik bu igna bilan quduq qazishdek mashaqqatli ish. Buni bilgan odam biladi, bilmagan bilib olishi zarur”.¹ Darhaqiqat, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi o‘z kasbini chuqur biladigan, doimo o‘z ustida ishlaydigan, izlanib yo‘l topadigan, o‘z uslublarini doimo boyitib boradigan, bolalarni sevadigan, ularni o‘z farzandlari o‘rniga qo‘ya oladigan muallim bo‘lishi kerak. Shundagina pedagogikadagi “Agar sog‘lom tug‘ilib o‘sgan bo‘lsa, hamma bola o‘zlashtiradi. O‘zlashtirmaydigan bola bo‘lmaydi”, degan naqlning to‘g‘riligiga ishonch hosil qilamiz.

Bola kamolotining shakllanishi ko‘p jihatdan chiroyli yozuvga bog‘liq. O‘quvchilar chiroyli yozish orqali boshqa fanlarni ham muvaffaqiyatli o‘zlashtirish imkoniga ega bo‘ladilar.²

Inson hayotida yozuv muhim o‘rin tutadi, chunki u har kuni turli-tuman qog‘ozlar va hujjatlardan foydalanadi. Bularning barchasi chiroyli va xatosiz yozishni taqozo etadi. Chiroyli yozishga o‘rgatish uchun bola bilan maktabga qadam qo‘ygan kundan boshlab izchil, mukammal mashqlar olib borish, takomillashtirilgan metodika yordamida vazifani amalga oshirishimiz shart. O‘qituvchi bitta xatoga yo‘l qo‘ysa, o‘quvchining husnixati va yozuv malakasi talab darajasida shakllanmaydi.

Maktabgacha ta‘lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga chiroyli yozuvni o‘rgatish uchun ham tashkiliy ham mazmuniy talablarga birdek rioya qilishi lozim bo‘ladi. O‘quvchining ko‘p vaqti darsxonada o‘tganligi sababli sinf xonasi, parta, sinf doskasi, daftar, ruchkalar gigenik va pedagogik talablarga javob bergan holda tashkillashtirilishi, mazmuniy jihatdan har bir harfni, harf unsurlarini to‘g‘ri bog‘lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o‘quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib yozishga o‘rgatish metodikasini ya’nada takomillashtirish talab etiladi.

Maktabgacha ta‘lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini chiroyli yozishga o‘rgatish bo‘yicha maqsadimizga erishish uchun quyidagi vazifalarni belgilab olishimiz kerak:

- xorijda va respublikada mavjud tajribalarni o‘rganish;
- nazariy va amaliy mashg‘ulot ishlanmalarini yaratish;
- Respublikamizdagi barcha umumta‘lim maktablarining boshlang‘ich sinflarida chiroyli yozishga o‘rgatish bo‘yicha tajriba-sinov ishlarini olib borish;

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий мажлисга Мурожаатномаси. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2018, 70-б.

² Azimov Yu., Qo‘ldoshev R. Husnixatga o‘rgatishning amaliy asoslari. Buxoro, 2012, 5-bet.

- chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha o'quv materiallarini jamlash;
- mutaxassislar va boshlang'ich sinf o'qituvchilari ishtirokida munozarali, muammoli, bahstlab o'rinlarga aniqlik kiritish va seminar-treninglar tashkil etish;
- har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, bir xil tezlikda ravon qilib, chiroyli husnixat bilan yozish metodikasini ishlab chiqish;
- chiroyli yozishga o'rgatishga oid an'anaviy va zamonaviy qarashlar tadbiq etilgan ma'lumotlarning elektron bazasini yaratish;
- chiroyli yozishga o'rgatish metodikasi bo'yicha elektron darslik yaratish;
- tahlil natijalari asosida innovatsion pedagogik texnologiyalarga asoslangan topshiriqlar tizimini yaratish.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan vazifalarni bajarsak, quyidagi natijalarga erisha olamiz:

1. Har bir harfni, harf unsurlarini to'g'ri bog'lab yozish, ular orasidagi masofani bir xilda saqlash, sinfdagi barcha o'quvchilarni bir xil tezlikda ravon qilib chiroyli husnixat bilan yozishga o'rgatish ta'minlanadi.
2. Lotin imlosiga asoslangan o'zbek alifbosidagi 29 ta harfni chiroyli va talab darajasida yozish metodikasi ishlab chiqiladi.
3. Chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha topshiriqlar tizimi yaratiladi.
4. Mavzu bo'yicha nazariy va amaliy bilimlar mustaqil o'zlashtiriladi.
5. Mavzuga aloqador ilmiy va metodik manbalarni tahlil qilish asosida mavjud nazariy qarashlarga munosabat bildirish ko'nikmasi shakllanadi. Bu esa talabani ilmiy-tadqiqot olib borish faoliyatiga tayyorlaydi.
6. Yozma nutqni izchil, to'g'ri, maqsadga muvofiq, mantiqli bayon etishga o'rganadi. Talaba savodxonligi ortadi, yozma nutq madaniyati rivojlanadi.
7. Respublikamizdagi barcha maktabgacha ta'lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinf o'quvchilarini bir xil chiroyli yozishga o'rgatishning vosita va usullari ishlab chiqiladi.
8. "Chiroyli yoz!" multimediya vositalari va elektron darsligi yaratiladi.
9. "Chiroyli yoz" elektron platforma modelining Onlayn va Oflayn mobil ilovasi yaratiladi.
10. Chiroyli yozishga o'rgatish bo'yicha maktabgacha ta'lim muassasasi, boshlang'ich ta'lim, oliy ta'lim va ota-onalar o'rtasida nazariy va amaliy bilimlarni bolalarga o'rgatish hamkorligi yo'lga qo'yiladi.

Boshlang'ich ta'lim nafaqat ta'limning poydevori, boshlang'ich ta'lim – shaxs kamolatining ham poydevori ekanligini hayotning o'zi isbotlab turibdi. Bolaning boshlang'ich sinfdagi faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'yish, chiroyli yozish ko'nikmalarini shakllantirish, o'quvchining savodxonligini chiqarishda asosiy va muhim ishdir. Agar muallim boshlang'ich sinfdagi o'quvchilarning fe'l-atvorini, qobiliyatlarini, partada to'g'ri o'tirish, ruchkadan to'g'ri foydalanish, harflarning shaklini to'g'ri tasavvur etish, bir xil qiyalikda yozish, harflar orasidagi masofani to'g'ri yozishni individual kuzatib borish uslubini yaxshi bilmasa, yoki yetarli e'tibor bermasa, uning mustaqil fikr yurita olishi, ichki qobiliyatlarini ro'yobga chiqarishni o'rgatmasa, yetaklay bilmasa, chiroyli yozish malakalarini shakllantirmasa, bolaning savodxonligi talab darajasiga ko'tarilmaydi. Ma'lumki, inson shaxsining shakllanishida bolalik yillari, ayniqsa, kichik maktab yoshidagi davri muhim ahamiyatga ega. Bola shu yoshida hamma narsaga qiziquvchan, har bir narsani so'rab o'rganishga oshiqqan davridir.

O'quvchilarning mukammal og'zaki nutqini yozma bayon etishda yozuv muhim ahamiyatga ega. Yozuv muayyan bir tilda qabul qilingan va kishilar o'rtasidagi muloqotga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi.¹ Darhaqiqat, yozuv kishilarning o'zaro aloqa qilishida, fikr almashishida muhim vosita bo'lib, kishilik tajribasini avlodlardan avlodga yetkazmoqda. Yozuv borligi uchungina biz tilimizning tarixiy taraqqiyotini kuzatish imkoniyatiga ega bo'lamiz, ajdodlarimizning kelajak avlodlarga qoldirgan merosini o'rganib, ularni tilimizning hozirgi bosqichi bilan qiyoslab o'rgata olamiz.

¹ Azimov Yu. Husnixat va uni o'qitish usuliyoti. Buxoro, 2008, 7-bet.

Мaktabgacha ta'lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarining savodini chiqarishda, o'qish va yozish malakalarini shakllantirishda bola o'zining bor kuchini, jismoniy va ruhiy imkoniyatlarini sarflaydi. Taniqli o'zbek metodisti M.G'ulomov "O'quvchilarga dars jarayonida bajariladigan mashqlar oson bo'lib, kam vaqt olishi, ularning jismoniy jihatdan o'sishlariga, qo'l muskullarining mukammallashishiga va qaddi – qomatlarini to'g'ri, erkin tutishlariga yordam berishi lozim. Yozuv darslarida (10-15 minut o'tgandan so'ng) o'quvchilar betoqat bo'lib, orqalariga yoki yonlariga yastanib o'tiradilar, o'rinlaridan turib ketadilar, bu ularning charchaganlarini bildiradi", - deb ta'kidlab o'tgan.¹ Darhaqiqat, yozuv mashqlarini tashkil etish bir muncha murakkab bo'lib, o'quvchilar o'qituvchining so'zini tinglaydilar, yozgan harf va so'zlarni ko'rib boradilar, ayrimlarini ko'chirib yozadilar, nuqtalar bilan ifodalangan harflarning ustidan bo'yaydilar.

Ayrim vaqtlarda o'quvchilarni chiroyli yozishga o'rgatishni boshlashdan oldin to'g'ri o'tirish qoidalarini tushuntirib berishi, darsning o'rtalariga borib bu qoida ularning esidan chiqib qoladi, shuning uchun o'qituvchi o'quvchilarga to'g'ri o'tirish qoidalarini eslatib turishi kerak.

Maktabgacha ta'lim muassasasining tayyorlov guruhi tarbiyachilari hamda boshlang'ich sinf o'quvchilarining og'zaki nutqini yozma bayon etishda yozuv muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun ham o'quvchilarning yozuvi uning qiziqishi va psixologiyasini aniqlashda asosiy omil hisoblanadi.

Shunday qilib, chiroyli yozuv darslarida so'zlar, gaplar, matnlar yozish, ularning imlosini tekshirish orfografik ziyraklikni asta-sekin shakllantira boradi, imlo qoidalarini puxta egallashlariga zamin yaratadi.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК ВА АДАБИЁТШУНОСЛИКНИНГ ДРАМА ЖАНРИ МУНСАБАТЛАРИ

Насиба ТУРСУНОВА,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти, ф.ф.ф.д.

Маълумки, ўзбек ёзма адабиётида драма жанрининг вужудга келиши ва умуман, драматургиянинг шаклланиши XX асрнинг бошларидаги адабий жараён билан бевосита боғлиқ бўлиб, бунда жаҳон адабиётининг таъсири билан бир қаторда, биринчи навбатда, халқ оғзаки бадиий ижодидаги драматик элементларни ўзида мужассамлаштирган ижрочилик аънаналари, жумладан, дostonчилик, эртақчилик, аскиябозлик, болалар ўйин фольклори, урф-одат ва маросимларнинг "табиий-хаётий сахна асари"га ўхшаш узвлари ҳамда халқ томоша санъати ва унинг кулги-ҳикоя, муқаллид ва оғзаки драмалари муҳим роль ўйнаган. Ўзбек драматургияси бевосита фольклор аънаналари заминидан шаклланиши сабабли ёзма адабиётимизда яратилган дастлабки драматик асарларнинг аксариятида фольклор сюжетлари, мотивлари, образлари ва халқ ижодига хос бадиий тасвир усуллари яққол кўзга ташланиб туради. Шунинг учун бўлса керак, фольклор ва унинг ёзма адабиётга таъсирини ўрганган кўпгина мутахассислар XX асрнинг 20-30-йиллар ўзбек адабиётига мансуб драматик асарлардаги фольклоризмлар таҳлиliga диққатни қаратишган.

Адабиётшунос Қ.Жўраевнинг аниқлашича, XX асрнинг 20-йиллари ўзбек драматургиясида "мумтоз адабиёт ва фольклор намуналари рухидан, уларнинг материалларидан фойдаланган ҳолда хурриятпарастлик ва муҳаббат мотивларини ифodalash етакчилиги қилган".² Олим ўтган асрнинг 20-йилларида фольклор материаллари асосида яратилган драмалар таҳлиliga бевосита ўтишдан аввал "сайёр сюжет" тушунчасининг маъносини шарҳлашга анча кенг ўрин беради. Аслида "сайёр сюжет" деганда бир халқ фольклоридан бошқа бир миллат оғзаки ижодига, бир асардан бошқасига кўчиб юрадиган, муайян даражада турғун структурани ҳосил қилган сюжет типлари тушунилади. Моҳият-этибори билан "сайёр сюжет" тушунчаси халқ оғзаки бадиий ижодига хос ҳодиса бўлса-да, фольклордаги кўчиб юрувчи сюжетларнинг ёзма адабиёт вакиллари томонидан ижодий

¹ Ғуломов М. Ҳуснихат методикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 1976, 13-бет.

² Жўраев Қ. 20-йиллар ўзбек драматургияси: Филол. фанлари докт... дис. автореф. – Тошкент, 1995. – Б.40.

ўзлаштирилишини ҳам сюжет кўчиши жараёнининг таркибий қисми сифатида қараш керак. Буни яхши англаган тадқиқотчи 20-йилларда яратилган пьесалар хусусида тўхталар экан, уларни таҳлил қилишда “сайёр сюжет ҳақида эмас, балки сайёр фабула хусусида, унинг янги сюжетга айланиши ҳақида фикр юритилса, ижод табиатига мувофиқ бўлади”¹, деб тўғри хулоса чиқарган. Зеро, “Бурунги қозилар ёхуд Майсаранинг иши” комедиясининг сюжети шу мавзуга яқин ёки ёндош “Тадбирли аёл”, “Камбағал хотин хийласи” каби эртақлар сюжетининг айнан такрори эмас. Ижодкорнинг фольклорга хос анъанавий сюжетни қайта ишлаши асосида янги асар, янги сюжет яратилган.

О.Собиров Ҳамзанинг “Майсаранинг иши” комедияси билан бир қаторда Чўлпоннинг “Ёрқиной” драмасини “фольклор материаллари – эртақлар асосида яратилган дастлабки йирик асарлар”дан бири,² деб ҳисоблайди. Қ.Жўраевнинг фикрича эса “бу пьеса бирор аниқ фольклор намунаси асосида эмас, балки унинг умумий руҳи, мотивлари негизида яратилган”³. Бизнингча, бу ўринда Қ.Жўраевнинг илмий талқини тўғри бўлиб, Чўлпон ўзининг “Ёрқиной” драмасини яратишда фольклорга хос образ яратиш мезонлари ва бадиий тасвир усулидан фойдаланганлиги ҳақиқатга яқинроқдир.

XX асрнинг 50-60-йилларига келиб ўзбек драматургиясида фольклор анъаналарининг таъсири янада яққолроқ, янада тиникроқ кўзга ташлана бошлади. Айниқса, Иззат Султоннинг “Номаълум киши” драмасидаги Нурбобо қиёфасида халқ бахшисининг тимсоли яратилганлиги асарнинг халқона руҳини кучайтиришга хизмат қилган. Бинобарин, муаллифнинг драмада фольклор традицияси ва мотивларидан фойдаланишдаги ўзига хос бадиий маҳорати “унинг оптимистик руҳида, бахши образини яратишида кўринади”.⁴ С.Мамажонов бу давр драматургиясидаги фольклоризмлар моҳиятини ёритар экан, мазкур драматик асарда тасвирланган образлар талқинида халқ дostonларининг таъсири сезилиб туришини алоҳида таъкидлайди.⁵ Олим ўзининг бу фикрларини Комил Яшин, Собир Абдулла, Шайхзода, Иззат Султон драмалари таҳлили асосида далиллаган.

Халқ ижодига ижодий муносабатда бўлган Иззат Султоннинг бу асарини тадқиқ этган адабиётшунос Ғ.Мўминов асарнинг ёзилишига асос бўлган фольклор манбаи масаласига тўхталиб, “драматург мазкур драмада халқ ўртасида кенг тарқалган Намоз ҳақидаги ривоят ва Нурмат бахши (Абдувой ўғли)нинг “Намоз” дostonидан кенг фойдаланган ҳолда халқнинг ана шундай исёнларидаги иштирокини кўрсатишни мақсад қилиб қўйган”,⁶ – деб таъкидлайди. Бу келтирилган иқтибосда фактик хатога йўл қўйилган, яъни Намоз ҳақидаги дostonни ижро этган бахши Нурмат Абдувой ўғли эмас, балки каттакўрғонлик Нурмон Абдувой ўғлидир.

Қайд қилиш жоизки, XX аср ўзбек адабиёти тараққиётида фольклорнинг роли масаласини асосан насрий ва драматик жанрлар материаллари мисолида ўрганган Ғ.Мўминов ўзининг монографик тадқиқотида Собир Абдулланинг “Тоҳир ва Зухра”, “Алпомиш”, Туйғуннинг “Баҳодир”, Комил Яшиннинг “Равшан ва Зулҳумор”, “Фарҳод ва Ширин” асарларидаги фольклоризмларнинг манбалари ва бадиий вазифаларини яхши очиб берган⁷.

Ўзбек драматургиясининг шаклланиши, ривожланиш босқичлари, драматик асарларда инсон концепцияси, драматик образ яратишда ижодкор маҳорати, сахна асарлари яратилишига фольклорнинг таъсирини изчил ўрганган А.Солиевнинг ишларида ҳам драматургия ва фольклор муносабати масаласига алоҳида ўрин берилган.

¹ Жўраев Қ. 20-йиллар ўзбек драматургияси: Филол. фанлари докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 1995. – Б.40.

² Собиров О. Фольклор анъаналари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1968. – 6-сон. – Б.24.

³ Жўраев Қ. 20-йиллар ўзбек драматургияси: Филол. фанлари докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 1995. – Б.42-43.

⁴ Собиров О. Ўзбек совет адабиётида фольклор ва фольклор анъаналари // Ўзбек совет фольклори масалалари. – Тошкент: Фан, 1970. – Б.136.

⁵ Мамажонов С. Адабиёт ва фольклор // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1969. – 3-сон. – Б.20.

⁶ Мўминов Ғ. Ҳозирги ўзбек адабиётида фольклоризм: Филол. фанлари докт. ... дис. автореф. – Тошкент, 1994. – Б.30.

⁷ Мўминов Ғ. Ўзбек совет адабиёти тараққиётида фольклорнинг ўрни. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.53.

Дарҳақиқат, Комил Яшиннинг драматургик ижодида, айниқса, унинг “Равшан ва Зулхумор” каби сахна асарида халқ эпосининг таъсири яққол сезилиб туради. Шунинг учун ҳам унинг ижодий фаолияти ва асарларини таҳлил қилган адабиётшунослар, чунончи, С.Мирзаев, Ҳ.Абдусаматов ва Қ.Самадов, О.Собировларнинг ишларида¹ “Равшан ва Зулхумор” драмаси сюжетининг халқ эпосидан олинганлиги қайд этилган эди. Тадқиқотчи А.Солиевнинг диссертация ишида эса асосий эътибор Комил Яшиннинг драматик асарларидаги фольклордан фойдаланишдаги маҳоратини ўрганишга қаратилган. Тадқиқотнинг “Анъанавийлик, халқчиллик ва маҳорат” деб номланган биринчи бобининг дастлабки фаслида Комил Яшиннинг фольклорга муносабати, унинг ўз ижодий фаолияти давомида халқ кўшиқлари, масхарабозлик санъати элементлари, жонли сўзлашув нутқида хос мақол, матал ва ҳикматли сўзлардан фойдаланишдаги ўзига хос маҳоратини ёритишга диққат қаратилган². Эргаш Жуманбулбул ўғлининг “Равшан” достони ва Комил Яшиннинг “Равшан ва Зулхумор” драмасининг образлар тизимини ўзаро қиёслаш асосида драматургнинг анъанавий эпик сюжетга ижодий ёндашганлигини, ҳар бир эпик образнинг драматик талқинида ҳаётий воқеликнинг сахнавий ифодаси мезонларига асосланганлигини аниқлайди.

Шунинг учун ҳам ёзма адабиётдаги драма жанри ва умуман, ўзбек драматургиясининг шаклланиши тарихи, унинг бадиий замини халқимизнинг оғзаки анъанасидаги миллий-бадиий қадриятлари, биринчи навбатда, маросим ва ўйин фольклоридаги сахна санъатига хос деталлар, театрлаштирилган майдон томошалари ва халқ сайиллари билан бевосита боғлиқдир.

SEMASIOLOGIYA – INTEGRATSIYALASHGAN FAN

Ra'no SHAROPOVA,

NavDPI, O'zbek tilshunosligi kafedrasi katta o'qituvchisi, f.f.f.d. (PhD)

Tilshunoslik yo'nalishlaridan biri bo'lgan semasiologiya ma'no haqidagi fan bo'lib, turli darajadagi lisoniy birliklarning ma'nosi uning predmeti hisoblanadi. Fan til birliklari va ularning birikuvlarining shakl jihatini emas, balki ular ifodalaydigan ma'noni, mazmunni o'rganadi.

Semasiologiya mustaqil lingvistik soha sifatida XIX asr oxirlaridan ajralib chiqdi. Yigirmanchi asrning o'rtalariga kelib til va uning uzvlari faoliyatini ko'rsatishga asoslangan nazariyalar tilshunoslikni boyitishga xizmat qildi. Zamonaviy semasiologiya predmeti til va nutq birliklarining ma'no va mazmun tomonini o'rganadigan integratsiyalashgan fanga aylandi.

Darhaqiqat, ma'no umumilmiy masala sifatida nafaqat tabiiy tillarga xos hodisa, balki har qanday hodisa va munosabatlarda o'zi va tashqi olam haqida zarur bo'lgan ma'lumotlarni o'zlashtiradigan va qayta ishlaydigan har qanday tizimda mavjud.

Ma'no fikrlovchi, inson nutqidan foydalanish darajasida aks ettirish va anglashga, shuningdek, umumlashtiruvchi mavhum ongning qanday tuzilganligi, fikrlash jarayonlarining qanday yuz berishi hamda bir ongning tafakkur mahsuli boshqasining mulkiga aylanish jarayoni qanday amalga oshishiga bevosita bog'liq. Shu sababli, ma'no tilshunoslikdan tashqari, boshqa bir qator fanlar – falsafa, semiotika (belgilar nazariyasi), mantiq, psixologiya, sotsiologiya, antropologiya, etnografiya va qiyosiy madaniyatshunoslik, axborot texnologiyalari (kompyuter texnikasi) kabi fanlarning ham o'rganish obyekti sanaladi. Tabiiyki, ushbu fanlarning har biri ma'noning o'ziga xos muayyan jihatlarini o'rganadi. Falsafada ma'no olamni anglash, bilish nazariyasi (gnoseologiya)ni ishlab chiqish nuqtayi nazaridan o'rganilsa, mantiqda hukm (mulohaza, fikrlash) tilini formallashtirish va tahlil qilish bilan bog'liq holda tahlil etadi, psixologiya esa ma'noning inson psixikasidagi axborot jarayonlariga, kishilarning individual va jamoaviy ongining o'zaro munosabati, rivojlanishiga bog'liq tomonlariga qiziqadi. Kompyuter texnologiyasi axborotni to'plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish vazifasi nuqtayi nazaridan ma'noga etibor qaratadi.

¹ Қаранг: Мирзаев С. Яшин ижодида фольклор // Ҳамза ҳақида мақолалар. – Тошкент, 1963. – Б.123-134; Абдусаматов Ҳ., Қ.Самадов. Яшин. – Тошкент, 1964. – Б.261-270; Собиров О. Яшин ва халқ ижоди. – Тошкент: Фан, 1972.

² Солиев А. Мастерство Камила Яшина в использовании фольклора: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Самарканд, 1973. – С.9-12.

Kompyuter texnologiyalarining tilshunoslik fani bilan ijobiy hamkorligi natijasida shakllangan kompyuter lingvistikasi fanida ma'no tarjima jarayonida «matndan uning mazmuniga qarab borish»da; bilimlar majmuasini, mazmunini muayyan shakllar yordamida sun'iy til belgilari orqali ifodalash asosida formallashtirish maqsadlarida; insonning aqliy faoliyati bilan bog'liq bo'lgan masalalarni, xususan, fikrlash, nutq mazmunini anglash, ma'lumotlarni umumlashtirish kabilarni yechishga yo'naltirilgan sun'iy intellekti yaratishda katta o'rin tutadi.

Semasiologiya, tabiiyki, ma'no va mazmun masalasi bilan to'qnashadigan tilshunoslik yo'nalishlari kesimida ko'proq namoyon bo'ladi: leksikografiyada – turli lug'atlarni yaratishda; o'qitish metodikasida – tillarni o'qitishda; amaliy uslubshunoslikda – nutq madaniyati, muloqot xulqi, publitsistikada ta'sir etish vositasi sifatida va b.

Ko'plab lingvistik masalalar singari tilga xos ma'noning turli yo'nalishli xususiyati tilshunoslikning boshqa sohalar bilan o'zaro ta'siridan shakllangan tutashuvchi fan yo'nalishlari rivojlanishining natijasi sanaladi. Shunga bog'liq ma'no psixolingvistika, sotsiolingvistika va etnolingvistika kabi kompleks sohalar o'rganadigan masalalar tarkibiga ham kiradi. Mazkur lingvistik fanlar til, uning ma'nosi va qo'llanishi psixologiya, sotsiologiya va etnografiya nuqtayi nazarini va ehtiyojlariga muvofiq baholanadi.

Obyekti til va nutq birliklaridan tashkil topgan axborot bo'lgan yangi fan paradigmalarining dunyoga kelishi semasiologiyani ham bu fanlar bilan aloqalarning o'rnatilishiga hamda tuzilishi, bo'limlari, mundarijasining o'zgarishiga olib keldi. Ya'ni, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixolingvistika kabi semasiologiya bilan mustahkam bog'liq sohalar shakllandi. Kognitiv tilshunoslik tilni umumiy kognitiv mexanizm va axborotni kodlashtirish vositasi sifatida o'rganadi. Mazkur holatda til birliklari orqali ifodalangan tushunchalarning hajm va mundarijasi oldinga chiqadi.

Konsept kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalardan biri hisoblanadi. Darhaqiqat, konsept ko'p qirrali va ko'p qatlamli, o'zida psixologik, kognitiv-semantik va lingvokulturologik jihatlarni namoyon etuvchi tuzilmadir. Biroq, turli tillar axborotni turlicha kodlaydi va konsept o'z mazmunida u yoki bu xalqqa xos mental belgilarni aks ettiradi.

Lingvokulturologiya tilni madaniyat fenomeni sifatida o'rganuvchi fan bo'lib, o'zaro aloqadorlikda bo'lgan til va madaniyat uning predmetini tashkil etadi. So'z tushunchani ifodalovchi belgigina emas, o'zida muayyan etnosning milliy-madaniy xususiyatlarini ham aks ettiruvchi birlikdir.

Psixolingvistika nutq jarayonini mazmun nuqtayi nazaridan, kommunikativ ahamiyati, nutq aktining muayyan ijtimoiy-amaliy maqsadga yo'naltirilganligi, shunga muvofiqligi jihatidan o'rganadi.

Ma'no yo'nalishida turli fanlar tadqiqotlari maqsadi, yondashuvlaridagi tafovutlarga qaramay, asosda ma'no, uning tabiati, namoyon bo'lish chegaralarini tushuntirib beruvchi, tipologiyasini asoslab beruvchi umumiy ma'no nazariyasiga yo'nalgan bo'lishi zarur. Ma'noning aks ettirish tabiati, ijtimoiy xususiyati, namoyon bo'lish sharoitlari va ravonlikka bog'liqligi uning asosiy xususiyatlari sanaladi.

Semasiologiya sanab o'tilgan fanlar tutashuvida joylashgan fan bo'lib, til birliklaridagi axborotni, uning ifodalanish usullari va nutqqa aylanishi (matn yaratish jarayoni)ni, uni o'zlashtirish va tushunish maqsadida qayta ishlash (tushunish jarayoni) mexanizmlarini, shuningdek, semantik birliklar va ularning etnos kommunikantlar uchun xos voqelikni idrok etish va ularning milliy tafakkur xususiyatlarini ochib beruvchi komponentlarini o'rganadi.

Mazkur bosqichda semasiologiya o'quv fani sifatida mutaxassis shaxsning, ya'ni tahsil oluvchilarning tafakkuri va nutqini rivojlantirishning ijtimoiy talablariga mos keladi. Tilshunoslikning o'qitilishi hozirgi paytda ongli amaliy tomonga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ya'ni talabalarning lisoniy dunyoqarashini shakllantirish; ularni til va nutq bilimlari bilan qurollantirish va o'quv fani sifatida lingvistik vositalar orqali estetik tarbiyalashni yo'lga qo'yish. O'qitish jarayonining har bir bosqichi til, tafakkur, madaniyat va matnning o'zaro bog'liqligi asosida tashkil qilingan bo'lishi kerak. Bu vazifalar mantiq, psixologiya, pedagogika, tilshunoslik, psixolingvistika va lingvokulturologiya kabi fanlar integratsiyasi asosida amalga oshirilishi zarurligini ko'rsatadi.

BINAR DARS YOKI FANLARARO INTEGRATSIYA (BIOLOGIYA VA FIZIKA MISOLIDA)

Murod Xudargonovich YULDASHOV,

NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası mudiri, q/x.f.n., dotsent

Damira YAXSHIBOYEVA,

NavDPI Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Binar dars - bu asosiy dars mavzusini unga yaqin bo'lgan yondosh fan mavzusi bilan bog'lab o'qitishdir. Biologiya fanining ayrim mavzularini yoritishda ham fizik tushunchalardan foydalanish va ular bilan bog'lash mumkin. Masalan, baliqlar va suv muhitida yashashga moslashgan organizmlarning tuzilishi, tirik organizmlarga muhitning ko'rsatadigan ta'sirini o'rganishda "Arximed kuchi" to'g'risidagi bilimlaridan foydalanish mumkin. Bunda o'quvchilarga qiyidagi savollar beriladi:

1.Nima uchun baliqlarning skeleti boshqa quruqlikda yashovchi hayvonlarning skeletiga nisbatan bo'sh, egiluvchan bo'ladi?

2.Nima uchun suv o'tlarining tallomi (novda, o'simta) qattiq bo'lmaydi?

3.Nima uchun kit va delfinlar suv sayoz joyda halok bo'ladi? va hak.o.

Suvda yashaydigan tirik organizmlarning tana zichligi suv zichligidan juda oz farq qiladi. Shuning uchun ularning og'irligi Arximed kuchi bilan to'la muvozanatlashadi. Shu sababli suv hayvonlari quruqlikda yashovchi hayvonlarnikidek o'g'ir skeletga ega emas.

Baliqlardagi suzgich pufagi ular hayotida katta ahamiyatga ega. Bu baliqlarda qisqarish xossasiga ega bo'lgan yagona organdir. Ko'krak va qorin muskullari yordamida pufak siqilib o'z hajmini va o'rtacha zichligini o'zgartiradi. Natijada, u baliqning suv ostiga tushish chuqurligini boshqaradi.

Suv o'tlarining tallomi egiluvchan bo'lsa-da, o'zining vertikal holatini saqlaydi. Buning sababi, tallom uchlari oxirida havo qalqovuchi (suvga botmay qalqib turuvchi) vazifasini bajaruvchi yirik aerenxima hujayralarining mavjudligidadir.

Turli hayvonlar oyoq tuyoqlarining (ot, sigir, bug'u) tuzilishi, ularning qumda, botqoqlikda va qorda harakatlanish xususiyatlarini fizikaning "Bosim va uning birliklari" yoki "Tabiatda va texnikada bosim" mavzulari bilan bog'lash mumkin.

Inson va hayvonlar organizmidagi erkin harakatlanadigan hamma suyaklar tayanch (richag) hisoblanadi. Masalan, odamda qo'l va oyoqlar, pastki jag', bosh suyagi, barmoq suyaklari; mushuklarda esa harakatlanuvchi tirnoqlar tayanch hisoblanadi. O'simliklarda ham tayanch elementlari uchraydi. Tirik organizmlar skeletining tayanch (richag) mexanizmlari kuchdan yutqizilganda tezlikdan yutishga asoslangan. Masalan, tuyaqushning va kiyikning uzun oyoqlari ularni tez chopishiga imkon beradi. Ko'rsichqonning qisqa panjalari esa kichik tezliklarda katta kuch hosil qilishga asoslangan.

O'simliklar dunyosida tayanch elementlari kam uchraydi. Bu esa o'simliklarda harakatlanishning kamligi bilan tushuntiriladi. Masalan, tayanch ildizlar, barg bandlari, daraxt tanasi va o'q ildizi tayanch bo'ladi. Bu kabi mavzularni o'qitishda fizika kursida "Oddiy mexanizmlar" hamda "Mexanika" bo'limlari mavzularidan juda ko'p misollar keltirish mumkin.

Turli hayvonlar, qushlar va hasharotlarning harakatlanish tezliklari yozilgan jadval asosida tezlik tushunchasini hosil qilish mumkin. O'pka to'qimalarida gazlar almashinuvi jarayoni ham diffuziya xodisasiga asoslangan. Bu kabi mavzularni o'tganda fizikaning "Molekulyar - kinetik nazariya, diffuziya, Broun harakati", "Aerodinamika" mavzulariga murojaat qilish mumkin.

Ko'rish organlari turli xil shaklda bo'ladi. Ular yakka, juft, ko'p, shuningdek, katta, kichik, harakatchan, harakatsiz bo'lishi mumkin. Ammo ularning ishlash prinsipi bir xil bo'ladi. Har qanday ko'zda fokuslovchi va yorug'likdan himoyalovchi qismlar mavjud. Ular birgalikda ko'rishning yo'nalishini belgilaydi. Natijada ko'z oriyentirlovchi organ bo'lib qoladi. Bundan tashqari, har qanday ko'zda - turli darajadagi yoritilganlikka sezgirlikni o'zgartiruvchi qism ham mavjud. Bo'g'imoyoqlilardan hasharotlar va qisqichbaqasimonlar turli yo'nalishlarni ko'rsatuvchi bir necha ko'zga ega bo'ladi. Har bir ko'z ingichka va naysimon tuzilishga ega bo'lib, uning yorug'lik sezuvchi qismi tubida joylashgan. Har bir ko'z faqat bir yo'nalishni ko'rsatadi. Ko'zlardan biri bilan oldinni, ikkinchisi bilan yuqorini ko'rish mumkin. Ularning ko'p sonli bo'lishi

bir vaqtning o'zida atrofdagi butun fazoni kuzatish imkonini beradi. Ammo, bu ingichka naychaga yorug'lik - ingichka dasta tarzida kiradi. Shuning uchun naychaning nerv tolalari joylashgan oxirgi qismi huddi quduqning tubiga o'hshab xira yoritiladi. Ya'ni, murakkab ko'z hamma tomondan ko'radi, ammo, biror tomonni ham tiniq ko'ra olmaydi.

Tasvirlar ketma-ket qabul qilinganligi sababli hasharotlar - obyektlar harakat tezligini juda aniq belgilay oladi. Mozaikali ko'rishning bunday xususiyatidan samolyotning yerga nisbatan tezligini o'lchaydigan asbob yartishda foydalanilgan. Hasharotlarda uzluksiz bo'lib qo'shiladigan yorug'lik impulsining takrorlanish chastotasi taxminan 300 ga teng bo'lib, odamdagiga nisbatan 10 marta ko'p. Shuning uchun ham ular biror narsaning yaxlit tasvirini emas, uning bo'lak-bo'lak qismlarini ko'radi.

Baliqlarning ko'zi yassi shox parda va sharsimon gavhari bilan ajralib turadi. Baliq ko'zi gavharining yorug'likni nisbiy sindirish ko'rsatkichi katta emas, shuning uchun gavhar sirti egriligining katta bo'lishi hisobiga uning optik kuchi kattalashadi. Baliqlarda ko'z akkomodatsiyasi (ko'zning turli masofadagi narsalarni ochiq-ravshan ko'rishga moslashuvi) ko'z gavharini maxsus muskullarning qisqarishi yordamida to'r pardaga yaqinlashtirish yoki uzoqlashtirish yo'li bilan hosil qilinadi.

Qushlar boshqa hayvonlarga nisbatan o'tkir ko'rishga ega bo'ladi. Ularda ko'z soqqasi juda katta bo'lib, o'ziga xos tuzilishga ega. Buni hisobiga ko'rish maydoni katta bo'ladi. Ayniqsa, tovuq va boyqushlarning ko'zi o'ziga xos xususiyatga ega. Ma'lumki, ko'z tubi juda murakkab to'r parda bilan qoplangan. To'r parda tarmoqlangan ko'rish nervidan iborat bo'lib, bu nervlar yorug'likni sezuvchi tayoqchasimon va kolbachasimon retseptorlardir. Kolbachalar kunduzi, tayoqchalar esa kechasi ko'rish imkoniyatini beradi. Tovuqlarning ko'zlaridagi to'rparda faqat kolbachalardan iborat bo'lganligi uchun ular kechasi ko'rmaydi. Boyqushning ko'zi esa faqat tayoqchlardan iborat. Shuning uchun ular kechasi yaxshi ko'radi.

Rentgen nurlarining muhim xossasi uning moddani teshib o'tishi hisoblanadi. Rentgen nurlari jismdan o'tayotganda qisman yutiladi. Yutish darajasi moddaning zichligiga va qatlamning qalinligiga bog'liq. Zichligi jihatidan bir-biridan farq qilmaydigan oshqozon va ichak kabi organlarni tekshirishning ham usullari ishlab chiqilgan. Bunday hollarda tekshiriladigan organ ichiga rentgen nurini ushlab qoladigan modda, masalan, bariy tuzining eritmasi kiritiladi. Bariy tuzi odam organizmiga zararsiz va rentgen nurlarini kuchli yutadi, natijada organlarning aniq tasviri hosil bo'ladi. Nur terapiyasi yordamida har xil xavfli kasalliklarni ham davolash mumkin.

Shunday qilib, biologiya darslarida fizika fani materiallaridan foydalanish atrofdagi voqelikni faol his qilishga ko'maklashadi. O'quvchilar jonli va jonsiz tabiatda biologiya va fizikaga oid xilma-xil qonunlarning amal qilishini bilib oladilar. Bu bilan ularning fanga qiziqishlari yanada ortadi. Bunday bog'liqliklarni birgina fizika misolida emas, balki boshqa bir qancha fanlar misolida ham ko'rishimiz mumkin. Bu esa, biologiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi naqadar chuqur ekanligidan darak beradi.

ORGANIK SINTEZ VA KIMYO SANOATI INTEGRATSIYASI

K.SH.XAMROYEV,

NavDPI, k.f.d. (PhD)

S.O.TOSHPULATOVA

NavDPI, 2-kurs magistranti

Respublikamizda monomerlar chiqindisiz texnologiya asosida zamonaviy talablarga javob beradigan tabiiy gazni, suyuq organik moddalarni, biologik faol moddalarni va ularning hosilalarini qayta ishlash yo'li bilan olinadi, ulardan kimyoviy sanoat va qishloq xo'jaligida foydalanilmoqda, bir qator amaliy ishlar olib borildi. Shu bilan birga, mahalliy xom ashyolardan foydalangan holda yuqori sifatli mahsulotlarni olish uchun chuqur ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borish kerak. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish strategiyasida quyidagi vazifalar belgilangan: "sanoatni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlash, tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadallashtirish, yangi turdagi mahsulotlar va texnologiyalarni

o'zlashtirish". Shu bilan birga, defoliantlarni, shuningdek, metallarning korroziya ingibitorlarini o'rganish sohasidagi ilmiy izlanishlar muhimdir.

Organik sintez sanoati xom ashyo sifatida: galogenlar va ularning birikmalaridan, kislotalar, oksidlar, ishqorlar, ammiak, vodorod, suv, havo va boshqalardan foydalaniladi. Bu moddalar organik mahsulotlariga turli atomlar va gruppalarni kiritish uchun, bir moddani bir qancha boshqa moddalarga aylantirish uchun, individual moddalarni ajratib olish va tozalash uchun foydalaniladi.

Organik sintez o'z taraqqiyotining boshlang'ich etaplarida oxirgi asosiy mahsulot bilan oraliq yarim mahsulotlar (alkenlar, galoidgalogen hosilalar, spirtlar, aldegidlar, ketonlar, fenollar, aminlar va boshqalar) ishlab chiqarishni qo'shib olib bordi. Keyinchalik organik sintezdan bir qancha o'ziga xos ishlab chiqarishlar: plastmassalar, sintetik kauchuklar, kimyoviy tolalar, bo'yoqlar, dori-darmonlar texnologiyalari ajralib chiqdi. Hozir zamon organik sintez sanoati ikki muhim maqsadga qaratilgan.

1) keng ko'lamli ishlab chiqarish, bunda (o'n va yuz ming tonnalab ishlab chiqariladi.) Sanoatning boshqa tarmoqlari uchun yarim mahsulotlar (masalan, yuqori molekulyar birikmalar uchun monomerlar) ishlab chiqariladi.

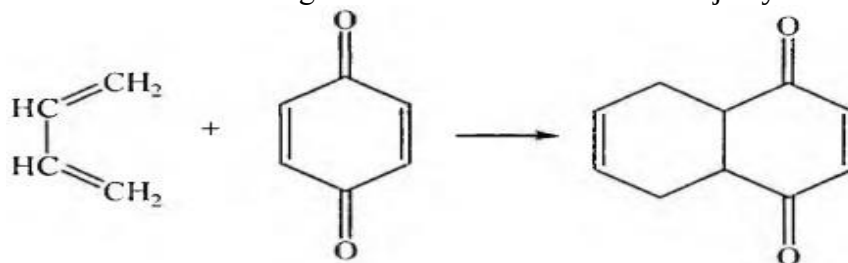
2) bir qancha tayyor mahsulot (yuvish vositalari, kimyoviy zaharli birikmalar, erituvchilar va boshqalar) ishlab chiqarish.

Bugungi kunda organik sintez mahsulotlaridan u yoki bu darajada foydalanmaydigan xalq xo'jaligining biror tarmog'i yo'q. Organik sintez sanoatdagi taraqqiyot ma'lum darajada yangi reaksiyalarni kashf etilishi va uni ishlab chiqarishga tadbqiq etilishiga bog'liq. Ko'pincha prinsipial yangi reaksiya organik kimyodan yangi davrni boshlab beradi. [1]

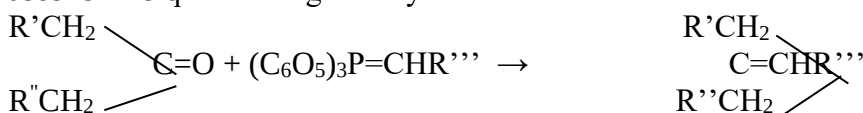
Masalan, alkadiyen-1,3 lar alkenlarning hosilalari bilan birgalikda polimerlanganda sopolimerlanish reaksiyasi boradi va aralash zanjirli polimerlar— sopolimerlar hosil bo'ladi.

Alkadiyen-1,3 lar qo'shbog' yoki uchbog'ga birikishi mumkin. Reaksiya natijasida siklik birikma hosil bo'ladi (2+4)siklobirikish).

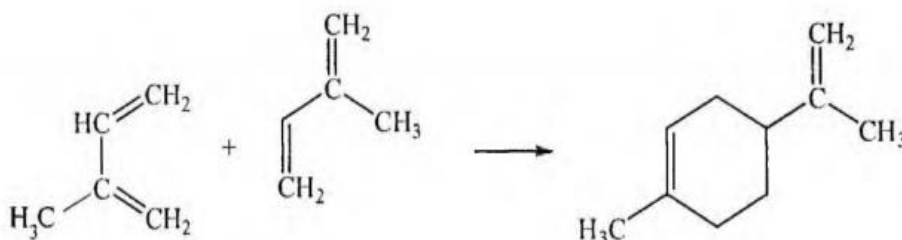
Reaksiya ayniqsa faollangan qo'shbog' (donor yoki akseptor o'rinbosar tutuvchi) birikmalar bilan oson ketadi. Bunday reaksiya birinchi marta 1928-yilda O.Dils va K.Alder tomonidan butadiyenni p-benzoxinon va malein angidridi bilan o'zaro ta'sir etishi jarayonida kuzatilgan.

Bu reaksiya turli-tuman siklik birikmalardan tortib to murakkab polisiklik sistemalar, masalan, steroid va so'ngra geterosiklik sistemalar kabi ko'pincha yangi sintetik moddalar olishning asosi bo'lib qoldi. Vittig reaksiyasi

Ikki xil alkadiyen-1,3 o'rtasida diyen sintezi reaksiyasini amalga oshirish ham mumkin. Masalan, izopren siklik dimer-dipenten hosil qiladi.

Olefinlar sintez qilishning yangi metodini asosi bo'lib qoldi. Ular esa ko'pgina mahsulotlar ishlab chiqarish uchun ajoyib xom ashyo hisoblanadi.

Fazalararo katalizdan foydalanish organik sintez taraqqiyotida yangi bosqich bo'ldi, bunda reaksiya aralashmaga maxsus moddalar – fazalararo ko'chiradigan katalizatorlar (ammoniyli, fosfoniyl tuzlar, kraun-efirlar) qo'shiladi. Bu moddalar, masalan, anionlarni suvli yoki qattiq fazada organik fazaga ko'chirishga yordam beradi, u yerda bular reaksiyaga kirishadi. Fazalararo katalizatorlar samara beradigan reaksiyalar soni juda ko'p va ular karbonionlar ishtirokidagi (Klayzen, Mixayel, Vittig, Xorner va boshqalarning reaksiyalari, S-alkinlash, birikish reaksiyasi va boshqalar) barcha reaksiyalarni o'z ichiga oladi. Fazalararo katalizning oksidlanish reaksiyalarida qo'llanilishi istiqbolli hisoblanadi, bunda organik modda suvda oksidlovchi esa organik erituvchida erimaydi. Masalan, benzolda erimaydigan kaliy permanganat oz miqdorda Kraun-efir qo'shilganda tarkibida MnO_4 ioni bo'lgan kuchli oksidlovchi bo'lib xizmat qiladigan malinali benzol deb ataluvchi moddani hosil qiladi.

Ayniqsa, element organik birikmalarning (1926 yilda borazol, 1963 yilda boron va uning analoglari $-600^{\circ}C$ gacha issiqlikka chidamli, silikonlar, silikonli kauchuk -60 dan $-2000^{\circ}C$ gacha chidamli, fosfororganik birikmalar, ftoroorganik birikmalar, masalan, teflon $400^{\circ}C$ gacha issiqlikka chidamli) sintezlanishi organik sintez mahsulotlari ishlab chiqarishga keng yo'l ochib berdi. [2]

Organik sintezga, chiqaradigan mahsulot turlarining (assortimentini) to'xtovsiz kengaytirish va yangilab borish bilan dinamik rivojlanib, o'sib borish xarakterlidir, ya'ni yangi apparatlar va jarayonlarni o'zlashtirish, o'sib borish xarakterlidir, ya'ni yangi apparatlar va jarayonlarda uzlashtirish, mukammal texnologiyani ishlab chiqarish kirishish, avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashtirishning samaradorligi yuqori bo'lgan vositalari bilan ishlab chiqarishni jihozlash va shu kabilar.

Organik sintez sanoatning yaqin kelajakdagi vazifasi bu ishlab chiqarishning energiyaga bo'lgan talabini kamaytirish. Atrof-muhitga zararli ta'sirini kamaytirish maqsadida xomashyoni qayta ishlashning samaradorligini oshirish va chiqindi miqdorini kamaytirishdan iboratdir. Organik sintez mahsulotlarini sanoat miqyosida ishlab chiqarish uchun har xil reaksiyalardan: galogenlash, sulfolash, nitrolash, oksidlanish-qaytarilish, gidrogenlash va digidrogenlash gidratlash va degidratlash, siklizatsiyalash, izomerizatsiyalash, kondensatlanish, polimerlanish: eterifikatsiya alkillash va boshqalardan keng foydalaniladi.

Organik sintez sanoatning muhim ahamiyatlardan biri yaqin yillar ichida sovun, olif, surkov moylari, spirt kabi o'nlab mahsulotlar ishlab chiqarish uchun katta miqdorda oziq-ovqat mahsulotlari ishlatilishiga chek qo'yish, ya'ni bu maqsad uchun oziq-ovqat mahsulotlarini nozik mahsulotlarga aylantirishdan Hozirgi zamon organik sintez sanoati korxonalari har turli texnologik sexlarning birlashtirilgan kompleksidan iboratdir. U nafaqat maqsadli mahsulotlar ishlab chiqaradi, balki ko'pgina qo'shimcha mahsulotlarni ushlab qolish va qayta ishlash qurilmalarini ham o'z ichiga oladi. Rangli metallurgiyada polimetall rudalarni kompleks qayta ishlash sohasida katta yutuqlarga erishildi. Masalan: qo'rg'oshin-ruxli ruda qayta ishlanib 18 element ajratib olinmoqda va 40 xil tovar mahsuloti tayyorlab chiqarilmoqda. Mis rudalarida tarkibidagi 25 elementdan 21 tasi ajratib olinmoqda.

“ODAM VA UNING SALOMATLIGI”NI O‘QITISHDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHGA QARATILGAN FANLARARO INTEGRATSIYA

***Jumagul Qo'ziyevna UMAROVA,
NavDPI, b.f.n.***

O'zbekiston Respublikasining mustaqilligini mustahkamlashning asosiy omillaridan biri o'qitish sifati va mazmunini yaxshilashdan iboratdir. Ta'lim muassasalarida o'qitiladigan barcha fanlar shu maqsadga xizmat qilishi lozim. Biologiya fanlarini o'rganish alohida bilimlarni shunchaki jamlashdan iborat bo'lmasdan, balki talaba-o'quvchilar ongida olamning ilmiy manzarasini yaratish, tabiatdagi hodisa va qonunlar to'g'risida yaxlit bir butun tasavvurni hosil qilish, ularni kengaytirishdan iborat bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun ham fanlararo integratsiyani amalga oshirish ahamiyatlidir.

Integratsiya g'oyasi – ta'lim taraqqiyotining eng istiqbolli g'oyalardan hisoblanadi. Fanlararo integratsiya dars doirasida didaktik maqsadlarga erishishga imkon beradigan, talaba-o'quvchilarning atrofdagi dunyoni turli-tumanlikda va yaxlitlikda bilish imkonini beradi. Ko'p yillik tajribalar shundan dalolat beradiki, biologik fanlarni o'qitishda bilimlar doirasini kengaytirishda tabiiy-ilmiy fanlarni birgalikda uzviy bog'liq holda o'rganish o'qitish samaradorligini oshiradi. Biologiya fanlarini o'qitishda deyarli barcha fanlar bilan integratsiyani amalga oshirish imkoni bor.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev yoshlar ta'lim-tarbiyasiga e'tiborni yuksaltirish bo'yicha besh muhim tashabbusni ilgari surdi. Ularning deyarli barchasi mamlakatdagi mavjud ta'lim-tarbiya tizimi oldiga qator talablarni qo'ydi. Uchinchi tashabbus negizida aholi va yoshlar o'rtasida kompyuter texnologiyalari va internetdan samarali foydalanishni tashkil etish masalalari qamrab olganligi e'tiborga molikdir.

Bugungi kunda darslarda zamonaviy texnika vositalaridan samarali foydalanishga keng o'rin berilmoqda. Bundan ko'zlangan maqsad, o'quvchilarni fanga bo'lgan qiziqishlarini oshirish, chuqur va sermazmun fikrlash, mamlakatimizda tatbiq etilishi kutilayotgan ta'lim samaradorligini baholashning xalqaro tizimlari talablari darajasida bilim berishga e'tibor qaratishdir.

“Odam va uning salomatligi”ni o'qitishda o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish muhim ahamiyatga ega. Fan mavzulariga doir videodarslarni namoyish etish orqali ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshiramiz. Shu o'rinda fanlararo yondashuv negizida informatika fani elementlari hamda AKTdan o'z o'rnida foydalanish ahamiyatlidir.

Shuningdek, “Odam va uning salomatligi” fanini o'qitishda foydalaniladigan masala va mashqlarning didaktik maqsadi, o'quvchilarning mavzu bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini mustahkamlash, tizimga solish, umumlashtirish, mustaqil va ijodiy fikr yuritish ko'nikmalarini rivojlantirish, o'zining va o'zgalarning salomatligini asrash, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirish, jismoniy tarbiya va sportning organlar sistemasi ishiga va inson salomatligiga bevosita ta'sirini yoritish, kuzatish va tajriba qo'yish, natijalarni umumlashtirish va xulosa yasash ko'nikmalarini rivojlantirish sanaladi. Yuqorida qayd etilgan didaktik maqsadlarni amalga oshirish barobarida fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish imkoniyati yaratiladi.

Masalan, suyak sistemasiga doir masalalarni yechish uchun o'quvchilar suyakning tarkibidagi anorganik va organik moddalar, ularning suyakka beradigan xususiyatlarini aniqlashi, kimyo fanidan anorganik moddalar o'rtasida boradigan kimyoviy reaksiyalar yuzasidan bilimlarini mustahkamlash va umumlashtirish, kimyo fanida o'zlashtirgan bilimlarini biologiyada foydalanishi zarur bo'ladi. Bunday mazmundagi masalalar kimyo, matematika fanlari bilan fanlararo bog'lanishni amalga oshirish imkonini beradi. Buni quyidagi misollarda ko'rish mumkin:

O'quvchilar, -Sut emizuvchilar va qushlarning qon bosimi bir xil bo'lishi mumkinmi? degan savolni yechish uchun qushlar va sut emizuvchilarning yashash muhiti, organlar sistemasi va ularning funksiyalarini taqqoslashi, xulosa yasashi lozim bo'ladi. Quyidagi savolni yechishda o'quvchilarning fizikadan o'zlashtirgan bilimlarini yangi vaziyatlarda qo'llash imkoniyatini yaratib, o'z fikrini dalillash, xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish nazarda tutiladi.

O'quvchilar bu savolni yechish uchun fizikadan o'zlashtirgan suyuqliklarning xususiyatlari, suv va havoning xususiyatlarini taqqoslashi, ularni biologik masalalarni yechishga safarbar etishi nazarda tutiladi.

Masala. Ko'z soqqasida suyuqlik bilan to'lgan shishasimon tanacha joylashgan. Mazkur shishasimon tanachaning suyuqlik bilan to'lganligining ahamiyatini tushuntiring. Agar shishasimon tanacha havo bilan to'lganida qanday o'zgarish sodir bo'lardi?

Masala. Odam organizmining 1 minutda qancha energiya sarf qilishini yurak urushining chastotasi (puls) yordamida quyidagi formula yordamida:

$$Q = 0,2 \times A - 11,3;$$

2 aniqlash mumkin.

Bu yerda Q-energiya miqdori;

A- yurak qisqarishining chastotasi (puls), qolgan kattaliklar o'zgarmas sonlar. Agar odam yuragi tinch holatda 70 marta urayotgan bo'lsa, unda bir minutda qancha energiya sarf bo'ladi? Bir soatda-chi? Bir sutkada-chi?

Quyidagi berilayotgan masalani yechishda o'quvchilar fizika, matematikadan o'zlashtirgan bilimlarini amaliyotga qo'llash imkoniyatini yaratadi. Berilgan formula asosida organizmning energiya sarfini hisoblab topishi, ovqat ratsioni bilan energiya sarfi o'rtasidagi bog'lanishlarni tasavvur qilish, ovqatlanish normasini tushunishga zamin tayyorlaydi.

Demak, "Odam va uning salomatligi"ni o'qitishda fanlararo integratsiyadan foydalanish bip butun yaxlit tushunchaga ega bo'lishga, o'qitish samaradorligini oshirishga olib keladi.

BIOLOGIYA FANIDAN ZAMONAVIY DARSLARNI TASHKIL ETISHDA FANLARARO UZVIYLIK VA UZLIKSIZLIKNI TA'MINLASH VA UNING MUAMMOLARI

Ayzada Raxmatovna MALIKOVA,

NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası dots.v.b., p.f.n.

Xurshida Baxtiyorovna SHOMURATOVA,

NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi 2-kurs magistranti

"Ta'lim va ilm-fan, davlatning yoshlarga doir siyosatini amalga oshirish, ta'limning yangi zamonaviy usullarini amalga oshirish yoshlarimiz, jamiyatimiz va mamlakatimiz kelajagi uchun strategik ahamiyatga ega"

Sh.M. Mirziyoyev

Ilm-fan, texnika va sanoat jadal rivojlanayotgan ijtimoiy ekologik holat keskinlashib borayotgan bir vaqtda umumta'lim maktablarida biologiya fanini talab darajasida yangicha o'qitish zamon talabi bo'lib qolmoqda.

Biologiya fanini boshqa fanlar bilan bog'lab o'tish darslarida o'qituvchilar uchun zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantirish va maktab o'quv fanlari o'rtasidagi aloqadorlikni namoyish etish vazifasini bajaradi. O'quvchilarda esa fanlararo kompetensiya rivojlantiriladi, mantiqiy fikrlash yuzaga keladi.

Hozirgi zamon biologiya faninig rivojlanishi va texnik yuksalishida fizika va kimyo fanlarining o'rini beqiyosdir. Keyingi yillarda fizika fanida erishilgan ulkan yutuqlar, jumladan, yadro va quyosh energiyasidan foydalanish, raketasozlik, yarim o'tkazuvchanlik texnikasi boshqa fanlarning rivoji hamda ularda yangi kashfiyotlar yaratilishi boshqa fanlar bilan bir qatorda biologiya fanining rivojlanishiga ham katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda, asosan optik va elektron mikroskoplar kashf etilishi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Mikroskoplarning kashf etilishi orqali tirik organizmlarning hujayraviy tuzilishi va unda sodir bo'ladigan murakkab jarayonlar, ularni tadqiq etish imkoniyati yaratildi, shu bilan bir qatorda irsiyatining tabiati, uning moddiy asosi bo'lgan DNK va RNKlarning o'ziga xos xususiyatlari, vazifalari, belgilarining paydo bo'lishidagi rolini aniqlash mumkin bo'ldi. Biologiya fanining rivojlanishida, xususan, tirik hujayralardagi bioelektrik hodisalar, biotoklarni aniqlash, tirik organizmlarda sodir bo'ladigan energetik jarayonlarni tadqiq etishda fizika fanining absorpsiya, diffuziya jarayonlarini tadqiq etish muhim rol egallagan. Mazkur usullar yordamida organizmda uglevod almashinuvini boshqaradigan oqsil tabiatli insulin gormoni sintezi, muskul va qonning nafas olish pigmentlari bo'lgan gemoglobin va mioglobinning strukturali tuzilishi va oqsillarning fermentativ funksiyalari to'liq aniqlangan.

Kimyo fani ham biologiyaning rivojlanishiga munosib hissa qo'shgan. Masalan, hujayraning kimyoviy tarkibini aniqlashda, ya'ni, tirik organizmlardagi anorganik va organik moddalar, oqsil, lipidlar, uglevodlarning o'ziga xos xususiyatlari, ular tarkibi, molekulyar tuzilishi, hujayrada bajaradigan funksiyalarini aniqlashda, shu bilan bir qatorda kimyodagi modda va energiyaning saqlanish qonuni asosida hujayrada modda va energiya almashuvini tadqiq etildi. Biologik fanlarning yuksalishida chegaradosh fanlarning vujudga kelishi muhim rol o'ynagan. Ular jumlasiga biologik kimyo, biologik fizika, radiobiologiya, kosmobiologiya, fizik kimyo, kimyoviy fizika fanlarini misol qilish mumkin.

Biologiyani o'qitishda fanlararo bog'lanishni amalga oshirish ta'lim-tarbiya jarayonining muhim didaktik sharti bo'lib, u o'quvchilar asosiy bilim manbayi bo'lgan o'quv materiallarining ilmiyligi va izchilligini ta'minlaydi, o'quvchilar tomonidan bilimlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqish ortadi va tabiiy fanlarni o'qitishda fanlararo bog'lanishni bosqichma-bosqich, izchil amalga oshirish orqali

o'quvchilarning tirik organizmlar va tabiatga nisbatan ilmiy dunyoqarashini kengaytirish imkoniyatini yaratadi.

Biologiya fanidan o'quv dasturining asosiy vazifasi hayot va uning tuzilish darajalari, tirik organizmlarda boradigan jarayonlar, ularning o'zgarishi va unga ta'sir etuvchi omillar haqida o'quvchilarga puxta bilim berishdan iborat.

Biologiya fani tabiiy fanlar tizimiga kirib matematika, fizika, kimyo va geografiya fanlari bilan uzviy bog'liq.

Har bir fanni o'qitish rejalashtirilganda o'ziga xos oddiydan murakkablikka qarab tadrijiy rivojlanish tartibida berilgan, ammo ayrim hollarda fanlararo bog'liqlik yetarlicha hisobga olinmagan.

Masalan, umumta'lim maktablarida biologiya fanidan uglevodlar, yog'lar, aminokislotalar birinchi chorakda o'tib ketiladi, ammo kimyo fanida bu mavzular uchinchi chorakda yoritib beriladi.

Agarda shu mavzular dasturlarda bir chorakda berilsa, y'ani kimyo va biologiya fanlaridagi o'xshash mavzular parallel olib borilsa mavzu yaxshi yoritiladi va o'quvchilarning fanni o'zlashtirishi yanada yaxshi natija beradi.

Bu muammolarni hal qilish va uning yechimlarini topishda har bir o'qituvchi ma'sul deb o'ylaymiz. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun fanlararo o'qitishda integratsiyani keng yo'lga qo'yish hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, tabiatda sodir bo'layotgan tabiiy jarayonlar haqida to'liq tassavvurga ega bo'lish uchun biologiya fani bilan bir qatorda kimyo, fizika fanlarini bog'lab o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

ODAM FIZIOLOGIYASI FANINI OQITISHNING ILMIY VA AMALIY AHAMIYATI

T.S.KANATBAYEVA, M.E.UMMATOVA,

NavDPI o'qituvchilari

N.A.ARINOVA,

Biologiya o'qitish metodikasi 1-kurs talabasi

Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanlanganligi bilan belgilanadi. Mustaqillikka erishgandan so'ng Respublikamizda ta'lim tizimi o'ziga xos ravishda rivojlandi. Bu o'ziga xoslik eng avvalo ta'lim-tarbiya mazmunini milliyalashtirish, ya'ni o'zimizning juda boy o'tmishimiz va tariximiz, madaniyatimiz va ma'naviyatimiz, fanimiz va tilimiz o'z mohiyati bilan yuksak insoniy, axloqiy mazmunga ega bo'lgan milliy urf-odatlarimiz asosida yanada takomillashtirilib, jahon ta'lim standartlari darajasida modernizatsiyalashtirilmogda.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi" qonun va "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" da har bir fanni o'qitishning zamonaviy usullarini qo'llash orqali uzluksiz ta'lim samaradorligini oshirishga alohida e'tibor berilgan. Har bir fan uchun pedagogik texnologiyalarni, ularning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olib qo'llash uslubiyotini ishlab chiqish har bir pedagogning asosiy vazifasidir.

Odam fiziologiyasi fanini o'qitishning ilmiy va amaliy ahamiyati juda katta bo'lib, ularning darslar davomida egallagan nazariy bilimlarini amaliyotga qo'llash, hamda mustaqil hayotga tayyorlash, o'zi va o'zgalarning salomatligini asrash, sog'lom turmush tarzi ko'nikmalarini tarkib toptirishdir.

O'quvchilarda biologik, tibbiyotga doir, shuningdek, amaliy, mehnat ko'nikmalarini tarkib toptirish shuningdek, laboratoriya va tibbiy jihozlardan o'z o'rnida foydalanish, zarur hollarda birinchi yordam ko'rsatish ko'nikmalarini egallashga zamin yaratadi

O'qituvchi «Nafas organlari kasalliklari» bobini o'rgatish davomida o'quv dasturida rejalashtirilgan «Nafas olish organlari kasalliklari» mavzusidagi laboratoriya mashg'uloti o'tkazish uchun tayyorgarlik ko'rishi, o'quvchilarning anatomiyadan o'zlashtirgan bilimlarini faollashtirib boriladi. Ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning asosiy prinsiplaridan biri ko'rgazmalilik bo'lib, mazkur prinsip o'qitish jarayonida ko'rgazmali va didaktik vositalardan foydalanishni o'rgatadi.

Bizga ma'lumki, "Nafas olish organlari kasalliklarini" organish juda muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shuning uchun "Nafas olish organlari kasalliklarini" o'rganishda o'quvchilarga kengroq tushuncha berish va ko'rgazmali vositalardan foydalanib dars o'tish zarur.

Umumta'lim maktablarida Odam va uning salomatligi darslarini tashkil etilishi, avvalo, unda o'quv qurollari vositalaridan samarali foydalanishga bog'liq. Odam va uning salomatligi darslarini o'qitishda quyidagi vositalardan foydalanish dolzarb hisoblanadi. Bevosita idrok qilish mumkin bo'lgan narsalar asosida olib boriladigan ta'lim ko'rgazmali ta'lim deb ataladi.

Odam fiziologiyasi darslarida "Nafas olish organlari kasalliklari" mavzusini o'rganishda tabiiy ko'rgazmali vositalardan foydalanilsa, o'rganayotgan materiyallarni dars jarayonida ko'rsalar va ular bilan tanishib chiqsalar o'quvchilar xotirasida yaxshi saqlanadi.

Ko'rgazma vositalari ta'limini ongli bo'lishida nihoyatda katta ahamiyatga ega. Binobarin Odam va uning salomatligi fanin o'qitish jarayonida tabiiy ko'rgazmali vositalar-muliyajlardan keng foydalanish tabiiy bir hol. Ko'rsatmali ta'lim faqat tabiiy ko'rgazma vositalarigina emas, shu bilan tasviriy ko'zgazmali vositalariga ham asoslanadi.

Umumta'lim maktablarida Odam va uning salomatligi darslarida "Nafas olish organlari tuzilishi" mavzusini o'rganishda asosan nafas olish organlari kasalliklarini da'volash haqida kengroq ma'lumotlar berishda, mavzularni o'quvchilarga yetarlicha tushuntirib berishda hamda o'qitishning yangi pedagogik texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyatini kengroq yoritib berishdan iboratdir. O'quvchilarda organizm hujayralariga kislorod borib yetmasa, ular nobud bo'lishi, moddalar almashinuvi natijasida hosil bo'lgan karbonat angidrid va suv bug'lari esa o'pka orqali tashqariga chiqarilishi tushuntiriladi.

Xulosa qilib aytganda, Biologiya fanidan olgan nazariy bilimni amalda, tajribada qo'llash, mustahkamlash va kelgusida o'qituvchilik faoliyatida foydalana olish ko'nikmalarini shakllantirishda Odam fiziologiyasi faning ahamiyati katta.

DORIVOR O'SIMLIKLAR VA ULARNI TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI

M.N.ATAQULOVA, N.R.ACHILOVA,

NavDPI, Biologiya o'qitish metodikasi kafedrası o'qituvchilari

O'zbekiston hududining ko'pchilik qismidagi tabiiy sharoitning o'simliklar o'sishi uchun noqulay bo'lishiga qaramay (yozi issiq, quruq, seroftob, qishi nisbatan sovuq) qimmatbaho dorivor o'simliklarga boy.

Dorivor o'simliklardan sovuqni haydovchi o'simliklar (yovvoyi zira, arpabodiyon, sariq zira, buvana), qonni me'yoriga keltirib, jonlantiruvchi giyohlar (oddiy shaftoli, bo'yoqdor maxsar, yovvoyi qovun, arslonquyruq, sallagul, marjondaraxt, budra, lipak gul, xinagul, xitoy atirguli, qamchigul, baqlajon), qon to'xtatuvchi giyohlar (sariq choy, buydor ruyan, oddiy sigirquyruq, archa, paxtatikon), asabni tinchlantiruvchi giyohlar (sumbul, kormon, temirtikon), quvvatlantiruvchi giyohlar (xandonpista, sallagul, yong'oq, zarpechak, bodom, qizilmiya, anjir) mavjud.

O'zbekistonda har xil bo'yoqlar, efir moylari va texnikada ishlatiladigan moddalar olinadigan ko'pgina o'simlik turlari ham bor. Ularning eng muhimlari toron (teri oshlashda ishlatiladigan tannid moddasi bor), anjabor (tarkibida oshlovchi modda bor), archa (yosh novdasidan efir moyi olinadi), tog'sag'iz (kauchuk moddasi bor), yersovun (ko'pirtiradigan modda — sapanin olinadi), cho'l yalpizi (efir moddasi bor), etmak (uning ildizidan ko'piruvchi sapanin moddasi olinadi va shirapazlikda (konditer) ishlatiladi, pista (bargidan va bargidagi no'xatchalaridan bo'yoq olinadi), arslonquyruk, (oshlovchi modda yog', efir moyi olinadi) va boshqalar.

Insoniyatning moddiy ehtiyoji, qishloq xo'jaligida yangi yangi yerlarni o'zlashtirilishi, sanoat obyektlari va har xil qurilishlarning ko'payishi, tog'-kon sanoatining ta'siri, yaylovlardan noto'g'ri foydalanish, mevali, dorivor, foydali o'simliklardan ayovsiz foydalanish ta'sirida ekologik muvozanatda o'zgarish yuz berib, ba'zi o'simliklar turi kamayib bormoqda. Natijada, hozir O'zbekistonda o'sadigan o'simliklarning 10-12% yoki 400 turi muhofazaga muhtoj noyob turga aylanib qoldi. Ba'zi o'simlik turlar esa xususan lola sallagullar, etmak, bozulbang anzur piyoz, salksovul, summul, Korovin shirachi kabi o'simliklarning miqdori keskin kamayib, yo'qolib

ketish xavfi ostida turibdi. Shu sababli, jumhuriyatimizni tabiiy holicha saqlab qolish, o'simliklar dunyosi nisbatan shavqatsizlarcha munosabatda bo'lishga chek qo'yish bugungi kunning eng muhim masalasidir.

Respublikamiz hududlarida tarqalgan o'simliklar olamini muhofaza qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasida o'simlik dunyosidan foydalanish va ularni muhofaza qilishni tartibga soluvchi, o'simlik dunyosi obyektlari huquqiy holatini o'rnatuvchi me'yoriy hujjatlar qabul qilingan. Bular jumlasiga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, Noyob o'simliklarni muhofaza qilishda «O'zbekiston qizil kitobi» (1978), "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi, "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi, "O'rmon to'g'risida"gi hamda O'zbekiston Respublikasining Jinoyat, Ma'muriy javobgarlik, Fuqarolik kodekslarini kiritish mumkin.

Chunonchi, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida o'simlik dunyosiga nisbatan mulkchilikning huquqiy holati o'rnatilgan bo'lib, unga ko'ra o'simlik dunyosi davlat mulki – umummilliy boylik bo'lib, undan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir (55-modda). O'simlik dunyosi obyektlari mulkchiligiga nisbatan xuddi shunday huquqiy holat "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi (4-modda), "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi (3-modda), "O'rmon to'g'risida" gi (3-modda), "Mulkchilik to'g'risida"gi qonunlarda ham belgilangan.

O'simlik dunyosi obyektlarini muhofaza qilish va undan foydalanish bo'yicha huquqiy holatni belgilashda O'zbekiston Respublikasining "O'rmon to'g'risida"gi va "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi qonunlari hamda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining «Noyob va yo'q bo'lib ketayotgan o'simlik va hayvon turlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishni tartibga solish to'g'risida», O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Biologik resurslaridan oqilona foydalanish, ularni O'zbekiston Respublikasiga olib kirish va uning tashqarisiga olib chiqish ustidan nazoratni kuchaytirish to'g'risida»gi qarori alohida o'rin egallaydi. Bu kabi normativ-huquqiy hujjatlarda o'simlik dunyosi obyektlari, ushbu obyektlardan foydalanish turlari, muddatlari, normativlari, foydalanuvchilarning huquq va majburiyatyalari, o'simlik dunyosi obyektlaridan foydalanishni cheklash, to'xtatish va man etish, o'simlik dunyosi obyektlarining monitoringi, davlat kadastri kabi masalalar tartibga solinadi va o'simliklar dunyosini muhofazasida muhim rol tutadi.

Umuman olganda, o'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanishning huquqiy holati ushbu tabiiy resurslardan tabiat va jamiyatning umumiy qonuniyatlari asosida ekologik va iqtisodiy ehtiyojlarni hisobga olgan holda ulardan oqilona va samarali foydalanish, kamyob hamda yo'qolib ketayotgan o'simlik dunyosini saqlab qolish uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston respublikasi "Qizil kitobi" 2009 yil, Toshkent "Chinor ENK"
2. Xolmo'minov J.T. Ekologiya va qonun. - Toshkent: "Adolat", 2000 yil.

ZOOLOGIYA FANIDA TA'LIM – TARBIYA ISHLARINI OLIB BORISHDA BADIY ADABIYOTLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

M.X RAVSHANOVA,

NavDPI o'qituvchi

N.P.SHOMURODOV,

NavDPI o'qituvchi

Bir xil usulda dars o'tish jarayoni o'quvchilarning ko'pchiligi uchun zerikarli hisoblanadi va ularning darsga bo'lgan qiziqishini so'ndiradi. O'qituvchi o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini, ishtiyoqini oshirish uchun turli usullar va vositalardan foydalanib dars o'tish kerak. Hozirgi kunda umumta'lim maktablarida zoologiya fanini o'qitishda odatdagi an'anaviy o'qitish usullaridan voz kechib, noan'anaviy o'qitish usullaridan foydalanish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llab dars o'tish rivojlanib bormoqda.

Zoologiya fanini o'qitishda badiiy adabiyotlardan foydalanish, ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirishning muhim omilidir. Badiiy adabiyot o'quvchilarning sezgi, idrok, xotira,

tafakkur, nutqi hamda aqliy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'quvchilarning bu sohaga oid bilimlarini mustahkamlanishida, so'z boyligining o'sishida, aqliy-axloqiy tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarni tabiatga, xususan hayvonot olamini avaylab asrashga, ularga nisbatan mehrli bo'lishga o'rgatadi.

Zoologiya fanida mavzuga oid aytilgan kichkinagina she'r, topishmoq yoki hikoya dars davomida o'quvchilarda o'qituvchini tinglashga bo'lgan layoqatni o'z-o'zidan oshiradi, zerikish hissi uyg'ongan hamda tinglash qobiliyati susayayotgan o'quvchilarda qiziqish qobiliyatini yana tiklab olishga yordam beradi. O'qituvchi badiiy adabiyot orqali o'quvchilarning diqqatiga, sezgi hamda xotirasiga ijobiy ta'sir etib, dars davomida ularga estetik zavq berishi mumkin.

Tabiat xususan, hayvonot olami to'g'risidagi kuzatishlar va ma'lumotlarni xalq og'zaki ijodi, shoir, yozuvchilarning yozgan asarlarida ko'rishimiz mumkin. Yozilgan bu asarlar o'quvchiga oson hamda tez yetib boradi. Chunki, xalq og'zaki ijodi, she'r, topishmoq, hikoyalarda hayvonlarning tashqi qiyofasi, hayot kechirish tarzi oddiy tildagiga nisbatan go'zalroq va nafisroq tasvirlanadi.

Bolalar shoiri va yozuvchilari Quddus Muhammadiy, Anvar Obidjon, Jabbor Razzoqov, Abdullar Avloniy, Zafar Diyor, Qudrat Hikmat, Po'lat Mo'min, Rauf Tolib va boshqalarning she'rlari, hikoyalarini mavzuga oid tanlab, zoologiya fanida qo'llash o'quvchilarning hayvonot olami to'g'risidagi bilim, malaka va ko'nikma hosil bo'lishida samarali hisoblanadi.

Xususan, Abdullar Avloniyning "Ittifoq", "Bolari va pashsha" nomli hikoyalaridan hasharotlar sinfini o'tganda foydalanish darsning qiziqarli va jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Abdulla Avloniy ta'kidlashicha: jonivorlar ichida kichiklari chumolilardir. Lekin o'zlari kichik bo'lsalar ham nihoyatda g'ayratli, ittifoq hayvonlardir. O'zlaricha podshohlari, kattalari, askarlari bo'ladur. Ulug'lari nimani buyursa, shuni qilur. Ittifoq va g'ayratlari soyasindao'zlaridan katta-katta dushmanlardan qo'rqmaslar. Agar ari kabi dushman kelub, birlariga tegsa, hamma hammalari birdan yopushib, biri qo'lini, biri oyog'ini biri qanotini qattiq tishlab, o'zlaridan necha barobar katta bo'lsa ham tezgina qochirurlar.

Ko'rdingizmu buning o'zi xub maydadur

Birlashib arqon bo'lsa, fil boylanur

Ittifoqa kuch – quvvat kor aylamas.

Ittifoqa jin ham ozor aylamas.

Abdulla Avloniyning ushbu hikoyasida chumolilarning birdamligi, o'zaro ittifoq bo'lib yashashi, birgalikda dushmanlardan himoyalaniishi hamda mehnatsevarligi keltirilgan. O'quvchilarning hasharotlar ya'ni chumolilar to'g'risidagi bilimni mustahkamlash bilan bir qatorda ularni mehnatsevarlikka, birdamlikka, ahillilikka o'rgatadi. Bu hikoya mavzuning yanada qiziqarli va jonli bo'lishini ta'minlaydi.

Rauf Tolibning "Qurbaqavoy, holingga voy" she'ridan suvda ham quruqlikda yashovchilar sinfini o'tganda foydalanish juda qo'l keladi.

-Ayt – chi, menga qurbaqa,

Ishing o'zi qanaqa.

Ko'rdim seni ariqda,

Dam o'tmasdan quruqda,

Uying seni suvmi, yer?

Qurbaqajon shunday der:

-Qayda bo'lsa ko'p ovqat,

Qayer bo'lsa tinch rohat

Mening uyim o'sha joy

Holingga voy, baqavoy.

Ushbu she'r o'quvchilar xotirasida oson qoladi, mavzuga bo'lgan diqqatini jamlaydi. Baqa bilan qurbaqani bir-biridan osongina ajratib, farqlab olishni o'rganishadi va mavzuning mazmunini uzoq vaqt xotirada saqlab qolishga olib keladi.

"Qushlar sinfi" ni o'tganda P.Mo'minning "Qushlar haqi" she'ridan foydalanish mumkin.

O'qituvchi bu she'rlarni dars davomida o'quvchilarga o'qib eshittirsa, ularning darsga bo'lgan qiziqishi, ishtiyoqi o'z-o'zidan ko'tariladi. Ularni qushlarga nisbatan g'amxo'r bo'lishga, asrab-avaylashga, ya'ni qushlarga inlar qurib, mehribon bo'lishga chaqiradi. Ushbu she'r tarbiyaviy

ahamiyatga ega bo'lish bilan bir qatorda ta'limiy ahamiyatga ham ega. She'nda asosan hasharotxo'r qushlarning xususiyati yoritilgan:

Mevalarning posboni

Ana shu qushlar

Hasharotlar zotini

Qirishni xushlar.

Ammo inson uchun foydali bo'lgan qushlar bilan bir qatorda bog'lardagi mevalarni cho'qib yeb ketadigan, insonlarga doim zarar keltiradigan qushlar ham borligini o'quvchilarga eslatib qo'yish va u qushlarning yomon odatlariga o'xshash odatlar insonlar orasida ham uchrashini eslatib, ularni tarbiyaviy tomonga chaqirish mumkin. Abdulla Oripovning "Mayna" she'ridan shu maqsadda foydalanish mumkin.

Adabiyot darsligida berilgan "Imom Ismoil al - Buxoriy" mavzusi hadisshunos olim hayoti va ijodi tog'risida bo'lib, olim hayoti davomida to'plagan hadislardan na'munalar keltirilgan. "Insonlarning hayvonlarga rahmdillik qilmog'i" haqidagi hadisdan Zoologiya fanida "Sut emizuvchilar sinfi" ni o'tganda o'quvchilar diqqatiga havola etish mumkin. Ushbu hadis o'quvchilarni hayvonlarga nisbatan mehr-shavqatli bo'lishga undaydi. Ularning axloqiy tarbiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Bunday misollarni juda ko'p keltirish mumkin. Xulosa qilib aytganda, zoologiya darslarida badiiy adabiyot materiallaridan o'z o'rnida maqsadli foydalanish, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini, jonli tabiatni asrab-avaylashga, ularga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga, qolaversa o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy, estetik, gigiyenik, ekologik tarbiyasida katta ahamiyatga ega.

МЕТАФОРАЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Дурдона ЮНУСОВА,

Самарқанд ВХТХҚТМОҲМ Тилларни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси

Метафора тил ҳодисаси бўлса ҳам, ўзининг бу хусусиятини поэтик нутқдагина тўла намоён этади. Ёки метафора поэтик нутқдагина бадийят ҳодисаси, яъни бадий образ сифатида қабул қилинади. Зеро, метафора нарса-ҳодисани шунчаки атамай, балки уни бошқа нарса-ҳодисага қиёсан тавсифлайди, онгимизда аталаётган нарса ҳақида жонли тасаввур – образ яратади. Шунинг учун ҳам метафора тилнинг ўтмиши, бугуни ва эртасидир дейимиз мумкин. Унга қараб тилнинг шаклланишини, тараққиётини баҳолаш лозим бўлади. Тил тараққиётининг маълум бир босқичларида пайдо бўлган фаннинг илк давридан бошлаб бугунги кундаги ҳолатигача уни метафорадан холи тасаввур қилиб бўлмайди. Аксарият терминларнинг келиб чиқиши метафорик асосдадир. Масалан, тилшуносликдаги урғу, бўғин, товуш ўзгариши, маъно кўчиши, маъно кенгайиши, маъно торайиши, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, содда, мураккаб, ажратилган бўлак, уюшиқ бўлак, содда гап, кўшма гап, гап бўлаги, сўз ўзгариши, шакл ясалиши каби юзлаб, минглаб терминларнинг метафорик асосда эканлиги фикримизнинг далилидир. "Метафора – бу турдан турга ёки ўхшаш бўлган ғайриоддий исмнинг кўчирилиши"¹.

"Соф нутқий ҳосила маъноларнинг лисонга интилишини очиш ҳам қатор ижтимоий-лисоний омилларга таянади. Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, ҳосила маъноларнинг лисон ва нутққа муносабати жиҳатидан қуйидаги таснифини бериш мумкин:

- 1) лисонийлашган ва ҳосилавийлигини йўқотган маъно;
- 2) лисонийлашган ҳосила маъно;
- 3) лисонийлашаётган ҳосила маъно;
- 4) нутқий ҳосила маъно.

Сўзларнинг умумий лисоний қийматини тиклаш билан биргаликда уларнинг лексикографик тавсифини бериш ва замонавий изоҳли луғатлар яратишда ҳам кўп

¹ Аристотель. Поэтика. – Л., 1927. – С. 39.

маънолиликнинг лисон ва нутққа муносабатини аниқ ва қатъий белгилаб олиш муҳим илмий-методологик аҳамиятга эга”¹.

Аслида метафора тафаккур ва онгнинг энг катта “ёлғон”идир. Метафорани айримлар таснифий “хатолик”, таксономик “лоф”, классификацион “ўтрик” сифатида баҳолашлари ҳам бежиз эмас. Албатта, бу қарашлар, объектив ва ҳиссиз муносабат, уни ифода этувчиларнинг ўзлари ҳам эътироф этишади. Аммо бу тафаккурнинг бу сифатига доир муҳим ва бекиёс бир ҳаққонийлик бўлиб, у юқоридаги изоҳларнинг барчасини тўфондай тўзғитади, бир ҳақиқат бошқа ҳақиқатни бўғади, қовурғаларини синдириб юборади. Бу фикрий образ яратишдир. Н.Д.Арутюнова шу маънода таъкидлашча, метафора зоҳирий белги-хусусиятларни ажратмайди, балки предметнинг моҳияти ҳақида мазмуний образ ҳосил қилади². Ш.Балли ёзганидек, “биз мавҳум тушунчаларни ҳис-туйғу дунёсининг объектларига ўхшатамиз, чунки бу уларни билишимиз ва бошқаларга маълум қилишимиз учун ягона йўлдир. Бу метафоранинг келиб чиқиши; метафора мавҳум тушунча ва конкрет объектни бир жойга тўплаш тенденцияси таъсирида ақл уларни бир сўз билан бирлаштирадиган қиёслашдан бошқа нарса эмас”³. Ҳақиқан ҳам нега инсон ит ҳақида ўйлаганда, баъзан вафодорлик, нутқ вазиятига кўра салбий маънода эсга олади:

Аламзада **итларнинг** сасин адаштириб кетдим хотиржам.

Ўқизларни ортда қолдирдим,ҳанграётган **эшакларни** ҳам... (Ш.Раҳмон)

Мазкур шеърда шоир ҳайвонлар ҳақида сўзламаётгани аниқ. Аксинча, жамиятда яшаётган ҳайвон табиатли кимсаларга урғу бермоқда.

Тириклик сув билан бирга яхлит идрок этилади. Тириклик манбаи сифатида сувни фаранг адиби Антуан Сент Экзюпери юксак пардаларда тасвирлайди: “Сув! Сув, сенинг на таъминг бор, на рангинг, на ҳидинг бор. Сени таърифлаб бўлмайди! Сенинг нималигингни билмасдан туриб, сендан ҳаловат топадилар, таърифингга сўз йўқ. Сен ҳаёт учун заруриятгина эмас, балки ҳаётнинг ўзисан!”⁴ Шавкат Раҳмон шеърлятида сувга куйидагича муносабат билдирилади:

Тирик сувман — гажир, ўйноқи,

кунлар ухлар кучоқларимда,

бекор бокмас ҳамиша мафтун

дарахтлару ўт-ғиёҳлар ҳам. (Абадият оралаб, 45-б.)

Аслида инстинкт маълум бир шароитда ҳайвонлар хос бўлган мураккаб ирсий хатти-ҳаракатлари мажмуи бўлиб, у ташқи ва ички қўзғалишларга онгсиз жавоб тариқасида пайдо бўлади. Шу жиҳатидан у инсоний сезги ва кўникма, малакадан фарқланади. Лекин одам буни маълум бир ҳолатларда ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракат сифатида баҳолашни истайди⁵. Шоир Шавкат Раҳмон меҳнаткашлик тимсоли бўлган чумолини ёрқин бадий лавҳаларда куйидаги ҳолатда тасвирлайди:

Чумоли, меҳнаткаш чумоли,

куйинма, атрофга бир қара —

майсалар, оҳ, қандай ҳумоли,

дунёни қилма кўп масҳара. (Абадият оралаб, 56-б)

“Сўз қўллашдани индивидуаллик ижодкорнинг ўзига хос услубини белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Янги сўз қўллашда ижодкор маълум мақсадларни кўзда тутган бўлади. ...Окказионал сўзлар нутқий эҳтиёж туфайли яратилиб, воқеа-ҳодисани оригинал ифодалаш имкониятини беради. Шу жиҳатдан ҳам окказионал сўзлар поэтик нутқнинг хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим лексик бирликлар сирасига киради”.

“Бадий метафора — образли, ифодали, таъсирчан восита. У бадий нутқнинг таъсирчанлигини, образлилигини кучайтирувчи усул ҳисобланади. Шунга кўра, бадий метафора тасвирий восита сифатида бадий нутқ жараёнида муҳим вазифа бажаради”.

¹ Сайфуллаева Р., Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. — Тошкент, 2007. (— 380 б.) — Б.108.

² Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. — М., 1990. — С. 5 — 32.

³ Балли Ш. Французская стилистика. — М., 1961. — 221.

⁴ Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. Қарши: Насаф, 2005. — Б.152.

⁵ ЎзМЭ, 4 — том. — Б.175.

Р.Муллахўжаева “Шавкат Раҳмоннинг сўзга муносабати ва шеърларининг бошқа ижодкорлар шеърларидан ажратиб турувчи жиҳатлардан бири, бу шоирнинг – бадиий образ ва санъатларни қўллашдаги маҳоратида аниқ намоён бўлади. Шоирнинг ўхшатиш ва метафоралари у айтмоқчи бўлган фикр-ғояларнинг бадиий ифодаси сифатида ўқувчини шоир бадиий оламига бирдан олиб киради. Шоир дарди, кўнгил армонлари ва орзуларига ошно этади. Уни бевосита фавқулудда нодатий ўхшатиш ва метафоралар оламига рўбарў қилади. Шавкат Раҳмон шеърларидаги ўхшатиш ва метафоралар тавсифий характерга эга. Улар икки компонентли шаклдан чиқиб, фавқулудда изоҳли ифода олади”, - деб таъкидлайди ¹. Масалан, Бир одам изладим... изладим ғариб, жуфти йўқ бургутдай хунук қишладим. Ўхшатилаётган образ “жуфти йўқ бургут” лирик қаҳрамоннинг ғариб ҳолатига ўхшатиш бўлмоқда. Ёки: Бир кўшиқ бўламан дарёдай юракнинг энг чуқур ерида боқаман дунёга дунёдай ажойиб кунларнинг бирида...² Дарёга ўхшатилаётган кўшиқ муқобилида дунёга дунё ўхшатиш бўлмоқда. Бир қарашда шоир дунёга дунёни қиёслаб такрорга йўл қўяётгандек туюлади. Лекин дунёдан бошқа дунёни изоҳловчи ўхшатишни топиш мушкул. Шоир шу сабабли ҳам такрордан қочмаган. Шунингдек, шеърлардаги “толғун қуш галаси – хўрсиникларим”, “Кўзлари чилпарчин, итдай қайтарман”, “Қум кўйнагин кияру ҳолсиз, сочтурмагин соҳилга ёзар...”, “Бошланади синган сувларда, Ялангоёқ ойлارнинг сайли”, “Ой гуллади. Осмон тоқига, Юлдузларни кимдир қоқади”, “...Ҳамон сузар кизил олмалар, Хаёлимиз ёйилмасида...” каби анъанавий ва ноанъанавий усулдаги образли ифодалари уларнинг юксак бадиий мақомдаги ижод намунаси эканлигини кўрсатиб турибди.

Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам фаол қўлланувчи поэтик образлар талайгина ва уларнинг аксарияти шоир ижодида анъанавий характерга эга. Жумладан, қуёш, юлдуз, ой, тоғ, тош, дарё, йўл, булут, дарахт, шамол, шаббода, сукунат, оқ, капалак, юрак, кўз, кўнгил, сўз каби. Келтирилган образларнинг кўпчилиги бошқа давр шеърлятида, хусусан, мумтоз адабиётда ҳам қўлланилган. Бу ўринда сўз ўзгармайди. Фақат сўзнинг поэтик маъно қамрови кенгайди, сўз қайта кашф этилиб янгиланади. Албатта, анъанавийлик, изчиллик ҳеч қачон йўқолиб кетмайди. Шавкат Раҳмон шеърлятида фаол поэтик образлар бири иккинчиси билан мазмунан мантикий боғлиқ ҳолда келади. Бу ҳолат қуёш, сукунат ва тоғ образлари қиёсида янада ёркин намоён бўлади. Шоирнинг “Гуллаётган тош” шеърида эса тош образига юкланган поэтик маънонинг мутлақо янги талқинда тақдим этиши кузатилади. Шавкат Раҳмон шеърларида ижтимоий мавзунинг етакчи ўринга чиқиши анъанавий образларга ҳам ижтимоий мазмун юкланганлиги билан ажралиб туради. Озодлик, эрк, халқ дарди ва унинг қисмати билан боғлиқ ўй-кечинмалар турли кўринишларда бадиий ифодаланса-да, уларни ягона махражга келтириш мумкин.

Умуман олганда шоирнинг маҳорати нопоэтик сўзларни биргина сифатга боғлаб поэтик қувватга кирита олганилигидадир. Шоир сўз қўллашда, янги сўзларни кашф этишда, яратишда ўзини чекламайди, балки янги-янги метафораларни яратишга ҳаракат қилади.

**“TO‘NYUQUQ” BITIKTOSHIDA OTLARDAGI EGALIK SHAKLINING QIYOSIY
TAHLILI
M.ALLAMBERGENOVA,
QQDU o‘qituvchisi
O‘.RAXIMOVA
QQDU talabasi**

Grammatik egalik kategoriyasi ot turkumiga xos grammatik ko‘rsatkichlar yig‘indisi bo‘lib, barcha turkiy tillar uchun umumiydir. Xususan, qadimgi turkiy tilda ham ot turkumiga kiruvchi so‘zlar egalik affiksini olib, narsa va predmetning 3 shaxsdan biriga tegishlilikini, qarashlilikini anglatgan³. Bu kategoriyaning o‘ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o‘zida ham shaxsga qarashli

¹ Муллахўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеърлятида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди. Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2020.26 б.

² Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 5.

³ N.Abdurahmonov “Qadimgi turkiy til” T.1989 56-bet;

predmetni, ham shu predmetga egalik qiluvchi shaxsni anglatadi. Turkiy tillarda Grammatik egalik ma'nosi turli usullar bilan ifodalanadi:

1. Morfologik usul, so'z negizlariga egalikni anglatuvchi maxsus qo'shimcha qo'shish orqali. Masalan, tuva tilida *tevem, teveh*;

2. Morfologik-sintaktik usul, ya'ni qaratuvchi qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi va qaralmish egalik affiksini olgan ot yoki otlashgan leksema. Masalan, turk tilida *benim, onun*;

3. Sintaktik usul, ya'ni qarashlilikning egalik qo'shimchalarsiz, so'z tartibi usulida ifodalanadi. Masalan, o'zbek tilida *bizning uy*, Chuvash tilida *man al (mening qo'lim)*; Qadimgi turkiy tilda esa grammatik egalikning morfologik usul bilan ifodalanishi ko'zga tashlanadi¹. Quyida egalik formasining birlik va ko'plik shaklini ko'rishimiz mumkin.

Birlik	Ko'plik
I shaxs -m, -ym, -im, -üm	-mız, -ymız, -umuz
II shaxs -ng, -ıñ, -yñ, iñ	-ñız, -ıñız, -yñız, -uñız, -ñız
III shaxs -ı, -cı, -u	-c(u), -c(ı)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida egalik shakli faqatgina morfologik usul, ya'ni qo'shimcha qo'shish orqali hosil qilinadi. Birlik formadagi egalik affikslarining quyidagi fonetik variantlari mavjud. Qattiq o'zakli so'zlarga I shaxsga -ım, -ym, II shaxsga -ıñ, -yñ va III shaxsga -cı formasi; yumshoq o'zakli so'zlarga I shaxsda -um, -ym, II shaxsga -yñ, -uñ III shaxsga -cı shaklida qo'shiladi². Quyida To'nyuquq bitiktoshidagi misollarda va shuningdek, o'zbek adabiyotining nodir asari hisoblanmish "O'tkan kunlar" misolida ko'rib o'tamiz: *Bilgə Tonyuquq bən özüm Tabg'ach əli əlingə qıylıntım* (*Bilga To'nyuquq men o'zim Tabg'ach davlatida tarbiyalandim*) ["To'nyuquq" matni 1-satr 71-bet] -um I shaxs birlik sonda. "Men o'zimning bu maktubimni ko'z yoshlarim bilan yozaman" [A.Qodiriy "O'tkan kunlar" romani "Jodugar hindi" bobi 170-bet] -im I shaxs birlik sonda. I shaxs -um va -im egalik affikslarida shu narsa ayon bo'ladiki, hozirgi o'zbek adabiy tilida I shaxs egalik affiksining faqatgina -(i)m shakli mavjud, ammo qadimgi turkiy tilda I shaxs egalik affiksining bir qator ko'rinishlari mavjud bo'lgan. Bunga sabab qadimgi turkiy tilda egalik qo'shimchalari negizning til oldi va til orqa xususiyatlariga hamda negizda lablangan unlilarning qatnashishiga qarab turli fonetik ko'rinishlarda qo'llangan. Birgina -m affiksining bir necha fonetik variantlari mavjud bo'lgan.³

1) -m unli bilan tugagan har qanday negizga qo'shiladi. Masalan, *Umay tæg ögum qatun qutinga inim Kul tigin ər at bılty* (*Tarjimasi: Umayday onam xotun baxtiga inim Kul tigin er (degan) nom oldi*). ["Kul tegin" matni 31-satr 108-bet];

2) -ım qo'shimchasi undosh bilan tugagan til oldi unlilari mavjud negizlarga qo'shiladi. Masalan, *Qag'anım bən özüm bilgə Tonyuquq ötunchumin əshidu bərti, könglung-cha ydyz!-tədi*; [To'nyuquq, 33 satr, 76-bet]; (*Tarjimasi: Xoqonim men o'zim bilga To'nyuquq arz ettikim arzimni eshitib oldi*);

3) -um qo'shimchasi undosh bilan tugagan va til oldi unlilari qatnashgan negizlarga qo'shiladi. Masalan, *Özum Az yərim,anı bil* [To'nyuquq, 33 satr, 76-bet] (*Tarjimasi: O'zim, Az- maskanim, uni bil*).

III shaxs ko'plik -ı qo'shimchasi qadimiy bo'lib, -cı, -ci qo'shimchalari nisbatan til taraqqiyotining keyingi davrlari mahsuli deb hisoblanadi. Qadimgi turkiy bitiktosh matnlari, xususan, To'nyuquq matniga e'tibor qaratadigan bo'lsak, yuqoridagi aytilgan fikrimizning isbotini ko'rishimiz mumkin. Masalan, *Uch körug kishi kəltu, sabı bir qag'anı su tashıqdi*. ["To'nyuquq" matni 33-satr 76-bet] (*Tarjimasi: Uch kuzatuvchi keldi, gapi bir: xoqoni lashkar bilan yo'lga chiqqan*); Egalik kategoriyasining ko'plik formasi qattiq o'zakli so'zlarga I shaxsda -ımyz, -ymyz, II shaxsda ıñyz, -yñyz va III shaxsda -(c)ı, (lar) shaklida qo'shiladi. Yumshoq o'zakli so'zlarga esa I shaxs -imiz, -ymyz II shaxsda -ıñız, -uñız (ñız, ñyz) va III shaxsga (c)i shaklida qo'shiladi.⁴ Buni To'nyuquq matni misolida ko'rishimiz mumkin: *Bodun bog'zy toq ədtı yag'ımyz təgrə uchoq təgurtı*. [To'nyuquq" matni 8-satr 72-bet]; (*Tarjimasi: Xalqning tomog'i*

¹ Yo. Abdurahmonov "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" T. 2009 88-bet;

² N. Abdurahmonov "Qadimgi turkiy til" T. 1989 57- bet;

³ R.S. Nuriddinova "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" ma'ruzalar matni Navoiy 2008 13-bet

⁴ N. Abdurahmonov "Qadimgi turkiy til" T. 1989 57- bet;

to‘q edi.) Yuqoridagi misolda –*ymyz* shakli hozirgi o‘zbek adabiy tilida –*imiz* shaklida qo‘llanadi. Masalan, *Bu holda jo‘natsak bizning sha‘nimizga yaxshi emas.* [A.Qodiriy “O‘tkan kunlar” romani “Eson bo‘lsak ko‘risharmiz” bobi 358-bet;] Shuningdek, qadimgi turkiy tilda egalikning –*ug‘* shaklini ham ko‘rishimiz mumkin. Bu hozirgi o‘zbek adabiy tilida III shaxs –i egalik shakliga to‘g‘ri keladi. Buni To‘nyuquq matni misolida ko‘rishimiz mumkin *Turuk Bilgə qag‘an Turuk sir bodunug‘ Og‘uz bodunug‘ ugidi olur.* [To‘nyuquq” matni 62-satr 79-bet;] (*Tarjimasi: Turk Bilga xoqon Turk sir xalqini, O‘g‘uz xalqini tarbiyat qilib turibdi*). Umuman olganda turkologik adabiyotlarda egalik formalarining kelib chiqishi to‘g‘risida har xil qarama-qarshi fikrlar uchraydi. Ba’zi ishlarda egalik formalar kihilik olmoshlaridan (*mən, sən, ol, biz, siz*) kelib chiqqanligi qayd qilinsa, ayrim ishlarda esa qaratqich kelishigi affiksi bilan va so‘z yasovchi affikslar bilan bog‘laydilar.¹

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, qadimgi turkiy tilda egalik shakllarining bir qator fonetik variantlari mavjud. Buni biz yuqorida misollarda ko‘rib o‘tdik. Shuningdek egalik affikslarida e‘tiborli jihatlariga duch keldik. Xususan, barcha shaxsdagi egalik affikslarining fonetik variantlarga egaligi hattoki, o‘zakka qo‘shilishiga qarab ham fonetik variantlari mavjudligini ko‘rdik. Bu esa o‘sha davr til nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda fonetik variantlarga ega ekanligiga amin bo‘lamiz. Umuman olganda qadimgi turkiy tilda egalik formasining fonetik variantlari mavjudligi, asosga qo‘shilish jarayonida yumshoq va qattiq o‘zakka qarab mos affiksning qo‘shilishini hisobga olmaganda hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi egalik kategoriyasidan deyarli farq qilmaydi. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida egalik formasini hosil qilishdagi qisqarishlar, shuningdek fonetik variantlarning qisqarishi tilning rivojlanish tadriji bilan bog‘liq.

ТУРИЗМ ТЕРМИНЛАРИНИ ЎЗЛАШТИРИШДА ЛИСОНИЙ ВА НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР

Элёр Ғиёзович БОЙМАНОВ,

НавДПИ, Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси катта ўқитувчиси

Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида фан соҳасининг турли йўналишларида тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу жараён эса тилдаги янгиликларни илмий жамоатчиликка тақдим этишга хизмат қилади. Биз биламизки, бир тилдаги ўзгаришлар бошқа тилда ҳам ўз аксини торади. Тилшунос олим, профессор Ш. Сирожиддиновнинг фикрича: “Тил ва жамият ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, жамиятда содир бўлаётган барча ўзгаришлар унинг тилида намоён бўлади. Жамият ҳаётига кириб келган янги тушунчалар, воқеа-ҳодисалар жамиятнинг лингвомаданий концептосферасидан жой олиши учун ўз тил захираси билан бир қаторда ўзга тилларга ҳам мурожаат қилинади ва сўзлар ўзлаштирилади”. [4, 83] Дарҳақиқат, дунёда барча тиллар маълум миқдорда бошқа тиллардан сўз ўзлаштириш натижасида луғат таркибини бойитиб боради. Терминологик тизимга ҳам бошқа тиллардан янги тушунчани ифодаловчи терминлар кириб келади. Ҳар бир фан соҳасининг ривожланиши ва такомиллашув даражаси шу соҳа терминологиясининг қай даражада тараққий этгани, шунингдек, тартибга солингани билан ҳам узвий боғлиқдир. Бу эса, ўз навбатида, тилнинг луғат қатлами янги лексик бирликлар билан бойишини ҳамда унинг лингвомаданий муҳитда бекам-кўст тараққий этишини таъминлайди. Шунингдек, сўз ўзлаштириш тил соҳибларининг тасаввуридаги лексемаларнинг тўлишига ва оламнинг концептуал манзарасини бениҳоя аниқ ва равшан англашига қўмаклашувчи асосий воситалардан бўлиб хизмат қилади.

Сўз ўзлаштиришнинг моҳияти нафақат бир тил элементларини бошқа тилга ўтказиш, балки жамият тараққиёти, фан ва техниканинг ривожланиши, халқлар ўртасидаги маданий алоқаларга боғлиқ ҳолда кечадиган жараён ҳисобланади. Бошқача айтганда, бир тилдан бошқа тилга сўзларнинг кириб келиши, қабул қилувчи тил лексикасидан ўрин олиши ва ўша тил муҳитига мослашиб, сингиб кетиши мураккаб лисоний ҳамда ижтимоий-тарихий шароитлар билан боғлиқ тарзда рўй берадиган қонуниятдир. Кўринадики, сўз ўзлаштиришнинг сабабларини лингвистик жараён сифатида кўриб чиқиш муҳим аҳамият

¹ N.Abdurahmonov “Qadimgi turkiy til” T.1989 57- bet;

касб этади. Улар нолисоний (экстралингвистик) ва лисоний (лингвистик) омилларга бўлиниб, бир-бири билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Ҳар бир соҳа доирасида фаол қўлланадиган ва ўша соҳа учун хос бўлган махсус сўзлар мавжуд. Термин чегараланган лексик қатламга мансуб луғавий бирлик сифатида терминологик тадқиқотларнинг асосий объекти, терминологик луғатлар яратишнинг муҳим манбаи ҳисобланади.

Ўзбек тили терминологияси турли фан соҳаларининг ривожланиши, давлатлар ўртасидаги дипломатик алоқалар асосида бойиб бораверади. Бунда баъзи омиллар ўз таъсирини кўрсатади. Тилшунос Р.Жомоновнинг фикрига кўра, сўз ўзлаштиришда нолисоний (экстралингвистик) омилларнинг энг асосийлари “халқлар ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар; илм-фан тараққиёти; оммавий ахборот воситалари фаолиятининг кенгайиши; таржима адабиётига бўлган талабнинг ортиб бориши; реклама ва кўргазмалар воситаларидаги матнлар; хорижий тилларга бўлган эҳтиёжнинг ошиши ва шу кабилардан иборатдир”.[2, 38]

Ўзбек тили луғат таркиби кўплаб лексик бирликлар билан тез бойиб бораётган соҳалар қаторида туризм терминологиясини ҳам келтириш мумкин. Айниқса, мустақилликка эришганимиздан сўнг ўзбек тилига туристик терминларнинг турли тиллардан лисоний ва нолисоний омиллар асосида ўзлашиш жараёни фаол кечмоқда. “Илмий терминологиянинг таркибий қисмига айланиб бораётган туризм терминологияси терминларининг шаклланиши ва ривожланишида лингвистик, экстралингвистик омилларнинг таъсири муҳим рол ўйнайди”.[4,85] Терминлар пайдо бўлиши соҳа ривожига билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, туризм ривожига қаратилган тадбирлар бугун давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Зотан, “турли тарихий даврларда халқларнинг ўзаро турли алоқа, муносабатда бўлиши, ижтимоий шароит ва муносабатларнинг характерида кўра бир тилдан иккинчи тилга озми-кўпми сўз, термин, ҳатто грамматик элементларни ўтиши” [1, 88] табиийдир. Бу ҳолат турли соҳалар лексикаси кузатилганда кўзга ташланади. Замонавий ўзбек туризм терминологияси ҳам бундан мустасно эмас, албатта.

Туризм терминологиясидаги ўзлашмаларнинг асосий қисmini инглиз тилидан, шунингдек, француз, итальян, немис, рус тилларидан ўзлашган терминлар ташкил қилади. Масалан, *туризм, рюкзак, ресторан, отел, кемпинг, мотел, десерт, гид, ваучер, экотуризм, сафари, фотосафари, рафтинг, виза, пансионат, флотел, ресторан, ботел* каби терминларни келтириш мумкин. Бу терминлар адабиётларда маълум маъно касб этиши таъкидлаб ўтилган. Намуна сифатида қуйида изоҳларни келтириш мумкин:

Мотел – автотуристлар учун меҳмонхона. Мотеллар катта автомагистрал бўйларида, йирик шаҳарлар атрофида, курортларда ва туристлар эътиборини жалб қиладиган хушманзара жойларда қурилади. Мотел кўпроқ йил бўйи ишлайдиган ва 100-200 кишига мўлжалланган бир неча бўлинмалар (меҳмонхона, ресторан, техник хизмат кўрсатиш станцияси, ёнилғи шохобчаси, гаражлар ва бошқа ёрдамчи хоналар)дан иборат бўлади.[6, 87]

Гид – туристларни, сайёҳларни шаҳарнинг ёки бирор ҳудуднинг хушманзара, диққатга сазовор жойлари билан таништирадиган шахс. [5, 122]

Экотуризм – экотуристлик объектларга (эстетик завқ берадиган табиатнинг бетакрор жойлари, шифобахш табиий масканлар, табиий ва антропоген геотузилмалар, жисм ва табиат ҳодисалари, тарихий-маданий мерос объектлари, маҳаллий халқнинг этник яшаш тарзи кабиларга) соғломлаштириш, даволаниш, дам олиш, уларни ўрганиш, жисмоний ривожланишни таъминлашга қаратилган, ташкилий тарзда уюштирилган оммавий туризм.[3, 35]

Кейинги йилларда юқоридаги каби терминлар ўзбек тили туризм терминологиясига ўзлашиб, янги тушунчаларнинг пайдо бўлишида муҳим аҳамият касб этмоқда. Хулоса қилиш мумкинки, туризм терминологиясининг ривожига ва тараққиётида лисоний омиллар билан бир қаторда нолисоний омиллар муҳим ўрин тутаяди ва бу жараён соҳа терминологиясининг такомиллашишида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Абдуллаев Ф. Ўзбек тили лексикасининг баъзи бир масалаларига доир. Тил ва адабиёт институти асарлари. 1-китоб. Т., 1949.

2. Жомонов Р.О. Ўзбек тилида сўз ўзлаштириш ва имло муаммолари. – Т., “Ўзбекистон”, 2013.
3. Пардаев Қ. Экологик туризм асослари. Т., “Наврўз”, 2015.
4. Сирожиддинов Ш. Сўз ўзлаштириш омиллари хусусида// Ўзбек тили ва адабиёти, Т., 2017. – № 4.
5. Усмонов О., Дониёров Р. Русча-интернационал сўзлар изохли луғати.Т., 1965.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т., 2000, 1 жилд.

“HAYRAT UL-ABROR”GA BIR NAZAR

B.RUSTAMOV,

NavDPI, O‘zbek tilshunosligi kafedrası doktoranti

“Xamsa” dostonlarining birinchisi “Hayrat ul-abror”dagi avvalgi maqolotga bag‘ishlangan hikoyat ana shunday boshlanadi. Bunda qayg‘u shayx Boyazid hol taqozosi bo‘lib, murid tushinib yetmaydi va qayg‘uning o‘zini emas, “g‘ami kayfiyatini” so‘raydi. Kayfiyat asl emas, araziy tushincha, maqulot ul-ashara (o‘nta kategoriya)dan biri hisoblanadi. “Sharhu Tovali’y”da, kayfiyat bilan hol o‘rtasida farq borligi, kayfiyat holdan avval keluvchi hodisa ekanligi aytilgan^[1]. Kayfiyat ikkiga bo‘linadi: nafsoniy (ruhiy) va jismoniyga. Sog‘lik, kasallik, idrok nafsoniy kayfiyatga kirganidan, demak, g‘am ham ruhiy kayfiyatni ifodalaydi. Mutakallim fasohatidagi malaka ham kayfiyat bilan bog‘liq. Aniqrog‘i, malaka ham kayfiyat jumlasidan. Balog‘at esa fasohatdan ko‘ra yuksakroq bosqich. Agar Navoiy fasohat bosqichida qolib ketganda ham bir qadar iste‘dodli shoirlar qatoridan joy olgan bo‘lar, biroq faqat daho san‘atkorlar ko‘tariladigan so‘zning i‘joz maqomiga chiqmas edi. Chunki so‘z, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasida kechayotgan hodisotlar ummonida kezayotgan muallif har birining hol taqozosini ko‘ribgina qolmasdan ularni munosib o‘ringa qo‘ya bilishi ham lozim. Ma‘no-maqсадni fasih lafz bilan ifodalay olishga qodir malaka fasohat deyiladi. Hol taqozosiga munosib tarzda gapirish esa balog‘at sanaladi. Bunda muqtazoi holga mutobiq ravishda so‘zlarni o‘z o‘rnida ishlata bilishdan tashqari basharni ojiz qoldiruvchi yuksak maqom ham e‘tiborli. “Balog‘at ilmi”ni juda yaxshi bilgan Navoiy bu o‘rinda murid faqat kayfiyatni, aslni emas, arazni so‘rashni mumkinligini e‘tibordan qochirmaydi. Shayxning muqtazoi holi juda yuksak, qayg‘usi ham shunga yarasha. Kelib ketuvchi kayfiyatlardan farqli o‘laroq Boyazid qayg‘usi mohiyatdan darak beradi. Mohiyat esa malaka bilan hosil bo‘lmaydi. To‘g‘ri, qaysidir darajada malaka ham ahamiyatga ega. Lekin mohiyatni anglash tug‘ma sifat. Yana-da to‘g‘rirog‘i, Yaratganning inoyati. “Ularning ko‘plari aqlini ishlatmaydilar”, “Ularning ko‘plari tushunmaydilar”, “Ularning ko‘plari fosiqdirlar”, “Ularning ko‘plari inkor qiluvchidirlar”, “Ulardan ko‘plari imon keltirmaydilar”, “Haqiqatda Biz jin va insdan ko‘plarini jahannam uchun yaratdik” degan oyatlar xususida fikr qilsak Boyazid qayg‘usini va bu qayg‘uni mavzuga aylantirgan Navoiyni qaysidir darajada tushunib yetamiz. O‘sha ko‘plar qatorida bo‘lib qolish Boyazid qayg‘usi. Lekin Navoiy bu fikrni shunday yalang‘och tarzda aytib qo‘ymaydi. San‘at o‘z vazifasini ado etishga kirishadi. U obrazlar orqali, muloqotda o‘z ifodasini topadi. Jonli muloqot, suhbat, bahs insoniyatning so‘z tarixida o‘zgacha bir o‘rin egallaydi. Yigirmanchi asr g‘arb adabiyotshunoslari, xususan, Mixail Baxtin “Dialog nazariyasi”ni yangicha qarashlar bilan boyitdi. Unga ko‘ra, har qanday fikr, gap, so‘z muloqotda paydo bo‘ladi. Fikr o‘zidan oldingi munosabatga javoban dunyoga keladi. Baxtin qarashlarini tafsilotlari bilan berish maqola imkoniyatidan tashqari bo‘lgani uchun asosiy maqsadga o‘tamiz. Ovro‘pa adabiyotshunoslari kashfiyot hisoblagan va yigirmanchi asrda kelingan dialog haqidagi to‘xtamlar musulmon sharqi uchun ancha avval ma‘lum bo‘lgan tushunchalar edi. “Balog‘at ilmi” olimlarining muqtazoi hol haqidagi qarashlari bilan tanishganimizda M. Baxtin fikrlari bilan tipologik o‘xshashlikni ko‘rishimiz mumkin.

“Balog‘at ilmi”da Sakokiy mazhabiga ko‘ra birinchi xabar “xabardan zehni holi muxotabga” qaratiladi. Bunda mutakallim maqomida ba‘zan muallif o‘zi tursa, ba‘zan muallif asar qahramonlaridan birini so‘zlovchi maqomiga loyiq topadi. Ba‘zan esa qahramonda yashayotgan muallif so‘zlari bilan qahramon ruhiyatining ifodasi o‘laroq dunyoga kelgan so‘z o‘rtasida shunday qorishqlik vujudga keladiki, bu ikkilik orasida so‘z sarhadlari o‘z chegarasini yo‘qotadi.

Yuqoridagi: “Qayg‘ulig‘ o‘ltirmish erdi Boyazid” misrasida aynan shunday qorishqlikni ko‘rish mumkin. Birinchi xabardan so‘ng muridda, shu bilan birga tinglovchida ham muayyan savol paydo bo‘ladi. Shayxning muqtazoi holidan ancha quyi maqomda turgan murid “g‘ami kayfiyatini” so‘raydi. Jonli savolga berilgan jonli javob esa buyuk san‘at asarini vujudga keltiradi. Haqiqiy go‘zal san‘at asarining syujeti odatda juda oddiy. Aytarli qiziquvchan o‘quvchini o‘ziga tortadigan voqeaga arzigulik hech narsa bo‘lmaydi. Qayg‘uli o‘tirgan shayxni ko‘rib murid savol beradi. Shayx unga javob qaytaradi. Murid yana savolni davom ettiradi. Shayx yana javob aytadi. Keyin savol-javob asnosida tug‘ilgan fikrni muallif xulosalaydi. Ikki kishi o‘rtasida kechgan bir dialog va bu dialogni bizga taqdim etayotgan muallif qiyofasi... Avj pardalarida tor chertuvchi san‘atkor uchun yetarli hodisa. Ortiqcha tafsilotlar hammasi tashlanadi va eng kerakli deb bilgan kechinmalar ajratib olinadi. Saralangan so‘zlar vositasida o‘quvchi ko‘z o‘ngida manzara chiziladi. Ajratish va saralash ijodkor salohiyati nelarga qodirligidan darak beradi. Bunda voqea-hodisalar bosimiga qarshi tura olgan muallifni olmos donalarini muayyan shaklga keltirish uchun shafqatsizlik bilan yo‘nayotgan zargarga o‘xshatish mumkin. Yaxshi ko‘rgan narsadan voz kechilmaguncha yaxshilikka yetib bo‘lmaydi. Nimani aytish emas, qanday aytish, qanday ko‘rsatish muhim. Hodisalar shiddati zohiriy shaklda emas, mohiyatda yuz beradi. Murid talabiga javoban aytilgan Boyazid javobi o‘zining yuksak maqomi bilan ajralib turadi:

*Pir to‘kib ashku chekib o‘tlug‘ oh,
Dedikim: “Bu g‘am ishim etmish taboh,
Kim bu jahon ichraki, eldur g‘ulu,
El to‘la, ammo kishidindur xulu.
Har kishiga xush ko‘rinur o‘z ishi,
Bir kishi yo‘qkim, desa bo‘lg‘ay kishi.
Munda kishi borini bilmon yaqin,
Bor esa, o‘tganlar aro bor ekin”.*

Bu jahon ichra el ko‘p, odam ko‘p, lekin kishidan xoli. Kishi kim o‘zi? Erkak ma‘nosida keluvchi, ayolning ziddi bo‘lgan kishimi yoki boshqacharoqmi? Bunday savolga keyingi misradan bir qadar javob olamiz: “Har kishiga xush ko‘rinur o‘z ishi”. Demak, kishidan murod, umuman, inson. Insonlarga hamisha o‘z ishlari xush ko‘rinadi. Bu umuminsoniy sifat.

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI BAYON YOZISHGA O‘RGATISH ORQALI YOZMA NUTQINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

***Feruza Xasanovna HOLIKULOVA,
NavDPI, Boshlang‘ich talim kafedrasi o‘qituvchisi***

Respublikamizda ta‘lim tizimining boshlang‘ich bo‘g‘ini hisoblangan boshlang‘ich sinflarda o‘quv samarasini oshirish o‘quvchi va o‘qituvchilarning o‘rtasidagi mustahkam ijodiy hamkorlik, pedagoglarning o‘zaro hamkorlik jamoasida ilmiy potensialni kuchaytirish, haqiqiy ijodkorlik va izlanuvchanlik ruhida yo‘g‘rilgan ijobiy muhitni hosil qilish shu kunning eng dolzarb masalalaridan biri bo‘lib turibdi.

Ayniqsa bosh maqsadi yosh avlodni bayonga tayyorlash bo‘lgan boshlang‘ich sinfda mazkur masalaning to‘g‘ri yechilishi, topilishi muhim ahamiyatga ega. Bayon yozish yoki berilgan bayon matni asosida ketma-ketlik va izchillikda reja tuzish boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining og‘zaki va yozma nutqini takomillashtirishga katta yordam beradi. Bayonga reja tuzish bosqichini sinflar kesimida tahlil qilsak, bu har bir sinfda o‘ziga xos alohida xususiyatlarga ega. Jumladan, 1-sinflarda reja tuzish kichik matnga so‘roq gap tarzida sarlavha qo‘yish tarzida olib borilsa, 2-sinfda bayon mazmunini ochuvchi savollar orqali so‘roq yoki darak gap shaklida olib boriladi. 2-sinf o‘quvchilarining reja bilan ishlashidagi asosiy talab ularning savollarni to‘g‘ri o‘qishi va ularni matn qismlari bilan bog‘lay olishidir. Reja tuzish 3-sinfda jamoa bo‘lib; 4-sinfda esa mustaqil holda amalga oshirilishi tarzida murakkablashtirilib boriladi.

Boshlang'ich sinf o'qish darslarida bayonga, asosan, matn mazmunini qisqartirib hikoyalash yoki qayta hikoyalash tarzidagi topshiriqlarning berilishi orqali e'tibor qaratiladi. Ona tili darslarida esa matnni qayta hikoyalash bilan bir qatorda, matn mazmunini to'liq o'zlashtirishga doir savollarning keltirilishi matnni to'liq qayta hikoyalash, reja tuzish, sarlavha topish kabi o'zaro bog'liqlikdagi topshiriqlarning ham kiritilganligini alohida ta'kidlash zarur.

Ta'kidlash joizki, ona tili darslarida bayon yozishning og'zaki tarzda olib borilishi o'quvchilarda fikrni keng ko'lamda va xilma-xil ravishda bayon eta bilish qobiliyatini o'stirsa, yozma tarzda olib borilishi esa o'quvchilarning yozma nutqini o'stirishga va yozma nutq malakalarini mustahkamlashga katta yordam beradi. E'tibor qilinsa, boshlang'ich sinf ona tili darsliklarida ta'limiy bayonning, asosan, ijodiy mazmundagi (shaxsini o'zgartirish, lisoniy topshiriqli, tasvir unsurlarini kiritish, shuningdek, boshlab berish yo'li bilan yozish) turlarini o'tkazishga doir topshiriqlarga qaratilgan. **Shaxsni o'zgartirib qayta hikoyalash, hikoyadagi biror personaj tilidan qayta hikoyalash, matnni ijodiy to'ldirib qayta hikoyalash, so'z bilan tasvirlash** kabi topshiriqlar o'quvchilarni ijodiy fikrlashga undaydi va ularning tafakkurini kengaytiradi.

Metodistlar orasida bayon matnidagi so'zlar *hajmi* yuzasidan turlicha qarashlar mavjud. Jumladan, A.Zunnunovning fikricha, "bayon o'tkazishda so'zlar hajmini aniq ko'rsatib, o'qituvchining erkin harakatini bo'g'ib qo'yish mumkin. Shu sababli bunday ma'lum chegara qo'yish maqsadga muvofiq emas, deb o'ylaymiz, chunki bu diktant emas, balki uslub (stil) va fikrlashni o'stirishga qaratilgan o'ziga xos yozma ishdur"¹.

Haqiqatan ham, bu masalaning muhim bir jihati. Bizningcha, masalaning boshqa tomoni ham borki, u ham bo'lsa darsga ajratilgan vaqt, yozma ishga mo'ljallangan soat, sinfnig o'zlashtirish darajasi, o'quvchilarning bilish jarayonlari rivoji hamda matnning xususiyatidir. Zero, matn ijodiy fikrlashga yo'naltiradigan, yozma nutq ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan, shuningdek, axloqiy-estetik tarbiya mezonlarini o'zida mujassam etgan bo'lsa-da, undagi so'zlar hajmi o'quvchining individual va psixologik xususiyatlariga mos kelmasa kutilgan samarani bermasligi tayin. Yuqori sinf o'quvchisiga mohiyatan salmoqli, lekin hajman mos kelmaydigan matnning yoki kichik yoshdagi bolalarga yirik hajmdagi, lekin tarbiyaviy sayoz materaillarning berilishi maqsadga muvofiq emasligi yaxshi ma'lum.

Matndagi so'zlar miqdori, albatta, o'quvchilarning yoshiga qarab tanlanadi. Bu borada K.Qosimova ta'kidlaganidek, "boshlang'ich sinf o'quvchilarining yozish sur'ati sekin, shunga ko'ra bayon yozish uchun kichik hajmdagi, kompozitsiyasi sodda, til tomonidan ham mos matn tanlanadi. Bayon matni asta-sekin murakkablashtira boriladi: avval hikoya tarzidagi bir lavhani ifodalovchi matn tanlansa, unga yana lavhalar, tasvir elementlari kiritib boriladi, qatnashuvchilar soni orttiriladi, muhokama elementlari ham qo'shiladi, keyinroq shaxsini o'zgartirib bayon yozishga o'tiladi. Shunday qilib bayon asta-sekin ijodiy tus ola boradi"².

So'nggi yillarda ona tilio'qitishnimultimedia vositalarihamda elektron o'qitish (E-learning), aqlli ta'lim (Smart Education) usullaridan foydalanib tashkil etishning o'ziga xos afzalliklari kuzatilmoqda. Bu jihatlar X.Muhitdinova³, S.Muhamedova⁴, O.Mo'minova⁵, Sh.Yuldasheva⁶larning o'quv jarayonini elektron muhitda o'tkazish orqali ona tili ta'limi samaradorligini ta'minlashga oid tavsiyalarida alohida ta'kidlanadi. Shuningdek, M.Isroilova⁷, S.Kambarova¹larning izlanishlarida

¹Зуннунов А., Турдиев Б. Баёнлар тўплами. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 10-б.

² Qosimova K. va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. – 325-b.

³Мухитдинова Х. Тил таълимига видеоматериаллар қандай уйғунлашади? //Тил ва адабиёт та'лими. –Тoshkent, 2015. – № 8. – 15–16-б.

⁴Мухамедова С.Х., Юлдашева Ш.Ш. Педагогик дастурий воситалар ва тил таълими / Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Тошкент, 2016. – Б. 113–116.

⁵Мо'minova О. О'zbek tilini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish //Тил ва адабиёт та'лими. –Тoshkent, 2019. – № 1. – 27–28-б.

⁶Yuldasheva Sh. Interfaoldiktant – savodxonliknibaholashningelektrontizimi//Тил ва адабиёт та'лими. –Тoshkent, 2019. – № 1. – 35–36-б.

⁷Исроилова М. Лотин тилини ўқитиш жараёнида тиббиёт олий таълим муассасаси талабаларини интеллектуал-маданий ривожлантиришнинг дидактик асосларини такомиллаштириш: Пед. фан. док. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент: 2018. – 17-б.

badiiy matn ustida ishlashda pedagogik dasturiy vositalar imkoniyatlari doirasida virtual laboratoriyalar tashkil etish, veb sayohatlar uyushtirish, panoramik tasvirlar yaratishning samarali jihatlari tadqiq qilingan.

Bugungi kunda an'anaviy "Bayonlar to'plami"ning elektron variantini yaratish bog'lanishli nutq va ijodiy tafakkurni o'stirishda muhim o'rin tutadi. Elektron "Bayonlar to'plami" quyidagi mezonlarni e'tiborga olib yaratilishi maqsadga muvofiq:

- materiallarni qisqacha bayon qilishning qulay va uslubiy jihatdan mukammal tuzilishini ta'minlaydigan, giperhavolalar tizimiga ega matnlardan;
- uslubiy jihatdan asoslangan nisbatlarga tasvirlar, ovoz, harakat va boshqa jihatlar bilan boyitilgan matnlardan. Bunday matn materiallarini yaxshiroq o'zlashtirish o'qitish jarayonini jonlantirishga yordam beradi;
- qulay boshqara olish tizimi (matn bo'ylab erkin harakatlanish, bevosita bir kitobning matni bo'ylab yoki ko'plab kitoblar va hujjatlar orasidan turli ma'lumotlar, mundarija, alifbo ko'rsatkichini dastur asosida izlash, matnga turli belgilar kiritish va boshqa imkoniyatlar);
- o'quv jarayoni modellarining imkoniyatlaridan foydalanishga qaratilgan interfaol elementlar² va h.k.

Xulosa qilish mumkinki, boshlang'ich sinflarda bayon o'tkazish o'quvchilarning ona tili fanidan egallangan grammatik bilimlari, nutq madaniyati darajasini namoyon etsa, o'qish darslarida matnga singdirilgan ma'no-mazmun orqali ma'naviy dunyosi ko'rkamlashuvi hamda badiiy-estetik tafakkuri yuksalishiga erishiladi. Yozma ishlarga mo'ljallab yaratiladigan multimediali elektron qo'llanmalar ta'lim subyektlari o'rtasidagi dialoglarni muvaffaqiyatli tashkil etishga, axborotlarni audio va vizual tarzda tadqiq etishi nuqtai nazaridan samaradorligini ta'kidlash mumkin.

TASAVVUF ARAB MUTAFAKKIRLARI TALQINIDA

B.RUSTAMOV,

NavDPI, O'zbek tilshunosligi kafedrasida doktoranti

Tasavvuf(تصوف), sufiylik(صوفي) - islomda insonni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo'llovchi ta'limot. Tasavvuf so'zining o'zagi va mazmuni haqida olimlar turli fikr va taxminlar bildirishgan. Ular ichida Ibn Xaldunning fikri haqiqatga yaqin deb e'tirof etilgan. U "Muqaddima"(مقدمة) asarida tasavvuf "suvf"(صوف) – "jun", "po'stin" so'zidan olingan bo'lishi kerak, zero qadimdan tarkidunyo qilgan zohidlar jundan to'qilgan kiyim yoki po'stin kiyib yurishni odat qilganlar, bu bilan ular bashang kiyinib yuruvchi axli dunyolardan farqli hayot tarzini o'zlarida namoyon etganlar, deydi.³ "Tasavvuf" va "sufiy" so'zlari IX asrning boshlarida yashagan Abu Hoshim Sufiydan boshlab joriy etilgan. Undan oldingi davrlarda bu atama o'rnida "zuhd"(زهد) ("zohidlik", "tarkidunyochilik"), "taqvodorlik", "parhezkorlik" kabi so'zlar ishlatilgan. Ibn Xaldunning fikriga ko'ra, sahobalar, tobeinlar va ulardan keyingi asr kishilarida hidoyat, ibodat, taqvo va zohidlik kabi his-tuyg'ular mujassam bo'lgan. Lekin hijriy yilning II asri va undan keyingi davrga kelib, odamlarning ko'pchiligida mazkur xususiyatlar o'rnida dunyoparastlik, din ishlariga beparvolik, kibr va riyokorlik kabi salbiy xususiyatlar paydo bo'la boshlagandan keyin obidlik va zohidlikni ixtiyor qilgan bir guruh kishilar tasavvuf va sufiylik nomi bilan ajralib chiqqanlar. Tasavvuf turlicha talqin qilingan. Masalan, Ma'ruf al-Karxiy (815-yil vafot etgan) fikricha, "tasavvuf - haqiqat sari intilish, odamlardan tamagirlik qilmaslik va faqirlikni ixtiyor etishdir". Zunnun al Misriy (859-yil vafot etgan), "Sufiy boylik istab o'zini charchatmas va yo'qotgan boyligiga achinib, bezovta bo'lmas", desa, Junayd al Bag'dodiy (909-yil vafot etgan) "tasavvuf - qalbni sof tutmoq, tug'ma zaiflik va noxush axloqlardan forig' bo'lib, hayvoniy va nafsoniy tuyg'ular ustidan g'alaba qilmoq", deb ta'rif bergan.⁴ Yana u "tasavvuf bir uy bo'lsa, shariat unga

¹Камбаров С. Умумий ўрта таълим тизимида ўқувчиларнинг мустақил мутолаа маданиятини шакллантириш технологияси: Пед. фан. док. (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – 81–83-б.

² Ruzmetova M.Sh. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga uzluksiz tatbiq etishda elektron darsliklarning roli // Uzluksiz ta'lim. – Toshkent, 2011. – № 3. – B. 9.

³ شيخ الاسلام ذكرية "رسالة الكشيرية" ورق 37

⁴ الحافظ البغدادي "زهد و الرقائق" ورق 134

kiradigan eshikdir", degan. So'fi Olloyor bu ta'rifni quvvatlab: Shariatsiz kishi uchun havog'a Ko'ngil berma aningdek xudnamog'a deb yozadi. Misrlilik olim Ibrohim Basyuniy "Islomda Tasavvufning paydo bo'lishi" kitobida hijriy III va IV-asrlarda yashab o'tgan olimlarning tasavvuf haqidagi 40 ta ta'rifini keltiradi. Xulosa qilib aytish mumkinki, tasavvuf islom shariati talablarini ham ixlos bilan bajargan holda zuxd, taqvo, kamtarlik kabi olijanob fazilatlarini o'zida mujassam etib, nafsni poklash yo'li bilan komil inson darajasiga erishishga harakat qilishdan ibora. Tasavvuf tasavvufning o'ziga xos istilohi mavjud. Masalan, tasavvuf ilmidan saboq beruvchi shaxs - shayx, murshid, pir, eshon, xoja, mavlo, mavlono, maxdum kabi unvonlar bilan tanilgan. Tasavvufdan saboq oluvchi shaxs - murid, solik, axli dil, axli hol, mutasavvif kabi nomlar bilan atalgan. Tasavvuf bo'yicha oliy maqomlarga erishgan sohibkaromat pirlar - valiy, avliyo, qutb, aqtoq, avtod, chilton, abdol, abror, ahror, nujabo, nuqabo, siddiq, g'avs va h.k. deyilgan.¹ Tasavvuf ahli ba'zan oshiq, faqir, haqir, darvesh, qalandar, zohid, orif, devona, ahli muhabbat, ahli suluk, rijolulg'ayb, savdoyi, gado kabi atamalar bilan ham ifoda etilgan.²

Tasavvuf istilohi asosida ijod etgan shoirlar majoz uslubini tanlaganlar. Shuning uchun haqiqat, majoz, tashbeh, istiora kabi mantiqiy qoidalardan boxabar bo'lmagan kitobxon Navoiy, Fuzuliy, Atoyi, Umar Xayyom kabi mumtoz adabiyot namoyandalarning she'rlarini to'la anglashi qiyin kechadi. Tasavvuf tarixida ko'pgina olimlar tasavvufga doir so'zlar izohiga bag'ishlangan lug'at va qomuslarni yozib qodsirganlar. Ulardan ayrimlari O'zbekiston FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanmoqsa. Tasavvuf tariqatlarining insoniyat ma'naviyatini yuksaltirishga qo'shib kelayotgan benazir hissasi butun dunyo xalqi tomonidan e'tirof etilsada, ba'zan islom olamida tasavvufga salbiy nazar bilan qarash, uning tariqatlari, mashoyixlari va karomatlarini inkor etish ko'zga tashlanadi. Burhoniddin al Biqoiy (1406-1480)ning "Tasavvuf inqirozi", Abdurahmon Damashqiyaning "Naqshbandiya tahlili" kitobi va boshqa kitoblarda tasavvufning barcha tariqatlari va ularga doir asarlar hamda mashoyixlar qattiq tanqid qilingan. Aziz avliyolarning maqbara va mozarlarini ziyorat qilish shirk deb sanalgan. Vaholanki, ularning bu da'volari shar'an asossizdir.

Islom huquqshunosligida, ya'ni shar'iy ko'rsatmalarni amalga tatbiq etishda 4 ta fiqxiy mazhab bo'lganidek, tasavvufda ham bir necha tariqatlar shakllangan. Mashhurlari — tayfuriya, junaydiya, hakimiya, qodiriya, yassaviylik, malomatiylar, rifo'iya, kubroviylik, suhravardiylik, chishtiya, akbariya, shoziliya, bektoshiya, mavlaviya, naqshbandiya, sanusiya tariqatlaridir. Mustaqillik yillari mamlakatimizda tasavvuf tariqatlarini o'rganish, unga doir asarlarni tarjima qilish, atokdi mashoyixlarning maqbaralarini qayta qurish va ta'mirlashga ahamiyat berilmoqda.

Quyida arab mutafakkirlarining "tasavvuf" haqidagi fikrlarini taqdim etmoqchiman:

Imom al-Junayd al-Bag'dodiy (hijriy 297 yil vafot etgan) aytgan:

استعمال كل خلق سني وترك كل خلق دن

"Tasavvuf - barcha yuksak axloqlarga rioya qilish va barcha past axloqlarni rad etish".³

Shayx al-Islom Zakariya al-Ansoriy (823-926) aytgan:

التصوف علم تعرف به أحوال تزكية النفوس، وتصفية الأخلاق وتعمير الظاهر والباطن لنيل السعادة الأبدية

"Tasavvuf - bu ilm orqali yovuz qalbni (nafsni) tozalash, axloqni kuchaytirish, abadiy baxtga erishish uchun ochiq va yashirin narsalarni takomillashtirish usullari o'rganiladi".⁴

Imom Ahmad ibn Ajiba (1160-1224) aytgan:

التصوف هو علم يعرف به كيفية السلوك إلى حضرة ملك الملوك، وتصفية المواطن من الرذائل، وتحليتها بأنواع الفضائل، وأوله علم، ووسطه عمل، وآخره موهبة

"Tasavvuf - bu Podshohlar Podshohligi yo'lini anglash, qalbni illatlardan tozalash, ularni yaxshi fazilatlar prizmasi orqali tahlil qilishdir. Uning boshlanishi bilim, o'rtasi amal, oxiri sovg'adir".⁵

Imom Faxruddin ar-Roziy (544-606) ushbu oyatni sharhlar ekan:

¹ الحافظ البغدادي "زهد و الرقائق" ورق 139

² شيخ الاسلام ذكرية "رسالة الكشيرية" ورق 19

³ Аль-Хатыб аль-Багдади, «Зухд ва ар-Ракаи», с. 77

⁴ «Рисалат аль-Кушайрия», с. 7

⁵ «Мирадж-у-т-Ташаввуф иля хакаи тасаввуф», с. 4

{ وَيُزَكِّيهِمْ } أي يطهرهم من خبث الشرك، وخبث ما عدها من الأقوال والأفعال، وعند البعض { يُزَكِّيهِمْ } أي يصلحهم، يعني يدعوهم إلى اتباع ما يصيرون به أذكاء أتقياء

“Ularni tozalaydi”- ya’ni ularni shirk va undan boshqa so‘z va ishlarning iflosligidan tozalaydi, ba’zilar buni “ularni tuzatadi”, ya’ni ularni to‘g‘rilaydi, deb izohlaydilar, ularni pok qiladigan narsalarga ergashishga chaqirishadi va Xudodan qo‘rqadiganlar”.

Bizga tasavvuf nima uchun kerak? Chunki inson kamdan-kam hollarda qalblarning ofatlaridan, illatlaridan va kasalliklaridan xoli bo‘ladi, ular Alloh Taolo poklashni buyurgan: “Va oshkora va yashirin gunohlarni kechir” (Qur’on, 6: 120).

Imom ar-Roziy ushbu oyatni tafsir qilar ekan:

{ ظَهَرَ الْإِثْمُ } أفعال الجوارح { وَبَاطَنَهُ } أفعال القلوب من الكبر والحسد والعجب وإرادة السوء للمسلمين

“Aniq gunohlar - bu tana a’zolarining harakatlari, yashirin bo‘lganlar esa qalbning harakatlaridir: takabburlik, hasad, behuda narsalar, musulmonlar uchun yomon narsalarga intilish”.

Shuning uchun Imom G‘azzoliy (450-505) Ihya Ulyumid-Din asarining kirish qismida tasavvuf ilmida har bir musulmon va musulmon ayol erishishi kerak bo‘lgan daraja borligini aytgan. Yurak kasalligi haqidagi kitobda halokatli gunohlar haqida gapirib, shunday yozadi:

فإذا كان الغالب أن الإنسان لا ينفك عن دواعي الشر والرياء والحسد فيلزمه أن يتعلم من علم ربيع المهلكات ما يرى نفسه محتاجا إليه وكيف لا يجب عليه وقد قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مهلكات شح مطاع وهوى متبع وإعجاب المرء بنفسه

“Agar inson, ehtimol, yovuzlik, namoyish va hasad ta’siridan o‘zini tozalay olmasa, demak, u o‘zi uchun zarur deb bilgan darajada halokatli gunohlar haqidagi bilimlarni o‘rganishi kerak. Qanday qilib u uchun keraksiz bo‘lishi mumkin, agar Rasululloh sollallohu alayhi va sallam: “Uch zararli [narsa] bular: itoatkorlik, itoat etish; odamning o‘ziga bo‘lgan hayratidan keyin ehtiros “?”.

Al-G‘azzoliy shunday degan edi:

وأكثر ما ذكرناه في ربيع المهلكات من فروض الأعيان وقد تركها الناس كافة اشتغالا بما لا يعني

“Yiqituvchi gunohlar mavzusida aytib o‘tgan narsalarning aksariyatini bilish har bir musulmonning shaxsiy mas’uliyatidir, ammo odamlar o‘zlariga tegishli bo‘lmagan ish bilan shug‘ullanganliklari sababli bu haqda unutdilar”.

Qur’on va Sunnatdan olingan tasavvuf ilmi inson uchun dasturni ishlab chiqadi, shu tufayli u yurak xastaliklaridan tozalanadi va axloqiy fazilatlar, ajoyib holatlar bilan bezatiladi, sog‘lom qalb egasi bo‘lishga intiladi.

Agar tasavvuf aslida Qur’on va Sunnatdan olingan bo‘lsa, unda uni boshqa ism deb atashning hojati nima? Bu jamoaning bo‘linishi emasmi?

Jamiyatda bo‘linish yo‘q, chunki sharaflı shariatdan olingan barcha bilimlarning o‘ziga xos atamaları va nomlari mavjud bo‘lib, ularni ko‘rsatadigan va Islomning dastlabki bosqichidan keyin bir fanni boshqasidan ajratish uchun kiritilgan. fiqh fani, hadis terminologiyasi, Qur’on o‘qish turlari, usulyu-d-din (din asoslari), tasavvuf va boshqa ilmlar. Ularning barchasi sharaflı Vahiydan olingan, ammo ularning ismlari keyinroq paydo bo‘ldi.

Unda bu tasavvufning shaxs va jamiyat hayotidagi samaralari qanday? Tasavvuf Alloh taolo bilan muhabbat, samimiyat bilan muomala qiladigan, barcha mavjudotlarga yaxshilik istaydigan, Alloh unga ishonib topshirgan narsani - uning er yuzidagi hokimligini va yaxshilik va mukammallik orqali qaror topishiga tayyor bo‘lgan odamni barpo etadi. Shubhasiz, bu ruhlarining poklik holati musulmonlar orasida tarqalgandan so‘ng, bu takomillashtirish va kamolotga, ular orasida ajoyib axloq va yaxshi munosabatlarning tarqalishiga olib keladi. Ehtimol, bu hatto dunyo uchun chuqur yolg‘izlikdan, haddan tashqari xudbinlikdan va hozirgi paytda azob chekayotgan jinoiy materializmdan qutulish yo‘liga aylanadi.

Nega biz ba’zi so‘fiylar orasida jaholat va shariat bilan ziddiyatni ko‘ramiz?

O‘zlarini tasavvuf, deb hisoblaydigan ba’zi kishilarning shariat va samoviy haqiqatlarga muvofiq tartiblangan o‘z uslubiyatiga ziddligi bu metodologiyaning asosligini shubha ostiga qo‘ymaydi. Chunki boshqa har qanday shariat ilmida begonalar bor, masalan, hadis ilmida yolg‘onchi-yozuvchilar va e’tiqod ilmida antropomorfistlar. Biroq, bu ushbu fanlarni o‘zlarini tark etish uchun bahona emas.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagilarni xulosa qilish mumkin:

- Ilmiy tasavvuf - Qur’on va Sunnatdan olingan shar’iy sharaflı ilm.

- Tasavvufning asl mohiyati Payg'ambarimiz (sollallohu alayhi va sallam) ning yuborgan missiyasi davridan beri ma'lum bo'lgan.
- "tasavvuf" nomi boshqa shariat ilmlari singari Payg'ambar alayhissalom davridan keyin qo'llanila boshlandi. "Ruhimiz va qalbimizni poklash uchun tasavvuf ilmi kerak.
- Tasavvuf mevalari to'g'ri shaxsni barpo etish va go'zal axloqni ijodlar orasida tarqatishdir.

TOHIR MALIKNING "TIRIKLIK SUVI" HIKOYASIDA FRAZELOGIK BIRLIK USLUBIY VOSITA SIFATIDA

Zaripova Mahliyo Qahramonovna

Zarafshon shahar 8-umumta'lim maktabi ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

Tilshunoslik ilmining keyingi taraqqiyoti til nazariyasi bilan bir qatorda uning amaliy tomonlarini ham o'rganishni talab qilmoqda. Ana shunday amaliy mashg'ulotlardan biri badiiy asarning til xususiyatlarini o'rganishdir.[1]

Badiiy asar tilining ta'sirchan bo'lishi til birliklarining to'g'ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi va gapda yozuvchi ko'zlagan maqsadni amalga oshirishda muayyan uslubiy vazifani bajarishga bog'liq. Badiiy nutq uslubida frazeologizm (ibora, frazeologik birlik, frazema) lar eng ko'p qo'llanadi.

Frazeologizm [yun. Phrasis-ibora, jumla+logos-so'z]. Tuzilishiga ko'ra so'z birikmasiga, gapga teng semantik jihatdan bir butun umumlashgan ma'no anglatadigan, nutqqa tayyor holda kiritiladigan lug'aviy birlik . [O'TIL,4.364]

O'zbek yozuvchilari, shoirlari tili va uslubiga oid ko'pgina ishlarda, nomzodlik dissertatsiyalarida frazemalarning uslubiy vazifalarini o'rganishga ham alohida ahamiyat berilgan.

Hozirgi kunda Tohir Malik ijodini o'rganish litsey va kollejlarda o'quv dasturlariga kiritilganligini inobatga oladigan bo'lsak, adib asarlarida qo'llangan frazeologik birliklarning qo'llanishini ochib berish muhim ilmiy va o'quv-metodik ahamiyat kasb etadi.

Iste'dodli yozuvchimiz Tohir Malik she'riyatida turli til birliklarini mahorat bilan qo'llanganligi adib ijodini yana bir pog'ona yuksaklikka olib chiqadi. Adibning "Tiriklik suvi" hikoyasida ham frazeologik birliklar uslubiy vosita sifatida xizmat qilgan. Hikoyadagi frazeologik birliklarni tahlilga tortamiz.

Harbiy xizmatdan qaytgan Rustam ikki oy badalida ham biror ishni ketidan tushmadi. Bu o'rinda "biror ishni ketidan tushmadi" frazeologik birligi - biror ishga joylashmadi ma'nosini beradi. Yozuvchi barcha asarlarida, jumladan, "Tiriklik suvi" hikoyasida ham tasvir maqsadiga xos iboralarni saralab qo'llash bilangina kifoyalaniq qolmay, ularni qahramonlari ruhiy holati va hayot tarziga moslab yangi ma'no nozikliklarini qo'shgan holda o'zgartirib qo'llanganligining guvohi bo'lamiz. Yuqoridagi misolda ham buni yaqqol ko'rishimiz mumkin.

U ishni bunday deb, bu ishni unday deb, dalada ketmon chopishga esa bo'yni yor bermay yuragida qishlog'iga ilon ovlovchilar qo'noq bo'lishdi. Bu misolda "bo'yni yor bermay" frazeologik birligi-bo'ysunmaslik, o'ziga ep ko'rmaslik, istamaslik kabi ma'nolarini ifodalashga xizmat qilgan.

Toza xunoblari oshib, so'nggi baxranni mo'ljal qilib chiqishdi. Ro'paralarida ko'm-ko'k maysaga burkangan yalanglikni ko'rib, hayratdan dong qotishdi. "Toza xunoblari oshib" frazeologik birligi - o'ta diqqat bo'lmoq "hayratdan dong qotishdi" frazeologik birligi-kuchli darajadagi taajjub, hayronlik ma'nolarini ifodalaydi.

Rustam uning masxaralaganini bilib, burgut qarash qildi. Parchadagi "Burgut qarash qildi" frazeologik birligi-ta'sirchan, o'tkir qarash qilmoq, tikilib qaramoq ma'nolarida ishlatilgan.

Bu safar barchani hayrat botqog'iga botirib, so'z aytmoqqa shoshilmay o'tiribdi. Mazkur misolda ham adib frazeologik birlikka yangicha obrazli ma'no yuklagan natijada, tasvir tiniqligiga va badiiy barkamollikka erishgan.

Nihoyat, davlatpanoh tomoq qirib, so'z aytdi, barchani nigohi taxt sari qadaldi. Mazkur misolda "nigohi taxt sari qadaldi" frazeologik birligi-nazar solmoq, qaramoq ma'nolarida qo'llangan.

Husayn odob yuzasidan Beruniyning soʻz ochishini kutardi. Keltirilgan parchadagi “soʻz ochmoq” frazeologik birligi “gapirishni boshlamoq” maʼnolarida oʻzida aks ettirgan.

Koʻp alamlarni ichiga yutgan chamamda, – dedi u Abu Saxlga yaqinlashib. Mazkur parchada “alamlarini ichiga yutmoq” frazeologik birligi – gʻazabini sirtiga chiqarmaslik, bildirmaslik maʼnolarini ifodalagan boʻlsa keying misoldagi “tilga kirmoq” frazeologik birligi-soʻzlay boshlamoq maʼnosini oʻzida aks ettirgan. Shundagina yosh juvon tilga kirdi.

Yuqoridagi misollardan koʻrinib turibdiki, isteʼdodli yozuvchimiz Tohir Malik badiiy asar tilining taʼsirchan boʻlishida til birliklarini toʻgʻri tanlash bilan bir qatorda til birliklariga yangicha jilo berib, sayqallab qoʻllashga intilgan. Tahlil jarayonida Tohir Malik oʻzbek adabiy til qonun-qoidalarini chuqur bilganligi, balki til imkoniyatlaridan oʻz oʻrnida toʻgʻri va aniq qoʻllay olganligi, tilimizda mavjud boʻlgan birliklarni turli ranglarda jilolantira olgan yuksak mahorat egasi ekanligiga yana bir karra ishonch hosil qildik.

ONA TILI DARSLIKLARIDAGI MASHQLAR VA OʻQUV TOPSHIRIQLARIDA EKOLOGIK TARBIYANING OʻRNI

Rayxona DONIYEVA,
NavDPI, 3-B guruh talabasi
Ilmiy rahbar: Qurbonova X.

Fan texnika taraqqiyoti yuqori darajada rivojlanib borayotgan bir davrda ekologiya masalasi yer yuzining hamma burchaklarida asosiy muammo boʻlib kelmoqda. Demak, ekologiya muammosi milliy xavfsizlikka qarshi yashirin tahdidlardan biridir.

Darhaqiqat, insoniyat doimo tabiat qoʻynida faoliyat koʻrsatadi, u bilan uzluksiz munosabatda boʻladi. Bu faoliyat oqilona tashkil etilmasa, tabiat uchun muammolar keltirib chiqaradi. Xuddi shu muammo-ekologik muammodir. XX asrning ikkinchi yarmidan tabiatni muhofaza qilish-ekologik muammo global (sayyoraviy, dunyoviy) muammoga aylandi.

Global muammolarni hal etishda milliy oʻziga xoslikni unutmaslik kerak, shu bilan birgalikda millat oʻz qobigʻiga oʻralib qolmay umuminsoniy qadriyatlariga yuz tutmogʻi lozim. Ammo xalq oʻz milliy imkoniyatini anglab olmasa, u hamisha foydasiz material boʻlib qolaveradi. Shu oʻrinda “Suvga tuflamaslik”, “Ostonani toza tutish” kabi qadriyatlarni eslab oʻtishlik yaxshi natija beradi. Bu qadriyatlarni amalga oshirish ham insonlarda mafkura, ayni vaqtda ekologik mafkura shakllanishini taqozo etadi.

Shuning uchun hozirgi kunda ekologiya faqat biologiya fanlari turkumiga kirmasdan balki, u ijtimoiy hayot bilan ham bevosita bogʻlana borib, ijtimoiy ekologiya kabi muhim sohani vujudga keltirdi.

Ona tili taʼlimi jarayonida ekologik tarbiya berish sunʼiy ravishda emas, balki oʻziga xos xususiyatni va har bir fikrni tatbiq etish uslublarini puxta, aniq bilib olgan taqdirdagina samarali boʻladi. Shuningdek, ona tili darsliklarida ekologik tarbiyani oʻziga mujassam etgan mashqlar, matnlar juda koʻplab berilgan. Masalan 5-sinf ona tili (N.Mahmudov va boshqalar 2020 yil) darsligida (28-173-,175-,mashqlar 16-dars 1-topshiriq,22-dars 1-topshiriq ,46- darsdagi 1-top, 92-dars 1-topshiriq, 118-dars 1-topshiriq kabi)

Guruhlarda ishlash

1.Matn yaratish. 2.Matn asosida savollar tuzish. 3.Tezkor savollar tuzish. 4. Mashq bajarish 5. Ekologiyaga oid hadislar ustida ishlash. 6.Klaster usulini oʻtkazish

Matn yaratish. Har bir guruh aʼzolari “Ekologiya” mavzusi boʻyicha matn yaratadi.

1-guruh matni.

“Ekologiya” tushunchasini fanga birinchi boʻlib 1866-yilda nemis biolog E.Gekkel tomonidan kiritilgan. “Ekologiya”-yunoncha soʻz boʻlib, uning maʼnosi tirik organizmlarning yashash sharoiti yoki tashqi muhit bilan oʻzaro munosabatini bildiradi.

Ekologik muammolar-insoniyatning tabiatga koʻrsatgan salbiy taʼsiri natijasida kelib chiqqan muammolardir. Bularga suvning ifloslanishi, atmosfera havosining ifloslanishi, tuproqning ifloslanishi, Orol muammosi kiradi. XIX-XX asrga kelib, Fan, texnika, sanoat, ishlab chiqarish

keskin rivojlandi. Insoniyat tropik o'rmonlar o'rniga zavod, fabrikalar, temir yo'llar yaratish natijasida atmosfera havosi suv, tuproq ifloslandi, ana shular oqibatida ekologik muammolar kelib chiqdi.

Orol dengiziga daryolardan qo'yiladigan suvning kamayishi bu dengiz suvining qurib borishiga sabab bo'ldi. Bu esa Markaziy Osiyoda ekologik muammolar kelib chiqishining yaqqol misolidir.

Tuproq tabiatning eng muhim boyligi bo'lib, Yer po'stining eng ustki g'ovak, unumdor qismidir. Tuproq xalqning bebaho boyligi, unda oziq-ovqatlarimiz, kiyim-kechagimiz uchun xomashyolar yetkaziladi. Tuproqni muhofaza qilish uchun uni erroziyadan saqlash, sho'rini yuvish, atmosferadan tuproq ustiga har xil zarrachalar tushishini oldini olishimiz lozim.

2-guruh matni.

Atmosfera havosi zavod va fabrikalardan chiqadigan chiqindi gaz, transport vositalarining harakati natijasida, qurilish maydonlaridan chiqadigan chang va tutunlar bilan ifloslanadi.

Bularni oldini olish uchun zavod va fabrikalardan chiqadigan chiqindi gazlar qayta ishlanishi, zararsizlanishi lozim.

O'simliklar dunyosi atmosfera havosini tozalashda katta rol o'ynaydi. Ular havodagi karbonat angidridni yutib, o'zlaridan havoga kislorod chiqaradilar. Barglari ham yil davomida havodagi chang va turli gazlarni o'ziga tutib qoladi.

3-guruh matni.

Suv – yer sharidagi barcha organizmlarning hayoti uchun zarur bo'lgan muhim mineraldir. Suv va suv resurslarining ifloslanishi deyilganda birinchi navbatda insonning salbiy faoliyatini ko'z oldimizga keltirishimiz lozim.

Sanoat korxonalaridan, maishiy xo'jalik korxonalaridan chiqadigan iflos oqova suvlar va hokazolar ta'sirida suv ifloslantirilmoqda. Uni muhofaza qilish uchun birinchi navbatda tarbiya katta rol o'ynaydi. Tuproqning ifloslanishi, suvning ifloslanishi, atmosfera havosining ifloslanishi bizning eng asosiy ekologik muammomizdir.

Barcha korxonalar va tashkilotlar oqava suvlarni daryolarga oqizmasligi, havoga har xil gazlarni chiqarmasligi chiqindi gazlarni qayta ishlashni amalga oshirishi, yerlarga normasidan ko'p mineral o'g'itlar solinmasligi bu muammolarni oldini olishimizga yordam beradi. Eng asosiysi, aholida ekologik madaniyatni kuchaytirishdir. O'quvchilar avvalo kelajakda tabiatga ozor yetmasligi uchun ular ekologiyaga doir bilimlar bilan qurollanishlari kerak. Hozirdanoq bo'sh vaqtlarida "Yashil soqchilar" to'garagi tashkil etilib, o'z mahalla, maktablari hovlisini toza tutishi, tabiatga ozor yetkazuvchilarga qarshi kurashish, mahallalar obodonchiligiga o'z hissalarini qo'shish kerak. Shu orqali o'quvchilarda ekologik madaniyat ham shakllanib boradi.

Yaratilgan matnlar mazmuni tahlil qilinadi va baholanadi.

Tuzilgan matnlar almashiniladi. Masalan, 1-guruh a'zolari tuzgan matnni, 2-guruh a'zolari, 2-guruh a'zolari tuzgan matnni 3-guruh, 3-guruh a'zolari tuzgan matnni 1-guruh a'zolari o'qib tahlil qilib savollar tuzishadi.

Bu savollar quyidagichadir:

2-guruh tuzgan savollar.

1. Ekologik muammolar deganda nimalarni tushunasiz?
2. Ekologik muammolarni keltirib chiqaruvchi sabablar, misollar keltiring?
3. Tuproq resurslari va uni muhofaza qilish to'g'risida tushuncha bering?

Bu savollarga 1-guruh a'zolari quyidagicha javob yozishlari kerak.

3-guruh tuzgan savollar.

1. Atmosfera havosining ifloslanishi to'g'risida nimalar bilasiz?
2. Atmosfera havosi ifloslanishini oldini olish mumkinmi?
3. O'simliklarni havoni tozalashdagi rolini tushuntiring?

1-guruh tuzgan savollari.

1. Suvning ifloslanishi va uni muhofaza qilish.
2. Ekologik muammolarni oldini olish mumkinmi?

Ekologik muammolarni bartaraf etishda o'quvchilar roli nimalardan iborat?

Guruh o'quvchilari olgan bilimlarini yanada mustahkamlash uchun lahzalik tezkor savollarga jalb etiladi. O'qituvchi har xil guruh uchun alohida savollar berib, javobini tahlil qilib boradi, g'olib guruhni aniqlaydi. Bu quyidagi savollardir:

1-guruh uchun.

- 1) Qay bir gulni bahor darakchisi deymiz? (boychechak)
- 2) Qaysi jonivor "Sahro kemasi" nomini olgan? (tuya)
- 3) Qaysi gul suvda o'sadi? (nilufar)
- 4) Qaysi hasharotlar eng kam umr ko'radi? (kapalak)
- 5) Qaysi qush bir oyoqda turadi? (laylak)
- 6) Yoz kunlari qaysi daraxt tagida uxlab bo'lmaydi? (yong'oq)

2-guruh uchun savollar

- 1) Hayotini yer ostida kechiradigan foydali jonivor? (chuvalchang)
- 2) Suvda suzadigan eng katta baliq? (kit)
- 3) Birinchi qor dastlab qayerga tushadi? (toqqa)
- 4) Quruqlikdagi eng katta hayvon? (fil)
- 5) Inson tanasining necha foizini suv tashkil etadi? (70%)
- 6) Eng toza ko'l qaysi ko'l hisoblanadi? (baykal)

3-guruh uchun savollar

- 1) Sayyoramizdagi qaysi qatlam suvli qatlam hisoblanadi? (gidrosfera)
- 2) Qaysi o'simlik suvda yaxshi o'sadi? (qamish)
- 3) O'simlik nima bilan nafas oladi? (kislorod bilan)
- 4) Daraxt va boshqa o'simliklar bargi nima sababdan yashil? (xlorofill pigmenti borligi uchun)
- 5) Eng yirik gul? (Rafleziya Arnoldi)

Savol javob tugagach, o'qituvchi g'olib guruhni aniqlaydi. sinfda darsligida berilgan 159-mashqlarni bajarish.

O'qituvchi: Ekologik muammo bugungi muammo emas, balki qadimgi ajdodlarimiz ham atrof-muhitni muhofaza qilishga katta e'tibor berganlar. Ekologiya to'g'risida qimmatli fikrlar Zardushtiylar dinining kitobi Avestoda ham keltirilgan. Shunindek, hadislarda ham ekologiya masalalari keng yoritilgan.

Xulosa qilib aytganda. ekologik muammo butun dunyo xalqini o'ylantiradigan muammodir. Har bir inson o'zi yashayotgan joyini va yashayotgan qishlog'ini hududini tabiatini asrab avaylashi lozim. Ona tili ta'imi jarayonida ekologik madaniyatni shakllantirishda darsliklarning o'rni muhim.

ТИЛШУНОСЛИК ВА ПСИХОЛОГИЯНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ

**Акбарова Зухра,
ФарДУ доценти**

Психоллингвистика XX аср ўрталарида шаклланди. Олим ва тадқиқотчиларнинг инсон тафаккури, фикрлаши, таъсир қилиш ҳолат ва жараёнлари, мулоҳаза юритиш, англаш, билим каби масалаларга бўлган катта қизиқиши илмий парадигманинг ўзгаришига олиб келди. Бир вақтнинг ўзида бир неча илмий йўналишлар, хусусан, тилшунослик, когнитив психология, психология, фалсафа ва бошқаларни бирлаштирган психоллингвистиканинг пайдо бўлиши замонавий илм-фанда “психологик инқилоб”ни юзага келтирди¹.

В.Маслованинг таъкидлашига кўра, когнитив психология ҳам когнитивтилшунослик учун манба вазифасини бажарди. Дастлаб тилшуносликда “психологизм” ҳақида XIX асрдаёқ ёш грамматикачилар, А.А.Потебня, Г.Штейнталь, В.Вундтлар ёзган эди. Когнитив психология психоллингвистика ютуқларини ўзида мужассам этган бўлса-да, ўзининг мақсад ва вазифалари ҳамда бошқа фанлар билан интеграциясига кўра ундан анча фарқ қилади.

Когнитивлингвистика когнитив психологиядан концептуал ва когнитив қолиплар тушунчасини қабул қилиб олган. Гап шундаки, тилнинг амал қилиши ҳақиқатан ҳам психологик олимларга асосланади, чунки тил инсоннинг ташқи олам билан алоқаси натижаси ўлароқ пайдо бўлган тажрибани тўплаш ва сақлашда энг муҳим восита ҳисобланади. Ҳар қандай тажрибанинг асосини идрок ва хотира ташкил қилгани боис, билиш хоссалари ва тилни психология доирасида ўрганиладиган перцептив жараёнлар хусусиятларини ҳисобга олмасдан ўрганишнинг имкони йўқ.

Шунга қарамадан, тилшунос ва психологларнинг ўзаро ҳаракати жиддий тўсиқларга дуч келди: ўз методологияларига кўра фанларнинг “семиотик” турига кирадиган тилшунослик билан фанларнинг “физик” турига интилувчи психологиядек ўзаро кучли фарқланадиган икки гуманитар фанни топиш қийин.

Маълумки, тилшунослик ўз тараққиёти давомида психология билан уч марта: XIX асрнинг 80-йилларида, XX асрнинг ўрталарида, ва нихоят, XX асрнинг 80-йилларида когнитив тилшуносликнинг пайдо бўлишида тўқнаш келди ва унинг ҳисобидан бойиди.

Тилшунослик ва психологиянинг ўзаро алоқаларида кузатилган қўшимча мураккаблик эса ментал категорияларга мурожаат қилувчи ҳар қандай тадқиқот психология доирасида, бу ерда бошқа фанлар билан алоқа талаб қилинмайди, деган фикр билан бевосита боғлиқ. Шунинг учун когнитологлар орасида психология ёки психоллингвистика билан шуғулланган кишилар кам. Шу билан бирга, айрим психологик ғоялар, масалан, гештальтпсихология ғоялари, гарчи айнан тилшунослар, энг аввало, Ж.Лакофф томонидан олиб келинган бўлса-да, когнитив тилшуносликка кучли таъсир кўрсатган².

Бу ўзгаришларнинг асосий ғояси қуйидагича: инсон тафаккури ички (ментал) когнитив жараёнларни бошқарган ҳолда, ўз навбатида турли хил намоишлар, сценарийлар, моделлар ва ҳоказоларга таянган ҳолда воқеликни ташкил қилади ва мулоҳаза юритади. Бунда ҳар бир одамнинг алоҳида олинган ҳар қандай ижроси тўлиқ англаб бўлинмайди. Биз фақат лисоний баённинг асосий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юритишимиз мумкин, аммо ҳеч қачон биз уни тўлиқ англай олмаимиз.

Ўтган асрнинг 70 йилларининг иккинчи ярми психоллингвистик йўналишнинг пайдо бўлиши даври ҳисобланади. Кейинчалик Ўзбекистонда ҳам илмий адабиётларида ушбу йўналиш маҳаллий тилшуносликдаги анъанавий тадқиқот манбалари билан узвий алоқадорликда шаклланиб кузатилади.

¹ Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику: Учебное пособие. - М.: Флинта, Наука, 2004. – С. 8.

² Маслова В. Когнитив тилшунослик Ўқув қўлланма. И. Мирзаев таржимаси. – Самарқанд. 2012. –Б.10-11.

Россияда психолингвистиканинг ривожланиши натижасида мавжуд манбаларни жамлаш ва тизимлаштириш, тадқиқотларнинг терминологик базасини яратиш зарурати пайдо бўлди. Ўзбек тилшунослигида психолингвистикага доир тадқиқотлар бу соҳада муаммолар кўп бўлишига қарамасдан жуда кам.

Рус тилшуноси А.А.Леонтьев психолингвистика бўйича йирик мутахассис ҳисобланади. У ўзининг “Тил, нутқ, нутқий фаолият” асарида шундай ёзади: “Психолингвистика ўрганиш предмети тил тизими (тил предмет сифатида) билан тилдан фойдаланиш қобиляти ўртасидаги муносабатга асосланган фандир”¹. Кейинги таъриф ҳам унга тегишли: “Психолингвистика – нутқ ҳосил бўлиши жараёнларини, шунингдек, нутқни тил тизими билан алоқадорликда идрок этиш ва шакллантириш масалаларини ўрганувчи фандир”².

Жумладан, Е.С.Кубрякова ҳам психолингвистикага қуйидагича таъриф беради: “Психолингвистика – бу, тилни маълумотни шакллантириш, қайта ишлаш, амалда қўллаш вазифасини бажарадиган умумий механизм, ахборотни тақдим этиш(кодлаш) ва ўзгартиришда восита ролини ўйнайдиган белгилар тизими сифатида ўрганувчи лингвистик йўналишдир”³.

Тилшуносликда тилнинг вазифаси ташқи дунё элементларини лисоний бирликлар орқали ифодалашда, деб ҳисоблайдиган қадимий анъана мавжуд. Шу нуқтаи назардан қаралганда, ҳолатлар маълум тил бирлигига мос келадиган бир қатор қисмларга бўлиниши мумкин.

Психолингвистлар эса бундай тўғридан-тўғри таққослаш йўқлиги, аниқ вазиятни бошқача талқин қилиш мумкинлиги, вазиятни ифодалашнинг ҳар хил усулларитурли хил бирликлар орқали юзага чиқиши мумкинлиги, натижада сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги тушуниш турлича бўлишэҳтимоли ҳам мавжудлигини таъкидлайдилар.

Тилшуносликда кейинги ўттиз йил давомида фаол қўлланиб келаётган “тил ташувчиси” термини психолингвистиканинг марказий қисми сифатида “дунёнинг тилдаги ифодаси” термини билан чамбарчас боғлиқдир⁴.

Ҳар бир тил, В.Фон Гумбольдт таърифича, ўзига хос тузилишга, “миллий руҳнинг ўзига хослиги” туфайли юзага келган “ички шакл”га эга бўлиб, биринчи навбатда фразеологизмлар ва мақол-маталлар орқали халқнинг жамоавий онгини ифодалай оладиган воситадир.

Унинг фикрича, тил дунёнинг бевосита акси эмас. Ҳар бир тил муайян халқнинг жамоавий ўзлиги, тафаккури туфайли, “бу фақат бошқа доирага кириш орқалигина чиқишингиз мумкин бўлган доирадир.”⁵

Ҳар бир тил одамдан муайян нарсалар, ҳодисалар, бошқа одамлар билан қандай муомала қилиш кераклигини талаб қилиши билан инсоннинг хулқ-атвори ва тафаккурига таъсир қилади.⁶ Тил ташувчиси, яъни миллий, маданий, тарихий, гендер, ижтимоийқатъиятга эга бўлган шахс, одамлар билан мулоқот қилишда у ёки бу тилдан фойдаланиб, дунёни миллий жиҳатдан ўзига хос талқин қилади.

Тил дунёни миллий маданият нуқтаи назаридан талқин қилади. Гарчи “тил ташувчиси” атамасининг ўзи ушбу шахснинг ўз-ўзини англашида ҳар бир тил бирлигига сингган дунёни тушунишнинг баъзи бир фундаментал, энг муҳим хусусиятлари борасида

¹ Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: учебник / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – С. 109.

² Леонтьев А.А. Основы психолингвистики: учебник / А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999. – С. 109.

³ Кубрякова Е.С. Начальные этапы когнитивизма: лингвистика – психология – когнитивная наука. Вопросы языкознания, 1994. – С. 34 – 37.

⁴ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 73.

⁵ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 86.

⁶ Гумбольдт В. Фон О различии строения человеческих языков и его влияния на развитие человечества // Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 85.

алоҳида фикрлар тўғридан-тўғри акс этишини назарда тутса-да, аммо биз муайян минтақадаги дунёнинг ўзига хос хусусиятлари ва уларда одамнинг ўрни ҳақидаги ғоялар хусусида гапиришимиз мумкин.

“Тил ташувчиси” атамасининг ўзиёқ тилга антропоцентрик ёндашув туфайли юзага келган инсон омилининг тилдаги роли билан бевосита боғлиқ бўлиб, шахснинг бутун когнитив фаолиятини, шунингдек, унинг атрофдаги табиий дунё, ижтимоий қадриятлар, бошқа инсонлар ва ўз-ўзига бўлган муносабатни акс эттиради.

Тил аслидан фарқ қиладиган кўплаб оламларни яратади. Тил ташувчисининг онги ҳаёл билан белгиланади, шу билан бирга, нутқ ҳақиқий ва ҳаёлий олам, мумкин бўлган ва тасаввурга сиғмайдиган ҳолатларни бирлаштиради.

Тилшунослик дунёси ҳақидаги билимларнинг аксарият қисми тил туфайли шаклланади, аммо у агар дунёни ғайритабиий нуқтаи назардан талқин қилган бўлса, давр ўтиши билан, дунёнинг ўзига хос хусусиятлари тўғрисида турли халқлар орасида тушунмовчиликлар кучаяр эди. Лекин бу нарса кутилмаслиги керак, негаки, турли тил ва маданиятлар бўлишига қарамай, вақт ўтиши билан, маданиятларaro алоқалар туфайли дунё ҳақидаги билимларни мувофиқлаштиришда нафақат сўз бойлиги, балки фразеологизмларни ҳам ўзлаштиришга тўғри келади.¹

Тилдан фойдаланувчи шахс тафаккурида ҳар бир алоҳида ҳолатга одамларнинг жамоавий онгида шаклланган фикрлар билан ҳаёт ҳақидаги ўз фикрларини мувофиқлаштириш механизми мавжудлигини эътиборга олиш кифоя.

“МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ” – ФАЛСАФИЙ-ТАСАВВУФИЙ АСАР

Т.Р.ДУСАНОВА,

НавДПИ мустақил тадқиқотчиси

“Маҳбуб ул-қулуб” асарида Алишер Навоийнинг динга, тасаввуфга муносабати ва комил инсон ахлоқи қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги қарашлари ўзининг бадий ифодасини топган. Дарвоқе, “Маҳбуб ул-қулуб”нинг иккинчи қисми “Ҳамида афъол ва замима ҳисол зикрида” деб номланиб, ўн бобда Навоий ижодининг ўзак масалалардан ҳисобланмиш тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, сабр, тавозуъ (хоксорлик) ва одоб, зикр, таважжух, ризо, ишқ каби тушунчаларнинг ирфоний-ахлоқий талқини келтирилган. Ҳар бир бобда руҳий тарбиянинг муҳим босқичлари ҳисобланмиш ушбу ўнта инсоний фазилатнинг асл моҳияти шайхлар ва афсонавий қаҳрамонлар номи билан боғлиқ ибратли ҳикоят ва ривоятлар билан далилланади. Тасаввуф илмида тариқатнинг мақомот босқичлари, усуллари Ибн Саррожда 9 та, Нажмиддин Куброда эса 10 та таркибда келтирилади.

Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ҳам 10 та мақомот таърифланган бўлиб, унинг ўзига хослиги таркибда тавозе ва адабнинг киритилганлиги, ҳамда сўнгги босқич ишқ эканлигидир. Навоий 1467-69 йиллар мобайнида Самарқандда яшаб, нақшбандия тариқати раҳномаларидан бири Хожа Аҳрори Валий сулуқатига кирган. Демак бу аҳли тариқ – Низомиддин Мир Алишер Навоийнинг мақомот босқичларига алоҳида ўзига хос ёндашувидир. Навоий ушбу 10 та мақомат талабларини содда, ихчам тарзда тушунтириб беради. Бу талаблар бажарилгач, улар қандай қилиб баркамол шахсга айланиши мумкинлигини ушбу қисмдаги 10та бобдаги насрий, назмий матнлар ва ҳикоятлар орқали шарҳлаб беради. Булар: тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, сабр, тавозе ва одоб, зикр, ризо, таважжух ва ишқдир. Қуръон оятларида ҳам зикр этилган бу фазилатлар инсон кўнглини турли туғён ва исёнлардан сақлайди, унга сакинат – ҳузур, ҳаловат бахш этади, ахлоқини гўзал қилиб, иродасини мустаҳкамлайди.

“Маҳбуб ул-қулуб”да Қуръон ва ҳадислардаги ғоя назмий мисраларда маъно ва мазмуни сақланган ҳолда таъсирли ва жарангдор бўлиб халқ қалбига кириб боради.

Кимки ҳар шиддат аро сабру таҳаммул айлади,

¹ Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980. – С. 91.

Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади.

Тасаввуфий тушунча сифатида сабр тариқат мақоматларидан биридир. Қуръони каримда Сабр ҳақида жуда кўп ўринларда тўхталиб ўтилган. Жумладан, Зумар сурасининг 10-оятида шундай дейилган: “Ҳеч шак-шубҳа йўқки, Сабр-Тоқат қилувчиларга ажр мукофотлари ҳисоб-китобсиз тўла-тўқис қилиб берилур!” Бундан ташқари Оли-Имрон сурасининг 200-ояти, Бақара сурасининг 153-155-оятлари, Муҳаммад сурасининг 31-оятларида сабр ҳақида айтиб ўтилган. Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонининг 35-бобида, “Фарҳод ва Ширин” достонининг 8, 9, 22, 26, 43, 44, 46-бобларида 10 та ўринда қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини тасвирлашда сабр тушунчасини тилга олади. “Маҳбуб ул-қулуб” асарининг бешинчи боби Сабр зикрида деб номланади. “Сабр ўзни чиқармоқдур ҳузузи нафсонидин ва танаъумоти жисмонидин ва нафсини ҳабс қилмоқдур ибодат меҳнатида ва қадамни собит қўймоқдур риёзот суубатида. Ҳақ йўлида қотиғ ирикка тузмақдур ва яхши-ёмондин ҳар не эшитган ва кўрганга таҳаммул кўргузмақдур. Аччиғдур, аммо судманд; қаттиғдур, аммо дофеи газанд”.

Сабр-тоқат, чидам. Сўфийлар тилида қийинчиликлардан шикоят қилмаслик, айниқса, Худодан бошқага нола-илтижо қилмаслик. Сабр этувчи ўзини бало гирдобига солиб, балолардан қўрқмайдиган одамдир. “Сабр - имоннинг ярми дейдилар, чунки сўфийнинг душмани бўлган нафс сабр орқали жиловланади, тоатдан ҳаловат топиш ҳам сабр билан бўлади”. Асарда Навоий сабрга шундай таъриф беради:

- 1) Фараҳлар мифтоҳидур ва бандлар фаттоҳидур – Роҳат-фароғат калити ва тугунлар ечими;
- 2) Рафиқедур суҳбати мумилл, аммо оқибати муродқа қаринлиқ – Суҳбати зерикарли дўст, аммо муродга етказувчи;
- 3) Ҳарифедур умиди узун, аммо ниҳояти матлубқа ҳамнишинлиқ – Узоқни кўзлаган улфатдир, аммо охирида истакка етказувчи;
- 4) Самандедур қохилхиром, аммо манзилга етқургувчи – Секин юрадиган уловдир, аммо манзилга элтувчидир;
- 5) Бухтиедур сақилгом, лекин маъманға тушургувчи – Оғир қадам босувчи туядир, лекин бекатга олиб борувчи;
- 6) Носиҳи талх гуфтордек таъб андин озурда ва лекин зимнида мақсуд ҳосил – Аччиқ гапириб, таъбни хира қилувчи насиҳатчи, лекин охирида мақсад ҳосил бўлади;
- 7) Табиби батий-ул илождек, мариз андин пажмурда, аммо сўнғида сиҳҳат восил – Тез даволамайдиган, дориси аччиқ табиб, бемор ундан озорланади, аммо охирида сиҳҳат торади;
- 8) Ҳажр шомидек тийра узун, аммо ғояти субҳи висол – Ҳажр шомидай қоронғи ва узун, аммо охири висол;
- 9) Ҳаж йўлидек қаттиғ ва йироқ, аммо ниҳояти Каъбаи иқбол – Ҳаж йўлидек оғир ва йироқ, аммо охири иқбол Каъбасига олиб боради.

Навоий сабр шиддатини тотиб кўрганлардан бири ҳазрат Аюб алайҳиссалом ва қийинчиликларга бардош берганлардан Муҳаммад с.а.в.дир деб насрий матнлардан сўнг бир байт келтиради:

*Ажаб ранжеки андин саъб йўқ ранж,
Вале чеккан кишининг баҳраси ганж.*¹

Ушбу бобда Навоий бир бечора-нотавоннинг кўнглига бир гулюзнинг ишқи тушганлиги ҳақидаги ҳикоятни келтиради. У туҳмат туфайли зиндонга ташланади. Туҳматни бўйнига қўйиш учун унга берилмаган азоб қолмайди, аммо у махфий сирни тилга олмайди... Охир оқибат сабри туфайли ҳаёлига келмаган саодатга эришади.

*Ҳикоятдан сўнг қуйидаги байт келтирилади:
Кимки ҳар шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нишини нўшу хорини гул айлади.*

¹ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Ж.9: Маҳбуб ул-қулуб.. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. – Б. 490

Ахлоқий, диний, тасаввуфий ғоялар муштараклиги Алишер Навоийнинг тарикат мақомлари талқинида Қуръоний сиймоларга мурожаатида ҳам ёрқин кўринади. Масалан, Илоҳий китобдан “Маҳбуб ул-қулуб”га кўчган Айюб тимсоли асрлар оша кишиларни рухий тетиклик, тақдир зарбаларига чидаш, матонат ва мардлик руҳида тарбиялаб келади. Шу билан бирга муаллифнинг Айюбга ишораси заминида сўфийларнинг Ҳақдан Ўзгага илтижо қилмаслик, эътиқоди мустаҳкам кишиларнинг муножоти Ҳақ даргоҳида инобатга ўтиши ақидаси ётади. Мазкур ақида эса “Анбиё” сурасининг 83-84-оятлари асосида шаклланган.

Сўнгги йилларда тез-тез тилга олинаётган икки дунё саодатига эришмоқ жумласи айнан Ҳазрати Навоийга хос ва мосдир. Шоир асарларининг асосий манбалари илм ва маърифатга асосланган ҳикматлардир. ” Тасаввуф – ахлоқ ва инсонийликдир.¹ Демак, Алишер Навоий ҳазратлари ҳам инсон камолотига энг тўғри йўл ахлоқ ва ҳикмат эканлигига диққат этганлари бадиий ибратдир.

РОЛЬ КРАЕВОЙ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВОСПИТАНИИ У МОЛОДЕЖИ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА

АШРАПОВ Равиль Рамзаевич-

Навоийский государственный педагогический институт

Ст. преп. кафедры «Общая педагогика и психология»

Поддержка культуры чтения на государственном уровне проводится многими государствами уже с 70-х годов прошлого столетия. Власти США, Франции, Великобритании, России, Кореи, Италии и многих других стран начали достаточно активную работу в этом направлении. Специалисты насчитывают более двадцати пяти форм и способов преодоления кризиса читательской культуры, и этот список можно продолжить. Каждое государство разрабатывает свою индивидуальную программу и стратегию действий подходящую и соответствующую именно своему обществу.²

Как пишет Ю.Мелентьева, основными задачами многих стран в преодолении кризиса чтения являются: устранение неграмотности населения, поддержка непрерывного образования взрослых, детское освоение грамотности и формирование у них устойчивого читательского навыка, поддержка семейного чтения, помощь читателям с ограниченными возможностями.³

На наш взгляд, одним из способов преодоления кризиса культуры чтения у молодежи, повышения грамотности населения вместе со всеми выше указанными путями является *развитие и применение (использование) краевой читательской культуры.*

Почему именно краевой литературы? Мы считаем, что любовь и преданность к Родине, духовность, способность любить, милосердие, сострадание, начинаются с «малой родины», с детства, с той местности, где человек родился, рос, начал познавать мир.

Н.Чернышевский относительно влияния краевой культуры чтения на духовность общества писал: «Возрастание любви к чтению обнаруживается с северо-востока Европейской России на юго-запад. Сибирь, никогда не знавшая крепостного права, получавшая из России постоянный прилив самого энергического и часто самого развитого населения... стоит в умственном отношении выше Европейской России».⁴

¹ М.Қ.Муҳиддинов – “Одамийлик таърифи”, “Алишер Навоий ва 21 аср” Республика илмий-назарий конференцияси, Тошкент-2017, –б;

² Коул. Д. / Продвижение чтения в США // Как разорвать замкнутый круг.- М., 2007. - С. 69-86.

³ Мелентьева Ю.П. / Общая теория чтения. -М.; Наука, 2015. - С.183

⁴ Чернышевский Н.Г. Полн.собр. соч. -М.: Государственное издательство художественной литературы, 1950. Т. 7: Статьи 1860—1861 годов. - С. 477.

Патриотизм дословно с греческого «patris» означает родина, отечество. Патриотизм – это любовь и преданность Отечеству, служение его народу, интересам и целям. Элементы патриотизма, в виде привязанности к родной земле, языку, традициям и культуре формируются уже в детском возрасте.¹ Исходя из этого можно сделать вывод, что патриотическое воспитание гражданина необходимо начинать в раннем возрасте и развивать в течение всей дальнейшей жизни.

Патриотизм – основа стабильности государства, выступающая показателем внутреннего мобилизующего источника и потенциала развития общества и личности. Это социальное явление, связывающее государственность и нацию вместе. Патриотическое воспитание молодежи – это длительный и сложный процесс, связанный с воспитанием ответственности за будущее своей страны, за выбор в нравственной, политической и гражданско-правовой сфере, за формирование и развитие творческого потенциала для достижения в жизни максимального успеха.

А.Узбаева считает что «патриотизм – это духовный стержень, вокруг которого формируются высокие, социально значимые чувства, убеждения, позиции, устремления; готовность и способность к консолидации общества и государства, социальных институтов и отдельно взятого индивида для достижения общей цели – формирования патриотического духа и патриотического сознания общества».²

Патриотизм молодежи как социальный феномен и общественное явление был объектом исследования множества ученых, философов, писателей. В частности, Алишер Навои в своих произведениях придавал большое значение проблемам воспитания подрастающего поколения в духе глубокого патриотизма. Поэт писал и о семейном воспитании, так как именно оно закладывает основы интеллекта, нравственного и физического здоровья, являющиеся фундаментом патриотизма.

Настоящий патриотизм включает в себя не только культурные, национальные и общечеловеческие составляющие, но и исторически важные компоненты, как любовь к родной земле, служение своему народу, почитание и следование национальным традициям, культуре, знание и уважение языка.

Патриотическому воспитанию способствует культура человека, его интеллигентность, образованность, воспитание, широкий кругозор и мировоззрение. *Без культуры человека нет патриотизма. Человек, воспитанный на лучших образцах отечественной и зарубежной литературы является настоящим патриотом.*

По мнению А.Козлова, человеческое существование невозможно без патриотизма. Согласно его теории, патриотизм состоит из следующих шести составляющих:

- 1) возвышенно – деятельностный патриотизм;
- 2) патриотизм как общественное явление;
- 3) патриотизм как явление общественного сознания;
- 4) государственный или этатический патриотизм;
- 5) личностный патриотизм;
- 6) духовно-религиозный патриотизм³

Вся деятельность образовательных учреждений, библиотек, органов местной власти и других государственных и неформальных организаций Узбекистана направлена на воспитание и формирование у подрастающего поколения духовных, нравственных,

¹ Бахтин, Ю.К. Патриотическое воспитание как основа формирования нравственно здоровой личности // Молодой ученый. - 2014. - №10. - С. 349-352. – URL.

² Узбаева А. Духовно-нравственный потенциал идеи патриотизма в условиях независимости Казахстана, автореферат дисс... канд. фс. наук. Бишкек, 2012. - С. 4.

³ Козлов А.А. О патриотизме. Основные понятия и краткий исторический аспект: http://www.nravstvennost.info/library/news_detail.php?ID=2263

этических и патриотических качеств. Главная цель этих организаций – приобщить молодежь с раннего детства к чтению, пробудить любовь к Родине.

Духовный кризис, девальвирующий нравственно-культурные ценности общества, в данное время остро актуален не только в отдельно взятой стране, но и во всем мире. Для многих государств поиск выхода из состояния обесценивания духовности и нравственности общества стали не совершенствование собственных исторически сложившихся форм традиций и культуры, а чужие образцы и примеры. С появившимися новыми возможностями (демократия, гласность, многопартийность, рыночная конкуренция) стали выявляться и отрицательные явления, присущие потребительскому обществу (меркантильность, прагматизм, дегуманизация).

От таких негативных воздействий наиболее незащищенными, в силу еще неразвитого и несформированного мировоззрения, оказалась молодежь, особенно подростки. Особое внимание также необходимо уделять детям дошкольного возраста, характеризующиеся, во-первых, высокой сензитивностью к социальным воздействиям и, во вторых, появлением и выбором в этот возрастной период нравственных приоритетов, определяющих поступки в будущем. Согласно исследованиям, влияние разрушающей силы «массовой культуры» на детей и подростков приводит к изменению картины мира и ценностных, мировоззренческих приоритетов и ориентиров в их сознании, из-за чего искажается полноценная (сострадательная, гармоничная, самобытная, уникальная) связь с окружающей реальностью.¹

В общественном мнении молодежи устойчиво доминирует точка зрения о семье как о главной воспитательной среде. Согласно опросу, абсолютное большинство респондентов подчеркнули доминирующую роль семьи, особенно в сфере патриотического воспитания подрастающего поколения.²

Результаты исследования еще раз подтверждают главную мысль данной главы – семья (именно в семье приобретаются первые ростки духовно-нравственного воспитания), образование (культуры чтения способствует развитию образования), патриотизм (любовь к Родине, ответственность за будущее государства) тесно взаимосвязаны между собой. Все эти параметры связывает один закон – все начинается с детства!

Патриотизм тесно связан с читательской культурой и истоки его непосредственно связаны с детством. Художественная литература, в том числе и краевая, в воспитании молодого поколения, в формировании гармонической, целостной личности, играет очень важную роль. Краевая художественная литература это своеобразная летопись конкретной местности, могучее орудие в воспитании молодежи в духе любви к своей Родине, своему народу, своей культуре.³

Художественная речь, литературное слово с ярко выраженной нравственной окраской – это сильное убедительное оружие в воздействии на сознание молодежи, вызывающее максимальный эмоциональный отклик. То есть, это «идейно-эстетическое воздействие на сознание молодежи средствами художественной литературы».⁴

Философское осмысление важности связи между патриотическим воспитанием молодежи и краевой культуры чтения занимает особое место в духовной жизни общества – в культуре, образовании, искусстве, экономике, политике. Это одна из самых актуальных задач, от правильного решения которого зависит и настоящее и будущее нашего государства.

¹ Суворкина Е.Н. / Автореферат дисс... канд. культурологии // Морфология субкультуры детства. - СПб, 2014. - С. 16.

² <https://anhor.uz/news/94-molodezhi-uzbekistana-schitayut-sebya-patriotami>.

³ Балатукова З.И. / Роль художественной литературы в воспитании молодого поколения // Молодой ученый, 2015. - №15. - С. 661-66

⁴ Бухарцева Л.Г. / К вопросу о лингволитературоведении // В кн.: Преподавание русского языка аспирантам - иностранцам. - М., 1981.- С.109.

Научный анализ патриотизма как общественного феномена с позиции социальной философии, выявление его отношений с читательской культурой (в том числе и краевой), их многосторонней связи, позволит в будущем ученым, философам, специалистам в области чтения, создать гармоничное, целостное и «добродетельное»¹ общество с высоким и уникальным историко-культурным своеобразием, заметно отличающим его от других обществ. Результаты и разработки данного исследования могут быть применены в духовно-нравственных, социальных, экономических и других сферах Нового Узбекистана, в развитии и усовершенствовании национальной идеи.

1. Провести социально-философский и исторический анализ развития феномена культура чтения;

2. Исследовать влияние культуры чтения на духовно-нравственный облик молодежи Узбекистана с позиции социальной философии;

3. Проанализировать влияние краевой читательской культуры на социально-духовный облик молодежи; исследовать проводимые в Узбекистане мероприятия для развития и повышения уровня культуры чтения молодежи;

4. Провести социальное исследование для определения уровня культуры чтения молодежи; выявив основные ее проблемы, разработать практические рекомендации по их устранению.

JAMIYATDA IJTIMOIIY FOBIYA PAYDO BO‘LISHIGA YORDAM BERADIGAN OMILLAR

YO.I.ODILOVA -

***Navoiy davlat pedagogika instituti Umumiy pedagogika va
psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi, O‘zbekiston***

Zamonaviy ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy o‘zaro ta’sir muammosi eng muhimlaridan biri sifatida tan olingan. Muvaffaqiyatli shaxslararo ijtimoiy ta’sir insonning sotsializatsiyasining ajralmas tarkibiy qismidir. Shu bilan birga, shaxsning ijtimoiy o‘zaro ta’siri qo‘rquv va o‘zaro ta’sirdan qochish - ijtimoiy fobiya tufayli qiyin bo‘lishi mumkin. Aholida ijtimoiy fobiyaning tarqalishi 3% dan 13% gacha o‘zgarib turadi va oshib borish tendentsiyasiga ega hamda bu disfunktsiyali oilalardan bo‘lgan shaxslar uchun xosdir. Ijtimoiy fobiyaning namoyon bo‘lishi o‘smirlik va o‘spirinlik davrida sodir bo‘ladi, bu mustaqil ijtimoiy o‘zaro munosabat ko‘nikmalarini rivojlantirishni qiyinlashtiradi, ota-onalardan ajralishni qiyinlashtiradi va kelajakda ijtimoiy izolyatsiya uchun shart-sharoitlarni yaratadi.

Hozirgi vaqtda ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy fobiya paydo bo‘lishiga yordam beradigan omillarning yagona konseptual ko‘rinishi mavjud emas. Ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy fobiya (SP) asosan klinik psixologiya va kognitiv yo‘nalish kontekstida ko‘rib chiqiladi. Tashvishli bezovtalanish va fobik kasalliklar orasida ijtimoiy fobiyaning o‘rni shunday aniqlanadi - bir qator mualliflar (D.Makneyl, A.Leng, M.Shteyn) ijtimoiy fobiyani klinik psixologiya va shaxs psixologiyasi chorrahasida oraliq sifatida ko‘rib chiqadilar. Rus tadqiqotchilari S.A.Sagalakova va D.V.Truevsev ijtimoiy fobiyada kognitiv buzilishlar hodisalarini o‘rganib chiqdilar. Kognitiv-xulq-atvor yo‘nalishi doirasida ijtimoiy o‘zaro ta’sirga oid salbiy qarashlar (S. Tyorner), qochish xatti-harakatlari namunalari (J. Kagan, R. Leybovich), diqqat markazining tashqi hodisalardan ichki buzilgan talqinga o‘tishini (D. M.Klark A.Uells, R.Xaymberg.) ko‘rib chiqishgan. Ijtimoiy fobiyada ijtimoiy xulq-atvorning pasayishi va ijtimoiy ko‘nikmalardagi nuqsonlar tasvirlangan. (K.

¹ Аль Фараби / Трактат о жителях добродетельного города.- М.: Изд-во АН СССР, 1960.- С. 320.

A. Meleshko va L.E.Alden, U.Jons).¹ Ijtimoiy fobiyaga o'zaro assotsiatsiyalarning shakllanishi bilan bog'liq ishlarda ham to'xtalib o'tish zarur. (M.Aynswort, J. Bovlbi, I. Uoters, M. Boskvet, B. Igland).

Mutanosib ravishda, ijtimoiy fobiya shakllanishiga oilaning ta'siri va oila ichidagi o'zaro munosabatlarning turli jihatlari amalda to'liq o'rganilmagan (ob'ektiv sabablar hisobiga). Kiritib aytish mumkinki, ota-ona figuralari sifatida ahamiyati va ularning bolaning turli shaxsiy fazilatlarini shakllantirishdagi roli, shu jumladan shaxslararo munosabatlarning ildizi asosida turli tadqiqotchilar o'z ilmiy ishlarida ko'rib chiqishgan. (L.S.Vigoskiy, K.Rojers, K.Xorni, A.A.Leontev, A.N.Leontev, I.S.Kon, B.G.Jilmatin, D.Vinnikot, D.B.Elkonin, A.Ya.Varga, A.G.Asmolov, J.Kagan, A.Faer, S.Kneppi, K.Gruner, P.Muris, X.Merkelbax, S.X.Spens, V.Bronfenbrenner, M.I.Lisina.)²

Ushbu holat shundan dalolat beradiki, L.A.Leybovitz fikriga ko'ra, ota-onalarning bolaga bo'lgan munosabatining o'ziga xos xususiyatlari, xususan, ota-onalar tomonidan bolaning shaxsiyatini shakllantirishni, rivojlanish uchun psixologik makonni yaratishni belgilaydigan o'smir bolalarning ma'lum bir qiyofasini ochish kifoyadir. Qiyin vaziyatlarda o'zini tutish usullari, hissiy kontekstni tan olish va tegishli emotsional munosabat ijtimoiy fobiya shakllanishiga yordam berishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin.³

O'tkazilgan tadqiqotlardan ko'rib o'tish mumkinki, o'smirlar va kattalar o'rtasida individual va guruhli psixologik ishlarga tabaqalashtirilgan yoki sistemalashtirigan yondashuv, o'zaro konsultatsiya va psixologik yordamni yanada samarali tashkil etish imkonini beradi.⁴

1. Tadqiqotchi M.A. Albanoning fikricha, ijtimoiy fobiyaga duch kelgan shaxslar bolalik va o'smirlilik davrida ota-onalar bilan disfunktsiyali munosabatlar bilan ajralib turadi. Ota-onalar o'rtasidagi munosabatlar o'zaro sirtidan dushmanlik kayfiyati asosida va bolaga ijobiy qiziqish yo'qligi bilan tavsiflanadi. Konfliktli vaziyatning mavjudligi, ota-onalar tomonidan tajovuzkorlik, haddan tashqari qattiqqo'llik va tanqid, kamsitish va noto'g'ri talablar sifatida namoyon bo'ladi. Ijobiy qiziqishning yetishmasligi kamdan-kam ijobiy emotsional va hissiy aloqalarda, bola shaxsini to'la qonli qabul qila olmaslik, o'zaro shaxslararo munosabatning o'rniga hissiy holatlardagi ziddiyatlar, ota-onaning ishonchsizlik bildirishi, munosabatlardagi iliqlik va ochiqlikning kamdan-kam namoyon bo'lishida yaqqol aks ta'sirni ko'rib o'tish mumkin.⁵

2. Nevropsixolog L.E.Alden ota-onalarning bolaga nisbatan disfunktsional munosabati shaxsning shakllanishiga ta'siri orqali ijtimoiy fobiyaning yuza kelishiga yordam beradi. Bunday o'ziga xoslikning xarakterli xususiyatlari quyidagilardan iborat: ijobiy o'zini o'zi idrok etishning yetishmasligi (o'z-o'zini tavsiflashda o'z xususiyatlarini ijobiy baholash sezilarli darajada kamroq), ota-onaning oilasiga mansubligini aniq salbiy idrok etish (o'z-o'zini idrok etishni rad etish). o'g'il yoki qizning roli haqidagi ta'qiq va dogmalar, o'z jinsini ikki tomonlama idrok etish (jinsni ko'rsatish orqali o'zini aniqlamaslik yoki o'z jinsiga nisbatan noaniq munosabat), o'zining jismoniy xususiyatlarini rad etish va o'zini past baholash.⁶

3. Yana bir jabhasini ko'rib chiqish mumkinki, ijtimoiy fobiyaga duch kelgan shaxslar bolalik va o'smirlilik davrida ota-onalar tomonidan bolaning psixologik makonining buzishda

¹ Abramowitz JS, Moore EL, Braddock AE, Harrington DL. Self-help cognitive-behavioral therapy with minimal therapist contact for social phobia: a controlled trial. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*. 2009;40:98–105.

² Acarturk C, de Graaf R, van Straten A, Have MT, Cuijpers P. Social phobia and number of social fears, and their association with comorbidity, health-related quality of life and help seeking: a population-based study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*. 2008;43:273–9.

³ Adler LA, Liebowitz M, Kronenberg W, Qiao M, Rubin R, Hollandbeck M, et al. Atomoxetine treatment in adults with attention-deficit/hyperactivity disorder and comorbid social anxiety disorder. *Depression and Anxiety*. 2009;26:212–21.

⁴ AGREE Collaboration. Development and validation of an international appraisal instrument for assessing the quality of clinical practice guidelines: the AGREE project. *Quality and Safety in Health Care*. 2003;12:18–23.

⁵ Albano AM, Mallick R, Tourian K, Zhang HF, Kearney C. Children and adolescents with social anxiety disorder: school refusal and improvement with venlafaxine ER relative to placebo. *European Neuropsychopharmacology*. 2004;14:S307–S08.

⁶ Alden LE. Short-term structured treatment for avoidant personality disorder. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2019;57:756–64.

namoyon bo'ladigan disfunktsional munosabatlar bilan tavsiflanadi. Bunday delikventga quyidagilar kiradi: uyda o'zining daxlsiz jismoniy maydonining yo'qligi (ya'ni o'z makoniga ega emasligi), shaxsiy narsalarining (xususan, bola uchun o'yinchoqlarining) daxlsizligi, o'z qadriyatlariga rioya qilmaslik (ota-onalarning bolaning qarash va e'tiqodlarini o'zlarining qarash va e'tiqodlari bilan mos kelishini talab qilishlari, bolaning xohish-istaklarini e'tiborsiz qoldirishlari, bunga misol qilib o'zaro manfaatlar va etik va estetik didlar o'rtasidagi xususiyatlardagi farqlar), jismoniy zo'ravonliklarning mavjudligi (qo'pol manipulyatsiya, jismoniy yoki jinsiy zo'ravonlik).¹

4. Amerika autoimmun kasalliklar jamiyati tadqiqotlarida, ijtimoiy fobiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bu konstruktiv kurashning o'zaro ijtimoiy munosabatlaraning qurilishiga kamdan-kam ta'sir etish prinsiplari. Bu ziddiyatli vaziyatda o'z manfaatlarini himoya qilish uchun qarama-qarshilikdan qochish yoki chekinish, shuningdek, muammoni hal qilish uchun rejalashtirishdan sust foydalanishda ifodalanadi, ya'ni biror-bir muammoga qanaqadir bir vazifa sifatida qarash fikrlari. Ijtimoiy fobiya eng keng tarqalgan usul - bu stressli vaziyatlardan qochish (shu jumladan potensial stressli ijtimoiy o'zaro ta'sir), nizoli va konfliktli vaziyatda yechimdan uzoqlashish hamda ushbu stressli holatda aloqaning keskin bir tomonlama tanaffusda namoyon bo'lishi.²

KREATIV TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TA'LIM VA TARBIYA JARAYONINI TASHKIL QILISH MASALALARI

Avliyakulova Fotima Nusratovna-

Navoiy davlat pedagogika instituti

Ingliz tili va adbiyoti ta'lim yo'nalishi talabasi

Hozirgi globallashuv davrida mamlakatlarning iqtisodiy va ma'naviy rivojlanishi ta'lim sifatining yuqori darajasiga bog'liq bo'lib, aynan ta'lim va tarbiya jarayonini davr talabi va ehtiyojiga hamohang tashkil qilgan mamlakatlar iqtisodiy o'sishga erishmoqdalar. SHu bois, bugungi kunda ta'lim muassasalarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirishdan ta'lim jarayonining barcha sub'ektlari manfaatdordirlar.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning BMT sammitining 73-yalpi yig'ilishida so'zlagan nutqi ham bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim sifatini yangi, yanada yuqori bosqichga ko'tarish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanligining isbotidir.

Zero, ta'lim-tarbiya tizimining bugungi kundagi asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarni Vatanimizni sevadigan, o'z bilimi va iste'dodiga suyanadigan hamda mustaqil ravishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalangan holda bilim oladigan, egallagan bilimlarini hayotda samarali qo'llay olish ko'nikmalariga ega komil shaxsni tarbiyalashdan iborat.

Bugungi kunda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim strategiyasi amalga oshirilmoqda. Ta'limiy dasturlarning mazmuni sifat jihatdan yangilandi. Ta'lim muassasalarini attestatsiya qilish, akkreditatsiyadan o'tkazish va ularga litsenziya berish tizimining me'yoriy bazasi va infratuzilmasi yaratildi. Pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va malakalarini oshirishga yo'naltirilgan variativ dasturlar ishlab chiqildi.

Bularning barchasi, bir tomondan, umumiy o'rta ta'lim maktablarida ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga "xizmat qilsa"da, boshqa tomondan u zamonning bosh muammosi ta'lim sifatini yangi, yanada yuqori darajaga ko'tarish masalasini hal qilayaptimi?

SHubhasiz, har bir ta'lim muassasasi u yoki bu shaklda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish masalalari bilan shug'ullanadi. Biroq ular doim ham talab etilayotgan, kutilayotgan natijalarga erishayaptilarmi?

¹ Allgulander C, editor. Efficacy of paroxetine in social phobia – a single-center double-blind study of 96 symptomatic volunteers randomized to treatment with paroxetine 20–50mg or placebo for 3 months; 11th European College of Neuropsychopharmacology Congress; 2018 31 October – 4 November; Paris, France.p.36-48

² American Autoimmune Related Diseases Association. The Cost Burden of Autoimmune Disease: The Latest Front in the War on Healthcare Spending. Eastpoint, MI: American Autoimmune Related Diseases Association; 2011.124-151.p

Mazkur savollarning javobini topish uchun bugungi kunda O'zbekistonda o'quvchi-yoshlarning sifatli umumiy o'rta ta'limga ega bo'lishlari uchun nimalar qilinayotganligi, ularga qanday shart-sharoitlar yaratilayotganligi haqida ma'lumotga ega bo'lish hamda monitoring tadqiqotlarini o'tkazish lozim.

Monitoring tadqiqotlari yordamida ta'lim muassasalaridagi ta'limning sifati aniqlanadi. Monitoring yordamida olinadigan axborot va ma'lumotlar adekvat (xaqqoniy) pedagogik va boshqaruv qarorlarini qabul qilish uchun asos bo'ladi. Har yili o'tkaziladigan monitoring tadqiqotlari natijalarini hisobga olish esa ta'lim tizimidagi salbiy omillar, kamchiliklar, miqdoriy va sifatli o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash, ta'lim tizimini istiqbolda rivojlanishini prognozlashtirish, ta'lim muassasasi faoliyatini takomillashtirish, ta'lim sifati va samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish va ularni amalga oshirishga yordam beradi.

Afsuski, bugungi kunda aksariyat umumiy o'rta ta'lim maktablari amaliyotida:

- o'quvchilar bilim olish jarayoniga faol jalb etilmoqda, ammo o'z mehnatlarini baholash uchun ularga kam imkoniyat berilmoqda;
- o'quvchilarni baholashda ularning kompetentlik darajalari inobatga olinmayapti;
- aksariyat o'qituvchilarning saviyasi, mas'uliyati, pedagogik mahorati va kompetentligi yetarli darajada rivojlanmagan;
- ko'p hollarda o'qituvchilar dars jarayonini zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari asosida samarali tashkil eta olmaydilar;
- o'qituvchilarning ilmiy-metodik hamda innovatsion faoliyatga tayyorligi talab darajasida emas;
- pedagogik yangiliklarni tatbiq etishda o'qituvchilar tashkiliy, texnik, eng muhimi shaxsiy va psixologik munosabatlar doirasida oldindan tayyorlanmaydi;
- "sifat" atamasi, odatdagidek, o'quvchilarning ta'lim olganligiga nisbatan qo'llanilib, ta'lim sifati an'anaviy tarzda baholanmoqda;
- faoliyatli yondashuvga asoslangan shaxsga yo'naltirilgan ta'lim tizimi bilan ta'lim sifatini baholashga bo'lgan predmetli-markazlashgan yondashuv o'rtasida nomuvofiqlik mavjud;
- umumiy o'rta ta'lim maktablari faoliyatini baholashda resurslar sifatiga juda kam ahamiyat qaratilmoqda;
- ta'lim sifatini tavsiflovchi ob'ektiv ma'lumotlarni olishga qaratilgan samarali mexanizm mavjud emas;
- ma'naviy-psixologik hamda innovatsion ta'limiy muhit vujudga keltirilmagan;
- innovatsiyalarni tatbiq etish imkoniyatlari va shart-sharoitlari yaratilmagan;
- innovatsion pedagogik faoliyatning strategik yo'nalishlari belgilanmagan;
- ta'lim sifatini oshirish sohasidagi pedagogika ilmi erishgan yutuqlar tatbiq etilmayapti;
- Respublikaning ilg'or pedagogik tajriba, mahorat va salohiyatga ega pedagoglaridan samarali foydalanish mexanizmi yaratilmagan;
- metodbirlashmalar, metodkengashlar faoliyati to'laqonli yo'lga qo'yilmagan;
- kompyuter texnikasi va laboratoriya uskunalaridan oqilona va samarali foydalanish talab darajasida emas;
- zamonaviy elektron darsliklar kam bo'lib, ta'lim yo'nalishlari bo'yicha qamrovi yetishmaydi;

Mazkur kamchiliklarning kelib chiqishi umumiy o'rta ta'lim maktablarida innovatsion texnologiyalar asosida ta'lim jarayonlari sifat va samaradorligini oshirishning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqilmaganligi hisoblanadi.

Bugungi kunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining tez sur'atlarda jadallik bilan rivojlanishi ta'lim tizimi xodimlaridan ta'lim-tarbiya sifatini mazmun jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, bunda innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanishni talab etib, har bir tizim xodimi, ayniqsa o'qituvchilar zimmasiga yanada yuksak mas'uliyat va vazifalarni yuklaydi.

Zero, bugungi kunda o'quvchi-yoshlarning egallagan bilim va ko'nikmalarini, nafaqat respublikamizda, balki chet ellarda ham namoyish etish imkoniyati yaratildi. Turli yo'nalishdagi ko'plab xalqaro fan olimpiadalarida O'zbekiston yoshlari o'z iqtidori, bilim, salohiyatlarini xorij yoshlarinikidan aslo kam emasligini isbotlash vaqti keldi.

Ta'lim sifati jamiyatning turmush sifatini ham belgilab, nafaqat ta'lim tizimi uchun, balki davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun ham eng asosiy muammo hisoblanadi. O'quvchilar tomonidan egallangan bilim va ko'nikmalar ko'p yillarga ularning moddiy va ma'naviy sohalaridagi imkoniyatlarini belgilaydi hamda ularning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlaydi. SHuning uchun, ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilari, shu jumladan pedagoglar oldida ta'lim sifati va samaradorligini oshirish, uni zamonaviy sharoitlarga moslashtirish, o'z faoliyatida fan va texnika taraqqiyoti yutuqlaridan, innovatsion texnologiyalardan foydalanish muammosi turadi.

ОТМЛАРДА «ХАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ» ЎҚУВ КУРСИНИ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ДИДАКТИК ЖИХАТЛАРИ

Ш.АКОБИРОВ,

НавДПИ Умумтиббий фанлар кафедраси ўқитувчиси

Ҳозирги пайтда содир бўлаётган экологик ва ижтимоий вазият бутун дунё халқларини таҳликага солмоқда, бу эса, олий таълим муассасаларида таҳсил олувчи бўлажак мутахассисларнинг экологик маданиятини ошириш, уларнинг экологик компетентли бўлишини таъминлаш, хавфли ҳаётий вазиятларда ўзини оқилона тутишни талаб этади.

Дунёнинг турли мамлакатларида содир бўлаётган йирик масштабдаги табиий офатлар ва ҳалокатлар (вулқон отилиши, zilзила, тўпроқ кўчиши, музликларнинг эриши, цунами, сел ва сув тошқини, ҳаво циклонларининг шаддатли ўтиши ва ҳ.к.) оқибатларини бартараф этиш, улар оқибатларини юмшатиш фуқаролар, айниқса ёшларда экологик тарбия механизмларидан хабардор бўлишни, фавқулудда ҳодисаларга тайёр бўлишни талаб этади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепцияси” тўғрисидаги ПФ-5863 сонли Фармонида “мамлакатимизда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, санитария ва экологик ҳолатни яхшилашни таъминлаш соҳасида изчил ишлар олиб борилмоқда.

Шу билан бирга, бу борада ўтказилган таҳлил натижалари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат функцияларини амалга оширишда комплекс ёндашув ва стратегик режалаштиришнинг мавжуд эмаслиги, шунингдек, қўйилган вазифаларни самарали бажариш учун табиатни муҳофаза қилиш органининг ваколатлари етарли эмаслиги...” ҳақида ҳамда “... атроф-муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида давлат сиёсатининг устувор йўналишларини белгилаш, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонун ҳужжатлари бузилишлари профилактикаси, уларни аниқлаш ва олдини олишнинг самарали механизмларини жорий этиш, республика аҳоли пунктларининг санитария ва экологик ҳолати учун давлат органлари, хўжалик юритувчи субъектлар раҳбарлари ва фуқароларнинг шахсий жавобгарлигини кучайтириш, шунингдек, 2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш соҳасидаги миллий мақсад ва вазифаларга эришишни таъминлаш...” зарурати ҳақида кўрсатмалар берилган¹.

Олий таълим муассасаларида «Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги» ўқув курсини ўқитишнинг педагогик ва дидактик жиҳатлари ўрганилганда, айнан узлуксиз таълим жараёнида таҳсил олувчиларда экологик компетентликни аниқлаш, педагогик жараёнда экологик тарбия механизмларини такомиллаштириш, экологик маданиятни таъминлашнинг тизим шакллантирувчи омиллари ва интегратив сифатларини аниқлаш орқали талабаларнинг экологик тарбиясини таъминлашга йўналтирилган илмий методик тавсиялар ишлаб чиқиш, ўқув-услубий қўлланмалар яратиш каби масъулият юклайди ва илмий тадқиқот ишларини олиб боришни тақозо этади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 30-октябрдаги “2030 йилгача бўлган даврда Ўзбекистон Республикасининг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш концепцияси” тўғрисидаги ПФ-5863 сонли Фармони/
<https://lex.uz/docs/4574008>

Таҳлилларга кўра, тинчлик ва ҳарбий даврдаги ғавқулдда вазиятлар шароитида аҳолининг ҳавфсизлигини таъминлаш бўйича кўп йиллик тажрибалар шуни кўрсатадики, бирорта мамлакат йирик кўламдаги табиий офатлар ва техноген ҳалокатларда аҳоли ва ҳудудларнинг тезкор муҳофазасини таъминлаш, етарли миқдорда малакали кутқарув тузилмаларни ташкил этиш тизимини яратиш ва уни тўлиқ жанговар ҳолатда ушлаб туриш имкониятига эга эмас. Шу сабабли, аҳолининг зиёли қатламини, соҳа мутахассисларини, олий таълим муассасалари талабаларини экологик компетентли қилиб ривожлантириш, ҳавфли ва ғавқулдда вазиятларда ҳаракатланишга шайлигини таъминлаш, таълим мақсадлари мазмуни, восита ва методларини белгилаш, валеологик, ҳавфсизликка оид билимларни кенгайтириш, илмий асосланган ўқув материаллари ва қўлланмаларни ишлаб чиқиш ва педагогик амалиётга жорий этиш долзарб педагогик муаммо бўлиб ҳисобланади.

Таълим жараёнида аҳолини экологик муҳофазалаш, талабалар ҳаёт ҳавфсизлигини таъминлаш ўз навбатида ҳуқуқбузарлик, шикастланиш, келажақда касбий касалликларнинг олдини олишнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади.

Жабрланганлар сонини камайтиришнинг асосий йўлларида бири аҳолининг барча тоифаларини, шу жумладан талабаларни ғавқулдда вазиятлар шароитида тўғри ҳаракатланишга ўргатишдан иборатдир. Фикримизча бундай тайёргарлик доимий, мунтазам, узлуksиз тарзда оилада, маҳаллаларда, таълим муассасаларида ҳавфсизлик маданиятини ривожлантириш орқали амалга оширилади.

UMUMIY O‘RTA TA‘LIM MAKTABLARIDA O‘QUVCHILARINING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA VOLEYBOL SPORT MISOLIDA TAJRIBA-SINOV NATIJALARI

Suyarov Xurshid BAXRIDDINOVICH-

Navoiy davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy o‘rta ta‘lim maktablarning sinfdan tashqari voleybol to‘garaklariga o‘quvchilar umumiy jismoniy va maxsus tayyorgarligi bo‘yicha tajriba-sinov ishlarini qaratilgan.

Kalit so‘zlar: voleybol ishlari tashkiliy-metodik jihatdan to‘g‘ri tashkil etilishini ta‘minlash tajriba-sinov ishlarini aniqlash.

Результаты эксперимента-тестирования на примере волейбольного спорта в развитии физических качеств учащихся общеобразовательных школ

В данной статье основное внимание уделяется экспериментально-Апробационной работе по общефизической и специальной подготовке учащихся во внеурочные волейбольные кружки общеобразовательных школ.

Ключевые слова: обеспечение правильной организационно-методической организации волейбольной работы определение опытно-экспериментальной работы.

Experience and test results on the example of volleyball sports in the development of physical qualities of students in schools of general secondary education

This article focuses on the pilot work on the general physical and special training of students in the out-of class volleyball clubs of general secondary education schools.

Keywords: determination of pilot work to ensure that volleyball work is organized organizationally-methodically correctly.

Navoiy, Buxoro, Samarqand shahridagi maktab o‘quvchilarining jismoniy sifatlarini voleybol mashg‘ulotlari baholash bo‘yicha o‘tkazilgan tajriba sinov ishlarining natijalari(tajriba boshida) mana shunday jadval asosida bo‘lishi kk

3.3-jadval

1. Tajriba boshida tajriba va nazorat guruhlarida nazariy va amaliy topshiriqlarni yechish natijalari(TM kesimida)

Viloyatlar	O‘quvchilar	O‘quvchilar soniga nisbatan % ko‘rsatgichi
------------	-------------	--

	soni (TG/NG)	Tajriba guruhi (TG)			Nazorat guruhi (NG)		
		Yuqori	O'rta	Past	Yuqori	O'rta	Past
Buxoro	233(116/117)						
Navoiy	120(60/60)						
Samarqand	115(58/57)						
O'rta.	468(234/234)						

Jadvaldagi ma'lumotlardan kelib chiqib quyidagi xulosaga kelishimiz mumkin: tajriba boshida nazariy va amaliy topshiriqlarni yechish natijalari nazorat guruhlarida tajriba guruhlariga nisbatan birmuncha yuqori ekan. Jumladan, nazorat guruhida yuqori natijalarga erishgan o'quvchilar soni 34% tashkil qildi (bu ko'rsatkich tajriba guruhida 33% tashkil qildi). O'rta darajada nazorat guruhlarida 36% tashkil qilgan bo'lsa tajriba guruhida – 35%. Past ko'rsatkichga ega bo'lgan o'quvchilar soni nazorat guruhida 31% tashkil qilgan bo'lsa tajriba guruhida - 32%.

Umumiy va maxsus jismoniy tarbiya vositalari o'quv yilining choraklari davomida umumiy o'rta ta'lim maktabida o'quv mashg'ulotlarini an'anaviy rejalashtirish bo'yicha taqsimlanadi. Voleybolchilarni tayyorlash jarayonida ma'lum vositalar guruhlaridan foydalanildi: umumiy rivojlanish mashqlari komplekslari, yengil atletika, gimnastika, akrobatika mashqlari, voleybolchining maxsus mashqlari va ochiq o'yinlar, cho'zish mashqlari, moslashuvchanlikni rivojlantirish, cho'zish mashqlari. Ushbu vositalarni tanlash o'quvchilar o'quv dasturini o'zlashtirishlari bilan o'zgargan.

Maktab o'quv dasturining turli sport turlarini ifodalovchi bo'limlaridan voleybol o'ynashning dastlabki ko'nikma va ko'nikmalarini o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan jismoniy qobiliyatlarni shakllantirishda: to'pni qabul qilish va uzatish, bajarish usullarini bajarish mashqlarida foydalanilgan. xizmat qilish. Avvalo, o'quvchilar voleybol harakatlari xarakteriga mos ravishda shaklda o'rganilgan texnikaga o'xshash yengil atletika, gimnastika va akrobatika bo'yicha tayyorgarlik mashqlarini, maktab dasturidan ochiq o'yinlarni bajarishdi. Bu maksimal tezlikda va qisqa masofalarga bajariladigan yugurish mashqlari tarkibidan bir qator mashqlar: 5, 10, 15 m, shatli yugurish 4x5 m, 3x10 m. Bular yonma-yon qadamlar, orqaga yugurish, harakat yo'nalishi o'zgarishi bilan yugurish bilan har xil turdagi harakatlardir. Ushbu yoshdagi sakrash qobiliyatini rivojlantirish uchun sakrash mashqlarining har xil turlaridan foydalanilgan bo'lib, ularga sakrash, joydan uzun sakrash, berilgan belgilar bo'yicha turli xil sakrashlar kiradi. Tezlik-kuch mashqlari uchun kichik og'irlikdagi mashqlardan foydalanilgan, masalan, 1 kg og'irlikdagi to'pni uloqtirish, to'pni qo'ldan qo'lga uloqtirish. Gimnastika mashqlari buyumlarsiz va ularsiz bajarilgan. Ob'ektlar bilan gimnastik mashqlarga gimnastika devorida magistral mushaklarni kuchaytirish uchun mashq, to'sin va arqonga osib qo'yish mashqlari kiritilgan. Ushbu mashqlar guruhiga qo'llar va yelkama-belbog', magistral va bo'yin, oyoq va magistralni mustahkamlash uchun gimnastika mashqlari ham kiritilgan. Guruhlash va rulolar yosh voleybolchilarni tayyorlashda keng qo'llaniladigan akrobatika mashqlari guruhini ifodalaydi. 3-sinfda ularga saltolar qo'shildi (yon tomonga), oldinga, orqaga, moyil holatga o'tish va yana oyoqlarda turgan holatga o'tish, qo'llarga sakrash va qo'llardan oyoqlarga sakrash. Ushbu yoshdagi bolalarda ochiq havoda va sport o'yinlari uchun ajratilgan vaqt mashg'ulotlar vaqtining 50% gacha bo'lgan.

O'yinlarning taxminiy ro'yxati 22-jadvalda keltirilgan. Voleybolchilarning mashg'ulotlar jarayoni dinamikasini modellashtirish jismoniy tayyorgarlikning namunaviy xususiyatlaridan foydalangan holda amalga oshirildi. 23-jadval boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda voleybolchilarning jismoniy tayyorgarligining namunaviy xususiyatlarini ko'rsatadi. Ushbu modellarni amalga oshirish voleybolchilarning asosiy jismoniy tayyorgarligini shakllantirish uchun zarur bo'lgan asosiy jismoniy sifatning rivojlanish darajasini aks ettiradi. Taqdim etilgan namunaviy ko'rsatkichlar asosiy jismoniy fazilatlarining rivojlanish dinamikasini boshqarish va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha yosh voleybolchilarning o'quv va mashg'ulot jarayonini tashkil etishga operativ tuzatishlar kiritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi —2022-2026-yillarga mo‘ljallangan yangi o‘zbekistonning taraqqiyot strategiy to‘g‘risida’gi PF-60-sonli Farmoni. <https://lex.uz/docs/5841063>
- 2.O‘zbekistan Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi —Ta‘lim to‘g‘risida’gi O‘RQ-637-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/5013007>
- 3.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi —O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida’gi PF-5847-sonli Farmoni <https://lex.uz/docs/4545884>
- 4.Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari (ijtimoiy-gumanitar yo‘nalishidagi akademik-litseylarda matematika o‘qitish misolida) 13.00.01. – ped.fan.dok. dis...avtoref. T.: - 2006. – 49 b.;
- 5.Abdullaeva Z.A. Integratsiya Respubliki Uzbekistan v mejdunarodnoesportivnoe soobshestvo // Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari. – Toshkent, 2004. – № 2.– B. 40-42.
- 6.Abdullaev A.A., Xonkeldiev Sh.X. Jismoniy tarbiya nazariyasi. Darslik. –Guliston davlat universiteti, 2016. –269 b.
- 7.Abdullaev A., Xonkeldiev SH. Jismoniy tarbiya asoslari va metodikasi Toshkent., O‘zbekistan Davlat jismoniy tarbiya instituti, 2005 yil - 300 b.
- 8.Abdumalikov U.R, Shakirjanov T.A. Jismoniy tarbiya va sportdagi uzluksiz ta‘limni tashkil qilish //O‘quv-uslubiy qo‘llanma - O‘zDJTI nashriyot- matbaa bo‘limi - 2012 y. 112 b.

**ONA TILI TA’LIMIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA
FANLARARO ALOQADORLIK
Xolbiqi Qirboyevna QURBONOVA,
NavDPI, katta o‘qituvchisi, p.f.n.**

Bugungi jamiyatga har tomonlama yetuk, barkamol shaxslar kerak ekan, ta‘lim sohasida olib borilayotgan islohotlar bunday shaxslarni tarbiyalashda katta imkoniyatlar ochib bermoqda.

Darhaqiqat, murakkab, mashaqqatli, kutilmagan holatlarga boy, ammo jamiyatning zaruriy ehtiyoji hisoblangan ta‘lim-tarbiya tizimini yangicha ko‘rinish va yangicha mazmunda amalga oshirish, dars jarayonida innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalarni samarali qo‘llash, fanlararo aloqadorlik orqali ta‘lim samaradorligiga erishish davr talabidir. Ta‘lim muassasasi bitiruvchisi o‘z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o‘z o‘rnini egallashi, duch keladigan muammolarning yechimini hal etishi, eng muhimi, o‘z sohasi, kasbi bo‘yicha raqobatbardosh bo‘lishini ta‘minlashda asosan pedagog kadrlar salohiyati hal qiluvchi omil hisoblanadi. Demak, jamiyatdagi barcha yangilanishlarni uyg‘unlashtirish uchun shaxsiy yetuklik bilan birga **kasbiy kompetentlik** ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta‘lim standartlarini amaliyotga jopiy etish bilan bog‘liq muammolardan biri darslik bilan bog‘langandir. Ma‘lumki, amaldagi darsliklar o‘quvchilarning mazkur fan bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lishlari uchun ko‘maklashib keladi. Endilikda darsliklar o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishga ham xizmat qilishi kerak. Shu nuqtayi nazardan 2017-2018- o‘quv yilida 1-, 4-, 6-, 7- va 8- sinf darsliklari takomillashgan davlat ta‘lim standartlari va o‘quv dasturlari asosida qayta ishlandi. Shu bois darsliklarga kompetentlikka yo‘naltirilgan matnlar, savol va amaliy topshiriqlar, mashqlar, masalalar, testlar va boshqalar kiritildi. Ulardan ijodiy foydalangan holda o‘qituvchilarning o‘zlari ham mana shunday topshiriqlarni tuzishlari mumkin bo‘ladi. Qolgan sinflarda ham yangi standartga o‘tilmasa-da, amaldagi darsliklarda mavjud bo‘lgan savol va topshiriqlarni kompetentlikka yo‘naltirilgan holda qayta ishlab, dars o‘tishlari mumkin bo‘ladi.

Tayanch kompetensiyalarni qachon, qanday shakllantirish mumkin?

- tayanch kompetensiyalar tarkibiga kirgan kommunikativ kompetensiyani joriy nazoratlar davrida og‘zaki so‘rov, uy vazifalarni bajarganligi, sinfdoshlarining tushuntirishlarini anglay olishi, bahsga kirishish kabilar orqali shakllantirilsa, axborot bilan ishlash kompetensiyasini darslik va

o'quv qo'llanmalar bilan ishlash, badiiy adabiyot, kinofilmlardan jarayon, hodisa, qonun hamda qoidalar qo'llanilgan vaziyatlar to'g'risida axborotlarni izlab topish, ularni tushuntirish orqali shakllantirish mumkin. Shu bilan shaxs sifatida o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasi ham shakllantirilib boriladi;

- ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasiga oid ko'nikmalarni dars jarayonida guruhlarda ishlash, rolli o'yinlar kabi usullarni qo'llab darslarni tashkil etishda hosil qilish mumkin;

- umummadaniy kompetensiyalarni o'quvchilarda shakllantirish uchun fan sohasida buyuk kashfiyotlar qilgan olimlarning ibratomuz hayoti, fan rivojlanishi bilan insoniyatning umummadaniyati ham yuksala borishini ko'rsatish orqali amalga oshirish mumkin.

Ayniqsa, ona tili ta'limi jarayonidagi kompetensiyaviy yondashuv asosida fanlararo aloqa barcha fan darslarida adabiy nutqqa, fikrning to'g'ri, aniq, erkin ifodalanishiga e'tibor berishni talab etadi. O'quvchilarni adabiy nutqqa o'rgatish, ulardan fikrni aniq, ifodali bayon etishni talab qilish barcha fan o'qituvchilarining bosh vazifasi hisoblanadi.

Fanlararo bog'lanish turli fanlarni sun'iy ravishda birlashtirish degan gap emas, albatta. Ularni o'zaro aloqada o'rganish fanlar o'rtasidagi umumiy o'xshashlikni, har biriga xos xususiyatni va har birini tadbiq etish uslublarini puxta, aniq bilib olgan taqdirdagina samarali bo'ladi.

Quyida 9-sinf "Ona tili" darsligidagi 1-topshiriq birinchi mavzuni (Iqbol Mirzo "Aytgil, do'stim, nima qildik Batan uchun?") interfaol usullariga asoslangan fanlararo aloqada dars o'tish namunasini keltiramiz.

Bu darsni quyidagicha tashkil qilish mumkin. O'qituvchi sinf o'quvchilarini quyidagicha guruhlariga bo'ladi.

1. Ona tili guruh.
2. Adabiyot guruhi
3. Tasviriy san'at guruhi.
4. Tarix guruhi
5. Musiqa guruhi

Mavzu bilan o'quvchilar tanishtirilgach guruhlariga quyidagicha topshiriqlar berildi.

1. "Ona tili" guruhi a'zolari she'rdagi so'zlarni grammatik tahlil qilishadi.

2. "Adabiyot" guruhidagi o'quvchilar "Aytgil, do'stim, nima qildik Batan uchun?" she'rining mazmun-mohiyati, she'rda qo'llanilgan badiiy-tasvir vositalari haqida ma'lumot berishlari, she'rni ifodali qilib o'qishlari lozim.

3. "Tasviriy san'at" guruhi a'zolari she'r mazmunidan kelib chiqqan holda Vatanni - O'zbekistonni tasvirlab rasm chizishlari va rasmga qarab hikoya tuzish bilan shug'ullanishadi.

4. "Tarix" guruhi a'zolari she'r mazmunidan kelib chiqqan holda vatan haqidagi tarixi haqidagi fikrlar bilan she'rda ilgari surilgan g'oyani to'ldirishadi.

5. "Musiqa" guruhidagilar "Aytgil, do'stim, nima qildik Batan uchun?" she'riga o'zlari kuy bastalab, ijro qilishadi.

Ushbu bir soatlik dars o'quvchilarda:

a) ijodiy fikrlash, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini shakllantiradi;

b) so'zlarni tahlil qila bilish, ijod qila olish, bashorat qila bilish malakalarini oshiradi;

v) darsda ona tili, adabiyot, tarix, rasm, musiqa, milliy istiqlol va ma'naviyat asoslari fanlarining o'zaro bog'liq, uyg'un holda tashkil qilinishiga erishiladi.

Xulosa qilib aytganda, nafaqat ona tilida, balki bugungi kunda jahon tillariga bo'lgan qiziqish ortayotgan bir paytda o'quvchilarni ijodiy, mustaqil fikrlashga jalb qilish, ularda o'z fikrini nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri ravon ifodalash ko'nikmasini shakllantirishda ona tili ta'limi mazmunini takomillashtirish, ta'lim jarayoniga ilg'or usullarini tadbiq qilish, fanlararo bog'lanishni kompetensiyaviy yondashuv asosida keng yo'lga qo'yish dolzarb vazifalardandir.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AQLIY RIVOJLANTIRISH

Diyora Rahmonova O'tkir qizi-

NavDPI Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolaning jismoniy, aqliy, psixologik salomatligi shakllanishi va aqliy rivojlanish qobiliyatini takomillashtirishda ota-onalarning e'tiborli bo'lishi va shartsharoitlarni yaratibberishlari muhim ekanligi yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Shaxs, rivojlanish, o'sish, taraqqiyot, ta'lim, qobiliyat, iste'dod diqqat, emotsiya, tarbiya, mantiq, faollik, tasavvur.

Bolani rivojlanishida maktabgacha bo'lgan davr juda muhim rol o'ynaydi. Bu davrda bolaning jismoniy, aqliy, psixologik salomatligi shakllanadi va aqliy rivojlanish qobiliyati takomillashadi. Bolani kelajakda omadli va aqlli yoki iste'dodli bo'lishini istagan ota-onaning uning rivojlanishiga aynan shu davrdan boshlab ahamiyat bermog'i lozim. Ta'lim boladan diqqatni bir joyga to'plashni, tasavvur, faol fikrlashni, xotirani rivojlantirishni talab qiladi. [1]. Ta'lim jarayoni emotsional, harakat namunasi ya'ni tarbiyachi tomonidan ko'rsatilsa va bolalar tomonidan bajarilsa obrazli, shuningdek, og'zaki-mantiqiy, mashqlar bolalarning o'zlari tomonidan amalda bajarish bilan bog'lik bo'lsa motor harakatli xotira rivojlanadi. Ta'lim jarayoni erkin bo'lishi kerak. Bolalarga ta'lim berish, axloqiy tarbiya, bolaning ma'naviy tuyg'usi va ongini shakllantirish o'zaro yordam beradi. Shaxsni har tomonlama komil inson qilib rivojlantirish tamoyili bolalarda aqliy qobiliyatni, harakat malakalari va ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradigan, bola shaxsini tarbiyalashni birgalikda va har tomonlama tarbiyalashni amalga oshirishga mujassam holda yondashishni ko'zda tutadi. [2]. Aqliy tarbiya tizimidagi bunday yondashuv kishilarning o'ziga xos xususiyatlari, yosh rivojlanish bosqichlari xususiyatlari, hayotning u yoki bu davrida asosiy faoliyat sifatida tanlanadigan aqliy tarbiya faoliyati turlari xususiyatlariga ham bog'liq bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bola uchun eng muhim narsa-jismoniy rivojlanishdir. Jismonan faol, harakatchan va emotsional bolalarning aqli, nutqi, fikrlash qobiliyati, mantiq va xotirasi tezroq va mukammalroq rivojlanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy rivojlantirishda quyidagi amaliy va nazariy faoliyatlardan foydalanish ijobiy natija beradi. Kitob o'qish: bola bilan birga kitobning rasmlarini tahlil qilib o'qish, kitobdagi ertakning mazmunini bolaga o'yin tarzida qayta gapirtirish, o'yinchoqlarga kitobning mazmunini aytirish juda foydali va qiziqarli mashg'ulotlardan biri hisoblanadi. Bu bolaning fikrlashiga va albatta diqqat qilib tinglashga o'rgatadi. Chizish: bolalar odatda chizishni juda yaxshi ko'radilar. Lekin uddalay olishmasa ham xafa bo'lib chizmay qolishlari ham mumkin. Bolaga qalamning o'rniga qo'llarini taklif qilib ko'ring. Bola bo'yoqqa qo'llarini botirib istagan rasmlarini chizsin, siz esa uni kuzating, chizayotgan bola zavqlanadi. Yoki chala chizish mashqini qo'llash ham juda yaxshi samara beradi. Bunda siz bolaga biron bir narsani oxiriga yetkazmasdan chizib berasiz. Bolaning o'zi esa uni tugatib qo'yishi kerak. Masalan, siz aylana chizib bering, boladan uni tugatib qo'yishini so'rang. Shunda bola aylanadan nima chizish haqida o'ylab fikr yuritadi. Ushbu mashg'ulot orqali bolani tasavvur qilishi va tafakkurini boyitishiga yordam beradi. [3]

She'r yodlash: bolalarning xotirasini rivojlantirishda har kuni bitta kichik she'r yodlatish zarur. Chunki bola she'rni yod olish jarayonida sizni eshitadi, o'zi qayta so'zlarni takrorlaydi, takrorlash jarayonida esa xotirasi yaxshilanadi, nutqi rivojlanadi.

So'zlarni topish: ko'chada aylanib yurganda yoki uyda bolaga ko'rinadigan buyumlarning birinchi harfini aytish kera, qolganini esa o'zi topsin. Ushbu mashg'ulot bolani fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Eng asosiysi bolani o'yin tarzida rivojlantirish kerak. Bundan tashqari maktabgacha yoshdagi bolani aqliy jihatdan rivojlanishiga uning o'ynayotgan o'yinchoqlarining ham ahamiyati katta. Chunki bola dunyoga kelgan kunidanoq turli o'yinchoq uni barkamol bo'lib rivojlanishiga xizmat qiladi. Ushbu bolalar uchun rivojlantiruvchi o'yinchoqlar muhim ahamiyatga egadir. [3]

1.Osma shaqildoq, marjonlar, mobili - tug'ilgandan 3 oylikkacha bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangandir.Ko'rish va eshitish qobiliyatini rivojlantiradi, diqqatni bir joyga jamlashga o'rgatadi, shuningdek ijtimoiy-ruhiy rivojlanishiga ko'maklashadi. Keyinroq bola ularga talpinishni boshlaydi, "qo'l-ko'z" harakatlarini boshqarishni o'rganadi.

2. SHaqildoq-tug'ilgandan 12 oylikkacha bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan. Mayda motorikani, diqqatni jamlashni, lokomotorikani rivojlantiradi.

3.Piramida-6 oydan oshgan bolalar uchun mo'ljallangan. Sensomotor koordinatsiyani shakllantirishga, "qo'llar va ko'zlar" harakatini muvofiqlashtirishga yordamlashadi. O'yinchoqning tarkibiy qismlaridan foydalanib, bolani shakl, rang va hajm haqidagi asosiy tushunchalar bilan tanishtirish mumkin.

4.Bir-birini ichiga tushadigan o'yinchoqlar-6 oydan oshgan bolalar uchun mo'ljallangan. Bunday o'yinchoqlarning asosiy turlari - bu idishlar va ramkalar. O'yinchoqning tarkibiy qismlarini birlashtirar ekan, bola buyumlarning hajmi va shaklini solishtirishni, qo'l va ko'z harakatlarini boshqarishni o'rganadi. Bu o'yinchoqlar, shuningdek, fikrlash va tasavvur qobiliyatini rivojlantiradi.

5.Obrazli o'yinchoqlar - qo'g'irchoqlar, hayvonlar va h.k.-12 oydan oshgan bolalar uchun. Ular bolada shaxs tushunchasi rivojlanishiga, ijtimoiy-ruhiy rivojlanishiga ko'maklashadi, bola insonlar olamiga "qo'shilishiga" yordam beradi, o'yinning syujet liniyasini o'ylab topar ekan, bolaning tasavvuri va hayol qilish qobiliyati rivojlanadi.[3]

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maktabgacha yosh bola hayotidagi eng asosiy va murakkab davrlardan biri hisoblanadi. Chunki bolani tafakkuri o'sadi, nutq rivojlanadi va bola aqliy jihatdan takomillashib boradi. Bolani aqliy jihatdan rivojlantirishda eng muhimi uning jismonan, ruhan tetikligi va salomatligidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. "Ilk qadam Davlat shquv dasturi" Toshkent-2018 yil
2. F.R.Qodirova, SH.Q.Toshpo'latova, M.N.A'zamova "Maktabgacha pedagogika" Toshkent-2019 yil
3. A.X.Kubashev "Jismoniy tarbiya jarayonida ta'lim va tarbiyaning rivojlanish asoslari" Toshkent- 2014 yil
4. Ziyonet.uz. sayti

PEDAGOGIK KASBIY KOMPETENTLIK

X.B.ALIKULOVA,

NavDPI, Umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi

Hozirgi vaqtda oliy o'quv yurtlarida davr talabiga javob beradigan mutaxassislarni faqat nazariy bilimlarni chuqur o'rgangan holda emas, balki ayni vaqtda buyuk insoniy fazilatlariga ega bo'lgan, muomalaga kirisha oladigan, o'z ishini puxta egallagan moxir mutaxassis bo'lishlariga katta e'tibor qilishni talab etadi. Ayniqsa, hozirgi davrning bu talabi ta'lim muassasalaridagi barcha o'qituvchilarni yuksak pedagogik mahorat va texnika ko'nikmalari bilan qurollangan, o'z pedagogik faoliyatiga kreativ yondosha oladigan, kompetentli va madaniyatli shaxs sifatida bo'lishlarini yana bir bor ta'kidlab bermoqda.

Pedagogik kasbiy kompetentlik, o'qitishning asosiy maqsadi tinglovchilarning pedagogik kompetentlik, kreativlik asoslari, pedagogik mahorat, pedagogik takt, pedagogik texnika va madaniyati nazariyasi hamda amaliyoti bo'yicha bilimli, etuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlashdir.

"Kompetentlik" tushunchasi ta'lim sohasiga psixologlarning ilmiy izlanishlari natijasida kirib kelgan bo'lib, u noan'anaviy vaziyatlar, kutilmagan hollarda mutaxassisning o'zini qanday tutishi, muloqotga kirishishi, raqiblar bilan o'zaro munosabatlarda yangi yo'l tutishi, noaniq vazifalarni bajarishda, ziddiyatlarga to'la ma'lumotlardan foydalanishda, izchil rivojlanib boruvchi va murakkab jarayonlarda harakatlanish rejasiga egalikni yoritadi.

Kompetentlik – bu mutaxassisning shaxsiy va ijtimoiy ahamiyatga ega kasbiy faoliyatni amalga oshirilishi uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalarning egallanishi hamda ularni kasbiy faoliyatda qo‘llay olishi bilan ifodalanadi.

Kompetentlik mutaxassis tomonidan alohida bilim va malakalarni egallanishini emas, balki har bir mustaqil yo‘nalish bo‘yicha integrativ bilimlar va harakatlarning o‘zlashtirilishini nazarda tutadi.

Kasbiy kompetentlik sifatlari. Mutaxassis qiyofasida namoyon bo‘ladigan kasbiy kompetentlik o‘zida bir qator sifatlarni qamrab oladi.

Kasbiy kompetentlik quyidagi sifatlardan tarkib topadi:

1. Ijtimoiy-huquqiy kompetentlik – ijtimoiy tashkilotlar va subyektlar bilan o‘zaro munosabatda bo‘la olish ko‘nikma, malakalariga egalik, kasbiy muloqot va xatti-harakat uslublarini o‘zlashtira olganlik.

2. Shaxsiy kompetentlik – doimiy ravishda kasbiy o‘zlashga erishish va kasbiy malakani oshirib borish, kasbiy faoliyatda o‘z ichki imkoniyatlarini ro‘yobga chiqara olish.

3. Maxsus kompetentlik – mustaqil ravishda kasbiy-pedagogik faoliyatni tashkil etishga tayyorlanish, odatiy kasbiy-pedagogik vazifalarni to‘g‘ri hal qilish va o‘z mehnatining natijalarini real baholash malakasiga hamda mutaxassisligi bo‘yicha yangi bilim, ko‘nikmalarni mustaqil ravishda izchil o‘zlashtirib borish qobiliyatiga egalik.

4. Texnologik kompetentlik – kasbiy-pedagogik bilim, ko‘nikma va malakalarni boyitadigan ilg‘or texnologiyalarni o‘zlashtirish qobiliyatiga, zamonaviy didaktik vositalar (texnik vositalar va o‘quv qurollari)dan foydalanish malakasiga egalik.

5. Tezkor harakatlana olish kompetentligi – favqulotda holatlarda (tabiiy ofatlar sodir bo‘lganda, texnologik jarayon ishdan chiqqanda) va muammoli vaziyatlarda (pedagogik ziddiyatlar yuzaga kelganda) oqilona qaror qabul qilish, to‘g‘ri harakatlanish malakasiga egalik kabilar)ni samarali o‘zlashtira olishiga yordam beradi.

Kasbiy kompetentsiyaga ega mutaxassis:

- o‘z bilimlarini izchil boyitib boradi;
- yangi axborotlarni o‘zlashtiradi;
- davr talablarini chuqur anglaydi;
- yangi bilimlarni izlab topadi;
- ularni qayta ishlaydi va o‘z amaliy faoliyatida samarali qo‘llaydi.

Pedagogning kasbiy kompetentligi. O‘qituvchilarning kasbiy kompetentligi pedagogik faoliyatning barcha tomonlarida: kasbiy faoliyatda, kundalik munosabatlarda, shaxsiyat rivojlanishida, mehnatning majmuiy natijasida namoyon bo‘ladi va uning barcha komponentlari shakllanganligini talab etadi.

Pedagogning kasbiy kompetentsiyasi esa uning:

- o‘quv va tarbiyaviy xarakterga ega muammolarni echishda vaziyatga mos metod va usullardan samarali foydalana olish;
- ularni oqilona tanlay bilish;
- vaziyatga mos kelmaydigan metod va usullarni rad etish;
- masalaga tanqidiy yondasha olish kabi malakalarga egaligini ifodalaydi.

Ish faoliyatida pedagoglarning kasbiy kompetentlikka ega bo‘lishlarida “Individual rivojlanish dasturi” muhim vosita sanaladi.

Individual rivojlantirish dasturi – har bir shaxs yoki mutaxassisning o‘zida u yoki bu sifat, ko‘nikma, malakalar (*jumladan, kasbiy kompetentlik*)ni shakllantirish, takomillashtirish ehtiyojlariga tayangan holda ishlab chiqilgan shaxsiy dasturi. Unda shakllantirilishi, takomillashtirilishi zarur bo‘lgan sifat, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, amaliy faoliyat turlarini tashkil etish, tanlangan metodlar bo‘yicha o‘z ustida ishlash uchun belgilangan muddat aks etadi.

Pedagogning individual rivojlanish dasturi – mutaxassis sifatida pedagogning individual ravishda o‘zida u yoki bu kasbiy-pedagogik sifat, ko‘nikma va malakalar (*jumladan, kasbiy kompetentlik sifatlari*)ni shakllantirish, takomillashtirish ehtiyojlariga tayangan holda ishlab chiqilgan dasturi.

O‘z-o‘zini rivojlantirish – o‘zida kasbiy tajriba, malaka va mahoratni takomillashtirish yo‘lida aniq maqsad va puxta o‘ylangan vazifalar asosida mustaqil ravishda amaliy harakatlarni tashkil etishi.

Pedagogning mutaxassis sifatida:

- aniq maqsad, intilish asosida pedagogik jarayonni takomillashtirish;
- pedagogik jarayon samaradorligini, o‘zining ishchanlik faolligini oshirish;
- izchil ravishda yangilanib borayotgan pedagogik bilimlarni o‘zlashtirish;
- ilg‘or texnologiya, metod hamda vositalardan xabardor bo‘lish;
- faoliyatiga fan-texnikaning so‘nggi yangiliklarini samarali tadbqiq etish;
- kasbiy ko‘nikma va malakalarini takomillashtirish;
- salbiy pedagogik nizolarning oldini olish, bartaraf etish choralari izlash yo‘lida olib

boradigan amaliy harakati uning o‘z ustida ishlashini ifodalaydi.

Pedagogning o‘z ustida ishlash bosqichlari:

1-bosqich. O‘z xato va kamchiliklarini tan olish.

2-bosqich. Yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarning o‘zi, boshqalar va atrof-muhit uchun zararini tushunish (buning uchun real nojo‘ya xatti-harakatlar va ularning oqibatlar – munosabatlarning buzilishi, vazifa yoki muammolarning hal etilmaganligi kabilarni yodga olishni o‘ylash lozim).

3-bosqich. Yo‘l qo‘yilgan xato va kamchiliklarni bartaraf etish, mavjud salbiy vaziyatdan chiqishning ijobiy yo‘llarini izlash.

4-bosqich. Xato va kamchiliklarni takrorlamaslik yuzasidan qaror qabul qilish (o‘z iqrori va qarorini baralla ovoz bilan aytish).

5-bosqich. Qabul qilingan qarorning bajarilishini nazorat qilish.

Pedagoglarning kasbiy kompetentlik sifatlariga ega bo‘lishlarida ularning o‘z-o‘zini baholash malakalariga egaligi ham muhimdir.

O‘z-o‘zini baholash – shaxs tomonidan mavjud fazilatlar, xatti-harakati, xulq-atvorini tahlil qilish orqali o‘ziga baho berishga yo‘naltirilgan faoliyat usuli. U shaxsning qobiliyatini o‘z kuchi bilan yuzaga chiqishiga yordamlashishi zarur. O‘z-o‘zini baholash qiyin, lekin shaxsni bunga bevosita tayyorlash mumkin. O‘z-o‘zini baholash subyekt uchun shaxsiy imkoniyatlarini hisob-kitob qilish, o‘ziga ob‘ektiv baho berish, o‘zidan qoniqlashini ta‘minlaydi.

Psixologiyada shaxsning o‘z-o‘zini baholashi uchun quyidagi uch omil muhim ekanligi ta‘kidlanadi:

1. O‘zini tushunish (o‘zi haqida aniq malumotlarga ega bo‘lish).

2. Shaxs sifatida o‘z qadr-qimmatini anglash (o‘zi to‘g‘risida ijobiy malumotlarni to‘plash).

3. O‘z-o‘zini nazorat qilish (o‘zi to‘g‘risidagi shaxsiy bilimlarning atrofdegilar tomonidan u haqida bildirayotgan fikrlar bilan o‘zaro muvofiq kelishi).

O‘z-o‘zini baholash darajasi shaxsning o‘zidan o‘zi qoniqlashi yoki qoniqlanishini belgilab beradi. Buning uchun o‘zini o‘zi baholash ko‘rsatkichlari shaxs imkoniyatlariga mos kela olishi lozim. O‘zini o‘zi oshirib yoki pasaytirib ko‘rsatish o‘z-o‘zini baholash ko‘rsatkichlarining noto‘g‘ri bo‘lishiga olib keladi. Ko‘plab manbalarda shaxs tomonidan o‘zini o‘zi baholash quyidagi formula bo‘yicha aniqlanishi maqsadga muvofiq ekanligi aytiladi:

$$\text{O‘z-o‘zini baholash} = \text{yutuqlar} / \text{o‘zini yuqori baholashga intilish}$$

Formulaga ko‘ra, qandaydir yutuqqa erishgach, shaxs o‘zini o‘zi yuqori baholashi (yutuqlar hissasini oshirishi) yoki o‘ziga nisbatan qo‘yayotgan talablarni pasaytirishi hisobiga amalga oshiriladi.

Pedagogik kasbiy kompetentlikni o‘rganishda ilmiy tajriba va o‘quv jarayonini boshqarishga oid bilim, ko‘nikma malakalarini to‘laqonli o‘zlashtirgan bo‘lishlari bilan bir qatorda pedagogik kompetentlik, kreativlik asoslari, pedagogik madaniyat, takt va texnika asoslarini mukammal o‘rganishlari maqsadga muvofiqdir.

Pedagogik kasbiy kompetentlikni o‘rganishda, pedagogika nazariyasi va tarixi, boshqaruv pedagogikasi, pedagogik texnologiya, ijtimoiy pedagogika, teatr pedagogikasi, psixologiya, tarbiyaviy ishlar metodikasi, O‘zbekiston Respublikasida demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti, falsafa va mantiq, etika va estetika, aktyorlik mahorati, ma‘naviyat asoslari, O‘zbekiston tarixi, fiziologiya, ona tili va adabiyoti kabi fanlar bilan uzviy alohida o‘rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ishmuhammedov R.J., Sh.K.Rayimov. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. G'G' Uslubiy tavsiyalar: O'zbekiston Respublikasi mudofaa vazirligi Uslubiy markazi.-2013.
2. .Ishmuhammedov R.J., M.Yuldashev. Ta'lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar (ta'lim tizimi xodimlari, metodistlar, o'qituvchilar. tarbiyachi va murabbiylar uchu o'quv qo'llanma)-T.:2013.
3. Ishmuhammedov R.J., M.Mirsolieva. O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – T.: «Fan va texnologiya», 2014.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING QO'LLASH MASALASI

***Sheraliyev Oybek Aliyevich-
NavDPI Jismoniy madaniyat fakulteti talabasi
Ilmiy rahbar: p.f.f.d., dotsent MUSAYEV O.Q.***

Mustaqil O'zbekistonning mustqillik davri mobaynida juda muhim va ko'zga ko'rinarli o'zgarish va progresni kuzatdik. Bularni nafaqat iktisodiyot, siyosat boshqaruvi sohasida, balki madaniyat, ma'rifat, ta'lim va fan sohasida, xususan ijtimoiy sohaning asosiy bo'g'ini bo'lgan sportda ham yaqqol kuzatdik.

“Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport sohasida, xususan, bolalar sportini yanada rivojlantirish, har bir shahar va kishloqda zamonaviy o'quvchilarga javob beradigan, zarur anjomlar bilan jihozlangan sport maydonchalari, inshoot va majmualarni barpo etish bo'yicha amalga oshirayotgan ishlar o'zining ijobiy samarasini bermokda”[3; 5-b]. SHu ma'noda ilg'or pedagogik texnologiyalarni amalda joriy etish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Pedagogik texnologiyaga asoslangan ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchi faoliyati doirasi aniq belgilanadi, ta'limni tashqil etishning aniq texnologiyasi ko'rsatiladi. Dastlab "texnologiya" tushunchasiga aniqlik kiritaylik. Bu so'z texnikaviy tarakkiyot bilan bog'liq holda fanga 1872-yilda kirib keldi va yunoncha ikki so'zdan - "texnos" (techne) - san'at, maxorat, xunar va "logos" (logos)- fan so'zlaridan tashqil topib "xunar fani" ma'nosini anglatadi. Biroq, bu ifoda ham, zamonaviy texnologik jarayonni to'liq tavsiflab berolmaydi [1; 21-b].

Texnologik jarayon, har doim zaruriy vositalar va sharoitlardan foydalangan holda, operatsiyalarning muayyan ketma-ketlikda bajarilishni ko'zda tutadi. Aniqroq aytadigan bo'lsak, texnologik jarayon - bu mehnat kurollari bilan mehnat ob'ektlari (xomashyo)ga bosqichma-bosqich ta'sir etish natijasida mahsulot yaratish borasidagi ishchi (ishchi mashina)ning faoliyatidir.

Pedagogik texnologiya-bu o'qituvchi (tarbiyachi)ning ta'lim-tarbiya vositalari yordamida o'quvchi (o'quvchi)larga muayyan sharoitda ta'sir ko'rsatishi va bu faoliyat mahsuli sifatida ularda oldindan belgilangan shaxsiy sifatlarni shaqllantirish jarayonidir.

Ammo ushbu jarayonni jismoniy tabiya, umuman olganda barcha darslarda qo'llashning o'ziga xos muammolari mavjud:

- jismoniy tarbiya darslarida pedagogik texnologilarni joriy etishning ilmiy tahlili;
- jismoniy tarbiya darslarida pedagogik texnologilarni joriy etish nazariy asoslanishi bilar birga uning metodikasini qo'llash va uning omillari k'rsatish;
- jismoniy tarbiya darslarida pedagogik texnologilarni joriy etishning o'ziga xos xususiyatlari va ularni faollashtirish omillari, y'quvchilarningy'qish faoliyat motivlari va ularni rivojlantirish y'llarini belgilab berish
- jismoniy tarbiya darslarida pedagogik texnologilarni joriy etish tizimini ishlab chiqish.

Ta'limda texnologik yondashuv pedagogik jarayonga faol ta'sir etuvchi va uning samaradorligini, bir butunligini va muvaffaqiyatini belgilab beruvchi omillardan hisoblanadi.

Hozirgi davrda yangi pedagogik texnologiya asosida o'qitish haqida matbuotda turli-tuman fikrlar bildirilmokda. Ta'limga yangicha, texnologik yondashish xaqida fikr yuritilishi tasodifiy hol emas. YAngi pedagogik texnologiya asosida O'qitishni yo'lga ko'yish, ta'lim jarayonini

o'quvchilar uchun tushunarli va qiziqarli sohalarini yaratish uchun tinimsiz izlanish o'qituvchining muhim vazifasi bo'lib qolmokda[1; 7-b]. SHunday qilish kerakki, o'quvchilar pedagogik jarayonning faol sub'ektlariga aylansinlar. Barcha ta'lim turlari kabi jismoniy tarbiya darslarida ham pedagogik texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga egadir. CHunki jismoniy tarbiya darslari o'quvchilarning nafaqat jismoniy, balki aqliy rivojlanishini ta'minlaydi, o'quvchilarni faollashtirish, Mustaqil ishlashga o'rgatish, ta'limning keyingi bosqichlarida o'quvchilarning ta'lim jarayonining faol sub'ektlariga aylanishlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin pedagogik adabiyotlarda jismoniy tarbiya darslari ta'lim texnologiyasi masalalariga kam e'tibor berilgan. Pedagogik texnologiyalarni qo'llashda jismoniy tarbiya ta'limining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalar va interfaol usullarni qo'llashga qiziqish tobora keng tus olмокda. Bunday usullarni qo'llash ta'lim samaradorligi va ta'sirchanligini oshiradi, o'quvchilarda dars mazmunini teran anglash ko'nikmasini shaqlantiradi.

Innovatsiya ingliz tilidan olingan bo'lib, yangilik yaratish, yangilik kabi ma'noni anglatadi. Demak, an'anaviy ta'limdagi kabi bir xil qoidalar asosida emas, balki yangiliklar asosida ta'lim jarayonining ta'sirchanligini oshirishga qaratilgan ish shaqlidan foydalanish innovatsiya demakdir.

Ta'limda pedagogik texnologiyalarga asoslanish va innovatsiyaga intilish, o'quvchilarni faollashtirishga qaratilgan turli interfaol uslublardan foydalanish ta'lim maqsadini samarali amalga oshirishga yordam beradi. Bu texnologiyada kommunikativ usullardan keng foydalaniladi, ularning ayrim asosiy belgilarini ko'rib chiqamiz.

Interfaol ta'lim usuli - har bir o'qituvchi tomonidan mavjud vositalar va o'z imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladi. Bunda har bir o'quvchi o'z motivlari va intellektual darajasiga muvofiq ravishda turli darajada o'zlashtiradi[2; 46-b].

Interfaol ta'lim texnologiyasi – har bir o'qituvchi barcha o'quvchilar ko'zda tutilgandek o'zlashtiradigan mashg'ulot olib borishni ta'minlaydi. Bunda har bir o'quvchi intellektual darajasiga ega holda mashg'ulotni oldindan ko'zda tutilgan darajada o'zlashtiradi [2; 61-b].

Interfaol usullarning barchasida ham o'qituvchi va o'quvchi faoliyati o'rtasidagi hamkorlik, o'quvchining ta'lim jarayonidagi faol haraqati ko'zda tutiladi. Masalan, biror bir mavzuni o'rgatishda uni modellashtirish qismida o'qituvchi o'quvchilarga modelni namoyish qilish oldida “Aqliy hujum” usulidan foydalanishi mumkin. YA'ni o'quvchilar qo'yilgan muammoni qanday tushunishlari va ko'nikmani qanday egallashlari mumkinligi ulardan so'ralib, ularning fikrlari umumlashtiriladi. Bunda o'quvchilar fikri mutlaqo tanqid qilinmaydi.

Amaliy boshqaruv qismida o'qituvchi “Bir-biriga o'rgatish” usulidan foydalanishi mumkin. Bu usul darsni yuqori saviyada tashqil etishga imkoniyat yaratib, o'quvchilarning o'z faoliyatini tanqidiy nazorat qilish va xatolarni bartaraf etishga o'rgatadi. Uni qo'llash quyidagicha:

Sinf birinchi va ikkinchi hamkor qismlarga bo'linadi:

Darsni o'tish usulidan foydalanib birinchi hamkor ikkinchisiga, ikkinchi hamkor esa birinchisiga o'yin qoidasining qismlarini o'rgatadi. O'qituvchi xohlovchilarga ta'lim usullari vositasida mashq qismlarini avval tushuntiradi keyin ko'rsatadi. O'quvchilar o'qituvchi aytgan va ko'rsatganlarini takrorlaydi va bajaradi.

O'qituvchi sinfni nazorat qilish uchun o'ziga ixtiyoriy 2 nafar hamkorni tanlaydi. O'qituvchi o'z hamkorlariga o'rganilayotgan mashqni bosqichma-bosqich bajartirib ko'radi. Tushunmaganlarini tushunib o'rganishlariga yordam beradi.

O'qituvchi sinfdagi hamkorlarga birinchi qismni bir-birlariga o'rgatishlari va bajarishlarini aytadi. Ularni haraqatlarini nazorat qilib, kamchiliklarni bartaraf etishga yordamlashadi. SHundan keyingina navbatdagi bosqichga o'tiladi. O'qituvchining hamkorlari esa sinfni nazorat qilishga o'qituvchiga yordamlashadi.

Bu ish usuli darsning boshqa qismlarini ham bajarishda davom etadi. Bu o'quvchilarni bir-biriga va o'ziga talabchan bo'lishga, xatolarni o'z vaqtida bartaraf etishga, ishni tanqidiy baholay bilishga o'rgatadi.

Tushunchalarni tekshirishda o'qituvchi turli interfaol usullar (“Bumerang”, “CHarxpalak”, “Aql charxi” va boshqalar)dan foydalanishi mumkin. Masalan, “CHarxpalak” usuli. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi va ularga topshiriqlar yozilgan varaqa tarqatiladi.

O'quvchilar topshiriqni bajarganlaridan keyin ularning ishlari guruhdagi boshqa o'quvchilarga tarqatiladi. Ular tegishli o'zgartirishlar kiritganlaridan keyin yana boshqa o'quvchilarga beriladi va shu tarzda o'quvchilarning har birining ishi guruhdagi barcha o'quvchilar qo'lidan o'tadi va oxiri o'ziga qayddadi. Har birlari o'zlari nuqtai nazaridan ishga o'zgartirishlar kiritishlari mumkin. Keyin o'qituvchi to'g'ri javobni ko'rsatadi. Bu usulda o'quvchilar ijodiy fikrlashga, o'z fikrlarini erkin bayon etishga va o'z kamchiliklarini bilish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. V.A.Suxomlin, "Innovatsionnye informatsionno-pedagogicheskiye texnologii dlya razvitiya prepodavatel'skix kadrov" Moskva-2010
2. M.Kamoldinov, B.Vaxobjonov. Innovatsion pedagogik. Texnologik asoslari Toshkent. "TALQIN"-2010.
3. K.D.Yarashev «Jismoniy tarbiya va sportni boshqarish» Abu Ali ibn Sino nashriëti 2002 y.
4. Google.com, facebook.com; Minsport.uz, hozir.uz; Library.ziynet.uz, arxiv.uz;
5. Refereat.uz, www.uzdenometr.com; www.aim.uz, ziynet.com; lex.uz, strategiya.uz;
6. fayllar.org, izvestiya.nikolaev.ya, bookash.pro

ҚУРАМА ВОҲАСИНИ ИЖТИМОИЙ-ЛИСОНИЙ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ

Д.Саттарова,

Ўзбек тилишунослиги кафедраси ўқитувчиси

Тарихий-ижтимоий, табиий-иқтисодий шароитга кўра ота-боболаримиз тоғ-кон ишлари, маъданлардан турли металл буюмлар олишга ихтисослашганлар. Минтақада ўз даврида сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан кучли Илоқ давлати пайдо бўлган. Ана шу давлатнинг тузилиши, бошқарув таркиби, иқтисодиёти ва маънавиятини тадқиқ этиш шу куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бу давлатнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни, иқтисоди, айниқса, кон-металлургия соҳасидаги тарихий тажрибасини атрофлича тадқиқ этиш, умумлаштириш халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини янада аниқроқ кўрсатиш имконини беради.

Халқнинг ижтимоий турмуш тарзи, иқтисодий ҳаёти, албатта, унинг руҳияти, маънавиятида ўз ифодасини топади. Олмалик-Оҳангарон минтақаси аҳолиси деҳқончилик, чорвачилик билан бирга маъданлардан металл олиш, улардан турли нодир буюмлар ясашга ихтисослашган. Шу сабабдан, минтақани ижтимоий - тарихий ўрганишда халқ касб-хунарлари тарихини ҳам ўрганиш зарур. Ҳунармандчилик тарихида шаҳарлар муҳим мавқени эгаллайди, шаҳар маҳаллалари бирон-бир ҳунарга ихтисослашади. Илоқ давлатидаги шаҳарлар тарихини ўрганишни касб-хунарлар тарихини ўрганиш билан зич боғлиқликда олиб бориш талаб этилади.

Халқ тилида касб-хунарга оид кўплаб сўзлар тўпланиб қолган. Уларни йиғиш, соҳалар бўйича таснифи ва изоҳини бериш муҳим вазифа саналади. Касб-хунарга оид сўзларнинг тарихи халқ тарихининг узвий қисми бўлиб, уларнинг изоҳи тарихий даврлар бўйича олиб борилиши керак. Тегишли далиллар тўпланиб, тизимга туширилиб, маълум соҳалар, жумладан, кон-металлургия соҳасига оид сўзларнинг тарихий-этимологик, изоҳли луғатини яратиш давр талабидир.

Олмалик-Оҳангарон воҳаси халқи оғзаки ижоди намуналари тўпланган бўлса-да, улар етарли эмас. Мустақиллик туфайли халқнинг тарихий хотирасини тиклаш, миллий кадриятимизнинг узвий қисми бўлган фольклор асарларини ёзиб олиш бу хотира ва кадриятнинг йўқолиб кетиши олдини олган бўлар эди. Машҳур фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг қайд этишича, Қурама-Оҳангарон воҳасида ,ёр-ёр нинг махсус тури ,чинка ва чинга номи билан ҳозир ҳам мавжуд (,Ўзбек халқ маросим кўшиқлари', Тошкент, 1974, 14-бет). Буюк бобомиз А.Навоий адабиётимизнинг туғилиш манбаи, асоси ,ёр- ёр' (чинка, чинга) ва ўлан эканини махсус таъкидлайди:

Навоий чу сарманзилинг чингадур, Сурудинг дағи сураро ” чинкадур.

Улуғ бобомиз асарларининг моҳиятини халқ оғзаки ижоди ва тарихий ўтмишимизга хос миллий ва умуминсоний қадриятлар ташкил этади:

Муғанний тузиб чинга вазнида чанг Наво чекки, ҳай-ҳай ўлан, жон ўланг.

Десанг сенки, жон кардошим, ёр-ёр, Мен айтайки, мунглуғ бошим, ёр-ёр.

Қурама воҳаси халқ оғзаки ижоди намуналари ҳам узоқ тарихий ўтмишимиз ёдгорликлари бўлиб, уларни авайлаб сақлаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади.

Алишер Навоий ўз ижодида Марказий Осиё ва унга ёндош ўлкаларда яшовчи ўзбек халқ оғзаки ижоди ва халқ шевалари бойлигидан ҳам унумли фойдаланган. Бу эса асарларининг халқчиллиги ва кенг ёйилишига сабаб бўлган.

Қурама ўзбек шевалари қипчоқ лаҳжасига мансуб бўлиб, бу лаҳжа ҳам Навоий тил бойлигининг асосий манбаларидандир. Навоий асарларида Қурама шеваларига хос кўплаб сўз ва бирикмалар учрайдики, улардан айрим намуналар келтирмоқчимиз. Қурама шеваларида лунж урт дейилади ва Навоий асарларида овурт шаклида келган

Бижин (маймун) топса ер то ичига сиғар,

Не қилса овуртига барин тикар.

Алишер Навоий ижодида кўмак сўзи ,танглай' маъносини билдиради. Қурама шеваларида бу сўз кўмакай шаклида келиб, ,кўмакайи булқилламоқ' иборасида сақланган, яъни, танглай остининг бир меъёрада қимирлаши' маъносини билдиради. Ҳозирги қозоқ, қорақалпоқ тилларида ҳам бу сўз кўмакай шаклида учрайди. Навоийда эса бу сўз кўмак шаклидадир:

Куйдим ишқимни аён айламагимдин,

Чеккай эдилар, кош, тилларимни кўмагимдин

Қурамада қўл маъносида илиги сўзи ҳам ишлатилади. Навоий ижодида ҳам айна шу маънода ишлатилади:

Мен жаҳондин кечтиму кечмас менинг жонимдин эл,

Мен илик жондин юдум, чекмас илик қонимдин эл.

Қурамада ҳам, тўйга борсанг, тўйиб бор, тулки тўнинг кийиб бор' мақоли ишлатилади. Бу ердаги, тулки тўн' ибораси аслида, тўрқа тўн' шаклида бўлган. Навоий асарларида тўрқа сўзи қимматбаҳо кийимлик маъносини билдиради. Қурама шеваларида бийик сўзи улуғ, юксак маъносида келади: ,ўзингдан чиққан тов бийик бўлсин'. Навоий асарида ҳам бу сўз айнан шу шакл ва маънода келади:

Анга эваздур, санга шармандалиқ,

Анга бийиклик, санга афкандалиқ.

Қадимда катталар ва болаларнинг турли ўйинлари бўлган. Шулардан бири оқсуяк ўйинидир. Ойдин тунда ўйин бошлиғи суякни узоққа ирғитган ва ким уни топиб бошлиққа олиб келиб берса, мукофот олган. Навоий ,Махбубул-қулуб' асарида ,Одил шох шарофатидан кечалари аёлларнинг аллалари тинмайди, болалар эса оқсўнгак, яъни оқсуяк ўйнайди', - деб ёзади.

Навоий ижодининг манбаларини аниқлаш, жумладан, лаҳжалар ва шевалар билан муносабатини белгилаш мустақиллик туфайли энг муҳим ва долзарб масалалардан бирига айланди.

,Қурама шевалари' номи билан фанга киритилган атама маъносига кўра нисбий бўлиб, аслида ўзбек миллий тилининг асосий қисми (компоненти) бўлган қипчоқ лаҳжасининг маълум бир кўринишларидан ташкил топган яхлит ижтимоий-этник бирлашмани англатади. Қадимги Хитой, Византия ва рус манбаларида бу улкан ва кўп сонли халқ жун, ху, гунну, сюнну (усун, уйшун), юэчжи, хун, куманлар, половецлар, қипчоқлар номи билан аталган (,История древнего мира', М., 1989, 243-245-бет).

Бу халқ ўтмиши Хунгария (Венгрия) номида сақланиб қолган. Қадимги туркий халқ кейинчалик ўзбек, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, татар, бошқирд, туркман, озарбайжон каби миллатларнинг шаклланиши ва тараққиётида муҳим асос ва манба бўлган. Шу сабабдан, қурама шеваларини тасодифан шаклланиб қолган бирлашма, уюшма деган ғайриилмий тасаввурларга барҳам бериш мақсадида мавжуд шева далилларини туркий тиллар, ўзбек тили тараққиётининг қонуний бир кўриниши сифатида атрофлича ўрганиш мавриди келди.

Қурама воҳаси этнографик жиҳатдан атрофлича ўрганилиши керак, чунки бу ерда, таниқли олим И.Ёрматовнинг қайд этишича, ўзбек- қурамаларининг япалоқ, самарчуқ, кўчартўп, бойтўп, қалмоқтўп, қатағон, жағалбойли, сувти, саритамғали, элтамғали, ачамайли, самирак, жалойир, уйшун, керайит, олчин, арғин, кебанак, чиликчи, чилкор, қорасийроқ, қайсар, тортувли, болғали, қайтмас, санам, шийқа, галаботир, жунбош, обиз, мўғул, бўрончи, эйвалак, керовчи, тама, телов, тароқли, дўлот (қаранг: ,Илоқ тарихи‘, Тошкент, 2005,81-бет), шунингдек, чамбил, қорахитой, тақали, ойтамғали, қорақўйли, яллама каби 92 бовли ўзбек уруғларига мансуб кишилар азалдан яшаб келганлар. Бу қабила ва уруғларнинг ўзбек халқи таркибидаги ўрни ва мавқеини тадқиқ этиш миллий тараққиётимиз тарихини чуқурроқ ўрганишга имкон яратади.

Профессор И.Ёрматов ўзининг ,Илоқ тарихи‘ (Тошкент,2005,82-83- бет) китобида хайрли ва савобли ишни амалга оширган: ўзбек миллати таркибидаги уруғларга хос тамғалардан айримларини келтириб ўтади ва шундай ёзади: ,Олма-Ота шахридаги ,Жалын‘ босмахонаси томонидан 1993 йилда нашр этилган ,Қозоқларнинг кўҳна тарихи‘ сарлавҳали илмий тўпламда қозоқ миллати таркибига кирган 69 та уруғнинг номи ва тамғалари кўрсатилган. Улардан айримлари ҳозирги ўзбек миллатини шакллантиришда ҳам иштирок этишган. Шу боисдан мазкур китобда кўрсатилган, ҳозир ўзбек миллати таркибида мавжуд бўлган айрим уруғлар ва уларнинг тамғаларини келтириб ўтамиз.

Т/р	Уруғ номи	Тамғаси	Т/р	Уруғ номи	Тамғаси
1.	Қангли	⌚	10.	Теракли	ЕП
2.	Уйшун	≡ ⚡	11.	Арғин	∞
3.	Дуғлот	○	12.	Матай	↑
4.	Жалойир	Π	13.	Керайит	⌒
5.	Қурама	♀	14.	Тама	
6.	Қипчоқ		15.	Олчин	∧
7.	Қўнғирот	//	16.	Жағалбойли	⌒
8.	Манғит	⤿	17.	Телов	↗ + ↖
9.	Найман	∇			

ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA FANLARARO ALOQADORLIK **Nafisa Sattorovna SULAYMONOVA,** *NavDPI akademik litsey ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi*

Adabiyot fanini o‘qitishning maqsad va vazifalari milliy hamda jahon adabiyotining nodir namunalarini o‘qitish orqali o‘quvchilarning ma’naviy-axloqiy dunyosi, adabiy-estetik didini shakllantirish, ularda mustaqil fikrlash, obrazli tafakkurga oid bilim, ko‘nikma, malakalarni hosil qilish va rivojlantirish, o‘quvchilarni badiiy adabiyotga qiziqtirishi orqali olam va inson tabiati, milliy, umuminsoniy qadriyatlar kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, o‘quvchilarning ma’naviyatini, dunyoqarashini kengaytirib, mustahkamlab borishdan iborat. Bu maqsad va vazifalardan kelib chiqqan holda ta’lim oluvchilarga malaka talablari qo‘yiladi.¹ Bu talablar shu fan bo‘yicha egallanadigan nutqiy kompetensiya elementlarining asosiy to‘rt turi: nutqni tinglab tushunish, gapirish, o‘qish va yozish ko‘nikmalari bo‘yicha har bir bosqichda taqozo etiladigan malaka va ko‘nikmalar me‘yorini rivojlantirish, o‘qish, mehnat jarayonida, oila va jamoat joylarida yuzaga keladigan turli nutqiy vaziyatlarda mustaqil ravishda fikr almasha olish va fikr bayon eta bilish, eshitilgan materialni idrok etish, yozma manbalarni o‘qish orqali axborot olish, voqea-hodisalarga o‘z munosabatini bildirish tarzida muloqotga kirish malakasini egallab borish

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi akademik litseylarda adabiyot fanidan namunaviy o‘quv dastur (chuqurlashtirilgan). – T.: 2021-y. 4- bet. 23b.

dinamikasi nazarda tutiladi.¹ Bu nutqiy kompetensiya talablarini bajarishda ta'lim prinsiplariga yondashish muhim hisoblanadi. Ta'limning tarbiyaviylik, ilmiylik, tushunarliklik, tizimlilik, izchillik, mustaqillik, faollik, ko'rsatmalilik, onglilik kabi prinsiplari² mavjud bo'lib, ular evristik yondashuv(matn yaratishga yo'naltiruvchi o'quv topshiriqlar tizimi)ni talab etadi. Bu prinsiplarga tayangan holda har bir fanning metodlarini to'g'ri tanlash ta'limning samaradorligi uchun xizmat qiladi. Ta'limdagi o'qituvchi va o'quvchi faoliyati bilan bog'liq metodlar orasida reproduktiv³(tayyor o'quv material bilan ishlash) metod adabiyot fanining fanlararo aloqadorligini o'rganish imkonini beradi. Bunda har bir ijodkor asarini barcha diniy va dunyoviy fanlar bilan o'zaro aloqadorlikda tahlil qilib o'rganish mumkin bo'ladi. Akademik litseylar oliy ta'lim tizimi uchun tayanch hisoblangani holda o'quv darsliklari ilmiy asarlarni tahlil qilishda fanlararo aloqadorlik muhim hisoblanadi. Akademik litseyni ilk bosqichida Boburning "Boburnoma"sini varaqlaganimizda barcha fanlar bilan chuqur aloqasini kuzatishimiz mumkin. Asarning har bir sahifasi tarix, geografiya bilan aloqadorligi hech kimga sir emas. Shunday o'rinlar borki, tibbiyot bilan bog'liq jihatlarni kuzatish mumkin. "Boburnoma"da "Piyogin ko'chgan ayyomda vijudimda obila"⁴ jarohati paydo bo'lub edi. Bu yurtta bir rumiy Rumda emdi paydo bo'lgan muolajani qildi. Murchni safol qazonda qaynatti, jarohatni aning issiq buxorig'a⁵ tuttum" deyilgan o'rinni kuzatish mumkin. Tibbiyot rivojlangan bugungi kunga kelib ham bunday shishlarni davolashda aynan shunaqa suv bilan tozalanadi. Murchning biologik tarkibi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, u alkaloidlar, efir moyi, piperindan tashkil topgan. Sopol idishning kimyoviy tarkibi tuproq, suv(H₂O), kremniy(Si O₂) oksidi aralashmasidan hosil bo'ladi. Bu kimyoviy tarkib bugungi kunda ham tibbiyotda keng qo'llaniladi. Bundan tashqari, "Boburnoma"da Bobur, Shayboniyxon, temuriyzodalar bilan bog'liq tarixiy haqiqatlar borki, bular bugungi kun uchun ham juda qimmatli. "To'nyuquq" bitiktoshida "So'ng o'ylab qoldim: biron oriq buqa bilan semiz buqani bilsa, biron bu semiz buqa, bu oriq buqa deb bilmas ya'ni ajrata olmas emish, deb o'yladim"⁶. O'shandan so'ng, tangri bilim bergani uchun, faqat o'zim xoqonni qistadim. Semiz qoramollar tanasida parazit chuvalchanglar deyarli bo'lmaydi. Shuning uchun bunday qoramolda ovqat hazm qilish holati yaxshi bo'ladi. Oziq infizoriyalar ishtirokida yaxsh hazm bo'ladi. Ozig'in qoramollarda parazitlar bo'lib ovqat qoldiqlarining holati o'zgaradi. Bu o'rinda asarning biologiya, zoologiya bilan aloqasini kuzatish mumkin.

"Devoni lug'otit- turk" da Mahmud Koshg'ariyning o'zi yozadi: «Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli sozlar, sajlar, maqollar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim... Bunda ilk lug'atshunoslik namunalarini ko'rishimiz mumkin, asardagi "yir", "ir", "takshut" "shloka" kabi so'zlar, ularning izohlari ""ni lug'atshunoslik bilan aloqadorligi ko'rsatib bersa, "Yabug'ular bilan jang", "Tangutlar bilan jang", "Alp Er To'nga marsiyasi" tarix bilan aloqadorlikni ko'rsatadi, " Bulnar meni ulas ko'z,Qara mengiz"⁷ qizil juz. Andin tamar tugal tuz⁸, Bulnap⁹ jana ul qachar" To'rtligida folklorshunoslik bilan aloqadorlikni kuzatish mumkin. Quyidagi parchada"Yigitlarig ishlatu,Yig'ach yamish irg'atu: Qulan kiyik avlatu, Bazram qilib avnalim" . Ovchilik va hunarmandchilik bilan aloqadorlikni kuzatish mumkin. "Qissasi Rabg'uziy"ning har bir sahifasida tarix va dinshunoslikka oid o'rinlarni ko'zga tashlanadi.72 ta payg'ambar va ular bilan bog'liq ibratli hikoyatlarda tarbiya darsi bilan aloqadorlikni kuzatish mumkin. 1-bosqich adabiyot kitobida H.Olimjon "Chimyon esdaliklari"dagi "Tog'da yurar ohu", " Yonbag'irda chumoli" kabi o'rinlarda biologiyaga, "Menga bugun yaqindir osmon", "Sochimni taraydi shabboda",

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi akademik litseylarda ona tili fanidan namunaviy o'quv dastur (chuqurlashtirilgan). – T.: 2021-y. 3- bet. 23b

² To'xliyev B., SHamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T.: 2010-y. 42- bet. 182 b.

³ To'xliyev B., SHamsiyeva M., Ziyodova T. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – T.: 2010-y. 48- bet. 182 b

⁴ Po'rsildoq qavarish («Boburnoma»)

⁵ Bug' («Boburnoma»)

⁶ To'xliyev B 10- sinf Adabiyot . darslik 1- qism 31- bet, 184b. ⁷ulas — yoqimli, o'ziga tortuvchi, xumor ⁸ mengiz — xol ⁹tuz — to'g'rilik, yoqimlilik⁶tuz — to'g'rilik, yoqimlilik⁶bulna — asir qilmoq, qo'lga olmoq⁶yamish — meva⁶irg'at — silkitmoq, qoqmoq⁶bazram — bayra

“Bulutlardan teppamda poda”, “Tabiatning bor fasllari: Bahor va yoz qarshimda peshvoz” tabiatshunoslik bilan aloqadorlikni o‘zida ifoda etgan. “Saddi Iskandariy” dostonida olov haqidagi fikrlar uchraydi. Bu kimyo bilan aloqadorlikni ko‘rsatadi. Olov bu organik moddaning yonishi. Organiik moddaga kislorod ta’sir ettirilib, suv hosil bo‘ladi, energiya chiqadi, shuning hisobiga issiqlik chiqadi va yonish hodisasi paydo bo‘ladi. “Ikki eshik orasi”da asirga tushganlarni nemislar kimyoviy modda orqali tajriba qilib ko‘rishadi. Bu fasgen moddasi edi. COCl₂ bunda ham kimyo bilan aloqadorlikni kuzatish mumkin. “Sariq devni minib”da Hoshimjon agronom bo‘lganda O‘rmonjon aka super-fosfatdan tayyorlanadigan kompos haqida gapirsa, Hoshimjon koposni kompot deb talqin qiladi. J. Rodaridek jahon adabiyotining yirik vakilining e’tirofiga sazavor bo‘lgan ijodkorning bu asari kimyo fani bilan aloqadorligini o‘zida namoyon etadi. O‘zbek va ingliz maqollari bir-biri bilan chog‘ishtirilganda maqollar orqali bu xalqlarning madaniyati, urf-odati, turmush tarzi aks ettirilishi, o‘xshash va farqli tomonlarini qayd etish bilan birga bu ikki xalq tilining pragmatik xususiyatini ko‘rish mumkin bo‘ladi. Ingliz tilida qo‘llangan *there are black sheep in every flock*¹ (zera blek ship in evri flok) maqolining o‘zbek tilidagi tarjimasida *har podaning o‘z qora qo‘yi bor* degan mazmunni uqish mumkin, *black sheep*(blek ship), ya’ni *qora qo‘y* rang ma’nosi bilan birga qo‘shilib yomon ma’noni ham ifodalaydi. O‘zbek tilidagi uning muqobili esa *bitta tirraqi buzoq, bir to‘p podani buzadi* tarzda uchraydi. Ikkala tilda ham uy hayvonlari bilan ishlatilishi, salbiy xususiyatlarning oson o‘tishidan ogohlantirish, mazmuniy yaqinlik bir xil bo‘lsa-da, ingliz tilidagi *qora qo‘y* birligi o‘zbek tilida salbiy bo‘yog‘i kuchliroq bo‘lgan *tirraqi buzoq* tarzda qo‘llanilishi shakliiy farqni ko‘rsatib beradi. Bunda ikki fan o‘zbek adabiyoti va ingliz adabiyoti o‘rtasidagi o‘zaro aloqani ko‘rish mumkin. Demak, adabiyot fani boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqadorlikda o‘rganilganda fanning asl mohiyati tez anglashiladi, zaruriy bilimlar oson o‘zlashtiriladi, o‘zbek tili va adabiyotiga bo‘lgan munosabat o‘zgaradi. Eng asosiysi, o‘quvchining milliy, mafkuraviy, ilmiy bilimi o‘sib, dunyoqarashi kengayadi.

INTEGRATIV TA’LIMDA FANLARARO ALOQADORLIK

Feruza RAHMATOVA,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistranti

Ilmiy rahbar: dots. H.Suyunov

Odamzod yaralibdiki, aqliy va axloqiy takomillashuv singari murakkab va mashaqqatli jarayonlarni boshdan kechirib keladi. Insoniyatda idrok, ongli ravishda fikrlash qobiliyati shakllanibdiki, odam bolasi o‘z zurriyodini o‘ziday yoki o‘zidan-da botir, qodir va mohir bo‘lishi uchun tabiat va jamiyat haqidagi bilimlarini unga o‘rgatishga harakat qiladi. Katta avlod kichik avlodning ko‘p bilishi, har jabhada mukammal bo‘lishi uchun tinimsiz izlanishlar olib boradi. Bu izlanishlarning ibtidosi esa qadim-qadimlarga borib taqaladi. Shuning uchun yer yuzidagi eng qadimiy va dolzarb masalalardan biri bu maktab, ta’lim va tarbiya jarayonidir.

Mamlakatimizda ta’lim-tarbiya tizimi islohotiga favqulodda muhim vazifa sifatida qaralayotganligi, ma’naviy-ma’rifiy islohotlar davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishi deb e’lon qilinganligi bejiz emas. Fransuz adibi Anri Barbyusning shunday bir gapi bor: “Maktab voyaga yetayotgan avlod tafakkurini shakllantirish ustaxonasidir. Agar kelajakni qo‘ldan chiqarishni istamasang, maktabni qo‘lda mustahkam tutmog‘ing lozim. Zero, maktab ma’naviyat va ma’rifat maskani sifatida yosh avlodni zamonga istiqloлга, ulug‘ ajdodlarga munosib tarbiyalaydi”. Dahaqiqat, bilimli va ilm jihatdan yetuk avlodlar hamisha yurtning ertasi, suyangan tog‘i bo‘lib kelgan. Buning uchun nafaqat bilimli balki, ma’naviy va axloqiy jihatdan yetuk, salohiyatli, axloqli yoshlarni tarbiyalashimiz zarur.²

Sivilizatsiya dunyoning turli mintaqalarida turlicha yuz berib, muayyan hududlar aholisi dunyoqarashi va turmush tarziga chuqur o‘rnashgan. Sivilizatsiya jumladan Yunonistonda nafosat, Hindistonda din, Ovrupoda moddiy-texnika taraqqiyoti, Turonda esa axloq shaklida vujudga

¹Axmedova K. U Ingliz va o‘zbek maqollarining lingvokulturologik va semantic xususiyatlari. – U.: 2014. 12-bet.102-103- bet

² Mahmudov N.Ma’rifat manzillari. –Toshkent:Ma’naviyat,1999. –B.20.

kelgan... Qadimiy Turonda axloqqa katta e'tibor bilan qarashgan. Yuksak insoniy fazilat insonni millatidan qat'iy nazar barcha mavjudotlarning sarvari sifatida qadrlash, ma'naviy kamolot va yetuklik, adolat, insof, diyonat va imon kabi xususiyatlar tiriklikning bosh mazmuni sifatida tushunilgan...¹ Haqiqatan ham bugungi kunda aynan bizning zamonamiz jamiyatimizda bilimli va axloqan yetuk yoshlarni tarbiyalash dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta'minlaydigan yosh avlodning sog'lom va barkamol bo'lib voyaga yetishi hal qiluvchi o'rin tutadi. Shu sababli biz islohotlarimiz ko'lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk zamonaviy bilim va hunarni puxta egallagan azm-u shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz.²

Zamonaviy bilimga ega yoshlarni tarbiyalash esa bugungi kunda ta'lim jarayoni oldiga qator vazifalarni qo'yimoqda. Ulardan biri ta'lim jarayonini axborot texnologiyalari asosida elektron baza tarzida o'rganish bo'lsa, ikkinchisi ta'limda izchillik asosida yutuqlarga erishishdir. Buning uchun ta'lim jarayonini turli fanlar bilan aloqada integratsiya asosida o'rgatish yetarli samarani bera oladi.

Fanlararo aloqadorlik, integratsiya ta'minlangan sharoitda o'quvchilarning egallagan bilimlari samarali rivojlanish bilan bir qatorda, ularning idrok qilish qobiliyati, faolliklari, qiziqishlari, aqliy-intellektual imkoniyatlari ortishiga erishiladi. Integratsiya atama va uslubi nuqtai nazardan hodisa sifatida nimani ifodalashini ko'rib chiqaylik.

O'qitish jarayonida integratsiyani qo'llash nazariyasi taraqqiyoti ilmiy pedagogik tushunchalar rivoji, asosiy va muhim ahamiyatga ega. Integratsiya differensiya bilan uzviy bog'liqdir. Bu uzviylik o'quvchilarda olayotgan bilimlarini anglashga bo'lgan intilishlari sistemasini barpo qilishlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Integratsiya – bu fanlarning differensial jarayon davomida yaqinlashuvi va bog'liqligidir. Integratsiya jarayoni fanlar orasidagi aloqani yangi, yuqori sifatda bir-biriga bog'lash bosqichi bo'lib, o'zini yuqori ko'rinishda namoyon etadi. Shuni alohida qayd etish kerakki, integratsiya jarayoni asoslari uzoq o'tmishdagi xalq pedagogikasi va ilmiy pedagogikaga asoslangan. Integratsiya fanlararo bog'liqlikdir. Fanlararo bog'liqlik asoslari tabiatni to'la holda o'quv darsliklarda ko'rsatish va tushuntirish zaruratidan paydo bo'lgan.

Integratsiya - o'quv jarayonining barcha tarkibiy qismlarining, tizimning barcha elementlarining o'zaro bog'liqligini, tizimlar o'rtasidagi aloqani nazarda tutadi. U maqsadni belgilashni rivojlantirishda, mashg'ulotlarning mazmunini, uning shakllari va usullarini aniqlashda etakchilik qilmoqda. Integratsion yondashuv pedagogik jarayonning istalgan tarkibiy qismida integratsiya tamoyilining amalga oshirilishini anglatadi, ta'lim jarayonning yaxlitligi va izchilligini ta'minlaydi.

Mahalliy va xorijiy pedagogika fanlari integratsiya muammolarini o'rganishda boy tajribaga ega. Turli davrlarda o'quv jarayonlarida fanlararo aloqalardan foydalanish vazifasini Ya.A.Komenskiy, I.G.Pestalozzi, J.J.Russo, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiy ilgari surdilar.

Integrativ ta'limning maqsadi: dunyoning yaxlit ko'rinishini shakllantirish. Integratsiya jarayoni ma'lum shartlarning bajarilishini talab qiladi: o'rganish ob'ektlari bir-biriga to'g'ri kelishi yoki etarlicha yaqin bo'lishi zarur; integral mavzularda bir xil yoki o'xshash tadqiqot usullari qo'llanishi kerak; o'rganish obyektlarida umumiy mashqlar va nazariy tushunchalar bo'lishi kerak.

Masalan, maktab o'quvchilariga ona tili fanini o'qitish jarayonida rus tili, ingliz tili, informatika, tarix va shu kabi fan yo'nalishlari o'rtasida aloqalarni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Biroq, bitta darsdagi har xil fanlarning har bir kombinatsiyasi avtomatik ravishda yaxlit darsga aylanmaydi. Bunga ajralmas aloqani, darsning yaxlitligini ta'minlaydigan yetakchi g'oya kerak. Integratsiyalashgan yondashuv o'qituvchidan yuqori darajadagi pedagogik mahorat va o'z ta'limining universalligini talab qiladi. Salbiy tomonlarga quyidagilar kiradi: dars zichligining oshishi, tafsilotlarning etishmasligi, ba'zi hollarda darsga tayyorgarlik ko'rish uchun katta vaqt sarflanishi.

¹ Jo'rayev Narzulla . ogoh sen.--Toshkent:Yozuvchi.1998.—B.106-107

² O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi.06.01.2021.<https://uzlidep.uz>

Integratsiyalashgan ta'limning ijobiy va salbiy tomonlarini sanab o'tib, xulosa qilishimiz mumkin: garchi integratsiyadan tashqari, bolalarimizga haqiqiy hayotga mos keladigan ta'lim olishga imkon beradigan boshqa texnologiyalar ham mavjud. Kadrlar tayyorlashda integratsiyaning afzalligi - bu tor ma'lumotli mutaxassisni emas, balki dunyoni yaxlit idrok etadigan va ijtimoiy va professional sohada faol harakat qila oladigan ijodkor shaxsni shakllantirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdir. Ta'lim tizimi insonga va shunga muvofiq ravishda, ta'lim sifatiga nisbatan yanada katta talablarni amalga oshiradi va talab qiladi va o'qituvchining vazifasi darsni o'qitish sifatini, berilgan bilimlarning sifatini va boshqa narsalar bilan bog'liqligini oshirishga intilishdir.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ

Қобул Турсунов, Навоий вилояти ҳоқими, Сенатор..... 3

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ФАНЛАРАРО ИНТЕГРАЦИЯ ЗАРУРАТИ

Собиров Баҳодир Бойпўлатович.....4

БУГУНГИ ТАЪЛИМНИНГ ЗАМОНАВИЙ МЕТОДОЛОГИЯСИ

Дилшод Убайдуллаевич РЎЗИЕВ

Навоий давлат педагогика институти Ўқув ишлари бўйича проректор.....5

1-SHO‘BA

FANLARARO INTEGRATSIYALASHGAN TIZIM – TA’LIM-TARBIYA JARAYONINING MUHIM DIDAKTIK SHARTI

ISTIQLOL VA O‘ZBEK NUTQI MADANIYATI

S.Karimov.....7

ТИЛ КОРПУСИ – МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗ РАВНАҚИ ГАРОВИ

Б.Менглиев, Б.Элов.....9

ЎЗБЕК ТИЛИ ДИАЛЕКТАЛ АТЛАСИ – МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРНИ АСРАШ ВОСИТАСИ

Н.Муродова.....11

ТИЛ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ТЕЖАМЛИЛИК MASALALARI

Р.Юсубова.....14

UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMIDA O‘QITISH TAMOYILLARI ASOSIDA DASTUR VA DARSLIKLAR YARATISH MASALALARI

G.Shamsidinova.....15

TA’LIM TIZIMIGA OID DAVLAT SIYOSATINING AMALGA OSHIRILISHI MASALALARI

G.Shamsidinova, L.Xalilova, G.Murodova.....17

MUAMMOLI TA’LIM - O‘QUVCHI-YOSHLAR IJODKORLIGINI SHAKLLANTIRISHNING MUHIM OMILI

B.Tuxtayeva.....18

ALOQADORLIKNI TA’MINLASH TA’LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING MUHIM OMILI SIFATIDA

M.Sattorova.....20

TIL TA’LIMIDA INTEGRATIV YONDASHUVNING AHAMIYATI

H.Suyunova.....22

ONA TILI DARSLIKLARIDAGI MASHQLAR ORQALI MILLIY VA UMUMINSONIY QADRYATLARNING SINGDIRILISHI

Y.Qurbonova.....23

TA’LIMDA ALOQADORLIKNI AMALGA OSHIRISH YO‘LLARI

K.Sultonova.....24

NOVERBALLIK VA PEDAGOGIK MAHORAT	
U.Yusubova.....	25
APPROACHES AND METHODS OF TEACHING ENGLISH GRAMMAR	
A.Shimchuk.....	26

2-SHO‘BA

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARARO INTEGRATSIYA – STRATEGIK MASALA

СЎЗ СЕМАНТИКАСИДА ХАЛҚ МИЛЛИЙ-ТАРИХИЙ МАДАНИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИНИ ТАДҚИҚ ҚИЛИШ ХУСУСИДА	
Б.Данияров.....	29
ДИСКУРСНИНГ ПРАГМАЛИНГВИСТИК ТАЛҚИНИ	
А.Пардаев.....	30
ТИЛЛАР ИНТЕГРАЦИЯСИНИНГ МАДАНИЯТГА ТАЪСИРИ	
Б.Жўраева.....	32
НУРОТА ЭТНОТОПОНИМЛАРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАХЛИЛИ	
Ў.Орипов, С.Худжаназарова.....	34
ZOONIM-METAFORALARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHGA DOIR MULOHAZALAR	
B.Zaripov.....	37
TIL - XALQNING O‘ZIGA XOS MADANIY BELGILARINI AKS ETTIRUVCHI VOSITA	
F.Nurmanov.....	38
НУРОТА ТОПОТОПОНИМЛАРИ	
Ў.Орипов, С.Худжаназарова.....	39
TILSHUNOSLIK FANLARIDA ONOMASTIK BIRLIKLARNI INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA O‘QITILISHI	
R.Nuritdinova.....	41
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ БЕЗЛИЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ А.П.ЧЕХОВА	
Ф.Жумаева, Р.Намазов.....	43
БАДИИЙ АДАБИЁТ ВА ГЛОБАЛЛАШУВ	
З.Кувонов.....	45
ШЕВАЛАРНИНГ ЛИНГВОАРЕАЛ ТАДҚИҚИГА ДОИР	
Н.Рахмонов.....	46
БОЛАЛАР НУТҚИНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ	
Н.Ярашова.....	47
TIL TA'LIMIDA INTEGRATSIYA	
S.Muqimova.....	49

ЎЗБЕК ТИЛИ МИНЕРАЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЎЗЛАШМА ҚАТЛАМИ Г.Эрназарова.....	50
САНЪАТ ВА БАДИИЙ АДАБИЁТДАГИ УЙҒУНЛИК Н.Мансурова.....	52
САЪДУДДИН ТАФТАЗОНИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИНГ КАЛОМ ИЛМИ БИЛАН АЛОҚАДОРЛИГИ М.Норқобилов.....	54
“ҲАЙРАТ УЛ-АБРОР” ТИЛ ВА НУТҚ Н.Шарипова.....	57
УСМОН НОСИР ШЕЪРЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН ПАРОНИМЛАР ХУСУСИДА Ж.Юлдашев.....	59
ФОРС-ТОЖИКЧА ЛЕКСИК ҚАТЛАМ. Г.Норова.....	61
МОРФЕМИКАДА ТАКРОР-РЕДУПЛИКАТИВ ШАКЛЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШ МАСАЛАСИ ҲАҚИДА А.Турсунов.....	62
МАЪНАВИЯТ ЛЕКСЕМАСИНИНГ ФАЛСАФИЙ ҲАМДА ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ Ф.Юлдашев.....	64
ҚОДИРИЙ ҲАЖВИЙ АСАРЛАРИ ЛЕКСИКАСИДА КИНОЯ ВА БОШҚА МАЪНО КЎЧИШ ҲОДИСАЛАРИ М.Пардаева.....	65
МУРОЖААТНИНГ СЕМАНТИК МАЗМУНИ Р.Равшанова.....	67
ҲОЗҒОНЛИК АДИБ Ф.Ражабов.....	68
НОСИР ҲОЗИЛОВ “МЕНИНГ ҲУСНИМ” ҲИКОЯСИНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТИ (СИНОНИМ СЎЗЛАР АСОСИДА) Ш.Мусаева.....	71
ULUG‘BEK HAMDAMNING “OTA” ROMANIDA IFODALANGAN BILAN KO‘MAKCHISINING BA’ZI TAHLILLARIGA DOIR M.Axmedova.....	73
DRAMATIK ASARDA AFFIKSAL, LEKSIK VA LEKSIK-AFFIKSAL PLEONAZMNING QO‘LLANILISHI D.Yo‘ldosheva.....	75
SIROJIDDIN SAYYID SHE’RIYATIDAGI AYRIM LEKSIK BIRLIKLARNING SEMANTIK XUSUSIYATLARI S.Nurmonova.....	77

“OYDINDA YURGAN ODAMLAR” ASARIDA QO‘LLANGAN IBORALARNING LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI G.Jo‘rayeva.....	79
BOSHLANG‘ICH SINFI ONA TILI DARSLARIDA INTEGRATSIYADAN FOYDALANISH M.Suyunov, M.Husenova.....	81
SIFAT KESIMNING KO‘CHISHI M.Salimova.....	82
“DEVONU LUG‘OTIT TURK” ASARIDA QO‘LLANGAN HAYVON NOMINI BILDIRUVCHI O‘G‘UZCHA SO‘ZLAR G.Abduxalilova.....	83
THE CONCEPT “FAMILY” IN THE ENGLISH LINGUISTIC VIEWS OF THE WORLD E.Rajabov Scientific adviser: B.P.Zaripov.....	85
SOTSIOPRAGMATIKANING SHAKLLANISHI, TARAQQIYOT DOIRASI, JAHON TILSHUNOSLIGIDA O‘RGANILISHI B.Axtamova Ilmiy rahbar: f.f.f.d (PhD) N.J.Yarashova.....	87
MATN MAZMUNI VA MODUS IFODASI Y.Rahmatova Ilmiy rahbar: dots. R.Yusubova.....	88
ТЕРМИНОЛОГИЯГА ДОИР АЙРИМ ИЛМИЙ ВА НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР Ф.Темирова.....	90
„GUL VA NAVRO‘Z” DOSTONI VA FOLKLOR G.Mardonova Ilmiy rahbar: f.f.n., dots. T.Xo‘jayev.....	92
O‘ZBEK VA INGLIZ TILIDAGI MAQOLLARDA DO‘STLIK, BIRODARLIK G‘OYALARINING IFODALANISHI D.Pardayeva.....	94
OT SO‘Z TURKUMINING AN‘ANAVIY VA SUBSTANSIAL O‘RGANILISHI N.Bazarbayeva.....	95
ALISHER NAVOIY VA ABDURAHMON JOMIY AXLOQIY-FALSAFIY QARASHLARIDAGI MUSHTARAKLIK (“Mahbub ul-qulub” va “Bahoriston” asarlari misolida) G.Muftullayeva.....	96
LINGVOKULTUROLOGIYADAGI- FANLARARO ALOQADORLIK N.Ziyatova Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov.....	98
ULUG‘BEK HAMDAMNING “MUVOZANAT” ASARIDA PSIXOLINGVISTIK JIHATLAR S.Qahramonova Ilmiy rahbar: dots. R.Yusubova.....	99

QO‘LLANISHI CHEGARALANGAN QATLAM SO‘ZLARINI O‘RGANISHDA FANLARARO VA MAVZULARARO BOG‘LANISH D.Qurbonov Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov.....	101
BADIIY ASAR QO‘LLANISHI CHEGARALANGAN QATLAM SO‘ZLARI — LINGVOMADANIY JIHATLAR D.Qurbonov Ilmiy rahbar: dots. B.Zaripov.....	102
JAHON VA RUS TILSHUNOSLIGIDA MILLIY-MADANIY BIRLIKLARNING O‘RGANILISHI M.Suyunova.....	103
“NAVOIY” ROMANI QAHRAMONLARI NUTQIDA MUHOJIRAT IFODALOVCHI LEKSIK BIRLIKLARNING SOTSIOLOGIK XUSUSIYATI E.Botirova.....	104
O‘TKIR HOSHIROV ASARLARINING LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISHDA INTEGRATIV YONDASHUV N.Ziyatova.....	106
NARPAIY TUMAN HUDUDIDAGI ORONIMLARINING LINGVISTIK TAHLILI N.Saydullayeva Ilmiy rahbar f.f.n. R.S.Nuriddinova.....	108
АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ИНТЕГРАЦИЯНИНГ УСУЛИДАН ФОЙДАЛАНИШ З.Сафарова Илмий раҳбар: Мансурова Н.	109

3-SHO‘BA

IJTIMOIY-GUMANITAR VA ANIQ FANLARARO ALOQADORLIKNING ILMIY-METODIK TAMOIYILLARI

CHIROVLI YOZISHGA O‘RGATISH ORQALI BOSHQA FANLARNI MUVAFFAQIYATLI O‘ZLASHTIRISH IMKONIYATI M.Ernazarova, D.G‘ofurova.....	111
ФОЛЬКЛОРИСТИКА ВА АДАБИЁТШУНОСЛИКНИНГ ДРАМА ЖАНРИ МУНСАБАТЛАРИ Н.Турсунова.....	113
SEMASIOLOGIYA – INTEGRATSIYALASHGAN FAN R.Sharopova.....	115
BINAR DARS YOKI FANLARARO INTEGRATSIYA (BIOLOGIYA VA FIZIKA MISOLIDA) M.Yuldashov, D.Yaxshiboyeva.....	117
ORGANIK SINTEZ VA KIMYO SANOATI INTEGRATSIYASI K.Xamroyev, S.Toshpulatova.....	118

“ODAM VA UNING SALOMATLIGI”NI O‘QITISHDA TA’LIM SIFATINI OSHIRISHGA QARATILGAN FANLARARO INTEGRATSIYA J.Umarova.....	120
BIOLOGIYA FANIDAN ZAMONAVIY DARSLARNI TASHKIL ETISHDA FANLARARO UZVIYLIK VA UZLIKSIZLIKNI TA’MINLASH VA UNING MUAMMOLARI A.Malikova, X.Shomuratova.....	122
ODAM FIZIOLOGIYASI FANINI OQITISHNING ILMIY VA AMALIY AHAMIYATI T.Kanatbayeva, M.Ummatova, N.Arinova.....	123
DORIVOR O‘SIMLIKLAR VA ULARNI TIBBIYOTDAGI AHAMIYATI M.Ataqulova, N.Achilova.....	124
ZOOLOGIYA FANIDA TA’LIM – TARBIY ISHLARINI OLIB BORISHDA BADIY ADABIYOTLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI M.Ravshanova, N.Shomurodov.....	125
МЕТАФОРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ Д.Юнусова.....	127
“TO‘NYUQUQ” BITIKTOSHIDA OTLARDAGI EGALIK SHAKLINING QIYOSIY TAHLILI M.Allamberganova, O‘.Raximova.....	130
ТУРИЗМ ТЕРМИНЛАРИНИ ЎЗЛАШТИРИШДА ЛИСОНИЙ ВА НОЛИСОНИЙ ОМИЛЛАР Э.Бойманов.....	131
“HAYRAT UL-ABROR”GA BIR NAZAR B.Rustamov.....	133
BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARINI BAYON YOZISHGA O‘RGATISH ORQALI YOZMA NUTQINI SHAKLLANTIRISH TEXNOLOGIYASI F.Holikulova.....	134
TASAVVUF ARAB MUTAFAKKIRLARI TALQINIDA B.Rustamov.....	136
TOHIR MALIKNING “TIRIKLIK SUVI” HIKOYASIDA FRAZEOLOGIK BIRLIK USLUBIY VOSITA SIFATIDA M.Q.Zaripova.....	139
ONA TILI DARSLIKLARIDAGI MASHQLAR VA O‘QUV TOPSHIRIQLARIDA EKOLOGIK TARBIYANING O‘RNI R.Doniyeva Ilmiy rahbar: X.Qurbonova.....	140

4-SHO‘BA FANLARARO ALOQADORLIK – KASBIY KOMPTENSIYANI OSHIRISH OMILI

ТИЛШУНОСЛИК ВА ПСИХОЛОГИЯНИНГ ЎЗАРО МУНОСАБАТИ Акбарова Зухра, ФарДУ доценти.....	143
--	-----

“МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ” – ФАЛСАФИЙ-ТАСАВВУФИЙ АСАР Т.Р.Дусанова.....	145
РОЛЬ КРАЕВОЙ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ВОСПИТАНИИ У МОЛОДЕЖИ ЧУВСТВА ПАТРИОТИЗМА Ашрапов Равиль Рамзаевич- Навоийский государственный педагогический институт Ст. преп. кафедры «Общая педагогика и психология».....	147
JAMIYATDA IJTIMOIIY FOBIYA PAYDO BO‘LISHIGA YORDAM BERADIGAN OMILLAR Yo.I.Odilova.....	150
KREATIV TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TA’LIM VA TARBIYA JARAYONINI TASHKIL QILISH MASALALARI F.N.Avliyakulova	152
ОТМЛАРДА «ҲАЁТ ФАОЛИЯТИ ХАВФСИЗЛИГИ» ЎҚУВ КУРСИНИ ЎҚИТИШНИНГ ПЕДАГОГИК ВА ДИДАКТИК ЖИҲАТЛАРИ Ш.Акобиров.....	154
UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARIDA O‘QUVCHILARINING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHDA VOLEYBOL SPORT MISOLIDA TAJRIBA-SINOV NATIJALARI X.B.Suyarov.....	155
ONA TILI TA’LIMIDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA FANLARARO ALOQADORLIK X.Qurbonova.....	157
MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI AQLIY RIVOJLANTIRISH Diyora Rahmonova O‘tkir qizi.....	159
PEDAGOGIK KASBIY KOMPETENTLIK X.Alikulova.....	160
JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING QO‘LLASH MASALASI Sheraliyev Oybek Aliyevich- Ilmiy rahbar: p.f.f.d., dotsent Musayev O.Q.....	163
ҚУРАМА ВОҲАСИНИ ИЖТИМОИЙ - ЛИСОНИЙ ЎРГАНИШНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ Д.Саттарова.....	165
ADABIYOT DARSLARIDA O‘QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA FANLARARO ALOQADORLIK N.Sulaymonova.....	167
INTEGRATIV TA’LIMDA FANLARARO ALOQADORLIK F.Rahmatova Ilmiy rahbar: dots. H.Suyunov.....	170

OLIY TA'LIMDA FANLARARO ALOQADORLIK
mavzusidagi
Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari
2021-yil 16-aprel

© Navoiy davlat pedagogika instituti, 2021-y.

Bosishga ruxsat berildi: 15.04.2021-y. Qog'oz bichimi 80x64 1/8
Hajmi 20,5 bosma taboq. Adadi 100 nusxa.
Bosmaxona manzili: Navoiy shahri, Ibn Sino ko'chasi 45-uy,
NavDPI kichik bosmaxonasi
